TAHA NİYAZİ KARACA

TARİHÇİ

GEÇMİŞİ KURGULAMAK:
KURAM - TASARIM
İNŞA

TİMAŞ TARİH

TARİHÇİ
Geçmişi Kurgulamak: Kuram-Tasarım-İnşa

Taha Niyazi Karaca

TİMAŞ YAYINLARI | 5014
Tarih Yazımı | 1

EDİTÖR
Selim Ahmetoğlu

KAPAK TASARIMI
Yasin Çetin

İÇ TASARIM
Nur Kayaalp

1. BASKI
Kasım 2020, İstanbul

ISBN
ISBN: 978-605-08-3452-9
9 786050 834529

TİMAŞ YAYINLARI
Cağaloğlu, Alemdar Mahallesi,
Alayköşkü Caddesi, No: 5, Fatih/İstanbul
Telefon: (0212) 511 24 24

timas.com.tr
timas@timas.com.tr
timasyayingrubu

Kültür Bakanlığı Yayıncılık
Sertifika No: 45587

BASKI VE CİLT
Mega Basım
Cihangir Mah. Güvercin Cad. No:3
Baha İş Merkezi Avcılar / İstanbul
Telefon: (0212) 412 17 00
Matbaa Sertifika No: 44452

TAHA
NİYAZİ
KARACA

TARİHÇİ

GEÇMİŞİ KURGULAMAK
KURAM - TASARIM
İNŞA

Tarihçiliğe adanmış ve
adanacak ömürlere ithafımdır.

TAHA NİYAZİ KARACA

1967 yılında Yozgat'a doğdu. İlk ve orta öğrenimini Yozgat'a tamamladı. 1988 yılında Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nden mezun oldu. Aynı üniversitede 1995 yılında doktorasını tamamladı. 1996 yılında Erciyes Üniversitesi Yozgat Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı'nda öğretim üyesi olarak göreve başladı. Yazar, 2006 yılından itibaren Bozok Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi'nde görev yapmaktadır.

Daha Önce Yayınlanmış Eserleri:

TBMM'ye Geçiş Sürecinde Son Osmanlı Meclis-i Mebusan Seçimleri, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2004.

Türk-İngiliz İlişkileri ve Mehmet Akif Paşa'nın Anıları (İbret), IQ Yayınevi, İstanbul 2004.

Ermeni Sorununun Gelişim Sürecinde Yozgat'ta Türk-Ermeni İlişkileri, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2005.

Boğazlıyan Kaymakamı Kemal Bey Olayı, IQ Yayınevi, İstanbul 2008.

Büyük Oyun: İngiltere Başbakanı Gladstone'un Osmanlı'yı Yıkma Planı, Timaş Yayınevi, İstanbul 2011.

Sınırları Çizen Kadın: İngiliz Casus Gertrude Bell, Kronik Kitap, İstanbul 2018.

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ 9
GİRİŞ 13
TARİH VE TARİHÇİ 19
ZAMAN İÇİNDE TARİHÇİLİK 63
TARİHÇİ VE BİLİM 153
TARİHÇİNİN ALET ÇANTASI 243
TARİHÇİNİN MUTFAĞI 285
TARİHÇİNİN ARAÇ VE GEREÇLERİ 361
TARİHÇİ VE TASARIM-İNŞA 381
TARİHÇİ VE ETİK 415
SONUÇ 431
KAYNAKÇA 435
İNDEKS 465

ÖNSÖZ

Tarihin ne olup ne olmadığı Herodotos'un *Tarih* (Historia) adlı yapıtıyla sorgulanmaya başlandı ve günümüzde de sorgulanmaya devam ediliyor. Sadece tarihsel bilginin ne olduğu değil nasıl elde edileceği ile ilgili yöntem tartışmaları da çok erken denilebilecek tarihlerde kendini gösterdi. M.S. 2. yüzyıl düşünürlerinden Samsatlı Lukianos *Tarih Nasıl Yazılır*? adlı eserinde yöntemle ilgili ilk sistemli değerlendirmeyi yaptı. Daha sonraki yüzyıllarda özellikle Hristiyan Orta Çağı'nda tarihçilik gerileme yaşarken Müslüman Orta Çağı'nda ise tam aksine tarihçilik ve tarih algısı gelişme gösterdi. İbn Miskeveyh, Biruni ve İbn Haldun gibi isimler tarihçiliğe katkı sağladılar. Özellikle İbn Haldun günümüze kadar varlığını koruyan döngüsel tarih düşüncesinin sembol ismi oldu. Tarihçilik Avrupa'da Rönesans ile tekrar canlandı ve çeşitlenerek entelektüel çevrenin ilgi alanına girdi. Birçok düşünür tarihe ilgi gösterdi. Örneğin klasik fizik ve mekaniğin kurucusu Isaac Newton aynı zamanda tarihsel bilgi üretimine katkı sağlayan isimlerden biri oldu. "Tarihsel bilgiyi üretmek" Rönesans ve Aydınlanma Çağı'nda düşünsel bir eylem olarak kabul edildi. Batı'da tarih ve tarihçilik hakkında birçok felsefi

eser kaleme alındı. Orta ve Yeni Çağ'ın büyük gücü Osmanlı İmparatorluğu'nda ise tarihçilik ilk dönemlerden itibaren "anlatı tarihçiliği" özelliğini korudu. Batı'da olduğu gibi tarih felsefesi veya tarihsel bilgi elde etme yöntemleriyle ilgili eserler üretilmedi. 19. yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkan zayıf bazı söylemler, Batı kaynaklı düşüncelerin tekrarından ibaretti. Fuat Köprülü'nün Tarih-i Osmani Encümeni'nin çalışmalarını eleştirdiği makalesi (1913) ilkel de olsa yöntem analizi yapan ilk çalışma olarak tarihe geçti. Türkiye'de var olan yöntem eksikliği yabancı yazarların eserlerinin tercüme edilmesiyle giderilmeye çalışıldı. İlk tercüme eserlerden biri Langlois ve Seignobos tarafından yazılan *Tarih Tetkiklerine Giriş* adlı kitap oldu. Başkurdistanlı Zeki Velidi Togan'ın 1950 yılında kaleme aldığı *Tarihte Usul* adlı eseri Türk tarihçiliğinin geç de olsa ortaya çıkardığı yöntem alanındaki ilk özgün çalışma olarak kendini gösterdi.

Batılı ülkelerde tarih felsefesi kadar tarih araştırmalarının pratiği de önemsendi. Bu alandaki sayısız eserlerden biri son 30 yıla damgasını vuran Umberto Eco'nun *Tez Nasıl Yazılır?* başlıklı kitabıdır. 1977 yılında okuyucuyla buluşan eser bilimsel yolculuğa yeni çıkanlar için faydalı bilgiler içeren rehberlerden biridir. Aradan geçen onlarca yılda, başta tarihin yorumlanması olmak üzere tarihçinin kaynak elde etme, kullanma, atıf yapma ve metin inşa etme yöntemleri büyük değişikliklere uğradı. Eco'nun bilgi fişleme metodu olarak kullandığı daktilo günlük yaşamdan çekildi, gitti. Genç nesil onu artık müzelerde görüyor. 1980'li yılların sonlarında büyük yenilik olarak görülen bilgisayarların ilkel sayılabilecek işletim sistemleri, bellek ve depolama kapasiteleri gelişerek arttı. Günümüzde modern bilgisayarlar, tabletler, her alana

uygulanabilen programlar tarihçinin vazgeçilmez araçları oldu. Artık tarihçi karşılaştığı makale ve belgenin fotokopisini almakla veya yığınlar haline gelmiş kaynakları fiziksel olarak depolamakla vakit kaybetmiyor. Cebinde taşıdığı telefonunu *tarayıcı* olarak kullanıyor, elde ettiği kaynakları dijital formatta saklayabiliyor ya da bilgisayarının başından dünyanın birçok kütüphanesine, çevrimiçi veri tabanlarına ulaşabiliyor. Kütüphanelere, kaynaklara erişimin kolaylaşması ve çeşitli programların yardımıyla tarihçi, tarihsel bilgi elde etme ve tarihsel metin oluşturma sürecini çok farklı boyutlarda gerçekleştirebiliyor. Teknolojik yenilikler dijital tarihçilik çağını açtı. Batılı ülkelerde dijital tarihçilik akademinin parçası haline geldi. Bu alanda lisansüstü çalışmalar başlatıldı.

Elinizdeki eseri verdiğim derslerde duyduğum ihtiyacı karşılamak üzere tasarladım. Konuyu en basit şekliyle anlattığım ya da tarihçilikle ilgili bütün bilgileri verdiğim iddiasında değilim, öyle bir amacım da yok. Tarihçinin, tarihçilik ve tarihsel bilgi üretimi hakkında bilmesi gerektiğini düşündüğüm temel bilgileri (isimler, eserler, terimler, düşünceler, ilkeler) eserde işlemeye çalıştım. Çıkış noktam tarihî olayları ortaya çıkaran, yorumlayan, geniş kitlelere duyuran *tarihçi*nin kendisi oldu. Bu şekilde tarihçiye ayna tutmak istedim. Tarihçinin ya da tarihçiliğe niyet eden kişinin kendisini o aynada görmesini sağlamak için bazı sorular sordum. Tarihçi kimdir, tarihçilik nedir? Okuryazarlığı olan herhangi biri bir anda "Ben tarihçi oldum." diye tarihçiliğe soyunabilir mi? Tarihçilik meslek midir? Meslek ise ne zaman ve nasıl ortaya çıktı? Onu meslek haline getiren özellikler veya kendi içerisinde takip edilmesi gerekli ilkeler var mıdır, varsa nelerdir? Tarihçi sadece eski metinler üzerinde çalışan, onları okuyarak günümüze taşıyan

kişi midir, yoksa tarihçinin belge okumanın dışında bazı özellikleri bulunmalı mıdır, bunlar neler olmalıdır? Tarih niçin yazılır? Övünmek mi örneklemek mi tarihi önemli kılar? Okuyucuyla buluşan tarih kitaplarının bir tasnifi var mıdır, varsa bunlar nasıl ayrılır? Bu gibi sorulara cevap bulma çabası, eserin yazılmasına yön verdi. Sorular ve cevaplar doğrultusunda kitap; tarihçinin tarihsel bilgiyi yorumlamasını sağlayacak kuramsal bilgiler ile tarihsel olguyu inşa etmesine yardımcı olacak güncel uygulama bilgileri etrafında tasarlandı.

Her zaman olduğu gibi bu eserin de kaleme alınma sürecinde kıymetli görüşlerinden faydalandığım meslektaşım Dr. Qiyas Shukurov'a yaptığı katkılar nedeniyle teşekkürü borç bilirim. Yeni çalışmalar yapmam konusunda beni teşvik eden Timaş Tarih Yayın Koordinatörü Zeynep Berktaş hanımefendiye ve eserin tashihini büyük bir dikkatle gerçekleştiren Selim Ahmetoğlu'na da teşekkürlerimi ifade etmeliyim.

Umarım çalışma tarihe ve tarihçiliğe ilgi duyanlara katkı sağlar.

GİRİŞ

Birkaç hafta önceydi. Öğrencilerle sohbet etmek üzere bir liseye davet edilmiştim. Yaptığım konuşmadan sonra öğrenciler tarihle ilgili sorular yönelttiler. Bu sorulardan biri diğerlerinden farklıydı. Öğrenci tarihî bir konuyu merak etmiyor, tam tersine tarih ve tarihçinin varlığını sorguluyordu: "Sizler yıllarca süren araştırmalar yapıyorsunuz, kitaplar yazıyorsunuz, yaptığınız bu işin topluma ne faydası var? Bunu anlayamıyorum." Soru cesurca idi. Öğrenci açıkça "faydacılık" bakış açısıyla tarihe ve tarihçiye bir değer biçiyor ancak bu değer pek de olumlu noktada bulunmuyordu.

Öğrencinin tarihi ve buna bağlı olarak sosyal bilimleri gereksiz görmesindeki çıkış noktası açıktı. Bütün bilgi alanlarının insanlar için önemli olduğunu kısa ve etkili bir şekilde anlatabilmek amacıyla içinde iddia barındıran iki temel soru yönelttim: "Dünyada tarihçilik alanında ilerlemiş ülkeler hangileri olabilir, fikrin var mı?" Öğrencinin sorumu "İngiltere veya Amerika gibi ülkeler olmalı." diye cevaplaması üzerine tarihin insanlığın düşünsel gelişimine bağlı bir bilgi alanı olduğunu şu şekilde ifade ettim: "Sana katılıyorum. Gelişmemiş ülkelerde tarih bilimi olmaz, olamaz. Tarihçilik de ülkelerin

teknolojik ve diğer bilim alanlarındaki gelişmelerine paralel olarak ilerler. İlkel bir kabilede bugünkü anlamda araştırmacı tarihçilik olması mümkün değildir. Orada mitolojik anlatılar vardır. Bu durumda tarihçilik mesleği toplumların düşünsel gelişimini belirleyen önemli göstergelerden biri haline gelir."

İkinci sorum ise şuydu: "Teknoloji ile donatılmış bir odaya girdikten bir süre sonra oksijensiz kalsan ilk önceliğin oturduğun koltuğun konforu mu yoksa nefes almanı sağlayacak oksijen mi olurdu?" Öğrencinin verdiği "Elbette oksijen olurdu." cevabı üzerine, bir varlığın faydalı olması için mutlaka gözle görülmesine gerek olmadığını anlattım: "Elbette yaşamımızı kolaylaştıran, konforumuzu sağlayan teknolojik üretimler, topluma gözle görülür fayda sağlayan meslekler çok önemlidir ancak bir milletin bu alanlarda gelişmesi entelektüel, düşünsel alanlarda yaptığı üretimlerle de doğru orantılıdır. Her icadın, her bilimsel gelişmenin arkasında o milletin ürettiği toplumsal değerler, fikirler, felsefeler yani sosyal bilgi alanları vardır. Bunlar bir milletin nefes almasını sağlayan özel alanlardır. Önem kavramı bakış açısına göre değişebilir. Meşhur sosyolog, *Devlet* adlı eserin yazarı Franz Oppenheimer aslında bir hekimdi. Bireylerin hastalığından ziyade toplumun hastalığına çare bulmanın önemine inanarak mesleki tercihini 44 yaşında değiştirdi. Bu bağlamda şu sorular da sorulmalıdır: Hangi ülkeler teknoloji ve bilimsel bilgi alanlarında ilerideler ve bunu sağlayan dinamikler nelerdir? Bir ülkenin çok para sahibi olması bilimsel ve toplumsal anlamda gelişmiş olduğunun göstergesi olabilir mi? Günümüzde, ülkelerindeki hammaddeler nedeniyle milli gelirleri çok yüksek toplumların dünya bilim tarihine önemli katkı yaptıklarını söyleyebilir miyiz? Doğal kaynak zengini

bazı ülkelerin hazır bilgi ve teknoloji transferi yapmaları ne ifade eder? O zaman 'bilimsel gelişmenin bir zihniyet sorunu' veya toplumsal zihnî gelişmeye koşut olarak üretilen değerlerin, milli veya bireysel ideallerin büyüklüğüyle ilgili olduğunu söylemek mümkün olabilir mi? İşte bunu sağlamak için bizlerin millet olarak matematik, fizik, kimya, mühendislik veya hekimlik bilgisine sahip olmamız kadar sosyoloji, felsefe, teoloji ve tarih gibi sosyal alanlardaki bilgi üretimine de hâkim olmamız gerekmez mi? Sonuç itibariyle bu bilimler de ortaya çıkardıkları uzun süreli etkilerle topluma faydalı olmuyorlar mı?" Bu açıklamalardan sonra tarihin ve tarihçinin "ne işe yaradığı" konusunda şüpheleri olan öğrenci ile asgari müşterekte bir araya geldik.

Temel sorun bir öğrencinin tarihe veya tarihçiye değer verip vermemesinden ziyade bilimsel bilgi alanlarının görünen pratik faydacılığa göre önemsenmesi ve bu tavrın topluma empoze edilmesidir. *İndirgemeci* ve *tekçi* bilim algısı yalnızca pozitif bilgi alanını bilim kategorisine dâhil etmekte, bu algı resmî eğitim politikası haline getirilerek pozitivist bakış açısıyla ilköğretimden itibaren genç nesillerin beyinlerine ön kabul olarak yerleştirilmektedir. Türkçeyi düzgün kullanmanın veya toplumsal değerlerle birlikte milli idealleri öğrenmenin en az matematik ve fizik öğrenmek kadar önemli olduğunu idrak etmeleri genç nesillerin geleceklerini daha sağlıklı şekilde inşa etmelerine yardımcı olacaktır. Nitekim estetik değerlerden yoksun mimarın, toplumsal etik ve insani değerlerden uzak hekimin veya mühendisin ortaya çıkardığı ürünlerin ne gibi sonuçlar doğuracağını tahmin etmek zor olmasa gerek.

Sosyal bilgi alanlarına ve tarihe yönelik şartlı bakış açılarının birçok nedeninden bahsedilebilir. Ancak temel sorunun özne olarak *tarih*in algılanış biçimiyle ilgili olduğu görülüyor. Okul sıralarında ezberletilen "tarihin geçmişe ait bir bilgi alanı" olduğunun tekrar edilmesi, geleceklerini inşa etme çabasında olan gençlerin doğal olarak kendileri için pratik fayda sağlayacak bilgi alanlarını öncelemelerine yol açmaktadır. Genç nesillere tarih öğretiminde yeni bir paradigma ile yaklaşılması gerektiği çok açıktır. Her şeyden önce tarih geçmişte olmuştur ancak bitmiş, sonlanmış olaylar değildir. Tarihin kendisi bir nehir gibi geçmişten geleceğe akmakta, geçmişte olan her bir olay günümüzü etkilemektedir. Tarihsel olayın bir yönü geçmişe aitken diğer yönü geleceğin kendisini oluşturmaktadır. Türkiye'nin etrafını çevreleyen ülkelerin yer aldığı Orta Doğu ve Balkanlarda meydana gelen olayların seyrini anlamanın tek yolu tarihe bakmaktır. Jeopolitik, enerji politikaları, uluslararası ilişkiler, güç mücadeleleri tarih biliminin verileriyle değerlendirilebilir. Tarihin kendisi bir milletin hafızasıdır, kimliğidir. Bir insanın hafızasını, kişisel tarihini silmek onu *Groundhog Day* (Bugün Aslında Dündü) filminin kahramanı Phil Connors gibi günübirlik yaşayan insan haline dönüştürür. Bir milletin tarihini silmek de o milletin kimliksiz hale getirilmesi anlamına gelir. Tarihçinin iyi yetişmiş, ideolojilerden bağımsız hareket etmesiyle, fikri ve vicdanı hür olarak tarihçilik mesleğini yapmasıyla toplumsal hafıza da sağlıklı olarak gelecek nesillere aktarılacaktır.

Tarih algısı ve tarihçilik yüzyıllar süren değişimlerle günümüze kadar varlığını devam ettirdi. İlk Çağ toplumlarındaki tarih algısı ile günümüzdeki algı aynı değildir. Tarihçilik de öyle. Geçmişte hikâye benzeri olayları anlatan tarihçi günü-

müzde toplumsal sorunları ele alan, sorgulayan ve araştıran kimliğe kavuştu. Tarih algısındaki değişimleri, ortaya atılan kuramları, belirlenen yöntemleri ve tarihsel bilgi üretimi konusundaki tartışmaları öğrenmek tarihçinin kendisini tarihsel bir sürecin parçası olarak görmesini sağlayacaktır. Kendisini belirli bir sürecin içinde konumlandıran tarihçi, tarihsel bilgiyi nasıl üreteceği konusunda da bir farkındalığa kavuşacaktır.

TARİH VE TARİHÇİ

Tarihçinin henüz lisans eğitiminde tanıdığı ya da tanıması beklenen eserlerden biri Edward Hallett Carr'ın *Tarih Nedir?* başlıklı yapıtıdır. Carr, "tarih nedir?" sorusunun gereksiz olmadığını göstermek için *Cambridge Modern History*'nin editörlüğünü üstlenen Lord Acton ile altmış yıl sonra aynı esere genel giriş yazısı kaleme alan Sir George Clark'ın "tarihi" algılamakta gösterdikleri büyük farklılığı belirterek konuya girer. 19. yüzyılın pozitivist düşüncesini yansıtan Acton ile 20. yüzyılın *beat kuşağının* şüpheciliğini yansıtan Clark, dünyayı ve buna bağlı olarak *tarihi* aynı şekilde algılamayacaklardır.[1] Carr'ın burada bahsettiği "tarih" kavramı gündelik konuşma dilinin öznesi olan tarih değildir. Gündelik anlamda tarih, herhangi bir geçmişte meydana gelen olayları ifade etmek için kullanılır, bilimselliği ifade etmez. Carr'ın vurguladığı "tarih algısı" tarihin bilimsel özne olarak nasıl değerlendirileceği veya algılanacağının ifadesidir. Zaman ve mekân değiştiğinde insanların algıları da değişeceğinden farklı zamanlarda ve mekânlarda yaşayan tarihçilerin oluşturdukları

1 Edward Hallett Carr, *Tarih Nedir?*, İletişim Yayınları, İstanbul 2006, s. 9-10.

"tarihsel imgelem" de yaşadıkları çağa bağlı kalacaktır. Bu insan varoluşunun kaçınılmaz gerçekliğidir.

Dünya üzerinde meydana gelen her olay yaşandığı andan itibaren geçmişe intikal eder. Ancak *geçmiş* ve *tarih* aynı anlama gelmez.[2] Tarih, tarihçinin yaptığı tasarımla topluma aktardığı bilgilerdir. Bireyin geçmişe ait bilgileri yalın olarak elde etme şansı bulunmaz. Hangi olayı anlatacağını seçen, yorumlayan ve belirli bir süzgeçten geçirerek topluma yansıtan tarihçidir. Onun seçtiği, ele aldığı ve öğrenilmesini istediği bilgiler tarihin kendisidir. Carr, "Tarih nedir?" konusunu tartışırken 1066 Hasting Savaşı'nı ve Sezar'ın Rubicon Nehri'ni geçişini örnek verir.[3] "Rubicon'u geçmek"[4] şekliyle deyim olarak kullanılan olay, tarihçileri ilgilendirmiştir, ilgilendirmelidir de. Binlerce sıradan insanın nehir üzerindeki köprüyü geçişleri herhangi bir tarihsel anlam ifade etmezken Sezar'ın Rubicon'u geçmesi neden önemlidir ve neden bir tarihsel olgu olarak kitaplarda yer alır? Sezar, bireysel olarak Rubicon'u defalarca geçmiş olmalıdır. Fakat Sezar'ın M.Ö. 49'daki geçişi bireysel değil lejyonu ile Roma'ya hareket eden general olarak otoriteye başkaldırışını ifade eder. Roma'ya girerek yönetime el koyması tarihî süreçte bir değişim ortaya çıkarmıştır. Bu nedenle de tarihsel anlam ve önem kazanmıştır.

Tarihçiler ve tarih felsefecileri arasında tartışılan başlıca konulardan biri tarihin ne olduğu ve nasıl algılandığıdır. Bu sorun çağlar boyunca "zamanın ruhuna" (zeitgeist) uygun

2 Geçmiş ve tarih kavramlarının farklılığı üzerine bkz. Keith Jenkins, *Tarihi Yeniden Düşünmek*, Dost Kitabevi, Ankara 1997, s. 18-21.

3 Carr, *Tarih Nedir?*, s. 13-14.

4 Rubicon'u geçmek deyimi, bir işe girişildiğinde artık dönüşü olmayan noktayı ifade eder.

olarak ele alınmış, yorumlanmıştır.[5] Tarih ile ilgili nasıl bir tanımlama yapıldığı aslında değerlendirmenin hangi çağda, hangi bakış açısıyla yapıldığına bağlıdır. Günümüz açısından değerlendirildiğinde tarih farklı anlamlar kazanmıştır. O halde tarih nedir?

TARİH: ZAMAN, MEKÂN VE İNSAN

Tarih kelimesi günümüzde üç farklı anlamda kullanılır. İlki yaşanan bütün geçmişin yani Latince tanımlamayla *res gestae*nın ifadesidir. Diğer iki anlam ise tarihin ontolojik yapısına uygun olarak üretilen bilgiyi (historia) ve o bilginin elde edilme yöntemini (methodos) belirler. Şu halde "tarih" kelimesi özel anlamda tarihçi tarafından aktarılan olayların ve tarihçinin olay bilgisini elde etmek için başvurduğu bilimsel yöntemin doğrudan kendisini tanımlamaktadır.[6]

Tarihin yöntem ile ilgili anlamını tanımlamak görece daha kolaydır. Çağlar boyu değişen bilimsel algı tarihçilerin de bazı yöntemler geliştirmesini sağladı. Bu nedenle her ne kadar tarihin ve sosyal bilgi alanlarının bilim olup olmadığı tartışılmaya devam etse de bilim ile ilişkilendirilen tarihin tanımı 19. yüzyılın ilk yarısından itibaren bilimsel çalışmalarda yer aldı.[7] Tarihin ne olduğuna dair birçok görüş ileri

5 John Gottfried Herder (1774-1803) insanlık tarihini kendine özgü özellikleri olan dönemlere ayırmış ve bu belirleyici özellikleri tanımlamak için zamanın ruhu (zeitgeist) kavramını kullanmıştır.

6 Tosh, tarihi, tarihî bilgi ve bu bilginin elde edilme yöntemi olarak iki anlamla sınırlandırmıştır. Türkçede günlük yaşamda "tarih oldu", "tarihte kaldı" gibi kullanımlarla geçmişi ifade ettiği de göz önünde tutulmalıdır. John Tosh, *Tarihin Peşinde*, Kronik Kitap, İstanbul 2019, s. 9.

7 William Humboldt ve Fustel de Coulange'un modern anlamdaki tanımları için bkz. François Cadiou (ve diğerleri), *Tarih Nasıl Yapılır?*, İletişim Yayınları, İstanbul 2013, s. 14-15.

sürüldü.[8] Günümüzde kabul gören tanım Alman tarihçi Ernst Bernheim tarafından yapıldı. Bernheim, 1903 yılında yayınladığı *Tarihsel Yöntem ve Tarih Felsefesi Ders Kitabı* (Lehrbuch der Historischen Methode und der Geschichtsphilosophie) başlıklı yapıtında tarihi bir bilim olarak tanımlayarak özelliklerini detaylarıyla ortaya koydu. Buna göre tarih, "insanın mekân ve zamana bağlı olarak bireysel ve toplumsal anlamda ortaya koyduğu psikolojik ve fiziksel faaliyetleri sebep-sonuç ilişkileri çerçevesinde belgelere dayalı olarak anlatan"bilimdir.[9] Bernheim, tanımında tarihsel araştırmayı son derece basite indirgeyerek somutlaştırdı. Öncelikle olayların iç ve dış etkenlerine vurgu yaptı, bu etkenlerle meydana gelen değişimleri insan, yer, zaman ve belge bağlamında inceledi. Tarihçiliğin ürünü olan tarihi; araştırma, sorgulama ve problemleri çözme yöntemi olarak belirledi.

İngilizcede kullanılan "story" ve "history" kelimelerinin aynı kökten türemesi tarihin daha çok anlatı özelliğini ön plana çıkarır. Ancak kelimenin Grekçede "geçmiş" anlamına gelen kökü "istoria", geçmişte meydana gelmiş "bir olayı merak etmek, onu araştırmak" anlamlarını içerir.[10] Bu açıdan değerlendirildiğinde tarih, bilimin en temel özelliği olan olayın incelenmesi düşüncesinin kavramsallaşmasından ibarettir ve tarih salt bir anlatıdan çok sorgulamayı, araştırmayı hedefler.

---

8 R.G. Collingwood, *Tarih Tasarımı*, Gündoğan Yayınları, Ankara 1996, s. 37-41; Tarihin çeşitli tanımları için ayrıca bkz. Zeki Velidi Togan, *Tarihte Usul*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1985, s. 7-19.

9 Bernheim'ın detaylı tanımlaması için bkz. Ernst Bernheim, *Lehrbuch der Historischen Methode und der Geschichtsphilosophie*, Verlagvon Duncker&Humbolt, Leipzig 1903, s. 1-17.

10 Collingwood, *history* kelimesi içinde yer alan "araştırmak" anlamına özel vurgu yapar. Bkz. Collingwood, *Tarih Tasarımı*, s.50.

Istoria kelimesi Arapçada "ustûre"veya kelimenin çoğulu olan "esâtir" şekline dönüştü.[11] Kelime Batı'da olduğu gibi Doğu toplumlarında da anlam kaymasına uğrayarak olağanüstü veya mitolojik hikayeleri tanımlamak için kullanıldı. Türkçede kullanılan "tarih", İbranicedeki "yerah" yani "ay" kelimesinden türedi.[12] Tarih bu anlamıyla Sami toplumlarının kullandığı takvim biçimi olan *ay takvimi* yani zaman ile bağlantılı hale geldi.[13]

Tarih, yüzyıllar süren algı değişimlerinin sonucunda günümüzdeki araştırmacı tarihçilik formuna ulaştı. İlkel tarihçilik anlayışından bilimsel tarihçilik anlayışına doğru tedrici bir ilerleme yaşandı. Günümüzde tarihin ilkeleri, bilgi elde etme yöntemleri ve faydaları konusundaki görüşler büyük oranda ortak noktada buluştu. Modern tarih ve postmodern tarih algıları tarihsel olaylara farklı bakış açıları getirmesine rağmen bu farklılık tarihin yöntemlerinin reddedilmesi üzerine kurgulanmaz. Postmodern tarih üstten gelen, kapsayıcı tarih anlayışına karşı çıkar. Belgeye veya diplomatik bilgisine karşı çıkmaz. Postmodern tarih algısı hayali, kurmaca tarih inşa etmek anlamına gelmez. Tarihi, bilim dışında, daha çok sanata yakın bir üretim olarak gören düşünürler de vardır.[14] Bu farklılık ve çeşitliliklere rağmen tarihsel olayın inşasında kullanılacak malzemelerin değerlendirilmesi ve metin inşasının tutarlılığı gibi konularda bütün tarih anlayışları var olan kayıtların güvenilirliğini sorgularlar. Elbette

11 https://www.nisanyansozluk.com/?k=esatir (Erişim Tarih: 01.09.2019)

12 https://www.nisanyansozluk.com/?k=tarih (Erişim Tarih: 01.09.2019)

13 Togan, *Tarihte Usul*, s. 2.

14 Keith Jenkins, tarihin bilimselliğine karşı çıkanlardan biridir. Tarihin tarihçiye bağlı bir yorum olduğunu ifade eder. Bkz. Jenkins, *Tarihi Yeniden Düşünmek*, s. 39-59.

zaman değiştikçe, gelecek yüzyıllarda tarih biliminin ilke ve yöntemleri de değişecek, yeni kurallar çerçevesinde ele alınacaktır. Değişmeyecek tek unsur, tarih algısı ve ilgisinin insanın varlığı ile var olmaya devam edeceğidir.

Zaman ve mekânı değerlendirmeye tâbi tutmanın araçlarından birisi *tarih*tir. Bu açıdan tarihin fonksiyonel yanı günü kıymetlendirmek için karşılaştırma veya kıyaslama yapmaya imkân sağlamasıdır. Tarih, *varlığı* tanımlamanın yoludur. Bir varlığın değeri diğer varlıklarla yapılan kıyaslamanın sonucunda ortaya çıkar. İyi, kötü, güzel, çirkin, gelişmiş, geri kalmış gibi birçok soyut kavram subjektiftir. Kastedilenin ne olduğunu belirlemek için bir kıyas noktası tespit edilmelidir. İnsanın kendini ve çevresindeki varlığı idraki nicelik değil niteliksel anlamla ilgilidir. Niteliksel açıklama kaçınılmaz olarak karşılaştırma ve zıtlığa bağlı kalır.[15] Değerlendirilen olguların hangi zaman diliminde, hangi mekânda veya hangi kültürel ortamda ele alındığının tespit edilmesi aynı zamanda bir karşılaştırma ve konumlandırma gerektirir. Atilla İlhan, "hangi" sorusuyla başlayan ve başlıkları *Hangi Batı*, *Hangi Laiklik*, *Hangi Atatürk*, *Hangi Sol*, *Hangi Küreselleşme* olan bir dizi eser kaleme aldı. Benzer şekilde Taha Akyol da *Hangi Atatürk* başlıklı eseriyle zaman, mekân ve bakış açısına göre değişen değerlendirmelere vurgu yaptı. Tarih, insana varlığı konumlandırmasını sağlayacak karşılaştırma bilgisini sunar. Bunun da ötesinde tarih insan varlığını şekillendiren en önemli etkenlerdendir. Birey veya toplumun hafızasını silmek onu sadece biyolojik varlığa indirgemek anlamına gelir. Bireyler, toplumlar veya milletler hafızaları ve hafızalarının

15 John Lukacs, *Modern Çağın Sonu*, Ketebe Yayınları, İstanbul 2018, s. 58.

yardımıyla oluşturdukları kimlikle anlam kazanıp var olurlar.[16] Hafızaları silinirse kimlikleri de tarihin yokluğuna karışır.

Friedrich Nietzsche, *Tarih Üzerine* başlıklı eserinde hafıza ve tarih ilişkisini eleştirel bakış açısıyla değerlendirir. Ona göre tarih, hafızanın kendisidir. İnsana acı verir ve insanın mutsuzluk kaynağıdır. Koyunların bir otlakta mutlu şekilde yaşamaları uzun süreli hafızalarının olmamasındandır. Onlar yalnızca ânı düşünür, sadece günü yaşar. Ot buldukları, işkembelerini doldurdukları için mutlu olur, otlakta oradan oraya zıplayarak gezinirler. Hayvan tarih dışı yaşar. İnsan ise doğası gereği geçmiş ile bağ kurar, tarih içi yaşar ve atamadığı hafızası nedeniyle acı çeker. Tarih içi yaşamın belirli sınırları olması gerekir. Tamamen geçmişte yaşamak toplumların sağlıksızlığına işaret eder.[17]

Nietzsche, dönemin algısı doğrultusunda tarihi ağır eleştiriye tâbi tutsa da tarihin insanın parçası olduğunu, sağlıklı bakış açısıyla yaklaşıldığı takdirde toplumların iyileşmelerine katkı sağlayacağını reddetmez.[18] İtirazı tarihin kendisine değil, kullanım şekline, güncel siyasetle olan ilişkisinedir. Yaşadıkları dönemin etkisiyle tarihi olumsuz değerlendiren Descartes veya Henry Ford gibi kişiler de var oldu.[19] Olumlu değerlendirilsin ya da eleştirilsin, tarih toplumların parçasıdır ve var olmaya devam edecektir. Tarihsel bilginin nasıl kullanılacağı ise zamanın ruhuna ve kültürel özelliklerine göre farklılık gösterecektir.

16 Tosh, *Tarihin Peşinde*, s. 15-17.
17 Friedrich Nietzshce, *Tarih Üzerine*, Say Yayınları, İstanbul 1986, s. 61-66.
18 Nietzsche, *Tarih Üzerine*, s. 64-66.
19 Mark T. Gilderhus, *Tarih ve Tarihçiler: Tarih Yazıcılığına Giriş*, Birleşik Yayınları, Ankara 2011, s. 9-10.

Tarihçilerin ürettiği bilgi olan tarihin ne olduğu ve nasıl tanımlanacağı uzun süren tartışmaların konusu oldu, olmaya da devam ediyor. Tarihçi geçmişe ait hangi konuları ele almalıdır? Tarihçinin anlattığı her olay tarihsel bilgi özelliği taşır mı? Örneğin herhangi bir köyde iki kişinin tarla sınırı için kavga etmesi tarihsel olay olabilir mi? Tarihçi, toplumun alt kademelerinde meydana gelen olaylara niçin ve hangi amaçla bakmalıdır?

"Tarihi kim yapar?" sorusuna tarihçiler uzun yıllar "kahramanlar" açıklamasıyla karşılık verdiler. Bu tanımın sorumlularından biri İngiliz tarihçi Thomas Carlyle'dır. *Kahramanlar* başlıklı eserinde toplumu sürükleyen, yol gösteren ve olayları şekillendiren kişilerin tarihî olayların oluşmasını sağlayan etken olduğunu anlattı. Carlyle'a göre yine kahramanlar ortaya çıkardıkları büyük etki nedeniyle içinde yaşadıkları toplumlar tarafından daha sonraki yıllarda mitolojik-Tanrısal kimliklere dönüştürüldü.[20] Tarihçiliğin ilk dönemlerinde hanedan mensuplarının, askerlerin veya toplumlara önderlik eden kişilerin hayatları incelendi. Belirtilen bu konular elbette tarihçilik açısından önemlidir. Ancak 20. yüzyılın başlarına kadar tarihçilerin kaçırdıkları nokta sıradan, önemsiz kabul edilen insanların tarihî olaylara etkileri ve tarihteki konumlarıydı.

Pozitivizmin ortaya çıkardığı sosyoloji, tarihin algılanmasında büyük değişikliklere yol açtı. Sosyologların tarihsel olaylara salt bir anlatı değil toplumsal ve kuramsal olarak bakmaya başlamaları, "tarihsel olay ve olgu" kavramlarının anlamlarını da değiştirdi. Daha önce kahramanların, devlet adamlarının hayatlarını veya büyük savaşları anlatan tarihçiler

20 Thomas Carlyle, *Kahramanlar*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2004.

insana ait farklı unsurlar aramaya başladı. Gelişen tarihçilikteki en büyük değişiklik 20. yüzyılın başlarında *Annales* dergisi etrafında birleşen Fransız tarihçilerinin ortaya koyduğu bakış açısı oldu. Bu değişim o kadar önemseniyordu ki Jacques Le Goff'un denemeler seçkisinin başlığından yola çıkılarak bu tarih yorumu *Yeni Tarih* (Nouvelle Histoire) olarak tanımlandı.[21] Marc Bloch ve Lucien Febvre gibi tarihçiler *savaş* ve *kahramanlardan* oluşan tarih tasarımını reddettiler. Onlar toplumun alt tabakasında olanlara, sıradan halka bakmaya, tarihsel olayları kurumsal çerçevede ve karşılaştırmalı olarak değerlendirmeye başladılar.[22] Tarihsel olayın merkezinde iktisat ve kurumlar olmalıydı. Marc Bloch, *Feodal Toplum* (La Société Féodale) veya *Kralın Dokunuşu* (Rois et Thaumaturges) gibi çalışmalarında gelenekleri ve sıradan insanın yaşamını ele aldı.[23]

Bloch ve Febvre'nin öncülük ettiği bu hareket daha sonra *Annales Okulu* olarak adlandırıldı. Okul'un bakış açısıyla tarihçi, toplumların yüzyıllarca devam eden uzun yaşam süreçlerini (longue durée) inceliyordu. Dar zaman aralığını veya bir olayı değil büyük tarihsel süreçleri ele alarak "değişimi" gözlüyorlardı. Aslında bu şekliyle *kahramanların* yapıp ettikleriyle ilgilenen tarihçi ile toplumların kurumsal

21 Peter Burke, "Uvertür. Yeni Tarih: Öncesi ve Sonrası", *Tarih Yazıcılığına Yeni Bakış Açıları* (Editör: Peter Burke), Islık Yayınları, İstanbul 2020, s. 13; Tosh, *Tarihin Peşinde*, s. 122.

22 Peter Burke, *Fransız Tarih Devrimi: Annales Okulu*, Doğu Batı Yayınları, Ankara 2006, s. 30-69.

23 *La Société Féodale* adlı eseri ilk kez 1983 yılında Türkçeye çevrildi. Yenilenmiş baskısı için bkz. March Bloch, *Feodal Toplum*, Doğu Batı Yayınları, Ankara 2019. Bloch'ın başyapıtlarından kabul edilen *Rois et Thaumaturges* adlı çalışması 1973 yılında *The Royal Touch: Monarcy and Miracles in France and England* başlığı ile İngilizceye çevrilmiş ancak henüz Türkçeye çevrilmemiştir.

gelişimini uzun zaman dilimi perspektifinden panoramik olarak inceleyen tarihçi bir noktada buluşuyordu. *Kahramanın* hayatını anlatan ya da uzun dönemi (longue durée) inceleyen tarihçinin ortaya koymak istediği şey "etki ve değişimdi". Annales Okulu'nun bakış açısıyla tarihçinin tarihsel olayları gözlerken, değerlendirirken göz önüne tuttuğu en önemli unsur tarihsel olayın neleri etkilediği ve nelerin değişimine neden olduğuydu.

Sıradan bir köyde iki köylünün tarla sınırı için kavgaya tutuşmaları kendi içinde öneme sahip değildir. Ancak kayıtlara geçtikten sonra tarihsel anlam kazanır. Adli kayıtlarda yer alan bu sınır kavgası o köyün, bölgenin veya toplumun yaşam alışkanlıklarını, adalet algısını ve adli çözümlemelerini değerlendirmek isteyen tarihçi için temel veri durumuna gelir. Verileri işleyen tarihçi, yalnız başına basit gibi görünen olayları bir bütün içinde değerlendirmeye alarak tarihsel olguyu inşa eder. Nitekim Osmanlı İmparatorluğu'ndaki bu ve benzeri olayları kayıt altına alan *Şeriyye Sicilleri* toplumsal tarih çalışmalarının önemli kaynaklarından biri olarak tarihçilerin kullandığı malzemeler arasında yer alır.

Geçmişte meydana gelmiş olayın tarihsel olgu olmasının ilk şartı kayda geçmiş olmasıdır. Latince ifadesiyle tarihsel olayın *historia rerum gestarum* olması, yazılı hale gelerek diğer bütün tarihsel olaylardan farklılaşmasıdır. Kayda geçmeyen olaylar "tarihsel olgu" hüviyetini kazanmaz. Geçmişte sayısız olay meydana gelmiştir. Günümüzde henüz tam anlamıyla kimler tarafından kurulduğu veya nasıl yıkıldığı açıklanamayan bazı uygarlıkların geçmişte yaşadıkları bilinmektedir. Olayların ve uygarlıkların varlığı ancak kayda geçirilmiş bilgilerden elde edilen verilerle ortaya konabilir. Örneğin Alman

arkeolog Karl Mauch'un 1871 yılında Zimbabwe'de keşfettiği 12. veya 13. yüzyıla tarihlenen eski uygarlığın kimlere ait olduğu hala gizemini korumaktadır. Büyük taşlarla yapılmış bina temelleri ve şehir duvarına ait kalıntılar bilinmektedir.[24] Yazılı bir kayıt bulunamadığı için uygarlığın kimlere ait olduğunun, bu kayıp Afrika krallığının kimler tarafından kurulduğunun ve nasıl yıkıldığının tespitini yapmak şimdilik imkansızdır.[25]

Hitit uygarlığının "tarihsel olgu" haline gelmesi de ilginç bir süreçten sonra gerçekleşti. Hititlere dair ilk bilgi Tevrat'ta geçer.[26] Fransız arkeolog Charles Texier, 1834 yılında Galat şehri Tavium'u bulmak için Anadolu içlerine, Yozgat'a seyahat ettiğinde Boğazköy'de gördüğü kalıntıların keşfedilmemiş bir uygarlığa ait olabileceğini düşündü. 1839 yılında yayınladığı *Küçük Asya* adlı eserinde bu uygarlığın maddi kalıntıları hakkında bilgi verdi; ancak uygarlığın kimler tarafından kurulduğunu tam olarak belirleyemedi.[27] C.W. Ceram'ın *Tanrıların Vatanı Anadolu* başlıklı eserinde ayrıntılarıyla anlattığına göre Hitit tarihinin aydınlatılması William Wright'ın 1886 ve Archibald Henry Sayce'in ise 1888 yılında yazdıkları *Hitit İmparatorluğu* başlığını taşıyan iki eserin katkılarıyla oldu.[28]

---

24 Martin Hall, Rebecca Stefoff, *Great Zimbabwe*, Oxford University Press, Oxford 2006.

25 Karl Mauch'un hayatı ve Zimbabwe kalıntıları National Geographic tarafından *Afrika'nın Kayıp Krallığı* adıyla belgesel haline getirildi. Belgesel için bkz. https://www.youtube.com/watch?v=wFVQNDX7Mtk (Erişim Tarihi: 16.10.2019)

26 Hitit ismi Tevrat'ta Hezekiel 16, Yeşu 3, 9, 12 ve 24, Hakimler 1, 3, 1. Samuel 26, 2. Samuel 23 ve 1. Krallar 10'da geçer. Tevrat ile ilişkisi için bkz. Billie Jean Collins, *The Hittites and Their World*, The Society of Biblical Literature, Atlanta 2007, s. 197-218.

27 Charles Texier, *Küçük Asya*, I-III, Enformasyon ve Dokümantasyon Hizmetleri Vakfı, Ankara 2002.

28 C.W. Ceram, *Tanrıların Vatanı Anadolu*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2008, s. 9-21.

Çek bilim insanı Bedrich Hrozny'nin İstanbul'daki 10.400 adet tablet üzerinde yaptığı incelemeden sonra çözdüğü "nu ninda-an ezzatteni watar-ma ekutteni" (o zaman ekmeği yiyeceksiniz, suyu içeceksiniz" cümlesi Hitit dili ve gramerinin anlaşılmasını sağladı. Hrozny kısa sürede çözdüğü bu dilin gramerini kitap haline getirerek 1917 yılında yayınladı.[29]

Fransız ve İngiliz arkeologlar, yeterli bilgi olmayan kayıp bir uygarlığı tarihin karanlık alanından aydınlığına taşıdılar. Hititlerin Suriye ve Mısır'a kadar uzanan siyasal bir güç ve hatta *Telepinu Fermanı* adı verilen belgenin siyasal anlamda yönetim ilkelerini belirleyen ilk ferman olduğuna, Hitit yönetim biçiminin ve kadın hakları konusundaki uygulamaların diğer toplumları nasıl etkilediğine dair bilgiler elde edilince dünya tarihi yeniden yorumlandı.[30] İndus Vadisi uygarlığının somut kalıntıları olan *Mohenjo-Daro* ve *Harappa* şehirleri halâ gizemlerini koruyor. Bu iki yerleşim yerinin neden boşaltıldığı, nasıl bir tarihsel sürecin yaşandığı tespit edilebilirse dünya tarihinin bir kez daha yeniden yorumlanması söz konusu olacaktır.[31]

Olayın kaydedildiği belgenin niteliği tartışılabilir ancak geçmişteki bir olayın tarihsel olgu haline gelmesi için kayda geçirilmesi (*historia rerum gestarum*) ve günümüze aktarılması şarttır. Bu nedenle tarihsel dönem yazının icadıyla başlatılır. Yazının icadından önceki kalıntıların hepsi "tarih öncesi"

29 Collins, *The Hittites and Their World*, s.7-12, 28; Ceram, *Tanrıların Vatanı Anadolu*, s.60.

30 Hititlerin dünya tarihindeki rolü hakkında Ceram, *Tanrıların Vatanı Anadolu* adlı eserinde detaylı bilgiler vermektedir. Hitit yaşam ve bilgi üretimi için ayrıca bkz. *Hititler* (Editör: İlker Can), ODTÜ Yayıncılık, Ankara 2006.

31 Mortimer Wheeler, *Civilizations of the Indus Valley and Beyond*, Thames and Hudson Limited, London 1966, s. 14-34.

dönemlere aittir. Yazıyla başlayan tarihsel dönem tarihçiler tarafından araştırılır ve incelenir. Tarih öncesi dönemler ise arkeolog, paleontolog, antropolog veya jeologların ilgi alanına girer.

Kayıt, tarihsel olayın üç boyutuyla tespit edilmesi için gerekli bir araçtır ve tarihsel olayın "olgusal" özellik kazanmasını sağlar. Olgular, Carr'ın ifadesiyle "tarihin yapı taşlarıdır" ve üzerinde tartışma yapılmayan bilgilerdir.[32] Tarihsel olayların somut ve gözleme açık hale gelmesi yani olgusal bir kimlik kazanması zaman, mekân ve insan boyutlarıyla tanımlanmasına bağlıdır. Biri eksik olduğunda tarihsel olay, olgu özelliğini kazanmaz.

ZAMAN

Tarihsel olgunun birinci boyutunu zaman oluşturur. H.G. Wells, 1895 yılında yayınladığı *Zaman Makinesi* adlı romanında varlık, zaman ve tarih ilişkisini ele aldı. Romanın kahramanı *Zaman Yolcusu* uzunluk, genişlik ve yüksekliğin bir cismin var olması için yeterli olamayacağını, varlık için dördüncü bir boyuta yani zamana ihtiyaç olduğunu ileri sürer ve zamanın önemini anlatmak için arkadaşlarına sorar: "Varlığı bir an olan bir küpün gerçekliğinden söz edilebilir mi?" Cevap olarak *Zaman Yolcusu*, geçmiş ve geleceği olmayan bir zamanda varlığın olamayacağını açıklar. Ona göre uzunluk, genişlik ve yükseklik uzayın düzlemleri olan fiziksel boyutlardır. Uzayın ayrılmaz parçası zaman ise varlığın var olma nedeni olan dördüncü boyutu oluşturur.[33]

32 Carr, *Tarih Nedir?*, s. 13.

33 H. G. Wells, *Zaman Makinesi*, Deniz Kitaplar Yayınları, İstanbul 1983, s. 12-13.

Wells'in zaman kavramını bir romana konu etmesi boşuna değildi. Hem fen bilimci hem de tarihçi olan Wells'in kafa yorduğu önemli kavramlardan biri zaman ve zaman algısıydı. Zaman, insanın yüzünü gökyüzüne dönmesiyle tartışmaya başladığı, destanlarına, efsanelerine ve mitolojilerine aktardığı bir kavramdı. İlk yazılı metinlerden biri olan Sümerlerin yaratılış destanı *Enuma Eliş*'te geçen ifadeler insanların zamanın nasıl var olduğunu, hiçlikten zamanın varlığına nasıl geçildiğini sorguladığını gösterir.[34]

Parmenides (M.Ö. 540-M.Ö. 480) ile başlayan zamanın ontolojik sorgusu günümüze kadar geldi. İlk Çağ düşünürleri zamanı insanın dışında mutlak bir varlık olarak ele aldı. Parmenides, sürekliliği ve değişmezliği savunurken, Heraklitos (M.Ö. 535-M.Ö. 475) tek gerçeğin değişim olduğunu ileri sürerek zamanın hareketi ve devinimine vurgu yaptı.[35] Aristoteles (M.Ö. 384-M.Ö. 322) de tartışmaya katıldı. Aristoteles, zamanın "iki an" arasındaki devinim olduğunu, biri başlangıç diğeri sonuç olan devinim olmadan zamanın oluşmayacağını belirtti. Bu düşüncesiyle Aristoteles "an" kavramını reddetti. Ona göre *an*ın kendisi zaman olamaz ancak kendisini takip eden "diğer bir an ile" zaman oluşur.[36] Zamanı tanımlamak konusunda kafası çok karışık olan Orta Çağ düşünürlerinden Augustinus (354-430) ise Aristoteles'in tam tersi bir bakış

34 Gönül Yonar, *Yaratılış Mitolojileri*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2015, s. 50-56; Zecharia Sitchin, *Zaman Başlarken*, Ruh ve Madde Yayınları, İstanbul 1993, s. 11-21.

35 İlk Çağ felsefecilerinin devinim ile ilgili düşünceleri için bkz. W.K.C. Gutherie, *İlkçağ Felsefesi Tarihi*, Gündoğan Yayınları, Ankara 1999, s. 49-67; Ahmet Arslan, *İlkçağ Felsefe Tarihi*, Cilt: I, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2006, s. 177-243.

36 Aristoteles, Augustinus, Heidegger, *Zaman Kavramı*, İmge Kitabevi, Ankara 1996, s. 11-39.

açısıyla zamanın geçmiş ve gelecek şeklinde var olmasının mümkün olmadığını ileri sürdü. Augustinus'un zamanı sadece *an* ile sınırlandırması dinsel açıdan önemliydi. Geçmiş denilen şey artık var olmayan bir hayal ürünü olduğuna göre Tanrı'nın iradesi olarak tamamlanmış, takdir-i ilahi olarak sonuçlanmıştı. Zamanı süreç olarak tanımlamak Tanrı'nın iradesini sorgulamak anlamına gelecekti.[37] Augustinus bu düşünceyle zamanı yeniden tanımladı. Ona göre geçmiş, insanın şimdiki anda önceki anları hayal etmesiydi. Gelecek de aynı şekilde şimdiki anda gelecek anların tasavvuruydu. Bu durumda gerçek olan tek zaman *şimdiki an*dı. Geçmiş ve gelecek insan zihninin üretimiydi.[38]

Orta Çağ'daki Müslüman düşünürler de zamanı tanımlamaya çalıştı. Ebubekir Razi'nin (ö. 925) zamanı "ezeli ve ebedi mutlak bir cevher" olarak tanımlaması Tanrı'nın varlığı kavramını tartışmaya açtı.[39] Tanrı ezeli ve ebedi ise zaman ezeli ve ebedi olamazdı. Zamanın sonsuzluğu kavramına karşı çıkan Gazali, onun ancak ezeli ve ebedi olan Tanrı tarafından yaratılmış olabileceğini ileri sürdü.[40]

Galileo Galilei (1564-1642), Gottfried Leibniz (1646-1716), Isaac Newton (1643-1727), Immanuel Kant (1724-1804) ve Martin Heidegger (1899-1976) gibi düşünürler zamanı kendi bakış açılarıyla tanımladılar. İlk Çağ düşünürlerinden farklı olarak Orta ve Yeni Çağ düşünürleri zamanı

37 Herman Paul, *Tarih Teorisi*, Yeni İnsan Yayınları, İstanbul 2019, s. 24-25.
38 Aristoteles, Augustinus, Heidegger, *Zaman Kavramı*, s. 44-55.
39 Razi'nin felsefesi için bkz. Mahmut Kaya, "Razi, Ebu Bekir", *DİA*, Cilt: 34, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2007, s. 479-485.
40 Ahmet Şimşek, *İlköğretim Öğrencilerinde Tarihsel Zaman Kavramının Gelişimi ve Öğretimi*, (Doktora Tezi), Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara 2006, s. 17.

insan ile ilişkilendirdi. Henri Bergson (1859-1941) zaman algısını doğrudan bireye indirgedi. Ona göre, bir bebeğin zaman algısı ve bilincinden söz edilemez. Fakat yetişkin bir insanın zaman algısı vardır ve bu algı onun yaşadıkları, yapıp ettikleri kısacası hafızasıyla ilgilidir. İnsanın hafızasını silmek zaman bilincinin de yok olması demektir. Bu nedenle insandan bağımsız bir zaman var olamaz, zaman insanın ürettiği algı ve kavramdır.[41]

Varlık ve zaman arasında ilişkiyi kuran düşünürlerden biri de Martin Heidegger'dir (1889-1976).[42] O, zamanı varlığın (cogito) dışında veya içinde değil doğrudan varlığın parçası olarak değerlendirdi. Başyapıtı kabul edilen *Varlık ve Zaman*'da insanı tanımladı. Onun deyimi ile insan *dasein*'dır (varlık, öz). İnsan nesnelerden bağımsız, çevresinden koparılmış bir özne olamaz. Dünya içinde şekillenen, ikamet eden fani bir varlıktır ve varlık doğrudan zamana bağlıdır. Zaman olmadan varlık ortaya çıkmaz. İnsan olmanın anlamı yaşam ve ölüm arasında zamansal olarak var olmaktır. Varlık zaman ise insan için zaman sonludur. Yani insanın ölümü ile hem varlık hem de zaman sona erer. Heidegger varoluşçuluğu, yani insanın yapıpettiklerinin, ürettiklerinin dünyada önceden var olanlar tarafından şekillendirildiği ile ilgili düşünceyi somutlaştırmaktadır. Ona göre tarihsel olaylar insan ürünüdür ama insan da tarihin ürünüdür.[43]

---

41 Henri Bergson, *Zihin Kudreti*, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1998, s. 41-75.

42 Heidegger, Hitler Almanyası'nda Nasyonal Sosyalizme bağlılığı ile tanınan bir düşünce insanıdır. Bu özelliği ile tartışma konusu olmuştur.

43 Heidegger'in varlık ve zaman konusundaki düşünceleri için bkz. Martin Heidegger, *Varlık ve Zaman*, İdea Yayınları, İstanbul 2004; Marnie Hughes-Warrington, *Fifty Key Thinkers on History*, Routledge Publishing, New York 2008, s. 155-160.

Zaman tartışmalarında en radikal çıkışı J. M. E. McTaggart (1866–1925) yaptı. McTaggart'a göre zaman diye bir şey yoktur. Zaman tamamen yanılsamadan ibarettir. *Zamanın Gerçekdışılığı* (The Unreality of Time) adı verilen teorisi önce 1908 yılında *Mind* dergisinde makale olarak yayınlandı. Daha sonra da *The Nature of Existence* başlıklı çalışmasında teorisini detaylandırdı.[44] McTaggart, zamanın iki şekilde algılandığını belirtti. Birini geçmiş, şimdi ve gelecekten oluşan devinimli zaman (kipli zaman, A Serisi), ikincisini de *anın* olmadığı yalnızca geçmiş ve geleceğin bulunduğu statik zaman (kipsiz, B Serisi) şeklinde tanımladı. Kipli ve kipsiz zaman algısının bir paradoks meydana getirdiğini açıklayarak zamanın insan için sadece bir yanılsamadan ibaret olabileceğini ileri sürdü.[45]

Zaman algısı, uzay zaman ilişkisine dair en kalıcı açıklama Albert Einstein'dan (1875-1859) geldi. Özel *Görelilik* kuramına göre mutlak zaman olamazdı. Zaman hem dünya üzerinde hem de evrenin diğer yerlerinde kütle ve hıza bağlı olarak değişiyordu. Bir gerçekliğin farklı zaman ve mekânda farklılaşacağının ifadesi olan Özel *Görelilik* kuramı 20. yüzyıldaki bilim algısını da değiştirdi. Daha önce mutlak değerler üzerinden evreni gözlemleyen bilim insanları Einstein'in teorisinden sonra mutlaklık kavramını sorgulamaya başladılar. Teori her ne kadar fizik ile ilgili görünüyorsa da sosyal bilimler için de çığır açıcı oldu. Toplumlar için mutlak ahlaki değerler, mutlak kanunlar veya mutlak bir tarih algısı olamazdı. Teori açısından değerlendirildiğinde herhangi bir

44 John McTaggart, *The Nature of Existence*, Volume I-II, Cambridge University Press, Cambridge 1921, 1927.

45 Zamana dair tartışmalar ve tanımlar için bkz. Craig Callender, *Introducing Time*, Icon Books Publishing, London 2012.

gerçeklik zaman ve mekân değiştiğinde farklılaşıyor, yeni bir gerçekliğe bürünüyordu.[46] Bunun en somut örneklerinden biri çocukluk, gençlik ve yaşlılık kavramlarının yüzyıllara göre değişikliğe uğramasıdır. Colin Heywood, *Çocukluğun Tarihi* adlı çalışmasında Orta Çağ'da insan ömrünün kısa olması nedeniyle çocukluk, ergenlik ve yaşlılığın iç içe geçtiğini ortaya koymaktadır.[47] İlk Çağ veya Orta Çağ'da insan ömrü ortalama elli yıldır. Birey on yaşında çocukluğunu tamamlar, otuz kırk yaşlarında artık yaşlılığa adım atar. Bu nedenle on veya on iki yaşında iş hayatına atılan veya evlenerek yuva kuran bireyin durumu günümüz değer yargılarıyla ele alındığında ahlaki sınırların dışına çıkar. Günümüzde yaşam süresi uzadığı için insanların geçirdiği evrelerin süreleri de değişir. Önceden yaşlılık sınırı kabul edilen 50'li yaşlar artık orta yaşın başları kabul ediliyor. Evlilik ve yaş ilişkisiyle ilgili ortaya çıkan tartışmalar, Orta Çağ'da kabul edilen ergenlik yaşının veya evlilikle ilgili değerlerin farklılaşan modern dünyaya taşınmasından kaynaklanır. Günün zaman algısıyla tarihsel dönemlerin zaman algısını birbirine karıştırmak *anakronik* bakış açısının sonucudur.[48]

Zamanın hangi paradigma içinde ele alındığı önem kazanmaktadır. Fiziki zaman, biyolojik zaman, psikolojik zaman veya tarihsel zaman tanımlamaları kendi içerisinde belirli bir paradigmayı ifade eder. Özel *Görelilik* kuramında zaman

46 Stephen W. Hawking, *Zamanın Kısa Tarihi*, Milliyet Yayınları, İstanbul 1989, s. 32-46; Paul Stathern, *Einstein ve Görecelik Kuramı*, Gendaş Yayınları, İstanbul 1997, s. 54-82.

47 Colin Heywood, *A History of Childhood*, Polity Press, Cambridge 2018.

48 Anakronizm, belirli bir tarihsel döneme ait kavramlar, algılar, değerler veya varlıkların (soyut ve somut) farklı tarihsel dönemlere aktarılması, tarihsel zamanların karıştırılmasıdır.

göreceli olarak hızlı da yavaş da akabilir. Zamanın akışını etkileyen unsur hız ve kütle çekimdir. Teoriyi doğrulamak için 1971 yılında Joseph Hafele ve Richard Keating atomik zaman ölçümü deneyi yaptılar. Farklı hızlarda doğu ve batıya giden uçaklara atom saati yerleştirdiler. Bir saat de havaalanında bırakıldı. Belirli bir süre sonra havaalanına dönen uçaklardaki saatlerin ve havaalanında kalan saatin zaman ölçümlerinin farklılaştığı tespit edildi. Havaalanındaki saat geri kalmış, hızı yüksek olan uçaktaki saat zamanı daha ileride göstermişti.[49]

Zaman astronomik, fiziki, sosyolojik, psikolojik gibi birçok farklı açıdan değerlendirilmeye tâbi tutulabilir. İlber Ortaylı'nın eserinin başlığı olan *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı* nasıl bir zamansal anlam ifade eder? Bir yüzyıl nasıl diğerlerinden daha uzun olabilir? Neticede *yüzyıl*, ölçülebilen şekliyle yüz yıldır. Eserin başlığındaki "en uzun" vurgusu *psikolojik zamanı* vurgulamak için seçilmiştir. Bazıları için sıkıntılı ve zor geçen yüzyıl yine Einstein'ın görelilik kuramını açıklamak için anlattığı olayı çağrıştırır. Bir kişinin kızgın bir soba üzerinde oturduğunda geçirdiği birkaç dakikanın geçme hızı ile âşık olduğu insanın yanında geçirdiği dakikaların hızı elbette aynı olmayacaktır.[50]

Farklı zaman tanımlarından biri tarihsel olanıdır. Tarihsel zaman, tarihi değiştiren büyük olayların meydana geldiği tarihsel olguların oluşturduğu aralıklarla değerlendirilir. Zaman algısının hız ve devinime bağlı olarak değişmesi tarihsel zaman ve çağların da algılanmasında farklılıklar or-

49 Patrick Cornille, "The Twin Paradox and The Hafele and Keating Experiment" *Physics Letters A*, (August 1988), 131(3), s. 156-162; ayrıca bkz. https://tr.qwertyu.wiki/wiki/Hafele%E2%80%93Keating_experiment (Erişim Tarihi: 15.09.2019)
50 "Binyılın Dahileri: Albert Einstein", *Focus*, Sayı: 12, (Aralık 2001), s. 86.

taya çıkarır. Tarihin kendisi doğrudan değişim ve devinim üzerine kuruludur. Değişimin olmadığı yerde veya toplumda tarih olmaz. Örneğin dış dünyaya kapalı, başka toplumlarla irtibatı olmayan ve yüzyıllardır aynı geleneklerle yaşayan, değişim yaşamamış bir kabilenin tarihinden bahsedilebilir mi? Büyük değişimlerin yaşandığı belirli dönemler tanımlamayı kolaylaştırmak için çağ olarak adlandırılır. Tarihsel zamanda çağları ortaya çıkaran etken ise değişimin kendisidir.

İlk Çağ uygarlıklarında zaman kavramı vardı ve ölçümü büyük olaylara, zaferlere veya felaketlere göre yapılıyordu. Bu durumda tarihsel zaman sadece o topluma ait oluyordu. Evrensel anlamda insanlığın ortak zaman algısını yansıtan tanımlama yoktu. İngiliz din adamı, tarihçi Bede tarihsel zamanı ilk kez bütün Hristiyan toplumların üzerinde uzlaşabileceği şekilde Hz. İsa'nın doğumu öncesi B.C. (Before Christ[51]) ve doğumu sonrası A.D. (Anna Domini[52]) olarak tanımladı. Hz. İsa'nın doğumu öncesi eski zamanları, doğumu sonrası ise yeni zamanları ifade ediyordu.[53] Sadece Bede değil Orta Çağ'daki birçok din adamı Hristiyanlığın önemli olaylarını esas alarak zamanı çağlara ayırmaya çalıştı. Fransesco Petrarca (1304-1374) Hristiyanlığın Roma İmparatorluğu tarafından benimsenmesini yeni bir çağ olarak kabul ederek önceki dönemlere "antiqua" (eski), Hristiyanlıkla başlayan büyük değişim dönemine de "nova" (yeni) adını verdi. Flavio Biondo (1388-1463) eski ve yeni ayrımını Gotların Batı Roma İmparatorluğu'nu yıkmasına dayandırdı. İlk kez Aleria Kardinali Giovanni Dei Bussi 1469 yılında "media

51 İsa'dan Önce.

52 Efendimizin (Tanrı'nın) Yılında.

53 Hughes-Warrington, *Fifty Key Thinkers on History*, s. 3-11.

tempestas" yani Orta Çağ kavramını kullandı.[54] İlk sistemli çağ tasnifi ve zaman dizilimini ise 17. yüzyıl düşünürlerinden Cristoph Cellarius (Keller) yaptı. 1719 yılında yayınladığı *Evrensel Tarih* (Historia Univarsalis: Antiquam, Et Mediiaevi Ac Novam Divisa) başlıklı eserinde Batı tarihini esas alarak çağları; İlk Çağ, Orta Çağ ve Yeni Çağ olarak tanımladı.[55] 1789 Fransız İhtilali'nin çıkmasıyla geç modern çağ (Yakın Çağ) olarak dördüncü bir çağ daha zaman dizilimine eklendi. Böylece günümüzde kullanılan çağ tablosu tamamlanmış oldu. Belirtmek gerekir ki çağlar İngilizcede Türkçedeki kullanımından farklıdır. Yeni ve Yakın Çağ "modern tarih" olarak adlandırılarak üç alt başlıkta sıralanır. Bunlar; erken modern (Yeni Çağ), geç modern (Yakın Çağ) ve çağdaş (II. Dünya Savaşı'ndan günümüze) dönemlerdir.[56]

Çağ tanımlamasına göre yazının icadı ile başlayan İlk Çağ yaklaşık 4 bin yıl sürdü. Orta Çağ bin yıl, Yeni Çağ 300 yıl ve Yakın Çağ ise 1789'dan başlayarak günümüze kadar yani yaklaşık 250 yıldır devam etmektedir. Günümüze yaklaştıkça çağların niceliksel olarak azalması, insanlığı etkileyen büyük değişimlerin daha kısa sürelerde yaşandığını gösterir. Her bir çağın kendine özgü özellikleri vardır. Yakın Çağ olarak adlandırılan tarihsel dönem kendi içerisinde büyük kırılmaların meydana gelmesiyle farklı çağ isimleriyle de anılır. Uzay çağı, bilgisayar çağı, bilgi çağı, sibernetik çağı, dijital

54 Jacques Le Goff, *Tarihi Dönemlere Ayırmak Şart mı?*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2017, s. 5-19.

55 Christophori Cellarii, *Historia Univarsalis*, 1719. Kitabın Googleplay Books'da bulunan nüshası için bkz. https://play.google.com/books/reader?id=S-oOAAAAQAAJ&hl=tr&pg=GBS.PA1 (Erişim Tarihi: 10.10.2019)

56 https://www.wikiwand.com/en/List_of_time_periods (Erişim Tarihi: 15.10.2019)

veya internet çağı gibi tanımlamalar günlük hayatta çok sık kullanılır. Yeni büyük keşiflerle birlikte yaşanan değişimler çağların zaman aralığını kısaltır. Her çağın ortaya çıkardığı "zeitgeist"[57] ile toplumlar yeni algılara sahip olur. Değişimlere rağmen toplumlar eski gelenek, kültür ve inançlarını tamamen yok etmek yerine onları yeni şartlara uyarlayarak varlıklarını devam ettirirler. Bu nedenle tarih, toplumların inançları, davranış şekilleri, psiko-fizik eylemleri, gelenek görenekleri gibi birçok özelliğin gelişme sürecini, zamana göre şekil alan yapılarını ortaya koyabilmenin aracı olarak kendisini gösterir.

MEKÂN

Tarihsel olguları belirleyen ikinci boyut mekândır. Arapça, *kevn* (varlık) kelimesinden türeyerek "varlığın bulunduğu yer" anlamını kazanmıştır. Kâinat da mekân ile aynı kökten *kevn*'den türemiştir.[58] Kelime kendi içerisinde *varlık* anlamını barındırır. Tarihsel olgu aynı zamanda bir varlığı ifade eder. Mekâna bağlı olmayan, mekân dışı bir tarihsel olgudan bahsedilemez. Coğrafyanın toplumların kaderini tayin ettiğine dair ileri sürülen düşünceler geniş anlamda coğrafik, dar anlamda da yaşam alanlarının önemini anlatır. İbn Haldun coğrafyanın tarih oluşumuna yani toplumsal değişimlere etkisini erken fark eden düşünürlerdendir. Dünyayı yedi iklim bölgesine ayıran İbn Haldun, orta iklim dediği 3, 4 ve 5. bölgelerin insan yaşamına uygun olduğunu ve uygarlığın bu

57 Zamanın ruhu.

58 https://www.nisanyansozluk.com/?k=kevn&lnk=1 (Erişim Tarihi: 15.10.2019). Ayrıca bkz. Henri Lefebvre, *Mekânın Üretimi*, Sel Yayınları, İstanbul 2014, s. 7.

iklim bölgelerinde gelişebileceğini ileri sürdü.[59] İbn Haldun maddi manevi uygarlık kavramlarıyla mekânı eşleştirerek toplumların gelişimine yönelik farklı bir bakış açısı sundu. Toplumların gelişmesi ve değişimi tarihin kendisi olduğuna göre mekân doğrudan tarihi etkileyen, yönlendiren, şekil veren varlık durumuna gelir. Jared Diamond, *Tüfek, Mikrop ve Çelik* adını verdiği eserinde "Neden bazı toplumlar hızla gelişirken, diğerleri belirli sınırlar içinde kaldılar?" sorusuna cevap aradığında, bulduğu sonuçlar İbn Haldun'un tespitlerinden farklı değildir. Diamond'ın teorisine göre toplumlar mekânın besin üretimine, tarım yapmaya veya hammadde elde etmeye verdiği imkanlar doğrultusunda gelişme gösterdiler.[60]

İnsanlığın tarihsel gelişiminde mekânın önemi birçok teoriye de konu oldu. İngiliz tarihçi G. Elliot Smith uygarlığın Mısır ve Mezopotamya bölgesinden yayıldığını, bunun sebebi olarak da tamamen besin üretimine elverişli topraklar ve coğrafi konumun uygarlığın gelişimindeki en önemli etken olduğunu ileri sürdü.[61]

Coğrafya bir yönüyle toplumların uygarlık düzeyleriyle ilişkilendirilirken diğer yönüyle de siyasi hakimiyet ve var olma mücadelesinin ortasına yerleştirildi. 19. yüzyıl Alman düşünürlerinden Friedrich Ratzel, 1897 yılında kaleme aldığı *Siyasî Coğrafya* (Politische Geographie) adlı eserinde ilk kez "siyasal coğrafya" kavramını kullandı. Teorisine göre, siyasal

59 İbn Haldun, *Mukaddime*, Cilt: I, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1997, s. 126-192.

60 Jared Diamond, *Tüfek, Mikrop, Çelik*, Tübitak Yayınları, Ankara 2010, s. 121-147.

61 G. Elliot Smith, *In the Beginning: The Origin of Civilization*, Watts & Co., London 1932, s. 30-45.

bir yapı olan devletin varlık nedeni topraktı ve toprakların genişliği o siyasi oluşumun da gücünü yansıtıyordu.[62] Yine Ratzel, insanın toprak, besin ve mekân ile olan ilişkisini *Beşerî Coğrafya* (Anthropogeographie) adlı çalışmasında ele aldı.[63] Mekânın ve coğrafyanın siyasallaşması daha sonra *jeopolitik* kavramının ortaya çıkmasına yol açtı.[64]

Geniş anlamıyla mekânın tarihe etkisi farklı bakış açılarıyla değerlendirildi. Amerikalı Alfred Mahan 1890 yılında yayınladığı *Deniz Kuvvetinin Tarihe Etkisi* (The Influence of Sea Power Upon History 1660-1783) adlı eseriyle denizlere hâkim olmak ile siyasal güç arasında bağlantı kurdu.[65] Onun siyasal güç elde etmenin aracı olarak teklif ettiği mekân, denizler ve okyanuslardı. Mahan'ın tam tersine İngiliz coğrafya profesörü Halfrod J. Mackinder karaların daha önemli olduğuna inanıyordu. 1904 yılında verdiği "Tarihin Coğrafi Mihveri" konulu konferansta siyasi gücün sürekliliğinin kara hakimiyetinden geçtiğini iddia ederek "kara hakimiyeti teorisini" geliştirdi.[66]

Geniş coğrafyaların dışında şehirler, kasabalar, köyler ve hatta en dar mekanlar olan pazarlar, kahvehaneler, kafeler, eğlence mekanları, parklar, hastaneler ve okullar gibi alanlar

62 Friedrich Ratzel, *Politische Geographie*, Verlag von K. Oldenbourg, Leipzig 1897.
63 Friedrich Ratzel, *Anthropogeographie*, Verlag von J. Engelhorn, Stuttgart 1899.
64 Coğrafyanın siyasallaşması, siyasi hakimiyet mücadelesi ve coğrafya ilişkileri için bkz. Hamza Akengin, *Siyasi Coğrafya: İnsan ve Mekân Yönetimi*, Pegem Yayınları, Ankara 2017.
65 A.T. Mahan, *The Influence of Sea Power Upon History 1660-1783*, Little, Brown and Company, Boston 1890; Robert B. Downs, *Dünyayı Değiştiren Kitaplar*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1998, s. 137-149; Akengin, *Siyasi Coğrafya*, s. 35-36.
66 Downs, *Dünyayı Değiştiren Kitaplar*, s. 150-163; Akengin, *Siyasi Coğrafya*, s. 32-35.

da insana ve tarihsel olaylara etki eden yerler oldu.[67] *Aydınlanma* olarak tanımlanan dönemin başkenti Paris'ti. Neden Paris? Bu soruya ancak mekân ile tarihsel olgu arasında bağ kurulmasıyla cevap verilebilir. *Aydınlanma*nın başkentinin Paris olmasına koşut olarak *lingua franca*'sı da Fransızcaydı. Mekânın insan zihni üzerindeki etkisi belki de en somut şekliyle aydınlanma döneminde görüldü. Fransa'yı ve özelde Paris'i diğer mekanlardan ayıran özellik *kafe* adı verilen sosyal mekanların, kulüplerin varlığı ile gazeteciliğin yaygınlaşmasıydı. Kafe ve kulüpler fikir tartışmalarının yapıldığı, gazetelerin okunduğu, her şeyden önemlisi de kadın ve erkeğin buluştuğu sosyal alanlardı. Farklı toplumların ahlaki değerleri ve kültürleriyle ilgili bilgiler bu mekanlarda paylaşılıyordu. Düşünceler kafelerde yayılıyor, Kilise'nin dayattığı yaşam tarzı ve geleneklere başkaldırı yine bu mekanlarda şekilleniyordu. Kadın ve erkeğin bir araya geldiği mekanlarda ahlak kavramı da sorgulanıyordu. Ahlak kavramını "Bütün evrensel ahlak kuralları yararsız fantezilerdir."[68] sözüyle tanımlayan Marquis de Sade (1740-1814) yazdığı eserlerle dönemin ruhunu en çarpıcı şekliyle yansıtıyordu.[69]

Mekânlar kadınların özgürleşme yolunu açtı. Bu özgürleşme nedeniyle özellikle 18. yüzyıl aynı zamanda "kadınlar çağı" diye tanımlandı.[70] Paris mekânları yeni bir insan modeli

67 Lefebvre, *Mekânın Üretimi*, s. 22-24.

68 Marquis de Sade, *En Çok Kendisine Yabancıdır İnsan: Aforizmalar*, Aylak Adam Yayınları, İstanbul 2015, s. 11.

69 Erotik edebiyatın önde gelen ismi Marquis de Sade, gelenek ve ahlaki değerler karşıtı yazıları nedeniyle 29 yıl hapishanede, 13 yıl da akıl hastanesinde yattı. De Sade ve dönemi için bkz. John Philips, *The Marquis de Sade: A Very Short Introduction*, Oxford University Press, Oxford 2005.

70 18. yüzyılda İngiltere'de I. Anne, Avusturya'da Maria Theresa ve Rusya'da II. Katerina güçlü kadın yönetici olarak isimlerinden söz ettirdiler. 1702-1714 yılları

ortaya çıkardı: *Philosophe*'lar (filozoflar). Tartışma, sorgulama ve mekânın toplumsal etkileşime izin vermesi yeni bir bilgi çeşidini de beraberinde getirdi: *Encyclopedie*'ler (ansiklopediler). Ciltler dolusu bilgi hazinesi insanların çevresini tanımaya duyduğu açlığı gidermek için hazırlandı.[71]

Tarihsel olgunun bir parçası olan mekân insan tarafından şekillendirilmiş olmasına rağmen çoğunlukla *insanın şekillenmesinde* rol oynayan birincil etken oldu. Mekân-insan ilişkisi tarihsel olayların seyrini değiştirdi. Mekân, fiziksel varoluştan nispi, toplumsal ve tarihsel anlamına uzun bir süreçten sonra kavuştu.[72] Sosyolojinin, toplumsal gelişimin bir boyutunu "mekân sosyolojisi" bağlamında ele alması hem toplumun ve hem de tarihsel olguların derinlemesine anlaşılmasına önemli katkılar sağladı.[73]

İNSAN

Ve insan... Tarihsel olguların merkezindeki varlık. Tarih insan için vardır, insan ise tarihin öznesidir. İkisinin birbirinden ayrılması düşünülemez. Hayvanların veya cansız varlıkların tarihinden bahsedilemez. Onların yaşları vardır. Çünkü tek tek veya toplu olarak hayvanlar veya cansız varlıklar devinimin ortaya çıkardığı değişimi yaşamazlar. Kıta

---

arasında tahtta kalan Kraliçe I. Anne, 1707 yılında çıkardığı birlik kanunuyla İskoçya ile İngiltere'yi birleştirerek Büyük Britanya'yı kuran kadın unvanını aldı.

71 Mekânın aydınlanma dönemine etkisi için bkz. Lloyd Spencer & Andrzej Krauze, *Aydınlanma*, NTV Yayınları, İstanbul 2012, s. 48-61; Aydınlanmanın dönemsel özellikleri için ayrıca bkz. John Dunn, *The Enlightenment*, Lucent Books, San Diego 1999.

72 Mekân algısının değişme süreci için bkz. Lefebvre, *Mekânın Üretimi*, s. 33-35.

73 Mekân-insan ilişkisi için bkz. Şenol Göka, *İnsan ve Mekân*, Pınar Yayınları, İstanbul 2001.

hareketleriyle oluşan jeolojik değişimler vardır ve bu değişim doğa olayının bir parçası olduğu için jeoloji biliminin ilgi alanına girer. İnsan birey olarak yaşlandığı gibi aynı zamanda değişimi de yaşar. Çevresinden etkilenir, çevresini iradî olarak etkiler. Etkilenen ve etkileyen varlık olarak insan dünya üzerinde yaşamaya devam ettiği sürece tarihsel olay ve olguların da doğrudan sebebidir. Daniel Woolf, tarih bilgisinin insanın uzun süreli hafızasının ve iletişim becerisinin doğal sonucu olduğunu belirtir.[74] Ancak bu düşünceye katılmak mümkün değildir. Yapılan deneyler hayvanların da kısa ve uzun süreli hafızaları olduğunu, kendi aralarında iletişim dili oluşturduklarını gösterir. Kaldı ki Paul Ricoeur hafıza ve tarih ilişkisi hakkında tam tersini düşünür. İnsanın hafıza sahibi olması değil unutkanlığı tarihsel bilgiyi ortaya çıkarır. Her şeyi unutma eğiliminde olan insan, kendi hafızasından daha uzun süre yaşayacak tarihi üretmiştir.[75] Farklı görüşler dikkate alındığında insanların tarih bilgisine sahip olmalarının yalnızca hafıza ve iletişim becerisiyle açıklanamayacağı, insanın diğer özelliklerinin de hesaba katılması gerektiğini gösterir. İnsan geçmişi ve geleceği hayal edebilen tek varlıktır. Bir yönüyle tarih mevcut olmayanın şimdide hayal edilmesi, tekrar kurgulanmasıdır. İnsan, tahayyül kabiliyetiyle iletişim dilini simgelere çevirebilir. Yazı simgesel iletişimden yalnızca biridir. Bunun da ötesinde insan ortaya çıkardığı olay, olgu ve kavramları simgelere çevirerek ve sistematik bilgi haline getirerek "kendi bedeni dışında biriktirmeyi" başaran yegâne

74 Daniel Woolf, *Tarihin Küresel Tarihi*, Alfa Yayınları, İstanbul 2014, s. 27.
75 Hughes-Warrington, *Fifty Key Thinkers on History*, s. 300-306; Paul Ricoeur'un hafıza ve tarih ilişkisini ele aldığı çalışması için bkz. Paul Ricoeur, *Hafıza, Tarih, Unutuş*, Metis Yayınları, İstanbul 2010.

varlıktır. İnsan kendi oluşturduğu bilgi birikimi ve kavramların sonucudur. Bu nedenle tarih bilgisini üretir, üretmeye de ihtiyaç duyar.

Zaman, mekân ve insan boyutlarıyla olgu haline gelen tarihsel olaylar geçmişin hiçbir döneminde birbirinden bağımsız olarak parçalara bölünemez. Irmak gibi veya elektrik kablosunda hareket eden elektronlar gibi birbirlerini etkileyerek ilerlerler. En sondaki olay en baştakilere bağlı kalır. Bu nedenle bir olayın sonuçları diğer olayların nedenleri haline gelir. Sürekli bir devinim yaşanmasına rağmen modern toplumların yaşam biçimlerinin kökleri binlerce yıl öncesine dayanır. Dünya üzerinde meydana gelen olaylar birbirlerini etkileme kuvvetine sahiptir. Herhangi bir coğrafyada meydana gelen olay başka bir bölgedeki olayın başlatıcısı olabilir. Amerikalı matematikçi Edward Lorenz'in ortaya koyduğu *Kelebek Etkisi* teorisi küçük olarak kabul edilen bir etkenin çok büyük olayların tetikleyicisi olabileceği üzerinde durur.[76] Ona göre bir kelebeğin kanat çırpması, fırtına etkisine dönebilir. Tunuslu seyyar satıcı Muhammed Buazizi'nin 17 Aralık 2010 tarihinde kendini yakması nasıl bir etki ortaya çıkarabilirdi? Bireysel görünen olayın bütün Orta Doğu'yu karmaşaya sevk eden Arap Baharı'nın tetikleyicisi olabileceğini tahmin etmek mümkün olabilir miydi?

İnsan tarihsel olayın belirleyicisidir ve tarihsel olay insanın çevresini değiştirmesiyle başlar. Peki, çevresini değiştiren insanın muhtemel bir zaman diliminde tarihsel olayları sonlandırması mümkün olabilir mi? Başka bir deyişle "tarihin sonu" şeklinde tanımlanabilecek bir dönem yaşanabilir mi?

76 Edward Lorenz, *The Essence of Caos*, University of Washington Press, 1995.

İnsanın yapıp ettiklerinin bir yerde durağanlaşacağı, değişimin yaşanmayacağına inanç veya insanlığın nihai hedefi olacak eşit toplum fikri çeşitli düşünürler tarafından dile getirildi. Hegel, Prusya'nın ulusal bağımsızlığını ilan etmesi üzerine liberal düşüncenin en üst noktaya ulaştığını söyleyerek gelinen noktayı "tarihin sonu" olarak tanımladı.[77] Düşünceyi Hegel'den ödünç alan Karl Marks da insanlığın sonuçta komünist toplum yapısına evrileceği ve ezilenlerin üretim araçlarına el koyacağı bir geleceği tarihin sonu olarak ilan etti.[78]

İnsanın yapıp ettiklerinin bir yerde son bulacağı artık nihai toplum yapısına ulaşıldığına dair güncel fikirler Francis Fukuyama tarafından tartışmaya açıldı. Spekülatif eseri *Tarihin Sonu ve Son İnsan*'da insanoğlunun kapitalizm ideolojisiyle tarihsel ilerlemenin son noktasına geldiğini, bundan sonra değişimin mümkün olmayacağını ileri sürdü. Bu iddialı bakış açısı çok dar bir zaman dilimini göz önünde tutarak veya Marks'ın komünist toplumuna gönderme yapmak için ortaya konmuştu. Temel gayesi Amerika ve Avrupa'nın kurduğu siyasal sistemi övmekti.[79] Amerika Patent Dairesi Başkanı Charles H. Duell'in yaptığı bir açıklamada Amerikalıların buluş dünyasındaki hakimiyetini ifade etmek için "İcat edilecek her şey icat edildi, artık yeni bir şey yok." demesiyle

77 Jaques D'Hondt, *Hegel ve Hegelcilik*, İletişim Yayıncılık, İstanbul 1994, s. 93-101; Hegel, düşünsel gelişme ve toplumların değişimine dair düşüncelerini 1807 yılına yayınladığı *Tinin Fenomolojisi* (The Phenomenology of Spirit) başlıklı çalışmasıyla ilk kez ortaya koydu. Bkz. Terry Pinkard, *Hegel*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 201 1, s. 197-214.

78 Karl Marks'ın tarihsel materyalizminin eleştirel yorumu için bkz. Anthony Giddens, *Tarihsel Materyalizmin Çağdaş Eleştirisi*, Paradigma Yayınları, İstanbul 2000.

79 Francis Fukuyama, *Tarihin Sonu ve Son İnsan*, Profil Kitap, İstanbul 2016.

"tarihin sonu" tezini ileri süren Fukuyama arasında pek bir fark yoktur.[80] 21. yüzyılda din çatışmaları, ABD başta olmak üzere Batılı toplumlarda milliyetçilik ve katı yönetim biçimleri yükselişe geçti. Yaşanan olaylar tarihsel gelişmeyi çizgisel ve nihai bir sona doğru ilerliyor şeklinde değerlendirmenin mümkün olmayacağını gösterdi. Öyle olsaydı İlk Çağ demokrasilerinin hızla gelişerek diğer toplumları da etkilemesi ve Orta Çağ'daki Kilise egemenliğinin yaşanmaması gerekirdi. Ama öyle olmadı. Birinci Dünya Savaşı öncesi devlet yönetimleri anayasal liberalizmdi. Savaş sonrasında toplumlar aşırı totaliter yönetim biçimlerini benimsediler.

Alfin Toffler, 1980 yılında yayınladığı *Üçüncü Dalga* adlı eserinde insanlığın çeşitli devrimlerle (dalgalar) karşılaştığını ve bu devrimlerin insanlığın yaşam tarzını, üretim biçimini, enerji üretimini ve bunlara bağlı olarak siyasal ilişkilerini kökten değiştirdiğini belirtir. Teknoloji ve endüstri karışımıyla ortaya çıkan "Üçüncü Dalga" başta aile yapısı olmak üzere daha fazla bireyselliğin artacağı, üretim ve tüketim ilişkilerinin farklılaşacağı bir toplumun ortaya çıkacağından, yeni devrimle insanlığın büyük bir sıçrama yapacağından bahseder.[81] Toffler'in tezinin ana vurgusu; insanın çevresini değiştiren ve etkileyen dünya üzerindeki tek varlık olmasıdır. İnsan çevreyi değiştirdikçe kendisi de değişmekte, insanın endüstriyel üretim ve enerji kaynaklarını değiştirmesi yaşam biçimini de etkilemektedir. Birinci endüstri devrimiyle insan buharın gücünü kullanarak, ikincisinde elektrik ve çeliği sa-

80 İfade şekli ve yılı ile ilgili bazı tartışmalar olsa da Duell'in icatlarla ilgili düşüncesinin aynı olduğu anlaşılıyor. https://www.wikiwand.com/en/Charles_Holland_Duell (Erişim Tarihi: 01.11.2019)

81 Alvin Toffler, *Üçüncü Dalga*, Koridor Yayınları, İstanbul 2008, s. 15-17.

nayi üretimine aktararak, Toffler'ın tanımladığı üçüncüsünde ise elektronik ve bilgi iletişim teknolojilerini geliştirerek çevresini değiştirdi. Ancak Toffler'ın "Üçüncü Dalga" olarak tanımladığı dönem ancak yirmi yıl sürdü. Milenyumun ilk yıllarında Almanya'nın öncülüğünde ortaya çıkan dördüncü endüstri devrimiyle robot ve yapay zekâ teknolojisi gelişti.[82] Her devrim dalgası yeni nesillerin farklı bakış açılarıyla toplumda yer almalarına zemin hazırladı. Günümüzde dördüncü endüstri devrimiyle ortaya çıkan Z *kuşağının* dünyayı nasıl algıladığı tartışılıyor.[83]

Bütün veriler göstermektedir ki insan asla keşif ve icat yapmaktan vazgeçmeyecek, ürettikleriyle paralel olarak kendi varoluşsal şartlarını da değiştirecektir. Belki de tek tarihsel gerçeklik ortaya çıkan her etkinin, tepkilerle toplumları yeniden şekillendirmesi olacaktır. İnsanlık var oldukça tarihsel devinim ortaya çıkacak, toplumlar yeni oluşturulan şartlar altında değişmeye devam edecektir. Bu değişimler tarihçi tarafından insanlığın ortak hafızasına kaydedilecektir.

TARİHÇİ

Ünlü Fransız tarihçi Marc Bloch, *Tarihin Savunusu Ya da Tarihçilik Mesleği* başlıklı eserinin ilk cümlesine yakından tanıdığı bir çocuğun tarihçi babasına sorduğu "Baba tarih ne işe

82 Endüstri devrimleri ve etkileri için bkz. Ogan Özdoğan, *Endüstri 4.0: Dördüncü Sanayi Devrimi ve Endüstriyel Dönüşümün Anahtarları*, Pusula Yayıncılık ve İletişim, İstanbul 2019.

83 II. Dünya Savaşı sonrası doğanlar *Baby Boomer Kuşağı*, 1965-1979 arası doğanlar *X Kuşağı*, 1980-1999 arası doğanlar *Y Kuşağı* ve 2000-2012 arası doğanlar *Z Kuşağı* olarak tanımlanır.

yarar bana açıkla!" sorusuyla başlar.[84] İsmini vermediği çocuk belki de kendisiydi. Çünkü babası Gustav Bloch, döneminin ünlü İlk Çağ tarihçilerindendi. Marc Bloch, tarih eğitimini babasından almıştı.[85] *Tarihin Savunusu* adlı eserini karşılaştığı "Tarihin faydası nedir?" ya da "Tarih bir meslek midir?" gibi sorulara cevap olması düşüncesiyle kaleme almıştı. Bloch, meslek olarak icra ettiği düşünülen fizik, kimya gibi fen bilimlerinin ya da benzer bilimsel nitelikli mesleklerin herhangi bir iç tüzüğünün ya da bu işi yapan bilim insanlarının çıkarlarını birbirlerine karşı koruyacak mesleki düzenlemelerinin olmadığına dikkat çekerek meslek kavramanı biraz da ironi ile şöyle tanımlar: "Acaba, eskiden esnafın yapmasına izin verilen işleri belirleyen bir meslek nizamnamesiyle mi karşı karşıyayız? Ve kuşkusuz, yapılabilecek işlerin listesi bir kez tamamlandı mı, acaba bunların icrası icazetli ustalarımıza mı ait olacak?"[86]

Bloch'ın tarihçiliği meslek olarak kabul etmesi ve bu düşünceyle bir savunma kaleme alması tarihçiliğin mesleki araçlarının tarihçinin tercihine kalmış olmasından kaynaklanmaktadır ve Bloch eserinde bu özel duruma vurgu yapar.[87]

Tarihçiliğin ne zaman ortaya çıktığı veya gerçek anlamda *tarih* denilebilecek eseri kimin kaleme aldığı tartışma konusudur. Bazı tarihçiler İlk Çağ uygarlıklarının ürettiği bilgilerin, yıllık veya tablet kayıtlarının da tarih olabileceğini savunurlar. François Cadiou veya Daniel Woolf tarihçiliğin

84 March Bloch, *Tarihin Savunusu Ya da Tarihçilik Mesleği*, Gece Yayınları, İstanbul 1994, s. 1.
85 Carole Fink, *Marc Bloch: A Life in History*, Cambridge University Press, Cambridge 1989, s. 14.
86 Bloch, *Tarihin Savunusu Ya da Tarihçilik Mesleği*, s. 16.
87 Bloch, *Tarihin Savunusu Ya da Tarihçilik Mesleği*, s. 15-16.

belirli bir zamanda başladığını iddia etmenin "abes" olacağını belirtir.[88] Marc Bloch, Richard Evans veya Collingwood gibi tarihçilerin savunduğu diğer bir görüşe göre "gerçek anlamda" tarihçilik Herodotos ile başlar. Collingwood'un değerlendirmesiyle "tarih özel düşünme yöntemi ve uzmanlığı olan" bir bilgi alanıdır ve tarihçi belirlenmiş ilkelere göre bilgi üreten kişidir. Herkesin geçmişe ait az çok bilgisi vardır ancak bu yüzeysel bilgi kişinin tarihçi olmasını sağlamaz.[89] Diğer bir ifadeyle dünya üzerindeki her bireyin geçmişle ve tarih bilgisiyle bağı vardır. Ancak bireyin tarihe ilgi duyması, tarihsel bilgileri öğrenme isteği onun tarihçi olduğunu göstermez. Tarihsel bilgiye ilgi duymak ile belirli bir yöntem ile tarihsel bilgiyi üretmek birbirinden farklı kavramlardır. Bir insan film seyretmeyi çok sevebilir fakat bu sevgi o insanı yönetmen yapmayacağı gibi tarihsel bilgiye ilgi duymak ve öğrenme çabasında olmak da bireyi tarihçi yapmaz.

İki farklı görüş günümüzde kaleme alınan birçok eserde kendisini gösterir. Tarihçilik açısından cevap verilmesine ihtiyaç duyulan sorular vardır: Canı isteyen herkes bir gecede tarihçi oldum diye ortaya çıkabilir mi? Tarihçilik profesyonel bir meslek midir? Meslekse diğer bilimlerden farklı bir süreçte mi gelişmiştir? Sorulara diğer bilimlerin gelişme süreçleri ile paralellik kurularak cevap verilebilir. İlk Çağ'dan beri insanlar hem kendi varlıklarını hem de yeryüzündeki canlıları gözlemlediler, tanımaya çalıştılar. Aristoteles varlıkların sınıflandırmasını yaptı. İlk Çağ veya Orta Çağ'da insan vücudu incelendi. Ancak biyoloji 1665 yılında Robert Hook'un mikroskop kullanarak ilk mantar hücresini

88 Cadiou, *Tarih Nasıl Yapılır?*, s. 26; Woolf, *Tarihin Küresel Tarihi*, s. 50.
89 Collingwood, *Tarih Tasarımı*, s. 37.

incelemesi[90], Antonie van Leeuwenhoek'un 1675 yılında bakteri ve mikroorganizmaları keşfetmesi[91] ve İsveçli bilim insanı Carolus Linnaeus'un 1735 yılında *Systema Naturae*'yı yayınlayarak canlıları sınıflandırmasıyla bilim haline gelebildi.[92] Kimya, Antoine Lavoisier'in yayınladığı *Kimyanın Temel Kitabı* adlı eserde belirlediği ilkelerle simyadan bilime dönüştü.[93] Modern fizik İsaac Newton ile kimliğine kavuştu.[94] Her bilgi alanı ilkel uygulamalardan geçtikten sonra günümüzdeki bilimsel yapısına ulaştı ve hala da gelişmeye devam ediyor. İlkel uygulamalara tarihsel süreçteki etkileri göz önünde tutularak bir değer atfedilse de bunlar hiçbir zaman bilimin kendisi olarak kabul edilmedi.

Bilimin kendine özgü yöntemleri vardır. Bu yöntemlerin farkında olmadan bilgi sahibi olmak bilimin dışına çıkmak anlamına gelir. Kendi bedeni hakkında bilgi sahibi olan kişilerin biyolog, hesap bilgisi çok iyi olanların matematikçi, yıldızlara ilgi gösterenlerin astrolog, maddenin değişimi hakkında bilgiye sahip olanların kimyacı ya da bazı tedavi yöntemleri hakkında bilgisi olan kişilerin hekim olmasından bahsedilemez. Bu durumda geçmişe dair bazı bilgilere sahip olan insanların ya da tarihe ilgi duyanların *tarihçi* oldukları düşünülemez. Tarihçilik, belirli bir yöntem içinde tarihsel olay ve olguları inceleme, değerlendirme ve bilgiyi inşa etme işidir, mesleğidir. Kendine özgü ilkeleri olması, bunların

90 Isaac Asimov, *Bilim ve Buluşlar Tarihi*, İmge Kitabevi, Ankara 2006, s. 301.
91 Asimov, *Bilim ve Buluşlar Tarihi*, s. 166.
92 Stephen F. Mason, *Bilimler Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2013, s. 342-353; Asimov, *Bilim ve Buluşlar Tarihi*, s. 192.
93 Kimya devrimi için bkz. Mason, *Bilimler Tarihi*, s. 413; Asimov, *Bilim ve Buluşlar Tarihi*, s. 179.
94 Asimov, *Bilim ve Buluşlar Tarihi*, s.102, 159-162.

öğrenilebilmesi için kendine özgü bir eğitime ihtiyaç duyar. Bu eğitim yöntem bilgisidir. Bu bilgi olmadan tarihçilik yapılamaz. Bu nedenle bir gecede ortaya çıkarak tarih kitapları yazma hevesine kapılanlar amatör veya popüler tarih yazarı olarak kabul edilir. Yakın geçmişte yayınladığı tarih kitabı yoğun eleştiri alan yazarlardan biri eserin ikinci baskısında ana başlığın altına "roman" kelimesini ekletmek zorunda kalmıştı. Böylece kitap, tarih çalışması olmaktan çıkmış, yapılan hatalar da yazarın fantezi dünyasının bir parçası haline gelmişti. Amatör, popüler veya anlatı tarihçiliği gibi yazım tarzları bilimsel tarihçiliğin dışındadır. Bunlar farklı kategoride değerlendirilmelidir.

Tarihçi kimdir, ne iş yapar? Gerçekleşmiş, var olmuş olaylar zamana bağlı olarak geçmişin parçası olur, insanın görme alanı dışına çıkar. Görme alanı dışına çıkan olayların insanlığın görme alanına taşınmasını sağlayan kişi tarihçidir. Tarihçi; insanın maddi, manevi ve düşünsel anlamda ürettiklerini, yapıp ettiklerini araştırır, sorgular ve kaleme alır. Yaptığı, geçmişe ait gerçekliğin ortaya konması çabasıdır. Bunu başarıp başaramayacağı veya gerçekliğin kurgulanıp kurgulanamayacağı felsefi anlamda ayrı bir değerlendirme konusudur. Gerçeklik göreceli, zamana ve mekâna göre değişken bir kavramdır. Ancak geçmişe intikal etmiş gerçekliği ve var oluşu aslına uygun olarak yeniden inşa etmek tarihçinin nihai hedefidir. Tarihçi, geçmişte olan olayların ortaya çıkış ve etkilerini anlamaya çalışır. Bu nedenle tarihçilik soru sormakla başlar ve bu sorulara cevaplar bulma çabasıyla devam eder. Elde edilen bulgularla ortaya çıkan tasarım ile tarihsel bilgi üretilir. Yani tarihsel bilgi doğrudan tarihçinin ürünüdür. Kendiliğinden var olmaz. Üretilen bilginin varlık amacı top-

lumların yaşadıkları çağı anlamalarını sağlamaktır. Geçmişte olanları şimdi ile ilişkilendirmek, değişimleri ortaya koymak, geleceğe yönelik planlar yapmak tarihsel bilgi öğreniminin temel gerekçesidir. Collingwood, tarihin bu özelliğini, "Tarihin nihai hedefi geçmişi bilmek değil şimdiyi anlamaktır." cümlesiyle ifade eder.[95] Toplumlar, günü geçmişin kolektif bilgisiyle yorumlar, gideceği yönü belirler. İnsan olmanın en önemli özelliği hayal kurabilme ve geleceği planlamadır. Bu özelliğin işler hale gelmesi tarihsel bilgilerle mümkün olur. Ancak geçmişi şimdinin bilgileri ve güncel siyasetle değerlendirmek, tarihçiliği meslek olmaktan çıkarıp, ideolojik bir araç haline getirir. Bu durumda belirli ideolojilere hizmet veya iktidara hoş görünmek amacıyla üretilen eserlerin tarihçilik ürünü olduğunu söylemek mümkün değildir.[96]

Yüzyıllar boyu şekillenen yöntemiyle belgelerin sorgulanması, olayların incelenmesi ve inşa edilmesi süreçlerinin belirli ilkelere bağlı kalarak yapılması tarihçiliği meslek haline getirir. Tarihçiliği yapan kişilerin bu ilkeleri bilmesi ön şarttır. Aksi takdirde üretilen bilgiler hikâye anlatıcılığı veya belirli ideolojik amaçlarla bağlamından koparılmış anlatılar olacaktır. Tarihçinin icra ettiği mesleğin bazı özelliklerinin de olması beklenir. Kümülatif bilgi ile uğraştığına göre tarihçinin önce analitik düşünme kabiliyetine sahip olması gerekir. Olayları parçalara ayırarak karşılaştırmalar yapabilmeli veya olayları analiz ettikten sonra belirli sonuçlar çıkarabilmelidir. Tarihçinin görevi belge okuyuculuğu, olay anlatıcılığı

95 R.G. Collingwood, *Tarihin İlkeleri ve Tarih Felsefesi Üzerine Başka Yazılar*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2005, s. 226.

96 March Bloch şimdiyi geçmişle anlamak ile geçmişi şimdiyle anlamanın tarihsel bilgi açısından değerlendirmesini yapmıştır. Bkz. Bloch, *Tarihin Savunusu Ya da Tarihçilik Mesleği*, s. 29-36.

ya da önceki kaynaklardaki bilgileri özetleyerek okuyucuya aktarmak değil, olayların belirli bir sorunsal çerçevesinde incelemesi ve değerlendirmesini yaparak tarihsel bilgiyi inşa etmektir. Bu değerlendirmeleri yapmak için bazı araçları kullanması, mesleki yeterlilik için alet çantasının dolu olması şarttır. Diğer taraftan her türlü saplantılardan, önyargılardan arınarak tarihçiliğin icrasını yapması beklenir.

Tarihçilik mesleğinin karşısındaki en büyük sorunlardan biri tarihçinin yetiştiği toplum ile ilişkisidir. Tarihçi bir kimlik sahibidir ve bu kimlik, tarihçinin içinde yaşadığı toplumun kendisine kazandırdıklarıyla şekillenir. Tarihçinin toplumdan soyutlanması, toplumsal değerlerin dışına çıkması mümkün olmayabilir. Tarihçi, bilimsel yöntemi kullandığı sürece ürettiği bilgi ile kendisini şekillendiren toplumu olumlu yönde etkileyebilir. Bu yönüyle tarihçi bulunduğu toplumdan hem etkilenen hem de o toplumu etkileyen kişidir.[97]

Tarihçi geçmişteki olayları günümüze aktarırken belirli bir paradigma içinde bilimsel kabul edilen yöntemi kullanır. Tarihsel olaylar yalın halleriyle aktarılmaz, aktarılması mümkün olmaz. Tarihsel olayı aktaran aracıya ihtiyaç duyulur. Tarihçi geçmişte olan olayları inşa ederek bu aracılığı yapar. Fakat tarihçinin sadece geçmişe ilgi duyması ve geçmişte yaşaması düşünülemez. Ruhsal sağlığı yerinde bir tarihçinin modern dünyadaki gelişmeler karşısında heyecan duymaması imkânsızdır. Siyasal sistemlerin geçirdiği evreleri, kurumların yüzyıllar içerisinde aldığı şekilleri ve her şeyden önce baş döndürücü hızla gelişen teknoloji ürünlerini gören tarihçi-

97 Carr'ın tarihçinin konumunu tartıştığı ve toplum-birey ilişkisi içerisinde değerlendirdiği bölüm için bkz. Carr, *Tarih Nedir?*, s. 37-64.

nin bütün bu gelişmeleri asırlarca süren değişimleriyle takip edebilmesi, tarihçilik mesleğinin doğal sonucudur. Bu açıdan tarihçi dünün, geçmişin veya eski olanın değil yaşadığı çağın insanıdır. Geçmişin nasıl inşa edildiği tarihçinin yetişme şekli, aldığı eğitim, bilgi birikimi ve içinde yaşadığı toplumun kendisini şekillendirmesi, kısacası "tarihçinin bakış açısıyla" ya da varoluşsal özelliği ile ilgilidir.

TARİHÇİ VE BAKIŞ AÇISI

20. yüzyıla etki eden önemli felsefi akımlardan biri varoluşçuluktur. Akımın önemli temsilcilerinden Jean Paul Sartre, *Bulantı* adlı romanındaki kahramanı tarihçi Antoine Roquentin'ı şöyle konuşturur: "Olayları günü gününe yazmak daha iyi olacak. Açıkça kavramak için bir günce tutmalı. Önemsiz gibi görünseler de küçük ayrıntıları, olaycıkları kaçırmamalı; özellikle hepsini sınıflamalı. Şu masayı, sokağı, insanları, tütün paketimi nasıl gördüğümü anlatmalıyım, çünkü değişen bu. Bu değişmenin alanını ve özünü iyice belirlemeliyim. Sözgelimi, mürekkep şişemin içinde bulunduğu karton kutuyu ele alalım. Anlatmam gereken şu: onu daha önce nasıl görüyordum şimdi nasıl!.."[98]

Tarihçi Roquentin'e olan neydi? Niçin nesneleri ve etrafındaki her şeyi en ince detayına göre özellikle de "değişen bakış açısıyla" tanımlamaya çalışıyordu? Roman kahramanı Roquentin, Marquis de Rollebon'un yaşamıyla ilgili üç yıl süren bir araştırma yapmış, bu araştırma, onun kendi varlığını fark etmesiyle neticelenmişti. O artık eski Roquentin değil-

98 Jean Paul Sartre, *Bulantı*, Can Yayınları, İstanbul 1962, s. 2.

di. Değişmişti ve bu değişim dünyayı, çevresini ve olayları algılamasını da değiştirmişti.

Sartre'ın romanda işlediği varoluşçuluk, temelde her bireyin özgün olduğu fikrini ileri sürer. Kendi bireysel tecrübeleriyle kendi varlığını ve kimliğini oluşturan birey yaşadığı her deneyimden sonra "farkındalık" geliştirir. Farkındalıklar bireyin farklılaşmasını sağlar. Her birey dünyaya ve karşısına çıkan olaylara kendisinde olan özellikler doğrultusunda bakar.[99] Örneğin, aynı filmi birlikte seyreden kadın terzi ile erkek berberin dikkatini çeken ayrıntılar farklıdır. Kadın mesleği gereği filmdeki elbiselere ve dikim tarzlarına odaklanırken berber olan erkek de muhtemelen oyuncuların saç şekillerine dikkat kesilir. Onların bakış açılarını ve seçimlerini belirleyen etken hayat boyu edindikleri bilgi, tecrübe ve farkındalıklardır. Varoluşçuluğa göre bireyin yaşadığı olumlu veya olumsuz her şey onun varlığını oluşturur ve önemli olan varlığın mevcut halidir.

Meydana gelen bir olaya farklı açı ve konumlardan tanık olan çok sayıda kişinin olayı aynı şekilde tanımlamaları mümkün olabilir mi? Bunun mümkün olabilmesi için bütün tanıkların aynı bilgilere ve verilere sahip olması gerekir. Oysa açı ve konum değiştiği anda olayın tanıklık şekli de değişir. Bu durumu en güzel şekilde Pete Travis'in yönetmeliğini yaptığı *Vantage Point* (Bakış Açısı) filmi somutlaştırır. Film, Amerikan Başkanı'na düzenlenen bir suikasta tanık olan sekiz farklı kişinin olayı kendi bulundukları yerin bakış açısıyla

99 Varoluşçuluk felsefesi için bkz. Jean Paul Sartre, *Varoluşçuluk: Materyalizm ve Devrim*, Ataç Kitabevi, İstanbul 1967; Paul Foulquie, *Varoluşçuluk*, İletişim Yayınları, İstanbul 1991.

anlatmalarına ve sonuçta gerçeklerin hiç de göründüğü gibi olmadığına odaklanır.[100]

Üretilen tarihî bilgi tarihçinin bakış açısıyla ilgilidir. Bu durumda tarihçinin bakış açısını belirleyen şey nedir? Tarihçilerin geçmişte olan bir olayı aynı şekilde fark etmesi ve özgün olarak yorumlaması mümkün müdür? Tarihçiyi şekillendiren etken tabii ki onun hayat boyu edindiği bilgiler ve farkındalıklardır. Sarı kazak giymiş bir arkadaşı ile buluşmak için çok kalabalık bir kafeye giden birinin, arkadaşını ararken ilk bakacağı şey sarı kazaklılar olacaktır. Onun bakışını belirleyen önceden edinmiş olduğu, hafızasında yer etmiş olan belirleyici bilgidir. Tarihçi de benzer şekilde olaylara edindiği deneyimler doğrultusunda bakar, olayları görebildiği kadarıyla değerlendirir. İncelenecek olayın tespit edilmesi, kaynakların elde edilmesi ve olaylar arasında bağlantı kurulması tarihçinin neyi, nasıl ve ne kadar görebildiğine bağlıdır.

İran petrollerinin keşfedilmesinin arkasında ilginç bir "bakış açısı" hikâyesi yatar. Batılılar çok uzun yıllar iyilik ve aydınlığın temsilcisi Hürmüz'ün ateşini yani petrolü İran'da aradılar ancak tatmin edici sonuçlar elde edemediler.[101] Henry Deterding, A. Holtz, Baron Paul Julius Freiherr De Reuter (asıl adı Beer Josaphat) İran'da petrol bulmak için servet harcadılar.[102] Ateşgedelerdeki ateşin kaynağı petrol olmalıydı, ama İran coğrafyasını taramalarına rağmen petrol yatakları tespit edilemedi. Jacques Jean Marie de Morgan'ı diğer-

100 Film tanıtımı için bkz. https://www.imdb.com/title/tt0443274/ (Erişim Tarihi: 10.12.2019)

101 Niyazi Acun, *Dünya Petrol Tarihi ve Türk Petrolü*, İstanbul 1949, s. 30-31.

102 Edwin Black, *Banking on Baghdad*, John Wiley & Sons. Inc., New Jersey 2004, s. 116.

lerinden ayıran bazı özellikleri vardı. Arkeolog, jeolog ve maden mühendisliği olmak üzere üç farklı alanda eğitim almıştı. Taradığı alanları farklı açılardan değerlendirebilecek bilgilere sahipti. İlk olarak Ermenistan'da bakır madenlerinde çalıştı, arkeolojik veriler elde etmek için 1897 yılında Güney İran'a geçti. Elam medeniyetine ait kalıntılar bulmak amacıyla 1900'de Sus'ta kazılar yaptı. Morgan, İran'da bulunduğu her bölgeyi aynı zamanda jeolojik açıdan gözlemledi. Farklı yerlerden aldığı petrol örneklerine dayanarak İran'ın geniş petrol yataklarına sahip olduğunu tespit etti ve petrol bölgelerinin haritasını çıkardı. İran içerisinde yaptığı gezilerde yolu Ermeni asıllı gümrük müdürü Antoine Ketapçi Han ile kesişti. Ermenilere duyduğu yakınlık nedeniyle de Ketapçi ile arkadaş oldu.[103] İran'daki petrol kaynaklarına dair gözlemlerini Ketapçi'ya anlatan Morgan, hazırladığı raporu ona verdi. Ketapçi raporu daha sonra yatırım yapacak kişilere ulaştırarak İran'daki petrol yataklarının keşfedilmesini sağladı.[104] Jacques Jean Marie de Morgan, İran petrollerinin ortaya çıkarılmasındaki adsız kahramandır. Onun üç farklı alandaki bilgi birikiminin sağladığı farklı açılardan bakabilme özelliği, taradığı coğrafyayı dikkatle gözlemleyerek kendisinden öncekilerin uzun yıllar boyunca göremediğini kısa sürede keşfetmesine yardımcı oldu.

---

103 Morgan, ilk çalışma yeri olduğundan Ermeni halkı ve tarihine ilgi duymuştu. Hatta Ermenilerle ilgili bir kitap da kaleme alarak bu kitabı Ermeni halkına ithaf etmişti. Jacques De Morgan, *The History of Armenian People*, (Translated by Ernest F. Barry), 1918.

104 Black, *Banking on Baghdad*, s.116-117; Morgan'ın İran petrollerini keşfi için ayrıca bkz. http://www.iranicaonline.org/articles/de-morgan (Erişim Tarihi: 12.12.2019)

Farklı bilimsel bilgilerin bakış açısını nasıl değiştirdiğine en güzel örneklerden biri 20. yüzyılın önemli tarihçilerinden Herbert George Wells'tir. Wells, üniversitede biyoloji eğitimi aldı, daha sonra tarihe yöneldi. Yazdığı roman ve tarih kitaplarında fen bilimlerini öne çıkarması onun biyoloji alanında sahip olduğu akademik bilgisinden kaynaklanır. *Tarihin Ana Hatları* (The Outline of History) adlı çalışmasında tarih ile fen bilimlerini iç içe kullandı.[105] Benzer durum edebi eserler için de geçerlidir. Agatha Chirstie'nin bir dönem hemşirelik yapması,[106] Arthur Conan Doyle'un askerî hekim olması[107] roman tasarımlarında Hercule Poirot, Miss Marple ve Sherlock Holmes gibi kahramanların kimlik oluşumunda belirleyici etken oldu.

Tarihçinin ürettiği bilginin hangi kalitede olduğu; tarihçinin aldığı eğitime, hangi bilgi alanlarına vakıf olduğuna, ana kaynakları inceleyip değerlendirebilecek lengüistik yeterliğe sahip olup olmadığına bağlıdır. Bu nedenle tarih eserlerinin tahlil edilmesine önce eseri kaleme alan tarihçinin tanımlanmasıyla başlanır. Tarihçinin tarihe bakış açısı, ideolojik bir kimliğe sahip olup olmadığı, ana kaynaklara ulaşma kabiliyeti, eseri inşasında belirli bir yönteme ve bilimsel etik değerlere bağlı kalıp kalmadığı değerlendirilir. Unutulmamalıdır ki değişen zaman ve şartlarla birlikte tarihçilik mesleğinin yeterlilikleri de değişmektedir. Teknoloji çağında yaşayan tarihçinin olayları İlk Çağ veya Yeni Çağ'daki bir tarihçi gibi

105 H. G. Wells, *The Outline of History: Being a Plain History of Life and Mankind*, The Macmillan Company, New York 1921.

106 Mark Champbell, *Agatha Christie*, Pocet Essential Books, Harpenden 2005, s. 14-15.

107 *The Sherlock Holmes Book*, (Editors: Polly Boyd etc), DK Publishing, New York 2015, s. 14-21.

değerlendirmesi ya da inşa etmesi beklenemez. Tarihçilik ilkel uygulamalardan günümüze kadar çok büyük değişiklikler geçirdi. Bu geniş zaman diliminde farklı coğrafyalardan, farklı zaman dilimlerinden birçok tarihçi hikâye anlatıcılığından postmodern tarih yazıcılığına değin tarihçilik mesleğinin gelişimine katkı sağladı. Tarihçilik zaman içinde anlam ve kimlik kazandı.

ZAMAN İÇİNDE TARİHÇİLİK

Pozitivizmin kurucusu Auguste Comte, toplumların gelişimini "Üç Hal Yasası" adını verdiği bir teori ile açıklar. Buna göre toplumlar *Teolojik*, *Metafizik* ve *Pozitif* olmak üzere üç dönemden geçerek medenileşmişlerdir. Comte'un "Üç Hal Yasası" tartışmalıdır. Fakat yasa tarihçiliğin gelişimini açıklamak için uygun bir bakış açısı sağlar. Tarih, kademeli olarak gelişti. Tarihsel anlatıdan önce mitler vardı. Sonra efsaneler ve destanlar ortaya çıktı. En sonunda da tarihsel anlatım kendisini gösterdi. Tarih algısı ve bilgisinin toplumların düşünsel gelişimlerine bağlı olması nedeniyle tarih her toplumda aynı şekilde ortaya çıkmadı. Günümüzde dahi geçmişin bilgisi bazı toplumlarda söylenceler (efsane) üzerine bina edilmeye devam ediyor.

Mitler, insanların henüz kâinatı tanımlayamadığı, dünya ile ilgili bilgilerinin çok sınırlı ve ilkel olduğu dönemlerde doğa ve büyük tarihsel olayları açıklamanın bir aracı olarak kullanıldı. Grekçe *anlatı* anlamına gelen mit (myth/mythos) İlk Çağ toplumlarının doğa ve doğaüstü güçler arasında kurdukları dengeyi ifade eder.[1] Grek mitlerinin

1 Mircae Eliade, *Mitlerin Özellikleri*, Om Yayınları, İstanbul 2001, s. 14-18.

büyük çoğunluğu M.Ö. 9. yüzyılda yaşamış Homeros'un *İliada* ve *Odysseia*'sı ile M.Ö. 8. yüzyılda yaşamış Hesiodos'un *Tanrıların Doğuşu* (Theogonia) ve *İşler ve Günler* başlıklı iki eseri aracılığıyla yazıya geçirildi. Homeros'un Truva Savaşı'nı anlatırken kurguladığı tanrılar düzeni kendisinden sonra gelen yapıtlara esin kaynağı oldu.[2] Homeros'un takipçisi olan Hesiodos da eserlerinde Pandora'nın Kutusu, Prometheus gibi birçok miti kayda geçirerek anlatıların kalıcı olmasını sağladı.[3] Bir taraftan inanç sisteminin parçası haline gelen mitler, diğer taraftan eleştirel yaklaşımların da hedefi oldu. Ksenofanes, (M.Ö. 570-M.Ö. 480) mitosun uydurma ve gerçek dışı olduğunu "İnsanlar kendilerine bakarak tanrıları yarattı." ifadesiyle dile getirdi, çoktanrıcılık inanışına karşı çıktı.[4]

Samuel Hooke; mitleri, ritüel, orijin, kült, prestij ve eskatalogya (mahşer) olmak üzere beş gruba ayırır.[5] Farklı özellikleriyle sınıflandırılsa da bütün mitlerde ortak bir özellik bulunur. Hepsi *döngüsel* anlatıma sahiptir. Döngünün bir parçası olan mevsimlerin oluşumu tanrıların mücadelesine dayandırılır. Kralların varlık sebepleri, meşruiyetleri Tanrısal olmanın bir boyutu ve tahta çıkmaları da dünyanın yenilenmesi olarak açıklanır.[6] İlk Çağ uygarlıklarında kralların

2 Homeros, *İliada*, Varlık Yayınları, İstanbul 1971; Homeros, *Odysseia*, Varlık Yayınları, İstanbul 1971. Homeros'un Yunan mitolojisine etkisi için bkz. Arslan, *İlkçağ Felsefe Tarihi*, Cilt: I, s. 129-130.

3 Hesiodos'un hayatı ve eserlerinin özellikleriyle ilgili detaylı çalışma için bkz. *Hesiodos Eseri ve Kaynakları*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1977; Arslan, *İlkçağ Felsefe Tarihi*, Cilt: I, s. 131-136; Ernst Breisach, *Tarihyazımı*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2009, s. 22-25.

4 Arslan, *İlkçağ Felsefe Tarihi*, Cilt: I, s. 165-175.

5 Samuel Henry Hook, *Ortadoğu Mitolojisi*, İmge Kitabevi, Ankara 2002, s. 14-20.

6 Eliade, *Mitlerin Özellikleri*, s. 59-65.

öldükten sonra tanrı katına çıktıklarına inanılması mitlerin inanç sisteminin parçası olmasındandır. Savaş, barış ve doğal felaketler dahi mitlerin parçasıdır. Her olay tanrıların sevinci veya kızgınlığının sonucunda oluşur.[7] Örneğin Hitit Kralı III. Hattuşili geride bıraktığı vasiyetnamesinde tahta çıkmasının Tanrıça İştar'ın isteği olduğunu, onun yardımıyla tahtı ele geçirdiğini anlatır.[8] Oysa tarihsel gerçeklik bambaşkadır.

Yazının icat edilmesiyle M.Ö. 3500'lerden itibaren Sümer, Mısır, Akad, Asur, Pers ve Hitit uygarlıklarında yazıcılık önemli bir meslek haline geldi. Özellikle Sümerlerde eğitimin merkezinde yazıcılığın olduğu tabletlerden anlaşılıyor. Okulda eğitilen yazıcılar, kralların soy listesi, savaşlar, zaferler, felaketler, mitler, efsaneler ve destanlara dair her şeyi kaleme alıyorlardı. Bu kayıtlar *kral listeleri* ve *yıllıklar* (annales) idi. Bazen bireysel anılarını kaleme alan yazıcılar da çıkıyordu.[9] Önemli tartışma konularından biri bu kayıtların günümüzdeki anlamına yakın olarak tarihsel bilgi olup olmadığı, yazıcıların da ne derece tarihçilik yapmış olduklarıdır.[10] Modern tarihçi, tarihsel bilgileri inşa etmede bu kayıtları kullanır. Ancak kendi dönemlerinde kayda geçirilmiş kral listeleri veya yıllıklar tarih bilincinin somut ifadesi olarak değerlendirilebilir mi? Kayıt geleneği uygarlığın ortaya çıkardığı bir sonuçtur. Kral listeleri ve yıllıklar hanedanların kendi iktidarlarını pekiştirmek ve devamlılığını sağlamak için

7 Collingwood mitlerin bir şekilde teokratik tarih anlatımının ilk örnekleri olduğunu düşünür. Bkz. Collingwood, *Tarih Tasarımı*, s. 49.

8 Veli Ünsal, *Eski Anadolu'da Teokratik Devlet Düzeni: Hitit ve Urartu*, Berikan Yayınları, Ankara 2013, s. 123-134.

9 Sümerlerde yazıcılık okulu hakkında bkz. Samuel Noah Kramer, *Sümerler*, Kabalcı Yayınları, İstanbul 2002, s. 303-328.

10 Daniel Woolf eski kayıtların her türlüsünün bir tarih bilgisi olduğu görüşünü ileri sürüyor. Bkz. Woolf, *Tarihin Küresel Tarihi*, s. 50.

kullandığı araçlardır. Bu nedenle anlatımlar dünyevi değil, gökseldir. Yani mitlere bağlıdır. Krallar ve rahipler tanrılar dünyasının bir parçasıdır. Ortaya çıkan her olay da mitlerin parçası olarak anlatılır. İlk Çağ uygarlıklarındaki anlatılarda "dünyevi zaman" kavramı bulunmaz. Halbuki tarihsel bilgi; zaman, mekân ve insanın buluşmasıyla meydana gelir. Tabletlerdekiler ise henüz zaman ve insanın dünyevileşmediği, göksel anlatılardır. Bu nedenle Herodotos'un geçmişe ait anlatıyı dünyevileştirmesi ve tarihsel zamanı icat etmesine kadar üretilen metinlerin tarihsel bilgi oluşturmak amacı taşıdığını söylemek mümkün görünmüyor.

Tarihsel bilginin kendine özgü ilkeleri vardır. Bunlar önce olayın sorgulanması, meydana gelen sürecin dünyevi şartlarla sebeplerinin araştırılması ve kaynakların gerçekliğinin doğrulanmasıdır. Herodotos öncesindeki metinler tarihin ortaya çıkardığı ilkelere uygun üretilmemiştir.[11] Geçmişe (res gestea) aittirler ancak özel bilgi alanı olan *tarih* (historia) değildirler. *Historia*, dünyevi konuların araştırılmasını ifade eder. Tarihsel bilgi üretim yöntemi ve tarihsel bilinç olduğunu gösteren terminoloji İlk Çağ uygarlıklarında bulunmaz.[12] Hegel, *Tarihte Akıl* başlıklı yapıtında bir halkın nesnel tarih bilgisine sahip olmasıyla *tarih*in (historia) başladığını belirtir. Ona göre, tarihin oluşması için kültürel birikim gerekir. Hindistan

11 Collingwood tarihi oluşturan temel ilkeleri ve Herodotos öncesi yazımların bu ilkelerle uyuşmadığını maddelerle ortaya koymaktadır. Bkz. Collingwood, *Tarih Tasarımı*, s. 49-53.

12 Daniel Woolf, İbranicede geçmişi işaret eden iki kelime olduğunu belirtiyor. Ancak bu kelimeler bilinçli bir tarih bilgisine ait terminoloji olarak görünmüyor. Bkz. Woolf, *Tarihin Küresel Tarihi*, s. 50.

içlerinde yaşayan toplumlar bu birikime sahip olmadıkları için tarihsel bilgi üretememişlerdir.[13]

Mit, efsane ve destan gibi anlatımlar tarihsel bilgiye geçiş evresinin ürünleridir. Bu nedenle tarih değil *tarihimsi* bilgilerdir. *Tarihimsilik*, insanın da yeryüzünde özel bir varlık olarak belirmesine paralel bir anlam taşır. İnsanın düşünsel gelişimine bağlı olan tarih bilgisinin gelişme sürecini *tarihimsi* anlatılar ve *tarihin* kendisi olmak üzere tanımlamak mümkündür.

Tarihimsi anlatımdan tarihsel bilgi üretimine geçiş kademeli oldu. Mitlerin yerini yavaş yavaş dünyevi unsurlar içeren efsaneler aldı. "Efsane" *zamanı olmayan* gerçeküstü olayların anlatım şekliydi. Söylence, hikâye, öykü veya masal kelimeleri de efsane ile aynı anlamda kullanılır. Efsane, Arapçada "esâtir" veya çoğulu olan "ustûre" kelimesiyle karşılanır. Kişi, yer ve olaylar, hayvanlar, olağanüstü yaratıklar, dinsel inançlar, doğal çevre ve ağaçlar efsanelerin işledikleri konulardır. Yaygın olarak dünya uygarlıklarının hepsinde bu tarz anlatımlar görülür. Yazım şekli nesirdir.[14] Boğaziçi, Örümcek Kız, Şahmeran, Ağrı Dağı, Gelinkayası, Hasanboğuldu, Kızkulesi ve Alageyik gibi anlatılar efsanedir.[15]

Dünyevilik unsurlarının daha fazla yer aldığı diğer anlatı türü *destan*dır. *Destan*, ulusların hayatlarında önemli yer tutan tarihî, toplumsal veya doğa olaylarının kahramanlar üzerinden anlatıldığı uzun şiirsel metindir. Destanın ko-

13 G.W.F. Hegel, *Tarihte Akıl*, Kabalcı Yayınları, İstanbul 2011, s. 13.

14 Efsanelerle ilgili değerlendirmeler için bkz. Ayhan Bıçak, *Tarih Düşüncesi*, Cilt: I, Dergâh Yayınları, İstanbul 2004, s. 63-72.

15 Üç Anadolu efsanesinin romanlaştırılmış anlatısı için bkz. Yaşar Kemal, *Üç Anadolu Efsanesi: Köroğlu, Karacaoğlan, Alageyik*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1987.

nusu insanüstü güçleri olan kahramanın yapıp ettikleri etrafında şekillenir. İnsanoğluna ait bilinen ilk destan Uruk Kralı Gılgamış'ın ölümsüzlüğü arayışını anlatan *Gılgamış Destanı*'dır.[16] Homeros'un *İliada* ve *Odysseia* adlı eserleri de şiirsel kahramanlık öyküleri içermesi nedeniyle destan türü olarak kabul edilir.

Türk tarihinin yazılı olmayan erken dönem olaylarını destanlarda bulmak mümkündür. Yaratılış, Ergenekon, Bozkurt, Göç, Şu, Oğuz Kağan, Alp Er Tunga gibi birçok destan, Türklerin geçmişte yaşadığı tarihsel olaylar hakkında bilgiler verir. Ancak destanlarda da zaman kavramı bulunmaz. Asırlar süren anlatımlar sözlüdür ve kulaktan kulağa aktarılır. Zaman kavramı geliştikçe tarih algısı da değiştiğinden destanlar zamansız geçmişin abartılı anlatımları olarak tarihteki yerini aldı.

Efsane ve destanlar zaman zaman mitos ile iç içe geçmiş görünürler. Ancak çıkış kaynakları ve özellikleri açısından tamamen farklıdırlar. Mitos, yüzyıllar öncesine ait tanrı-doğa-insan ilişkisini tanımlayan anlatılardır. Efsanelerde de olağanüstülükler ve gerçek dışılıklar bulunur. Fakat söylencenin amacı tanrılar ile ilişkileri tanımlamak değildir. Çok uzun sürelerde ortaya çıkması gerekmez. Hasanboğuldu gibi söylenceler yakın dönemlere aittir. Destanlar ise ulusların uzun geçmişte yaşadıklarıyla ilgilidir. Homeros'un anlatısında olduğu gibi mitlere yer verilebilir, ama anlatının temelinde insanın kahramanlıkları bulunur.

Uygarlıkların mitostan bilimsel tarihçiliğe ulaşmasında kutsal kitaplar da önemli rol oynadı. Musevilik, Hristiyan-

16 Destanın tam çevirisi için bkz. Muzaffer Ramazanoğlu, *Gılgamış Destanı*, Cumhuriyet Kitapları, İstanbul 1998; Kral Gılgamış için ayrıca bkz. Muazzez İlmiye Çığ, *Gilgameş: Tarihte İlk Kral Kahraman*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2000.

lık ve İslamiyet'in kutsal metinlerinde insanlığa ait ibret verici öyküler yer alır. Özellikle İbrani anlatıları Yahudi milli varlığının temel özelliği haline geldi.[17] Eski Ahit ve Yeni Ahit'in anlattığı olaylar bir şekilde Batı tarihçiliğinin gelişmesine katkıda bulundu. 19. yüzyılda birçok arkeolog kutsal kitaplarda geçen olayların mekanlarını araştırmak, bahsedilen toplumlar hakkında bilgiler edinmek için yola çıktı. Arkeolojinin Hristiyan toplumlarda önemsenmesinin en büyük etkenlerinden biri Tevrat veya İncil'de anlatılan olayların doğrulanmasını sağlayacak araç olmasıydı. Diğer önemli etken ise Helen uygarlığının gün yüzüne çıkarılması çabasıydı. Yeni Helenizm akımının ortaya çıkmasıyla arkeoloji bilimi gelişme gösterdi. Avrupa'da Grek hayranlığı had safhaya ulaştı. Arkeolojinin bir bilim olarak gelişmesi tarih algısının değişmesine yol açtı.[18]

Tarihsel bilgi üretiminin dönüm noktası Herodotos'un kaleme aldığı *Tarih* (Historia) adlı eserdir. *Tarih*, kendisinden önceki anlatılarda olmayan bir şeyi, tarihsel zamanı ortaya çıkardı.

HERODOTOS VE TARİHSEL ZAMANIN KEŞFİ

"Dünyanın ilk tarihçisi kimdir?" diye sorulduğunda eğitim görmüş birinin bu soruya vereceği cevap büyük olasılıkla *Herodotos* (M.Ö. 484-M.Ö. 425) olacaktır. Romalı Cicero tarafından Halikarnaslı Herodotos'a "tarihin babası" unvanın

17 Gilderhus, *Tarih ve Tarihçiler*, s. 25-26.

18 Dorothy & Joseph Samachson, *Good Digging: The Story of Archaeology*, Rand McNally and Co., New York 1960, s. 93-111; E.A. Speiser, "First Steps in Mesopotamian Archaeology", *Bulletin of the American Schools of Oriental Research*, No. 52 (December 1933), s. 15-18.

verilmiş olması anlamsız değildir.[19] Ondan önce tarihçiliği meslek olarak yapan bir isim henüz bilinmiyor. Herodotos'un, dünyanın ilk tarihçisi olarak anılmayı hak ettiğinin kabul edilmesi diğer bir soruyu ortaya çıkarır. Herodotos ne yaptı da tarihin babası unvanını kazandı?

Önceki bölümlerde Herodotos öncesinde uygarlıkların çeşitli metinler ürettikleri ama bunların tarih olarak adlandırılamayacağı, belki en yakın ifadeyle *tarihimsi* metinler olarak tanımlanabileceği belirtildi. *Geçmiş* insan ile birlikte var olan bir kavramdır ve insanın parçasıdır. Fakat *tarih bilinci ve algısının* ortaya çıkması insanın soyut zekâsı ve düşünsel kapasitesindeki gelişmenin sonucudur. Tarih, düşünsel ve entelektüel üretimdir. İnsanoğlunun zaman, mekân ve hatta kendini tanımaya yönelik algısının gelişmesiyle bu özel bilgi üretilir. İnsanın maddenin özelliklerine dair ilkel denilecek bilgileri vardı ama kimya bilimi modern anlamda 18. yüzyıl sonunda Antoine Laurent Lavoisier tarafından kuruldu. Aynı şekilde insanoğlunun hareket, ışık veya madde-enerji ilişkisine dair bilgisi vardı. Fizik biliminin ilkeleri Newton ile şekillendi, hala da gelişmeye devam ediyor. Bilim dalları yüzyıllar süren kademeli gelişme yaşadı. Günümüzdeki anlamıyla "bilim" haline gelebilmeleri çoğunlukla 16. yüzyıldan sonra gerçekleşti. Tarih de benzer şekilde insanlığın gelişimine bağlı olarak M.Ö. 5. yüzyılda ortaya çıktı, şekillendi ve yüzyıllar boyu devam eden süreçte ilkeleri somutlaştırıldı. Herodotos bu sürecin bilinen ilk ismidir, bu nedenle önemlidir.

19 T. J. Luce, *Greek Historians*, Routledge Publishing, New York 1997, s. 26; Cadiou, *Tarih Nasıl Yapılır?*, s. 25.

Grek mitolojisinde tarihi ve tarihçiliği simgeleyen Clio (Kleio) adında bir ilham perisi vardır. Geçmişte kalan eylemlerin hatırlanmasını sağladığı için tarihin simgesi olarak kabul edilir. Clio, sağ elindeki su saati ile zamanın akışını ölçer.[20] Mitolojide yer alan ve zamanın ölçülmesini simgeleyen ilham perisi, Grek toplumunda geçmişe ait bilgilerin önemsendiğini, zamanın da bir şekilde ölçüldüğünü gösterir. Eski uygarlıklar zamanı ölçme veya takvim hesaplama konusunda çok erken denilebilecek dönemlerde yıl ve ay ölçümlerini günümüz takvimine yakın olarak yaptılar. İlk Çağ toplumlarındaki temel sorun geçmişin olaylarını tarihlendirme yöntemlerinde yatıyordu. Tarihsel zaman tasavvuru tanrılarla ilişkilendiriliyor ve zaman döngüsel olaylara bağlanıyordu.

Herodotos, geçmişin zamansız algılandığı bir toplumda tarihî olayları zaman, mekân ve insan üçgeninde ele aldı. Eserine *Historia* (Tarih) adını veren ilk yazar oldu. Onun anlatımında da olağanüstülükler, inanılması güç olaylar vardır. Buna rağmen Herodotos geçmişe ait anlatıları dünyevileştirmeyi başaran ilk isim olarak tarihe geçti.[21] Tanrılar veya yüce kahramanlar zamansızlıkta yaşarlar. Zamana hapsetmek onları insana yaklaştırır. Sonsuzlukta yaşayan tanrılar, ölümsüzlüğü ve mutlak varlığı temsil ederler. Herodotos, tarihsel olayları "zamana hapseden", göklerden yeryüzüne indirerek insanileştiren kişidir. Yaptığı iş zamanı yeniden kurgulamak ve organize etmektir. Bu açıdan anlatısı, olaylara yaklaşımı ve yöntemi tarihçiliğin dönüm noktasıdır.[22] Ancak

20 Azra Erhat, *Mitoloji Sözlüğü*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1996, s. 178.

21 Yunus Koç, "Tarih Niçin Yazılır?", *Tarih İçin Metodoloji*, (Editör: Ahmet Şimşek), Pegem Akademi Yayınları, Ankara 2016, s. 2-3.

22 Herodotos'un zaman kurgusu ve önemi için bkz. Justus Cobet, "The Organization of Time in the *Histories*", *Brill's Companion to Herodotus*, (Edited by Egbert J. Bakker

eserindeki anlatımların günümüz tarihçiliği ile bağlantısını kurmak imkansızdır.[23]

Herodotos'un *Tarih* adlı eseri dokuz farklı kitaptan (bölüm) oluşur ve Perslerle Greklerin M.Ö. 499 ile M.Ö. 449 yılları arasında yaptıkları savaşları konu edinir. Birinci kitabın adı tarihçiliğe vurgu yapan Clio'dur. İlk cümlelerinde kitabı yazma amacını şu şekilde belirtir: "Bu, Halikarnassoslu Herodotos'un kamuya sunduğu araştırmadır. İnsanoğlunun yaptıkları zamanla unutulmasın ve gerek Greklerin gerekse barbarların meydana getirdikleri harikalar bir gün adsız kalmasın, tek amacı budur; bir de bunlar birbirleriyle neden dövüşürlerdi diye merakta kalınmasın."[24]

Herodotos ifadelerinde açıkça yaptığı işin *araştırma* olduğunu belirtir. Pers ve Grek anlaşmazlığının nedenlerini inceleyerek tarihsel arka planını ele alır. Medlerle İyonyalıların savaşı, Kyros'un soyundan geldiği Medleri yıkarak Pers Devleti'ni kurması ve Greklerle Perslerin karşı karşıya gelme sürecini söylencelerle süsleyerek ve abartıyla anlatır.[25] Kaynak sorgulaması, anlatılanların belirli bir elemeden geçirilerek kayda alınması tarihsel bilgi üretiminde aklın kullanıldığını gösterir. Tarihsel olayların zamanla buluşması kadar sorgulama ve doğrulamanın yapılma şekli de belirli bir aklî yönteme kavuşur.[26] Herodotos, yazdığı eserle kendisinden sonra gelen

---

and others), Brill Press, Leiden 2002, s. 387-412.

23 İlber Ortaylı'nın Herodotos yorumu için bkz. İlber Ortaylı, *Tarih Yazıcılık Üzerine*, Cedit Yayınları, İstanbul 2009, s. 11-12.

24 Herodotos, *Tarih*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2012, s. 5.

25 Hikâyelere eleştirel yaklaşım için bkz. Paul Cartledge & Emily Greenwood, "Herodotus as a Critic: Truth, Fiction, Polarity", *Brill's Companion to Herodotus*, (Edited by Egbert J. Bakker and others), Brill Press, Leiden 2002, s. 351-371.

26 Simon Hornblower, "Herodotus and His Sources of Information", *Brill's Companion to Herodotus*, (Edited by Egbert J. Bakker and others), Brill Press,

birçok tarihçiye ilham kaynağı ve tarihçilik mesleğinin ilk dönemi denilen bir sürecin belirleyici ismi oldu.

İLK TARİHÇİLER

Herodotos, mitleri dünyevi hikâyelere indirerek kavram olarak tarihsel bilgiyi (historia) ortaya çıkardı. Aynı dönemde yaşamış diğer bir isim her ne kadar Herodotos'un çalışmasından etkilense de tarihçiliği ve anlatıyı farklı bir noktaya taşıdı. Bu isim, Atina ile Sparta arasındaki savaşı *Peloponnes Savaşı Tarihi* başlıklı eserinde anlatan *Thucydides'di.* (M.Ö. 472-M.Ö. 400). İki ismin yapıtları Grek tarihçiliği denilen tarih yazım tarzını ortaya çıkardı.

GREK TARİHÇİLERİ

Thucydides, Atinalı soylu bir aileden geliyordu. Spartalılarla yapılan savaşta general olarak görev yapmıştı. Makedonya'daki Atina kolonisi olan Eion'un korunması görevinde başarılı olamadığı için sürgüne gönderildi. M.Ö. 404'te genel af ilan edilinceye kadar Atina dışında kaldı. Ailesi Perikles karşıtıydı. Atina'ya dönen Thucydides ise Perikles'in kurmak istediği demokratik yönetimin destekçisi oldu.[27]

Sekiz kitaptan (bölüm) oluşan *Peloponnes Savaşı Tarihi* adlı eseri tamamlanmış bir çalışma değildir. Savaşın başladığı M.Ö. 434'ten Nicias Barışı'nın yapıldığı M.Ö. 421 yılına kadarki dönemi anlatır.[28] Thucydides, Homeros'u sık

Leiden 2002, s. 373-386.

27 Thucydides, *Peloponnesian War*, (Translation by Martin Hammond), Oxford University Press, Oxford 2009, s. xxiv-xxv; Perez Zagorin, *Thucydides*, Princeton University Press, Princeton 2005, s. 9.

28 Thucydides, *Peloponnesian War*, s. xxvi.

sık anmasına rağmen Herodotos'tan hiç bahsetmez. Birinci Kitap'taki ilk cümleler, eserin niçin kaleme aldığının açıklanması ve metin içinde Perslerle yapılan savaşlara yaptığı atıflar dikkate alındığında onun Herodotos'u okuduğu ortaya çıkar.[29] Girişte Greklerin birbirleriyle yaptıkları savaşın, gücün en yüksek düzeyde kullanımı ve savaş araçlarının kullanımı açısından daha önceki hiçbir savaşa benzemediğini söylemesi Herodotos'un Pers savaşlarını konu alan çalışmasına göndermedir. Böylelikle Thucydides kendi yazdıklarının daha önemli olduğu vurgusunu yapar.[30]

Eserin yazılma gerekçesi, anlatım ve kaynakların kullanımı tarihçiliğe yeni bir bakış açısı getirir. Thucydides, anlattığı savaşı çok önemli bir olay olarak değerlendirir ve savaşın nasıl yapıldığı ile ilgili bilgilerin gelecekte komutanlar tarafından kullanılacağını ifade eder. Bu şekilde yazdıklarının öğretici ve toplumu bilinçlendirici rol oynamasını hedefleyerek eserin yazım gerekçesini anlatır. Döngüsel olay algısı ile tarihe yaklaşan Thucydides, "Geçmişte olanlar bir şekilde yine tekrarlanacaktır." diyerek geçmişin ders verici yönüne vurgu yapar. Anlatımı, Herodotos'a göre daha gerçekçi ve abartıdan uzaktır. O, sadece olayların meydana geliş şekillerini anlatır, daha doğrusu gelecek kuşakların ders alması için sorgular. Kaynak tahlili de Herodotos'a göre daha dikkatli ve özenlidir. Ortaya koyduğu yöntem ile pragmatik (öğretici) tarihçiliğin ilk örneğini verir.[31]

Thucydides'in çalışması daha sonraki çağlarda yaşayan birçok düşünür ve tarihçinin övgüsüne mazhar oldu. David

29 Thucydides, *Peloponnesian War*, s. 477.
30 Thucydides, *Peloponnesian War*, s. 3; Woolf, *Tarihin Küresel Tarihi*, s. 63.
31 Luce, *Greek Historians*, s. 43-69; Gilderhus, *Tarih ve Tarihçiler*, s. 28-30.

Hume'un Thucydides'e yaptığı övgü onun yazdığı eserin çağları aşan etkiye sahip olduğunu gösterir: "Kanaatime göre, Thucydides'in birinci sayfası gerçek tarihçiliğin başlangıcıdır. Kendisinden önceki bütün anlatımlar, şairlerin süslemeler yapmak için ekledikleri efsanelerle karışmıştır ki bu tarz anlatımlar düşünürler tarafından ayıklanmalıdır."[32] Thucydides'in eserini büyük beğeni ile zikreden modern tarihçiler de vardır. *İngiltere Tarihi* (History of England) adlı eserin yazarı İngiliz Whig tarihçisi Lord Macaulay, Thucydides'e hayranlığını onu "yaşamış en büyük tarihçi" ilan ederek gösterir.[33]

Yazılan her bir eser, sürekliliği olan tarihsel bilgi üretimine katkı sağladı. Thucydides, kendisinden sonra diğer bir tarihçinin doğmasına zemin hazırladı. Atinalı Ksenofon (Xenophon) (M.Ö. 430-M.Ö. 335), İlk Çağ tarihçiliğinin önemli yazarlarından biri olarak ortaya çıktı. Bu isimlerle birlikte tarihçiliğin neden sistemli bir bilgi üretme türü olarak Batı'da geliştiğini, Grek kültürü içerisinde önem kazandığını açıklamak gerekir. Tarihçiliğin gelişmesinin temel etkenlerinden biri de bireyselliktir. Zeki Velidi Togan, *Tarihte Usul* adlı eserinin önsözünde yöntem ile ilgisiz gibi duran "garp medeniyetinin özel vasıfları meselesi"ni ele alır. Doğu ve Batı arasındaki ayrımı tespit eder. Belirlenen farklar, düşünsel ürünlerin niteliğini anlamayı sağlar. Togan'ın tespitlerine göre dünyayı kültürel ve düşünsel olarak ikiye ayıran etkenler, bireysellik ile siyasi özgürlük kavramlarının algılanışı ve uygulanma biçimleridir.[34] Ön Asya uygarlıklarının hemen hepsinin yönetim örgütlenmesindeki ortak nokta kutsal olan

32 David Hume, *Selected Essays*, Oxford University Press, Oxford 1993, s. 252.
33 Zagorin, *Thucydides*, s. 1.
34 Zeki Velidi Togan, *Tarihte Usul*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1985, s. xi-xvi.

kralın otoritesinin ruhban sınıfı tarafından desteklenmesiyle şekillenen merkezi devlet olmalarıdır. Kral, tanrı ailesinin bir parçası olarak görülür. Ruhban sınıfının da devlet yönetimi üzerinde büyük baskı kurduğu bu devlet yapısında üst düzey yönetici olmayan bireyin isminin var olması imkansızdır. Eserlerde isim zikretmek kişinin kendi benliğini yüceltmesi olarak görülür. Bu nedenle hoş karşılanmaz. İlk Çağ'ın Doğu uygarlıklarında yazılı veya görsel eserlere sanatçı isimleri yazılmadığı için bunların üreticilerini tanımak neredeyse imkansızdır. Günümüzde dahi "lâedri" (bilinmeyen, isimsiz) olmak Doğu kültüründe önemsenir. Bu kavram kişinin kendini geri plana atması, kimliğini, kişiliğini ve varlığını "hiçlikte" yok etmesi anlamına gelir. Bilinen ilk kadın şair Enheduanna'nın (M.Ö. 2285-M.Ö. 2250) yazdığı şiirlerde isminin bulunması Akad Kralı Sargon'un kızı ve büyük rahibe olmasındandır.[35] Batı kültürüne ait Sapfo da (ö M.Ö. 580) kadın şairdir ama ismi asil veya kral ailesinden geldiği için anılmaz. Dünyanın ilk ahlak kitabının yazarının Mısırlı Ptah-Hotep (M.Ö. 2450) olduğu biliniyor. Eserde isminin geçmesi üst düzey yönetici, vezir olmasındandır.[36] Batı'da ise eserleriyle tanınan Sokrates öncesi veya sonrası düşünür ve yazarların üst düzey yöneticilikle ilgileri yoktur. Diğer taraftan Grek şehir devletlerindeki yapılanmada hanedanın, kralların ve ruhban sınıfının kutsiyeti Doğu'daki gibi katı değildir. Togan'ın da üzerinde durduğu siyasi özgürlük, Doğu toplumlarına göre gelişmiş olduğu için Batılı birey, düşünce

35 *Women in Praise of the Sacred: 43 Centuries of Spiritual Poetry by Women*, (Edited by Jane Hirshfield) HarperCollins Publishing, New York 1994.

36 Ptah-Hotep, *The Instructions of Ptah-Hotep*, (Edited by L. Cranmer-Byng), John Murray, London 1918.

ürünü eserler ortaya çıkarabiliyordu. Doğu toplumlarına ait bilinen en eski hukuk metni olan M.Ö. 2375 yılına ait Urukagina Kanunlarının yazılma gerekçesi ruhban sınıfın devlet yönetimindeki suiistimallerini azaltabilmek ve siyasi otoriteyi güçlendirmekti. Ardılı Urnammu ve Hammurabi Kanunları da katı, sert ve devlet otoritesini önceleyen metinlerdi. Batı kültürüne ait Lykurgos ve Solon Kanunları ise toplumsal uzlaşma ve adaletin sağlanmasını hedefleyerek hazırlandı. Bu kanunlaştırma süreçleri dahi Doğu ve Batı toplumları arasındaki ayrımın, dünyayı algılamanın farklılığını ortaya koymaktadır.

İlk tarihçiler Grek şehir devletlerinin yaşam tarzını yansıtan "polis tarihçileri"ydi. Onların düşünsel gelişiminde toplumsal yapı önemli etken oldu. Diğer taraftan tarihçiliğin Doğu ve Batı'nın büyük bir çatışma içine girdiği Pers Savaşlarıyla başladığını da belirtmek gerekir. Herodotos'un eseri doğrudan Pers Savaşlarını, Thucydides'in tarih kitabı da Pers Savaşları sonrasında Grek şehir devletlerindeki güç mücadelesini anlatıyordu. Bu durum tarih yazarının ortaya çıkan değişime odaklandığını göstermektedir.[37]

Ksenofon'un *Anabasis*[38] veya diğer adıyla *Onbinlerin Dönüşü* adlı eseri vakayiname türü Grek şehir tarihçiliğinin örneklerinden biridir. Sokrates'in öğrencisi olan Ksenofon aynı zamanda paralı askerdi. Pers Savaşları bittikten sonra Darius'un oğulları genç Kyros ve ağabeyi Artakserkses taht mücadelesine girdiler. Kyros, paralı askerler tutarak ağabeyini

37 Breisach, *Tarihyazımı*, s. 29-40.

38 Anabasis, Grekçede "yukarı çıkma" anlamına gelir. Muhtemelen Sard'dan başlayan ve Karadeniz üzerinden tekrar ülkelerine dönüşü ifade etmek için konulmuş bir isimdir.

tahttan indirmeye çalıştı. Ksenofon'un da katıldığı ve *Onbinler* olarak adlandırılan ordu M.Ö. 401'de Sard'dan hareket ederek Fırat Nehri kenarındaki Kunaksa'ya geldi. Savaşta Kyros ve paralı askerlerin büyük çoğunluğu öldürüldü. Başsız kalan askerlerin sorumluluğunu üstlenen Ksenofon iki bin kişiyi Sard'a götürmeye çalıştı. Fakat yollarını kaybettiler. Van Gölü üzerinden Karadeniz kıyı şeridini takip ederek Üsküdar'a ve oradan da ülkelerine döndüler. Ksenofon, böyle bir sefere katıldığı için Atina'dan sürgün edildi. Sparta'da yaşamak zorunda kaldı.

Ksenofon, seyahati esnasında tuttuğu günlükleri yedi bölümden oluşan *Anabasis* adıyla kitaplaştırdı.[39] Bu eser bir yönüyle kendisini suçlayanlara verdiği cevaptı. Diğer taraftan bu sefere bir kitap yazmak amacıyla çıkmış, geçtikleri her bir şehir ve bölge hakkında bilgiler edinmişti. Onun kitap yazma isteğinin en önemli sebebi ise Herodotos'a duyduğu hayranlıktı. *Anabasis* onun tek yapıtı değildir. Yaşadığı dönemle ilgili birçok eser kaleme aldı. *Hellenica* adlı eseri Grek tarihi ile ilgilidir. *Cyropaedia*, Pers İmparatorluğu'nun güçlü kralı II. Kyros'un hayatını konu alır ve onun eğitimi hakkında bilgi verir. *Symposium*'da bir yönüyle ciddi konuşmaların diğer yönüyle de eğlence ve içkinin yer aldığı, gösterilerin yapıldığı bir partiyi anlatır. *Oeconomicus* ekonominin günümüzdeki kullanımına yakın olarak bir evin geçiminin nasıl olması gerektiğini tarif eder. *Memorabilia*'da öğretmeni Socrates ile yaptığı konuşmaları aktarır. *Apology*, Socrates'in jüri önünde kendisini savunmasını diyalogla verir. *Respublica Lacedaemoniorum* adlı eserinde Sparta'da kaldığı yıllarda gözlemlediği

39 Knesofon, *Anabasis - Onbinlerin Dönüşü*, Kabalcı Yayınları, İstanbul 2011.

Spartalıların yaşam tarzları ve Lykurgos'un reformları hakkındaki bilgiler sunar.[40]

İlginç bir rastlantı olsa gerek Ksenofon'un genç Kyros taraftarı olarak sefere çıktığı sırada Artakserkses'in yanında savaşa katılan ve adı tarihe geçen bir Grek daha vardı. Karyalı Ktesias (Ctestias) adındaki bu kişi Kral Artakserkses'in doktorluğunu yapıyordu. Kunaksa Savaşı'ndan sonra paralı Grek askerleriyle diyalog kurarak anlaşma yapılmasını sağlamıştı. Doktordu ama tarihçiliğe de ilgisi vardı. *Indica* ve *Persica* adlı eserleri kaleme alarak Hindistan ve Mezopotamya bölgelerinin tarihi hakkında detaylı bilgiler verdi. Kendisinden sonra gelen Athenaeus, Plutarch, Şamlı Nicolaus ve Diodorus Siculus gibi birçok tarihçiyi etkiledi.[41]

İlk Çağ tarihçileri içinde kendi adıyla bir düşünce sistemi geliştiren önemli yazar Sicilyalı Euhemerus'tur (M.Ö. 4. Yüzyıl). *Kutsanmış Tarih* (Sacred History) adlı çalışmasında mitlerin gerçek tarihî olayların abartılı anlatımları olduğunu savundu. Ona göre mitolojik kahramanlar gerçekte var olmuş, yaşamış ve toplumları etkilemiş kişilerdi. İlk kez Euhemerus tarafından mitolojik anlatımlara tarihsel yorum getirme düşüncesi daha sonraları "euhemerism" olarak tanımlandı.[42] 19. yüzyılda İngiliz tarihçi Thomas Carlyle, *Kahramanlar*

40 *Xenophon, Memorabilia, Oeconomicus Symposium Apology*, (Translated by E.C. Marchant, O.J. Todd), Harvard University Press, Massachussets 1997; John Dillery, *Xenophon and History of His Time*, Routledge Publishing, New York 1995; Luce, *Greek Historians*, s. 70-74.

41 Andrew G. Nicholas, *Ctesias on India*, Bloomsbury Publishing, London 2011, s. 13-36.

42 Nickolas P. Roubekas, *An Ancient Theory of Religion: Euhemerism from Antiquity to the Present*, Routledge Publishing, New York 2017.

adlı eserinde Euhemerus'un düşüncelerini tekrar işleyerek tarihsel olaylarda kahramanların rolünü ön plana çıkardı.

Polybius (M.Ö. 208-M.Ö. 125) tarihçiliğe katkı yapan diğer bir isimdi. Mora Yarımadası'ndaki Arkadya bölgesindeki Magalopolis'te doğdu ve yetişti. O, Grek şehir devletlerinin Roma'ya karşı güç birliği yaptığı ve Achaea Ligi'ni oluşturduğu bir dönemde yaşadı. Hayatının son 17 yılını Roma hakimiyetinde geçirdi. Bu nedenle Plutarkhos gibi hem Grek hem Roma tarihçisi olarak anılan isimlerden oldu. Yazdığı esere *Tarih* (Historia) adını vermesi, üzerindeki Herodotos etkisini gösterir. Fakat Polybius'un tarihe yaklaşımı ve tarih yazımı Herodotos'tan oldukça farklıdır. M.Ö. 264-M.Ö.146 yılları arasında Akdeniz havzasında Roma ile Grek şehir devletleri arasında yaşanan güç mücadelelerini 40 ciltlik eserinde detaylarıyla anlattı. Bu detaylı çalışmanın ancak 5 cildi eksiksiz, 6 ve 7. ciltler eksikleriyle günümüze ulaşabildi. Polybius, 19. yüzyıl tarihçiliğinin temel ilkelerinden biri haline gelen ve Ranke ekolü olarak tanımlanan tarihsel olayı "nasılsa öyle göstermek" (wie es eigentlich gewesen) düşüncesini ilk kez eserlerinde dile getiren yazardır. *Historia*'yı kaleme alırken hem Grek hem de Roma kaynaklarını detaylı şekilde incelediğini ve karşılaştırdığını belirten Polybius, tarihçinin görevinin abartıya kaçmadan "tarihî olay nasıl gerçekleşmişse öyle anlatmak" olduğunu ifade etti.[43] Tarihçide bazı özelliklerin olması gerektiğini ilk kez ifade eden düşünür Polybius oldu. Ona göre tarihçi her şeyden önce çok iyi coğrafya ve olayları doğru analiz edilebilmek için de

43 Polybius'un üzerinde durduğu ana konulardan biri kaynak analiziydi. Bkz. Woolf, *Tarihin Küresel Tarihi*, s. 67-68.

siyaset bilgisine sahip olmalıdır.[44] Ortaya koyduğu ilkeler ile Polybius, İlk Çağ tarihçilik anlayışını biraz daha bilimsel noktaya taşımasıyla önem kazandı.[45]

Polybius'un geniş çaplı düşünsel bakış açısı doğal olarak kendisinden sonra gelenleri etkiledi. Bu etkinin en somut örneği Posidonius'dur (M.Ö.135- M.Ö.51). Posidonius, Kuzey Suriye'de Asi Nehri kıyısındaki Afamia'da (Apamea) doğdu. Stoacı düşünürler arasında yer aldı. Matematik, astronomi, coğrafya ve tarih ile ilgilendi. Polybius'un eserini devam ettirmek amacıyla M.Ö. 146-M.Ö. 88 yıllarını kapsayan 52 ciltlik *Historia* adlı eseri kaleme aldı. Posidonius, astronomi ile uğraştığı için insanlığı bir bütün olarak ele aldı. Ona göre, insanlık çeşitli coğrafya ve siyasi parçalara ayrılmış olsa da sonuçta kozmosun parçasıydı. Uygarlıkların oluşması ve gelişmesinde coğrafi bölgelerin etkisini, kültürel yapının şekillenmesinde iklimlerin oynadığı rolü eserinde işledi. İbn Haldun'dan 1500 yıl önce uygarlık ile coğrafya arasındaki ilişkiyi belirleyen isim oldu. Aynı zamanda Posidonius, dünyanın küre şeklinde olduğunu tespit eden ve Güney Yarımküre'den görünen *Kanopus* yıldızının dünya ile uzaklığını hesaplayan ilk düşünürdür. *Historia*'da insanlığın bir bütün olduğunu belirtir. Toplumların farklı kültürlere sahip olmalarının değişik coğrafi bölgelerde yaşamalarından kaynaklandığını ileri sürer.[46] Onun kozmos ve insanlık tarihinin bütünlüğü

44 Collingwood, *Tarih Tasarımı*, s. 74.

45 Polybius, *Histories*, (Translated by Robin Waterfield), Oxford University Press, Oxford 2010, s. vii-xxxv; Donald Walter Bronowski, *Polybius and Roman Imperialism*, Bloomsbury Publishing, New York 2011, s. 1-13; Luce, *Greek Historians*, s. 87-99; Breisach, *Tarihyazımı*, s. 69-74.

46 *Ancient Greece*, Volume: II, (Edited by Thomas J. Sienkewicz), Salem Press, New Jersey 2007, s. 677-678, Karl Reinhardt, *Poseidonios*, C. H. Beckschen

ile ilgili düşünceleri John Gottfried Herder'in (1774-1803) *İnsanlık Tarihinin Felsefesi Üzerine Düşünceler* ve Hermann Lotze'nin (1817-1881) *Mikrokosmos: İnsanlığın Tarihi ve Doğal Tarih Üzerine Düşünceler* adlı eserinde ortaya koyduğu Hümaniteci tarih algısının temelini oluşturur.

İnsanoğlunun yeryüzündeki hikâyesi düşünürlerin ilgi alanına girmişti. Posidonius, coğrafya merkezli bir tarih felsefesi ortaya koymuştu. Ardılları onu takip ettiler. "Etiyopyalılar, tarihçilerin açıkladığı üzere tüm insanlığın başlangıcıdır ve yine tarihçilere göre bunun kanıtları ortadadır. Çünkü onlar topraklarına göçmen olarak gelmemişlerdir; oranın yerlileridir ve dolayısıyla da *autochthones* (otokton, yeryüzünün insanları) ismini, tarihçilere göre haklarıyla taşırlar".[47] Bu satırların sahibi *Tarih Kütüphanesi* (Bibliotheca Historica) adlı eserin yazarı Diodorus Sicilus'tur (M.Ö. 90-M.Ö. 30). O, 40 ciltlik eserinde tarih ve coğrafyayı birleştirdi. Truva Savaşları'ndan Büyük İskender'in ölümüne ve Sezar'ın Gal Savaşlarına kadar tarihsel olayları inceledi. Eski Mısır, Mezopotamya, Hindistan ve Afrika ile ilgili bilgiler verdi. İnsanlığın gelişiminin Etiyopya'dan başladığını kendisinden önceki tarihçilerin yazdıklarına atfen söylemesi uygarlığın gelişimi ile ilgili tartışmaların İlk Çağ toplumlarında da yapıldığını göstermektedir. Sicilyalı düşünür, tarihçi Diodorus yazdığı ve bazı ciltleri günümüze ulaşan geniş kapsamlı eseriyle dünya tarihi ve uygarlığını ele alan bir tarihçilik

Verlagsbuchhandlung, Nördlingen 1921; Online bilgi için ayrıca bkz. https://www.wikiwand.com/en/Posidonius (Erişim Tarihi: 05.01.2020)

47 Tom Head, *Dünya Tarihi 101*, Say Yayınları, İstanbul 2018, s. 15.

anlayışı ortaya koydu. Bu nedenle de yazdığı kitap *Evrensel Tarih* (Universal History) olarak anıldı.[48]

Tarihçiliğin gelişimine katkıda bulunan isimlerden biri de Plutarkhos'tur (46-120). Plutarkhos, Delfi'nin yakınlarındaki Chaeronea'da doğdu. Yaşadığı yer daha sonra Roma İmparatorluğu tarafından işgal edilince Roma vatandaşlığına geçti. Hem Grek hem de Roma kimliğine sahip olması eserlerine de yansıdı. Grek doğumlu ama Roma vatandaşı olması nedeniyle ismi hem Grek hem de Roma tarihçileri arasında anıldı. 227 adet kitap yazdığı kayıtlara geçmişse de günümüze ulaşan çok az sayıda eseri vardır. *Asil Grek ve Romalıların Yaşamları*[49] (Lives of the Noble Greeks and Romans) ve *Moralia* (Etik) başlıklı kitapları günümüze ulaşan önemli çalışmalarıdır. *Lives of the Noble Greeks and Romans* biyografi tarihçiliğinin ortaya çıkmasında önemli rol oynadı. Eserinde Solon, Pericles, Sulla, Julius Ceasar, Cicero, Brutus veya Mark Antony gibi tarihe geçen 48 kişinin hayatına yer verdi.[50] Bu eser daha sonraki yıl ve yüzyıllarda tarihle ilgilenen kişilerin temel başvuru kaynağı haline geldi. Örneğin Shakespeare, yazdığı oyunlar için Plutarkhos'un yapıtını kullandı.[51]

48 Kenneth S. Sacks, *Diodorus Siculus and The First Century*, Princeton University Press, Princeton 1990; Iris Sulimani, *Diodorus' Mythistory and the Pagan Mission*, Brill Publishing, Leiden 2001.

49 Eser aynı zamanda *Parallel Lives* (Paralel Yaşamlar) adıyla da anılır.

50 *A Companion to Plutarch*, (Edited by Mark Beck), Blackwell Publishing, Oxford 2014; *Plutarch in the Religious and Philosophical Discourse of Late Antiquity*, (Edited by Lautaro Roig Lanzillotta, Israel Muñoz Gallarte), Brill Publishing, Leiden 2012.

51 W.M. Maccallum, *Shakespeare's Roman Plays and Their Background*, Macmillan and Co. Limited, London 1935, s. viii-x.

ROMALI TARİHÇİLER

Roma'nın siyasi güç haline gelmesiyle kültür ve sanat ürünleri de ortaya çıkmaya başladı. Romalıların M.Ö. 3. yüzyıldan itibaren tarihî eser verdikleri görülür. Onların tarihsel olaylara bakış ve değerlendirmeleri Greklerden farklıdır. Romalılar büyük bir imparatorluğun vatandaşı oldukları bilinciyle hareket ettiler. Onlara göre dünyada bahsedilmeye değer tek gerçeklik Roma İmparatorluğu ve imparatorluğun ortaya çıkardığı toplum yapısı ile kültürel değerleriydi. İmparatorluğun gücü hukukun kurumsallaşmasından kaynaklanıyordu. Roma hukukunun ortaya çıkardığı etki günümüze kadar devam etti. Modern hukukun temeli Roma hukukuna dayanır. Ortaya çıkan ilk Romalı tarihçiler aynı zamanda hukukçulardı. Tarihçi olarak kayda geçen isimlerden biri Marcus Porcius Cato'dur (Cato the Elder)[52] (M.Ö. 234-M.Ö. 149). Hukukçu olmasının yanında Cato, üst düzey devlet adamlarındandır. *Kökenler* (Origins) adlı eserinde Roma tarihini ve toplum yaşantısını anlattı. Cato'nun kitapları Latince yazılmış ilk eserler olması açısından da önemlidir. Çalışması yedi bölümden oluşur ve Roma'nın nasıl kurulduğuna dair düzenli bilgiler verir. Tarım hakkında kitaplar da yazan Cato'nun politik yaşamında yaptığı 150 konuşması *Roma İmparatorluğu Yönetiminde* (Under Roman Empire) adıyla bir araya getirildi.[53]

Roma İmparatoru Julius Ceasar başta olmak üzere Sallust, Strabo, Memnon, Claudius, Quintus Curtius Rufus, Halikar-

52 Cato'nun Sezar'ın muhaliflerinden olan büyük torunu da aynı isimle anıldığı için kendisine the elder (yaşlı) torununa Cato the Younger (Genç Cato) adı verilmiştir.
53 *Makers of Rome: Nine Lives by Plutarch* (Translated by Ian Scott-Kilvert), Penguin Books, New York 1965, s. 119-151; Breisach, *Tarihyazımı*, s. 75-76.

naslı Dionysius ve Criton gibi onlarca Romalı tarihçi Grek ve Roma dönemleriyle ilgili eserler yazdılar. Bütün bu tarihçilerin çalışmaları tarihsel bilgi oluşumuna katkı sağladıkları için önemlidir. Ancak Roma tarihçiliğini taçlandıran iki isim Titus Livy (Livius) (M.Ö. 64-M.S. 17) ve Pablius (Gaius) Cornelius Tacitus'tur. Bunlardan Titus Livy o kadar ünlüdür ki eserinde anlattığı "Lucretia'ya Tecavüz" hikâyesi yüzyıllar boyunca Machiavelli, Augustinus, Boccaccio, Jean-Jaques Rousseau veya Voltaire gibi düşünürlerin çalışmalarında kullandıkları bir konu haline geldi.[54] En meşhur anlatım ise Shakespeare'in Southampton Kontu Henry Wriothesly'ye ithafen yazdığı *The Rape of Lucrete* başlıklı uzun şiirdir.[55]

Titus Livy, Kuzey İtalya'da doğdu. *Roma Tarihi* (Ab Urbe Condita) başlıklı eserinde Roma İmparatorluğu'nun Etrüsk krallarından kurtularak cumhuriyetin ilan edilmesini Etrüsk Kralı'nın oğlu Sextus Tarquinius'un ordu komutanlarından Collatine'in eşi Lucretia'ya tecavüz etmesine bağladı.[56] Hikâyedeki vurgunun amacı Roma İmparatorluğu'nun ahlaki değerler ve fazilet üzerine kurulduğunu anlatmaktı. Tarihsel bilginin toplumun eğitimine katkı sağlaması ve ahlaki değerleri geliştirmesi Livy'nin çıkış noktasıydı. *Roma Tarihi*, Livy'nin 400 yıllık süreçte anlatılanları toplayarak bir araya getirdiği eserdir. Livy'nin Roma tarihçiliğinde önem kazanmasının nedeni kendisinden önce yazılanları hem bir araya getirmesi hem de onları aşmış olmasıdır. Livy, devlet görevinde bulunmamıştı. Yazdıkları devlet geleneğinin

54 Melissa H. Mattes, *The Rape of Lucretia and the Founding the Republics*, The Pennsylvania State University Press, Pennsylvania 2000, s. 4-7.
55 Şiir, 1946 yılında İngiliz besteci Benjamin Britten tarafından operaya uyarlandı.
56 Mattes, *The Rape of Lucretia and the Founding the Republics*, s. 7-21.

benimsenmesi ve yüceltilmesi ilkesine dayalı olsa da Livy eserini sivil bir tarihçi olarak kaleme aldı.[57]

Diğer önemli tarihçi Tacitus'tur. Collingwood, Cornelius Tacitus'u (56-120) tanımlarken ondan "dev kişilik" diye bahseder.[58] "Şerefli bir ölüm, şerefsiz bir yaşamdan daha iyidir." ya da "Tanrı güçlü olanın yanındadır." gibi sözlerin sahibi Tacitus'tur. Latin retoriğin önemli isimlerindendir. Hukukçudur. Britannia Valisi Agricola'nın kızıyla yaptığı evliliğin sağladığı avantajla senatör oldu. 98'de kaleme aldığı ilk eseri *Agricola'nın Hayatı* (The Life of Agricola) başlıklı çalışmasında kayınpederinin yaşamını anlattı. Aynı yıl Germen kavimlerinin tarihi olan *Germenia*'yı, 102'de *Oratory Üzerine Diyaloglar* (Dialogue on Oratory) başlıklı eserini kaleme aldı. Tacitus'un tarihçi olarak tanınmasını sağlayanlar ise 105 yılında yazdığı *Tarihler* (Histories) ve 117 yılında yazdığı *Yıllıklar*'dır (Annals). Tacitus'un yapıtları önemli bilgiler içermekle birlikte onun yaptığı uygulama okuyucuya *oratorik* bir seslenmedir. İlk kez psiko-tarih denilebilecek tarihsel bilgi yöntemini eserlerinde ortaya koydu. Devlet memurlarının, hükümdarların ahlaklı olmaları gerektiğine inanıyor, kişisel ahlaki düşkünlüklerin devleti zayıf düşürdüğüne dair görüşlerini eserlerinde anlatıyordu. Onun tarihe baktığında gördüğü temel sorun siyasi zorbalığın gelişmesi ve Roma'nın üzerine bina edildiği erdem ve faziletlerin zayıflamasıydı. Olay anlatımında kronolojik sıralamaya özen gösterdi. Anlatımında siyasi gücün tek bir kişide toplanma-

57 Breisach, *Tarihyazımı*, s. 92; Collingwood, *Tarih Tasarımı*, s. 69-71; Jane D. Chaplin, *Livy's Exemplary History*, Oxford University Press, Oxford 2000; Jason P. Davies, *Rome's Religious History*, Cambridge University Press, Cambridge 2004, s. 21-84.

58 Collingwood, *Tarih Tasarımı*, s. 71.

sının tehlikeli uygulama olduğu, bireysel kişilik bozukluklarının büyük zararlar vereceği üzerinde durdu. Toplumda ortaya çıkan olumsuzlukları anlatmaya özen gösterdi. Kişilik bozukluğu olduğunu düşündüğü iktidar sahiplerinin devlet yönetiminde ortaya çıkardığı zararları Tiberius ve Neron üzerinden örneklendirdi.[59]

Roma tarihçiliğinde veya düşünce dünyası içinde ismi kuvvetli şekilde geçmeyen Samsatlı Lukianos (120-192) tarihsel bilgi ve bu bilginin elde edilmesine yönelik yaklaşımıyla dikkat çeker. Lukianos, *Tarih Nasıl Yazılır?* başlıklı eserinde ilk kez tarihçiliğin metodolojisini sorguladı. Tarihçi, nasıl başlangıç yapacağını, elindeki malzemeleri nasıl düzenleyeceğini, her bölümü nasıl şekillendireceğini ve hangi bilgiye ne kadar yer ayıracağını, neyi dışarıda bırakıp neyi uzun uzadıya anlatacağını, gerçekleri kelimelerle nasıl ifade edeceğini ve bu anlatımı nasıl birbiriyle uyumlu hale getireceğini bilmeliydi. Hükümdarların hamiliğinde tarihçilik yapanları, "Tarihle methiye arasındaki sınırı çizen dar bir çıkıntı değil, dağ gibi bir duvardır." sözüyle sert biçimde eleştirdi. Ona göre gerçek tarihçi azdı ve tarihçilik doğuştan gelen bir yetenekti. Bu yetenek ancak iyi bir eğitimle geliştirilebilirdi. Yazım diline de dikkat çeken Lukianos tarih yazımında kullanılan üslubun pazar yerinde kullanılan bayağı dilin üzerinde olması gerektiğini belirtti.[60]

Lukianos'un ortaya koyduğu sorunlar ve tarihçinin vasıflarıyla ilgili tartışmalar günümüzde de güncelliğini korumaya devam ediyor. Onun, tarihçiliği salt eğlencelik anlatımdan

59 Gilderhus, *Tarih ve Tarihçiler*, s. 31-32; Davies, *Rome's Religious History*, s. 143-225; Breisach, *Tarihyazımı*, s. 94-99.
60 Breisach, *Tarihyazımı*, s. 102-103.

uzaklaştırarak *özellikli bir meslek* haline getirmeye çalışması tarihsel bilgi elde etme sürecinin milattan sonraki ikinci yüzyılda önemli bir gelişme gösterdiğini ortaya koyar.

DOĞU'DAKİ TARİHÇİLER

Kayıt tutma uygarlıkların en temel özelliklerinden biridir. Bilim insanları Sümer, Babil, Asur, Hitit veya Mısır uygarlıklarına ait hiyeroglif veya çivi yazılarını okuyabilme başarısını gösterdiler. Çözümlenmiş metinler eski uygarlıkların nasıl bir tarih algısına sahip olduklarını açıkça yansıtmaktadır. Her uygarlığın kayıtları, kral listeleri ve yıllıklar olmak üzere iki grupta toplanıyordu. Vakayiname özelliğindeki metinler de tarihçilikten çok mitolojik özellikli anlatımlardır. Bunlar tarihsel bilgi üretmekten çok önemli kişilerin isimlerini kayıt altına alan metinlerdir. Doğu ile Batı arasındaki önemli farklardan biri, sıradan insanın isminin kayda geçip geçmemesidir. Sanatçı eğer sarayda üst düzey bir görevli ise ancak o zaman ismi kayda geçmektedir. Değilse eserlerin kimler tarafından üretildiğini tespit etmek imkansızlaşır. Bu durum doğal olarak tarih yazıcılığına da yansımıştır.

Kayıt geleneğinin uygarlıkla ilişkilendirilmesi devlet kuran toplumların hangi ölçüde tarihsel bilgi ürettikleri sorusunu da ortaya çıkarır. Doğunun en eski uygarlığı olan Çin'de de Ön Asya uygarlıklarında olduğu gibi hanedan listeleri ve yıllıklar vardır. Çin'de kayıt tutma işi *shi* (şi) olarak adlandırılır. Kelime tarih veya tarihçilikle ilgili değildir. Kayıt görevlisini tanımlar.[61] Çin hanedanlıklarında devlet yönetiminin katı merkeziyetçi yapıda olması kayıt tutma işinin

61 Woolf, *Tarihin Küresel Tarihi*, s. 80, 82.

merkezi otoriteye bağlı kalmasına yol açtı. Naima ile Osmanlı İmparatorluğu'nda uygulamaya geçen vakanüvis yazıcılığı Çin'de merkezi devletlerle çok erken dönemlerden itibaren var olmaya başladı. Bu nedenle Çin'de Grek veya Roma tarihçiliğinde olduğu gibi devletten bağımsız bir tarihçilik anlayışı gelişmedi.

Çin'in en eski kayıtları M.Ö. 722-468 yılları arasını anlatan ve *İlkbahar ve Güz Yıllıkları* (Chunqiu) adıyla bilinen eserdir. Aslında içerisinde kanunların, devletin yayınladığı beyannamelerin, kralların nutuklarının ve resmî ilanların yer aldığı bir külliyattır. Tarihsel bilgi üretmek için değil kanunları ve hanedana ait bilgileri bir araya getirmek için hazırlanmıştır. Yıllık yazımından vakayiname tarihçiliğine geçiş yine *İlkbahar ve Güz Yıllıkları* üzerinden gerçekleşti. *Zuo Yorumları* (Zuozhuan) adıyla anılan yapıt, *Yıllıklar*'da yer alan metinlerin tarihsel öykülerini anlatmaktadır. Bu eserde araştırma ve sorgulamadan çok olayın hikâye edilmesi söz konusudur. Böyle olmakla birlikte *Zuo Yorumları* ile ilkel anlamda bir tarihçilik de ortaya çıkmıştır. Eser, Konfüçyüs'ün çağdaşı Zuo Qiuming'a atfedilir. Ancak kesinleşmiş bilgi yoktur.[62] Çin tarih yazımına ait her iki eser de aslında anonimdir. Doğu kültürünün merkeziyetçi yönetim özelliğini yansıtır.

Çin'deki tarih yazıcılığının somut olarak bilinen en eski ismi Sima Qian'dır (M.Ö 145/135-M.Ö. 86). Han Hanedanlığı döneminin düşünürlerinden ve imparator danışmanı olan Sima Qian, Çin tarih yazıcılığının temelini attı. M.Ö. 141'de tahta geçen İmparator Wu Di'nin isteği üzerine *Büyük Tarihçinin Kayıtları* (Shiji) adlı eserini kaleme aldı. Çin'in

62 Woolf, *Tarihin Küresel Tarihi*, s. 85.

M.Ö. 2500'lerde yaşadığı kabul edilen mitolojik isimlerinden Sarı İmparator'dan başlayarak Han Hanedanlığının (M.Ö. 206-M.S. 220) ilk dönemlerine kadar bütün hanedanlıklarla ilgili bilgiler verdi. Herodotos tarihçiliği örneği gösteren Sima Qian, mitlerle karışık tarihsel bilgi üreterek Çin tarihinin ilk tarih külliyatını ortaya çıkardı.[63]

Çin'de milattan önce başlayan vakayiname yazıcılığı Doğu Asya'nın diğer büyük uygarlık merkezleri Japonya'da 8., Kore'de ise ancak 12. yüzyılda görüldü. Asya'nın diğer bir büyük ülkesi Hindistan'da ise geçmiş algısı mitlere bağlı kaldı.

Tarihçiliğin çıkışı, gelişmesi ve tarihsel bilgi üretiminin yöntemleri göz önünde tutulduğunda günümüz tarih yazıcılığının şekillenmesini sağlayan ana akımın Grek ve Roma tarihçiliği üzerinden geliştiği görülür. Çin'de de vakayiname tarzı eserler kaleme alınmış olmasına rağmen bu eserler dünya tarihçiliğinin felsefi açıdan veya yöntem açısından gelişmesine katkı sağlamadılar. Tarihçilik ürünleri Çin coğrafyasıyla sınırlı kaldı. Belki en önemlisi de sürekliliği olmadı. Orta Çağ'da Müslüman düşünürler tarihçilik anlayışına önemli katkılar yaptılar. Ancak onların eserleri de tarihsel yazım tarzı konusunda süreklilik ortaya çıkarmadı. Örneğin İbn Haldun'un özgün tarihçilik anlayışı varlığını Batı dünyasında devam ettirdi. Grek ve Roma tarihçiliği ise tarih yazımı konusunda sürekliliği olan eserlerle kendisini yenileyerek ve geliştirerek var olmaya devam etti. Bilgi akışı ve sürekliliğinin sağlanması nedeniyle tarihçilik antikite tarih yazıcılığı üzerinden gelişti.

63 Hughes-Warrington, *Fifty Key Thinkers on History*, s. 316-322; Woolf, *Tarihin Küresel Tarihi*, s. 88-93.

İlk tarihçilerin her biri farklı tarihçilik özelliklerini ön plana çıkardılar. Eserlerinde kaynak kullanımına ve kaynakların sorgulanmasına dikkat ettiler. Ancak hiçbir İlk Çağ tarihçisi kaynağını okuyucu ile paylaşmadı. Referans olarak göstermedi. Haklı olarak son dönemin tarihçileri bu yazım tarzını eleştirdi. Postmodern tarihçilerden Paul Veyne İlk Çağ tarihçilerinin yazdıklarının bilimsel metin oluşumuyla uzaktan dahi ilgili olmadığını ileri sürdü.[64] Kaynak kullanımı, ifade ve tasarım günümüz pratiğinin çok uzağındadır. Buna rağmen İlk Çağ tarihçiliğinin hikâye ve efsane anlatıcılığından olayların sorgulandığı bir tarihçiliğe doğru geliştiğini kabul etmek gerekir. Diğer taraftan tarihçiliğin ve tarih algısının bütün toplumlar için doğrusal olarak geliştiğinin düşünülmesi de elbette mümkün değildir. Tarihçiliğin gelişimi toplumların kültürel yapıları ve düşünsel gelişmeleriyle doğru orantılıdır. Dolayısıyla tarihin gelişiminin bütün çağlarda aynı şekilde devam ettiğini söylemek imkansızdır. Kaldı ki günümüzde dahi mit, hikâye veya efsaneye dayalı tarih anlatımı varlığını devam ettirmekte, bu tarz yazımların geniş kitleler tarafından ilgiyle takip edildiği görülmektedir.

İlk Çağ'ın kendine özgü toplum yapısı, dünya ve evreni algılama biçimi tarihsel olayların değerlendirilmesinde önemli rol oynadı. Çağ değişip dünyaya ve insanın kendi varlığına yönelik bakış açısı da değiştiği anda tarihsel bilgiyi algılama ve üretme şekli de değişti. Orta Çağ, kendisinden önceki toplum yapısını, kültürleri ve dünya algısını yeni bir boyuta taşıdı. İlk Çağ'da toplumlar çok tanrıcılığa inanıyorlardı. Evren algısı ortaktı. İlahi, kitaplı dinlerden Hristiyanlık ve

64 Paul Veyne, *Yunanlılar Mitlerine İnanmışlar mıydı?*, Dost Kitabevi, Ankara 2003, s. 6-7.

İslamiyet Orta Çağ'a damgasını vurdu. Ancak Hristiyanların dünya algısı ile Müslümanlarınki birbirinden farklıydı. Bu farklılık tarihin algılanması, yorumlanması ve tarihsel bilginin üretimine de yansıdı.

ORTA ÇAĞ'DA TARİHÇİLİK: İKİ FARKLI DÜNYA İKİ FARKLI TARİH ALGISI

Zaman, insanın sıralı sayılarla doğrusal olarak tanımladığı bir algıdır. Kurumlar veya toplumsal gelişme zamanın sayısal artışına paralel olarak doğrusal şekilde ilerlemez. İlk Çağ'daki uygarlıkların kozmos algısı tanrılarla ilişkiliydi. Onlar geçmiş, an ve geleceği tanrıların yaşamlarıyla bütünleştirmişlerdi. Tanrılara yakışır zamansızlık ve devasalık yaşamın içinde yer almıştı. Tanrılarla kurulan bağın simgesi devasa piramitler, zigguratlar, saraylar ve tapınaklardı. Orta Çağ ise İlk Çağ'dan çok farklı düşünce biçimi ve toplum yapısı ortaya çıkardı. Bin yıl devam eden Orta Çağ kendi içinde erken, yüksek ve geç olmak üzere dönemlere ayrıldı. Bu geniş zaman diliminde antikiteden farklı bir kozmos algısı ortaya çıktı. İnsanın evrendeki konumu yeniden belirlendi. Buna koşut olarak insanın dünyadaki varlık nedeni, yaşama biçimi, zaman ve buna bağlı olarak geçmişi algılama şekli kökten değişikliğe uğradı.

Orta Çağ'da yaşanan değişim bütün toplumlarda aynı şekilde gerçekleşmedi. Hristiyan din adamlarının yaptığı yorumlar, kozmos algısıyla birlikte Tanrı kavramı ve insanın Tanrı ile olan ilişkisini farklı temellere oturttu. Hristiyanlığın dinsel taassubu Orta Çağ'a damgasını vurdu. Aynı çağın diğer belirleyici inancı İslamiyet'in evren ve buna bağlı olarak insanın varlık nedenini yorumlama biçimi Hristiyan dünyadan

farklı gelişti. Kaos, hastalıklar ve hukuksuzluğun yaygınlaşması erken Orta Çağ'ın Batı toplumları için "karanlık" dönem olarak tanımlanmasına yol açtı. Ancak aynı tarihsel dönem Müslümanların aydınlanma çağı oldu, Batı'nın kaybettiği bilimsel anlayış Doğu'da yükseldi. Batı ve Doğu'nun farklı inanışları geçmişi değerlendirme biçimlerine de yansıdı. İki farklı dünya, tarihi ve tarihsel olayları farklı algıladı.

Hristiyanlığın inanç temelinde günah kavramı vardı. Özellikle antikiteye ait bilgi ve eserlerin varlığı dahi günahın bir parçası olarak kabul ediliyordu. Gülmek, kadın ve cinsellik gibi konular şeytaniliğe; ağırbaşlılık ve içe dönüklük ise Tanrısallığa aitti. Kilise, inancı olduğu gibi yaşamı da ikiye ayırmıştı. Hristiyan dünyanın içinde bulunduğu durumu Umberto Eco, *Gülün Adı* başlıklı romanında betimledi. Eco, bir Orta Çağ uzmanı olarak bilimsel yazılarıyla olduğu kadar romanlarıyla da Orta Çağ'ın anlaşılmasına katkı sağladı. Büyük bir titizlikle kaleme aldığı *Gülün Adı*, antikiteye ait kitapları okumanın günahla ilişkilendirilmesi ve yasak kitaba elini sürenlerin gizemli şekilde ölümleri üzerine kurgulandı.[65] Eco, kurgu olarak tasarladığı bu eserinde Hristiyanlığın günah temelli dünya algısını canlı tasvirlerle anlattı. Yaşlı ve kör Jorge inançlı ama tutucu bir keşişti. Okunmasının günah olduğunu düşündüğü bir kitabın sayfalarına zehir sürerek okuyan keşişlerin ölümlerine yol açıyordu. Ölümlerin gizemini çözmek için gönderilen Baskervilleli William, antikitenin

65 Orta Çağ tarihi uzmanı olan Umberto Eco, romanı nasıl şekillendirdiğini *Genç Bir Romancının İtirafları* (Kırmızı Kedi Yayınları, İstanbul 2011) adlı eserinde anlatır.

dinsizlik olarak algılanması ve oradan gelen metinlerin de nefretle karşılanması durumuyla yüzleşmişti.[66]

Eco'nun romanında yansıttığı antikiteden kalan kitapların günahla ilişkilendirilmesi tarihsel bir olgudur. 415 yılında İskenderiye Piskoposu Cyril'in yönlendirmesiyle Parabolani tarikatının üyeleri İskenderiye Kütüphanesi'ndeki bütün kitapları ve kütüphanenin kadın yöneticisi Hypatia'yı yakarak yok ettiler.[67] Kitaplar günah kabul edilen düşünceleri, silinmek istenen geçmişi, kışkırtıcı fikirleri, sorgulamayı ve araştırma isteğini taşıyordu. Yeniden inşa edilecek bir toplumda eski bilgilerin yeri olamazdı. Tarih, geçmişle yapılan diyalog olduğuna göre tarihi silmek geçmişle olan bağları tamamen yok ediyordu. Geçmişi susturmak eylemi yalnızca Hristiyanlıkta görülen bir durum da değildi. Farklı çağlarda farklı medeniyetlerde yazılı belgeler imha edilerek tarih ortadan kaldırılıyordu. Kitap ve kayıtları yok etme eyleminin dikkat çeken ismi Çin İmparatoru Qin Hanedanı'nın kurucusu Şi Huangdi (M.Ö. 259-210) oldu. Huangdi, özellikle bilgeliğe dayalı Konfüçyüsçü metinleri imha ederek yeni bir tarih inşasını gerçekleştirdi.[68]

Hristiyanlar yeni inancı sağlamlaştırmak için eski metinleri yok ettiler. Onun yerine dinsel metinler yazmaya koyuldular. Manastırlardaki *scriptorium*lar dinî metinlerin el

66 Umberto Eco, *Gülün Adı*, Can Yayınları, İstanbul 2019.

67 Maria Dzielska, *İskenderiyeli Hypatia*, Berfin Yayınları, İstanbul 1999; Marit Rullmann, *Kadın Filozoflar: Antikçağ'dan Aydınlanmaya Kadar*, Kabalcı Yayınları, İstanbul 1996, s. 66-70; Hypatia'nın hayatı 2009 yapımı Agora adlı sinema filmine konu oldu. https://www.imdb.com/title/tt1186830/?ref_=nm_flmg_act_16 (Erişim Tarihi: 20.01.2020)

68 William J. Duiker & Jackson J. Spielvogel, *The Essential World History*, Volume I, Wadsworth Publishing, Boston 2011, s. 67.

ile yazıldıkları yerlerdi.[69] Fakat keşişler önemli bir sorunla karşılaştılar. Günümüzdeki kâğıt o dönemlerde yoktu. İlk Çağ'da metinler Mısır üretimi papirüslere kaydediliyordu. Mısır ile Anadolu arasında yaşanan çatışmadan sonra papirüs ithal edemeyen Bergama (Pergamum) Kralı yarışma düzenleyerek en uygun yazı aracını bulmayı hedefledi. Genç hayvanların derisinin işlenmesiyle elde edilen yazım aracı yarışmayı kazandı. Bu yeni ürüne Bergama'nın adına izafeten Pergamum (Parşömen) denildi.[70] Parşömen papirüsten farklıydı. Bitkiden üretilen papirüs uzun olduğu için kıvrılarak korunuyordu. Parşömen ise hayvan derisinden üretildiği için boyutu küçüktü. Bu nedenle onlarca hayvanın öldürülmesiyle elde edilen işlenmiş deri üst üste getirilip bağlanarak *kodeks* adı verilen kitaplar oluşturuluyordu. Hristiyanlar ilk zamanlarda parşömenleri yakarak yok etmeye çalıştılar. Sonra bu materyalleri elde etmenin pahalı ve zor olduğunu görerek yakmak yerine sayfaların üzerini kazıyarak ya da mumla kapatarak yeni boş sayfalar elde ettiler. *Palimpsest* denilen bu yöntemle yazılmaya uygun hale getirilen sayfalara azizlerin hayatları veya Kilise'nin uygun gördüğü metinler işlendi.[71]

Hristiyanlığın kozmos algısını şekillendiren önemli bir etken antikiteden kalma ürünler ile günah kavramını ilişkilendiren düşünceydi. Hristiyanlığın ahlak algısına göre insanlar dünyaya günahkâr gelmişlerdi. Günahlarının kefareti Hz. İsa tarafından ödenmişti. Hz. İsa'nın Mesih olarak ikinci gelişiyle

69 Süheyla Bayrav, *Filolojinin Oluşumu*, Multilingual Yayınları, İstanbul 1998, s. 50-51.

70 Erik Orsenna, *Kâğıt Yolunda: Küreselleşme Üstüne Küçük El Kitabı*, Metis Yayınları, İstanbul 2013, s. 44-45; Albert Labarre, *Kitabın Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul 1994, s. 9-11.

71 Bayrav, *Filolojinin Oluşumu*, s. 51.

dünyanın sonuna ulaşılacaktı.[72] Bu düşünce ilk zamanlarda dar kapsamlı bir tarihsel algının ortaya çıkmasına yol açtı. Dünyanın ve tarihin sonu beklendiği gibi gelmeyince farklı teolojik değerlendirmelere gidildi. İncil'in Tevrat ile bağlantısı kuruldu ve Hristiyanlık Yahudilikle ilişkilendirilerek dinler arasında tarihsel bütünlük sağlanmaya çalışıldı.[73]

En önemli felsefi yorum insanın varlığı ve eylemleriyle ilgiliydi. İnsan, Tanrı tarafından yaratıldığına göre onun eylemleri Tanrı'nın isteği doğrultusunda şekilleniyordu. İnsanın yapıp ettikleri nihai olarak Tanrı'nın olmasını istedikleriydi. Bu bakış açısıyla insanın geçmişini dünyevi olarak değerlendirmek, sorgulamak, nedenlerini araştırmak Tanrısal iradeye karşı gelmek anlamına geliyordu. Tarihsel bilgiler işlenmeli ancak bunlar tamamen dinsel bilgiler olmalıydı. Kozmos içinde insanın varlığı, yaratılış ve Tanrı'nın inayeti içinde yapıp ettikleri Kilise'nin uygun gördüğü açıklamalarla ele alınıyordu. Kilise dünyevi otoritesini sağlamlaştırmanın bir yolu olarak tarihsel bilgileri kullanıyor, kendi bakış açısı dışına çıkılmasına izin vermiyordu.[74] Tarihsel bilginin en temel öğesi olan "sorgulama" tamamen ortadan kaldırılıyordu. Tarihin amacı insanları ve toplumları anlatmak değil, Tanrı'yı anlatmak üzerine kurgulanıyordu. Tarihsel metinlerin oluşturulma nedeni Hristiyanlığın evrensel bir din olduğunu ortaya koyma çabasıydı. Bu düşünceleri eserlerinde işleyen ilk Hristiyan tarihçi ise Caesarealı (Filistinli) Eusebius (265-340) oldu.

72 Breisach, *Tarihyazımı*, s. 111.
73 Gilderhus, *Tarih ve Tarihçiler*, s. 32.
74 Collingwood, *Tarih Tasarımı*, s. 79-90.

HRİSTİYAN TARİHÇİLER

Eusebius, 313 yılında Caesarea Piskoposluğu'na getirildi. 325 yılında Nikaia Konseyi'ne katıldı. Yazdığı *Kilise Tarihi* (The History of Church)[75] başlıklı eserde Hristiyan tarihçiliğin bakış açısını yansıttı. Kitabın birinci bölümünde kitabı niçin yazdığını; "Amacım kutsal elçilerin başarılarını ve kurtarıcı İsa'dan bu yana Kilise tarihinde meydana gelmiş önemli olayları aktarmaktır. Ayrıca en önemli kilise bölgeleri yönetimlerinden de bahsedeceğim. Yazılı olarak ya da kulaktan duyulan hikâyeler bu kitap içinde yer alacak." ifadeleriyle belirtti.[76]

Eusebius, eserinde "işin başına giderek" Hristiyanlığın kökenini inceleyeceğini ve bu şekilde yeni dinîn sonradan meydana gelmediğini anlatmaya çalışacağını açıkladı. Daha önce yazdığı *Kronik* (Chronikon) adlı esere de atıf yaparak, eserinde olayları zaman sırasıyla anlattığını ama *Kilise Tarihi*'nde olayların zaman sırasına dikkat etmediğini söyleyerek dinsel önemi olan olayları yazdığını okuyucuyla paylaştı. Putperestliğin kötülüklerini anlatarak Roma'ya hâkim olan Hristiyanlığın zaferinden övgü ile bahsetti. Ona göre, mücadelede Tanrısal olan ile şeytani olan çatışmış, paganlar kaybetmişti. Kilise ve Hristiyanlık, Tanrı imparatorluğunun, Tanrı doğasının yeryüzündeki yansıması olduğu için bunun dışında kalanlar şeytani doğaya bağlı kalmışlardı. Eusebius, ileri sürdüğü düşünceleri ile teokratik bakış açısının tarihsel bilgi üretimini nasıl etkilediğini ortaya koydu.[77]

75 Eserin orijinal adı *Historia Ecclesiastica*'dır.

76 Eusebios, *Kilise Tarihi*, Chiviyazıları Yayınları, İstanbul 2011, s. 8.

77 Eusebios, *Kilise Tarihi*, s. 9-13; Eusebios'un düşünceleri için ayrıca bkz. Woolf, *Tarihin Küresel Tarihi*, s. 104-105; Breisach, *Tarihyazımı*, s. 110-111.

Eusebius, Hristiyanlığın çıkışını insan doğası ve Tanrı doğası ayrımına dayanarak yaptı. Tanrı kendi doğasından insanlara vererek onları iyiliğe ve cennete yönlendirmişti. Tanrı doğası içinde olanlar Hristiyanlardı. Eusebius, bu bakış açısıyla bütün dünyayı Hristiyan olanlar ve olmayanlar diye sınıflandırıyordu. Hristiyanlığa inanmak Tanrı doğasının parçası olmak anlamına geliyordu. Onun düşünceleri diğer din adamlarını da etkilemişti. Bunlardan biri Hippo Piskoposu Augustinus'tu (354-430). Babası pagan, annesi Hristiyan olan Augustinus, annesinin etkisiyle Hristiyanlığı benimsemişti.[78] Kaleme aldığı *Tanrı Devleti*[79] adlı eserinde Hristiyanlıktan önceki yaşantıyı günahla şekillenmiş "Dünya Devleti", Hristiyanlığın ortaya çıkardığı inançlı yaşamı ise "İlahi Devlet" olarak tanımladı.[80] Hristiyanlık öncesi dünyaya hâkim olan "İnsan Şehri"bedensel zevkleri ve benmerkezciliği esas alıyordu. Tanrı Şehri ise insanların Tanrı aşkını her şeyin üzerinde tuttuğu bir anlayışı ortaya çıkarıyordu.[81] Livy'nin Lucretia öyküsünü kitabının on dokuzuncu bölümünde ele alan Augustinus, bu örnekle Roma kanunlarının insan davranışlarını engellemekte yetersiz kaldığını savundu. Şehvet insanın en büyük düşmanıydı ve bu düşmanla ancak Tanrı'nın ilahi varlığına sığınarak kurtulmak mümkün olabilirdi. "İlahi

78 Henry Chadwick, *Augustine of Hippo, A Life*, Oxford University Press, Oxford 2009, s. 4-5.

79 Eserin Latince orijinal ismi *Dē cīvitāte Deī contrā pāgānōs*'dır. Kelimenin çevirisi Tanrı Şehri'dir. Ancak Augustinus'in tanımladığı oluşum bugünkü anlamda bir şehir değil Tanrının İmparatorluğu anlamındaki yapıdır.

80 Philip Schaff, *St. Augustin's City of God and Christian Doctrine*. Grand Rapids Publishing, New York 1890, s. 13-15; ayrıca bkz. Gilderhus, *Tarih ve Tarihçiler*, s. 34.

81 Massimo Parodi, "Hippo Piskoposu Augistinus", *Ortaçağ: Barbarlar, Hristiyanlar, Müslümanlar,* (Editör: Umberto Eco), Alfa Yayınları, İstanbul 2014, s. 348-349.

Şehrin" varlığı bunun için gerekliydi.[82] Augustinus'un tarihe yaklaşımı Hristiyan tarih felsefesinin de ilk örneğiydi. Zamanı yalnızca *an* olarak tanımlayan Augustinus tarihsel süreç kavramını reddediyordu. Süreç yok, yalnızca geçmiş vardı. Bu geçmiş Tanrı'nın iradesi yani takdir-i ilahiden ibaretti.[83]

Eusebius veya Augustinus'un yaptığı tarihçilik Hristiyanlığı evrensel gerçek olarak tanımlayan evrensel bir Hristiyanlık tarihi yazmayı hedefliyordu. Bu iki din adamının yazdığı kitaplar Orta Çağ boyunca diğerlerini de etkiledi. Fakat Filistin kökenli Bizanslı tarihçi Procopius (500-570), *Savaşların Tarihi* adlı eserinde kilise tarihçilerini örnek almak yerine Herodotos, Thucydides ve Polybius'u takip etti.[84] Ancak daha sonra Procopius gibi yazarlar ortaya çıkmadı. Batı dünyasında tarih yazımı ağırlıklı olarak dinsel metinler oluşturma üzerinden şekillendi.

Aziz Bede (672-735) Hristiyan Orta Çağ tarihçiliğinin en ünlü ismidir. Bede, Anglosakson dünyanın ilk tarihçisidir. Herodotos'a atfen "İngiliz Tarihinin Babası" unvanıyla anıldı. Wearmouth'daki bir manastırda doğdu. 703 yılında keşiş oldu. Bede, Holy Island'daki bir manastırı ve York'u ziyaret ettikten sonra bütün hayatını Jarrow'da geçirdi. Manastırda Biscop'un oluşturduğu muazzam bir kütüphane vardı. Bede bu kütüphaneden faydalanarak azizlerin hayatlarını ve kronolojiyi konu alan eserler kaleme aldı. Onun tarihçi olarak anılması *İngiliz Halkının Kilise Tarihi*[85] başlıklı yapıtından kaynaklanır. Bede, bu kitabında sadece kiliseyi değil kilise dışında kalan halkı

82 Schaff, *St. Augustin's City of God and Christian Doctrine*. s. 34-35.
83 Paul, *Tarih Teorisi*, s. 24-25.
84 Gilderhus, *Tarih ve Tarihçiler*, s. 37.
85 Eserin orijinal başlığı *Historia Ecclesiastica Gentis Anglorum*'dur.

da anlattı. Anglosaksonların Hristiyanlığı kabul etmeleri yapıtının ana teması oldu. Diğer taraftan kitabı hazırlarken kendisinden önceki yazarların birçoğunu inceleyerek elde ettiği eserleri elemeye tâbi tuttu. Onun Latince, tarih ve kronoloji bilgisi *İngiliz Halkının Kilise Tarihi*'nde buluştu.[86]

Bede'yi önemli kılan özelliği kronoloji ve çağ tasnifiyle ilgili metinler kaleme almasıdır. Hristiyanlık, Hz. İsa'nın Mesih olarak yeryüzüne tekrar dönüşünü beklemektedir. Belirlenmiş bir zaman kavramı olmadığı için Mesih'in ne zaman geleceğini tespit etmek de mümkün değildir. Buna bağlı olarak diğer bir sorun yaratılışın ne zaman olduğunun tam olarak belirlenememiş olmasıdır.[87] Bede, Hristiyanlıktaki zaman sorununu çözmek için 703 yılında *Zamanında* (De Temporibus) ve 735 yılında *Zamanı Hesaplama Üzerine* (De Tempurum) adlı kitapları yayınladı. Hristiyanların aynı zaman algısında birleşmelerini istiyordu. Hz. İsa'nın doğumunu belirlediği tarihsel zamanın başlangıcı yaptı. Doğum öncesini *İsa'dan Önce* (Before Christ: B.C.) ve doğum sonrasını da *İsa'dan Sonra* (Anno Domini: A.D.) olarak tanımladı.[88]

Orta Çağ'da Doğu Romalı (Bizans) tarihçiler de önemli çalışmalar yaptılar. İoannis Zonaras, Yeoryos Pahimeris, Nikiforos Grigoras, Antakyalı İoannis ve İoannis Zonaras gibi Bizanslı tarihçilerin çoğu kilise ile bağlantılı isimlerdi. Bu nedenle verdikleri eserlerde daha çok Hristiyanlık ve Kilise yaşantısını ön plana çıkardılar. Antik çağın son büyük

86 Hughes-Warrington, *Fifty Key Thinkers on History*, s. 3-9; Woolf, *Tarihin Küresel Tarihi*, s. 114-115.

87 Breisach, *Tarihyazımı*, s. 116-117.

88 Hughes-Warrington, *Fifty Key Thinkers on History*, s. 4; Breisach, *Tarihyazımı*, s. 126-127.

tarihçisi olarak kabul edilen Filistin kökenli Prokopius (500-565) ise diğerlerinden farklı bir kimlik sergiledi. Prokopius, I. Justinianus dönemiyle ilgili iki eser kaleme aldı. Birincisi *Justinianus'un Savaşları*, ikincisi ise *Gizli Tarih* adını verdiği çalışmasıdır. *Gizli Tarih*, yazım amacı ve tekniği ile kendisinden önceki bütün tarih kitaplarından farklıdır. Prokopius, hanedan ve çevresinin halk tarafından görülmesi mümkün olmayan gizli yaşamlarını kaleme aldı. Komutan Belisarius'un eşi Antonina ve I. Justinianus'un eşi İmparatoriçe Teodora'nın özel yaşamlarına dair bilgiler verdi, anekdotlar aktardı. Siyasete, iktidar mücadelesine ve savaşlara odaklanan tarih yazımını ilk kez cinselliğin belirlediği ilişkiler üzerinden inşa etti.[89]

Bizanslı tarihçiler içinde kayda değer isimlerden biri de Anna Komnena'dır (1083-1153). Anna, tarihteki ilk kadın tarihçidir ve İmparator I. Aleksios Komnenos'un kızıdır. Orta Çağ değerleri ve kültürel yapısı göz önünde tutulduğunda bir kadının tarihçi olması ilgi çekicidir. *Aleksiad* adlı kitabı tarihçilik açısından zayıftır.[90] Mitlerden, tragedyalardan alıntılarla süslenen anlatım daha çok Anna'nın kendi duyguları etrafında şekillenmiştir.[91] *Aleksiad*, Anadolu'ya gelen Türkler ve Bizans sarayında tutulan Çaka Bey hakkında bilgi verir. Türk tarihi açısından önemli bir kaynak eserdir.

89 Woolf, *Tarihin Küresel Tarihi*, s. 106.

90 Aleksiad'ın çevirisi için bkz. Anna Komnena, *Alexiad*, İnkılap Kitabevi, İstanbul 1996.

91 Hasret Gülkaynak, *Anna Komnena ve Tarihçiliği*, (Yüksek Lisans Tezi), Bozok Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yozgat 2017, s. 49-55.

Bizans İmparatorluğu'nun son tarihçilerinden Yeorgios Francis[92] ve Dukas[93] İstanbul'un fethini kayda geçen isimlerdir. Onların eserleri de Türk tarihinin ilk dönemlerini anlattıkları için dikkat çekici kaynaklardır.

Hristiyanlığı kabul eden ilk topluluklardan olan Süryanilerin tarihçiliğin gelişimine yaptıkları katkılar önemlidir. Süryaniler, Pavlus'un takipçileri olarak Antakya Patrikhanesi'ne bağlı olan Hristiyanlığın en eski cemaatlerindendir.[94] Süryaniler eğitime önem veren bir toplumdu. Bu nedenle düşünsel ürünler verdiler. Tarihçiliğe ilgi duyan Süryani düşünürler teokratik tarih olarak tanımlanabilecek eserlerin yanında dünyevi tarih bilgileri içeren yapıtlar da kaleme aldılar.[95] Önemli Süryani tarihçilerinden Ebü'l-Mekarim el-Mekin'in (1206-1273/1274) *et-Târîhu'l-câmi Kitâbü't-Tevârîh* adlı eseri kapsamlı bir dünya tarihidir. Mekin, eserinde dünyanın yaratılışından 1260 yılına kadar dünya olaylarını ve önemli tarihsel kişiliklerin hayatlarını ele aldı. Yazım tarzı ve tarihsel yöntemi kendisinden sonra gelen İbnü's Sukai gibi Hristiyan tarihçileri etkiledi.[96] Bar Habraeus (1225-1286) sadece Süryani tarihçiliği değil dünya tarihçiliğinde de önemli bir

92 Francis'in eserinin 3. kitabı, Kriton Dinçmen tarafından *Şehir Düştü! Bizanslı Tarihçi Francis'ten İstanbul'un Fethi,* İletişim Yayınları, İstanbul 1992 künyesi ile Türkçeye kazandırılmıştır.

93 Dukas'ın eserinin Türkçe baskısı için bkz. Dukas, *Bizans Tarihi*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1956.

94 Mehmet Çelik, "Süryaniler", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: 38, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2010, s. 175-178.

95 Süryani tarihçiliğine dair bilgiler için bkz. Zafer Duygu, *Süryani Tarih Yazıcılığında Geç Antikçağ: Hıristiyanlık, İslam, Siyasi Tarih,* Divan Kitap, İstanbul 2017; Horiepiskopos Gabriyel Akyüz, *Tüm Yönleriyle Süryaniler*, Mardin 2005, s. 86-98.

96 Abdülkerim Özaydın, "Mekin", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 28, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2003, s. 553-554.

yere sahiptir.[97] Bar Habraeus'un[98] tarihçilik açısından önemli eserlerinden biri *Abu'l Farac Tarihi* adıyla Türkçeye çevrildi. İki ciltlik bu eser de Hz. Adem'den Moğol İmparatorluğu'na kadar dünya tarihine dair bilgiler içerir.[99]

Doğu Hristiyan tarihçiliğinin önemli isimlerinden biri de Urfalı Mateos'tur. Ermeni kökenli olan Mateos kaleme aldığı vakayinamede Türk tarihine ışık tutacak özgün bilgiler verir. Vakayiname, *Urfalı Mateos'un Vakayinamesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)* başlığı ile Türkçeye çevrildi.[100]

Orta Çağ'da onlarca tarihçi yetişti ve eserler bıraktı. Tanrı'nın ilahi iradesinin insanı kuşatması ve insanın geçmişte yapıp ettiklerinin bu iradeyle bütünleşmesi Hristiyanların tarih algısını da belirledi. Meydana gelen bir olayın nedenini sorgulamak, Tanrı'nın ilahi iradesini sorgulamak anlamına gelmez miydi? Hristiyanlık, Tanrı imparatorluğu kurduğuna göre inançlı bir Hristiyan'ın sadece kendi yaşadığı toplumun sorunlarıyla ilgilenmesi ya da o toplumu ön plana çıkaracak eserler kaleme alması ne kadar doğru olurdu? Hristiyan tarih yazarlarının karşısına çıkan bu sorunlar onların yazdıkları eserlerin evrensel inanç veya kilise tarihi ekseninde buluşmasına yol açtı. İlk Çağ'da ortaya çıkan olayların nedenlerinin sorgulanması Orta Çağ Hristiyan tarih algısıyla ortadan

97 Bar Habraeus hakkında geniş bilgi için bkz. Abdülkerim Özaydın, "İbnü'l İbri", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: 21, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2000, s. 92-94.

98 Bar Habraeus, kaynaklarda Gregory Abu'l Farac İbnü'l İbri olarak da anılır.

99 Gregory Abu'l Farac, *Abu'l Farac Tarihi*, I-II, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1987.

100 *Urfalı Mateos'un Vakayinamesi (952-1136 ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, (Türkçeye Çeviren: Hırant D. Andreasyan), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2000.

kaldırıldı. Tarihçiliğin ürünleri vakayiname (kronik) düzeyinde kaldı. Herodotos ile başlayan tarihçilik ve tarihsel bilgi üretimi doğrusal bir gelişme göstermedi. Hristiyan tarih algısı, tarihçiliği azizlerin hayatlarının anlatılmasına indirgedi. Batı'da tarihçilik bir kısır döngü içerisine girerken Doğu'da Müslümanların tarihsel bilgi ve tarihçiliğe bakış açısı çok farklı boyutlarda gelişti.

MÜSLÜMAN TARİHÇİLER

"Biz bu hadiseyi bizzat görenlere ve sonradan gelenlere bir ibret dersi, müttakîler için de bir öğüt vesilesi kıldık." Kur'an-ı Kerim'deki Bakara Suresi'nin 66. ayeti insanlara anlatılanlardan ibret almalarını öğütler. İslam'a göre "Esatir-i Evvelin" insanlığın örnek alarak doğru yolda gitmeleri için hatırlamaları gerekli öğütlerdir. İslam'ın temel kaynağı Kur'an-ı Kerim tarihsel olayları ve peygamberlerin hayatlarını anlatarak üzerinde düşünülmesini ister.[101] Bu yaklaşım Hristiyanların tarihe bakışından farklıdır. Kilise, geçmiş olayın sorgulanmasını engellerken İslam geçmişin öğrenilmesi, araştırılması ve bunlardan insanlık adına öğütler çıkarılmasını önemser. İslam dininin tarihe müsamahalı bakış açısı tarihsel bilgi üretiminin de gelişmesini sağlaması açısından önemlidir.

İslam öncesi Araplarda ensâb, eyyamü'l-arab, ahbâr veya şiir okuma gelenekleri vardı. Bunlar tarihçilikten ziyade Batı toplumlarının mitos anlatımlarına benzer şekilde zaman ve mekân kavramlarından yoksun, sözlü kültüre dayalı, abartılı anlatımlardı.[102]

---

101 Sabri Hizmetli, *İslam Tarihi*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1991, s. 6.

102 Woolf, *Tarihin Küresel Tarihi*, s. 119-120; Davut Çiftçi, *Sözlü Kültürden Yazılı Kültüre İslam Tarihçiliği*, (Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler

İslam tarihçiliği ilk başlarda üç temel bilgi üzerinde şekillendi. Birinci ve en fazla önem verileni siyer oldu. Siyer, Hz. Muhammed'in hayatının ayrıntılarının ele alındığı yapıtlardır. İkinci bilgi Hz. Muhammed'in yaptığı seferler ve savaşların yazımı olan Megazi'dir. Siyer ve Megazi'nin yazılma amacı Hz. Muhammed'i anlatmaktır. Üçüncü bilgi alanıysa tabakât ve terâcime denilen biyografik çalışmalardır. Peygamber'in günlük hayata dair sözleri olan hadislerin toplanarak kayda geçirilme çabası sahih hadis kavramını ortaya çıkardı. Râvi denilen anlatıcıların kimlikleri, güvenirlikleri hadisin sahih olarak değerlendirilmesinde en önemli etkendi. Râvilerin kim olduklarının tespit edilmesine yönelik ihtiyaç tabakât adlı eserlerin yazılmasını sağladı.[103]

Osmanlı tarih yazarlarından Kâtip Çelebi'nin (1609-1657) *Keşfü'z-Zunûn* adlı çalışması biyografik bibliyografya niteliğindedir. Eserde İslam'ın ilk döneminden itibaren kitapları olan yazarların isimleri alfabetik sıra ile listelenerek haklarında bilgi verilir. *Keşfü-z-Zunûn*'da 15.000 kitap ve 10.000 yazar ismi yer alır.[104] Bu eserdeki kayıtlara göre; siyer, megazi ve tabakât alanında ilk çalışmaları yapanlar Urve bin Zübeyr, Vehb bin Münebbih, İbn İshak, İbn Hişam, Musa bin Ukbe, Abbas el-Kilabbi, El-Cürhümi ve Şihab ez-Zührî gibi isimlerdir.[105]

Enstitüsü, Erzurum 2016, s. 4-33.

103 Şemsettin Günaltay, *İslam Tarihinin Kaynakları: Tarih ve Müverrihler,* Endülüs Yayınları, İstanbul 1991, s. 17-19; Woolf, *Tarihin Küresel Tarihi*, s. 121-124.

104 İlhan Kutluer, "Keşfü'z-Zünun", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 25, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2002, s. 321-322.

105 Sabri Hizmetli, *İslam Tarihçiliği Üzerine, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları*, Ankara 1991, s. 56-57.

İslam tarihçiliğinin ilk dönemlerindeki eserlerin bugünkü anlamıyla bir tarihçilik ürünü olduğunu söylemek mümkün değildir. Eserler her ne kadar dinî konuları ele alsalar da dünyevi bakış açısıyla yazılmışlardı. Batı'da olduğu gibi mitlerle süslü bir tarih anlatımı yoktu. Diğer bir özellik ise sözlü anlatımların yazıya aktarılmasında kaynak tahlilinin yapılmasıdır. Tarihsel bilgi üretimine uygun olmayan durum ise eserlerde olayın nedenlerinin sorgulanmaması ve zaman algısının olmamasıdır. Bu açılardan ilk dönem İslam tarihçiliği, Batı'daki örneklerine göre daha dünyevi eserler vermesine rağmen belirli alanlarla sınırlı kaldı. Muaviye'nin (603-680) Ubeyd bin Şürya el-Cürhümi'ye Arapların genel tarihini yazdırması sınırlı yazımın dışına çıkılmasında biraz da olsa etkili oldu.[106]

Vakidi'nin (ö. 823) *Tarihü'l-kebir* ile başlayan kapsamlı tarih yazımı kendisinden sonra gelen birçok yazar tarafından geliştirilerek devam ettirildi. Belazuri, Yakubi, Taberi, Mesudi, İbnü'l-Esir gibi tarihçiler diğer Müslüman milletlerin tarihleriyle de ilgilendiler. Örneğin İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih* adlı eserinde kendisinden önceki tarihçilerin ancak kendi coğrafyalarıyla ilgilendiklerini, Doğu ve Batı'yı kapsayan eser bulunmadığını belirterek kendisinden öncekilerin ihmal ettiği durumu gidermek amacıyla tarih kitabı kaleme aldığını belirtir.[107]

Orta Çağ İslam tarihçiliğinde üç farklı coğrafyadan üç farklı isim tarihsel bilgi elde etmede bilimsel yöntemlerin uygulanması üzerinde durarak hem tarihçiliğin hem de tarih-

106 Hizmetli, *İslam Tarihi*, s. 9.

107 İbnü'l Esir, *İslam Tarihi: El-Kamil fi't-Tarih Tercümesi*, Cilt: I, Bahar Yayınları, İstanbul, s. 1.

sel algının gelişmesine katkı sağladı. Bunlar İbn Miskeveyh (932-1030), Biruni (ö. 1048), ve İbn Haldun'dur (1332-1406).

İbn Miskeveyh Fars asıllıdır. Büveyhoğulları ve Harizmşahların hizmetinde çalıştı.[108] Birçok alanda eser verse de tarihçiliği ve ahlak filozofu olmasıyla ön plana çıktı. Düşünsel gelişiminde Farabi'nin etkisi oldu. Bu nedenle akılcılığı esas alan *Meşşailik* ekolü içinde yer aldı.[109] İbn Miskeveyh *Tecâribü'l-ümem* adlı eserinin önsözünde tarih ve tarihçiliğe yönelik düşüncelerini ortaya koydu.[110]

İbn Miskeveyh'in altı ciltlik eseri Leone Caetani tarafından "The Tajârib al-umam; or, History of Ibn Miskawayh" başlığı ile İngilizce'ye çevrildi. Caetani eserin önsözünde İbn Miskeveyh'in tarihçilik anlayışını değerlendirdi. Ona göre, İbn Miskeveyh'in tarihçilik anlayışı tamamen akılcıdır. Onun tarihe akılcı metotlarla yaklaşması bağlı olduğu Meşşailik ekolünden kaynaklanır. İbn Miskeveyh İslam tarihçilerinin nakil yoluyla olay anlatımını şiddetle eleştirir. Ona göre tarih bir olayın nakledilmesi değil yorumlanmasıdır. Tarihsel olayın yorumlanmasındaki temel ilkeler aklın kullanılmasıyla uygulanabilir. Ortaya çıkan tarihsel bilginin topluma faydalı olması gerekir. Tarihçinin temel amacı ise geçmişte meydana gelmiş olayları doğru tespit etmek, olayların nedenlerini araştırmak ve açıklamaktır. Tarihçi yalnızca geçmişi anlatmak için tarih yazmaz, geçmişteki olayları öğrendikten sonra geleceğe yönelik varsayımlarda da bulunur. Doğanın işleyişi

108 Mehmet Bayraktar, "İbn Miskeveyh", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 20, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1999, s. 201-208.
109 Cavit Sunar, *İbn-i Miskeveyh ve Yunan'da ve İslam'da Ahlak Görüşleri*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1980, s. 18-24.
110 Günaltay, *İslam Tarihinin Kaynakları*, s. 96-103.

tesadüflerle açıklanamaz. Tarihsel olayların meydana gelmesi de tesadüf olamaz. Tarihsel olaylar sebeplerle ortaya çıkar ve zincirleme devam eder. Olayların anlaşılması ve yorumlanmasında dönemin ahlaki değerleri ve ekonomik yapısı göz önünde tutulmalıdır. Tarihçinin rolü geçmişte olan olayların sebeplerinin ortak özelliklerini tespit ederek çıkarımlarda bulunmaktır. Çünkü tarihteki bütün olaylar birbirlerinin benzeri olarak gelişir ve tekrarlanır.[111]

İbn Miskeveyh'in tarihsel olaylara ve tarihçiliğe bakışı İslam tarihçiliği açısından bir dönüm noktasıdır. Değişik kültürlerden, düşüncelerden ve özellikle Farabi'den etkilenmesi onun tarihe bakış açısını farklılaştırmıştı. İslam dinini Aristoteles ve Platon'un düşüncelerine yaklaştırmaya çalışmasıyla da felsefi anlamda önemli bir isim oldu.[112]

İbn Miskeveyh'in Harizmşahlar hizmetine girdiğinde karşılaştığı bilim insanlarından biri Biruni'ydi. Onun da tarihsel bilgi elde etme yöntemleri ve tarihçiliğe bakış açısı özelde İslam tarihçiliği genelde de dünya tarihçiliği açısından önemlidir. Biruni, Türklerin hâkim olduğu Harezm'in merkezi Kas'ta doğdu. Türk ya da Fars kökenli olduğuna dair iddialar olsa da Türk kültür çevresinde yetiştiği açıktır.[113]

Küçük yaştan başlayarak astronomi ve matematik dersleri aldığı için düşünce dünyası gelişti. Yazılı kaynakları ait olduğu dil ile incelemeye önem verdi. Bu nedenle çağın önemli

111 Selahattin Polatoğlu, *İbn Miskeveyh'in Tecaribü'l Ümem ve Teakubü'l Himem'i*, (Yüksek Lisans Tezi), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ 2008, s. 78-84; Bayraktar, "İbn Miskeveyh", s. 201-208; Woolf, *Tarihin Küresel Tarihi*, s. 150.
112 Necip Taylan, *Ana Hatlarıyla İslam Felsefesi*, Ensar Neşriyat, İstanbul 1985, s. 196-197.
113 Günay Tümer, "Biruni", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 6, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1992, s. 206-215.

dillerini öğrendi. 17 yaşında ilk eserini yazdı. Bir süre İran'a giderek Ziyarilerin sarayında kaldı. Burada *Âsârü'l-bâkiye* adlı eserini tamamladı. Onun hayatını değiştiren gelişme Gazneli Mahmut'un 1017 yılında Harezm'i ele geçirmesi oldu. Biruni'yi de yanında götüren Sultan Mahmut, onun Gazneli Rönesansı denilebilecek ortamda eserler üretmesine imkân sağladı. Biruni, Sultan Mahmut'un kendisine verdiği değeri eserlerinde dile getirdi. Sultan Mesut ve Mevdud'un da ona büyük değer vermeleri üzerine yazdığı *Kanun el-Mesudi*'yi Sultan Mesut'a, jeoloji kitabı olan *Kitabu'l Cemâhir fi Marifeti'l Cevahir*'i Sultan Mevdud'a ithaf etti.[114]

Biruni, farklı konularda yapıtlar verdi. *Tahdid Nihayet al-Amakin, Tenkihu't-Tevarih, Tarihu Eyyami's Sultan Mahmud, Ahbaru'l Harizm, Tahkik ma li'l-Hind* gibi eserleri alanında yapılan ilk çalışmalardır.

Asarü'l-bâkiye çeşitli toplumların kullandıkları takvimleri ve bu takvimlerin ortaya çıkış sebeplerini, ay ve yıllardaki farkları, milletlerin bayram, dinî gün ve ibadetlerini bu takvimlere göre belirlemelerinin sebebini açıklamaya çalışan kitaptır.[115] Bu eserinde Bede'nin yaptığı zaman kurgusunu yaratılıştan itibaren alarak genişletmeye çalıştı. Bede'den farklı olarak Biruni, çok farklı inançları ve milletleri inceleyerek insanlığın tamamını ilgilendiren bir zaman çizelgesi oluşturmak istedi.

Biruni'nin tarihçilik açısından önemi tarihsel bilgiye sistemli tenkit kavramını getirmesidir. Dinî metinlerden somut bilgi çıkarılamayacağını ifade ederek araştırma ve incelemenin

114 Erdoğan Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1989, s. 92.

115 Günay Tümer, "el-Asarü'l-Bakiye", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 3, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1991, s. 462.

önemine vurgu yaptı. Medeniyetlerin gelişmesinin sebebi üzerinde durarak doğal ve ekonomik şartların toplumların gelişmesindeki rolünü inceledi. Tarihsel bilgi elde etmede rivayetlere bağlı kalınmaması gerektiğini savunan Biruni kendi eserlerinde bilgilerin tutarlılığını yazılı metinler üzerinden karşılaştırdı. Ayrıca *Asarü'l-bâkiye*'de üzerinde durduğu kronoloji bilgisini eserlerinde kullandı. Anlatılan olaylarda yer alan tarihlerin doğruluğunu sorguladı.[116] Gazne'ye gittikten sonra Sultan Mahmut'un seferlerine katılan Biruni, Hindistan'ın çeşitli bölgelerini inceleme imkânı elde etti. *Tahkik ma li'l-Hind* adlı eserinde Hint kültürünün temel özellikleri, Hindu inancına göre Tanrı, cennet ve cehennem, nihaî kurtuluşun mahiyeti, kast sistemi, kutsal metinler, Hint hukukunun kaynakları, evlilik, miras ve ölümle ilgili uygulamalar gibi hayatın her alanıyla ilgili bilgiler verdi. Bu eserle Biruni tarihsel bilgi ile toplumbilim ve etnografya arasında bağ kurdu.[117]

Biruni'nin uyguladığı bu yöntemler daha sonra İbn Haldun tarafından daha belirgin ve sistemli hale getirildi. Bu açıdan tarih biliminin gelişmesine en fazla katkıda bulunan isimlerden belki de en önemlisi İbn Haldun oldu. Onun *Mukaddime* adlı eseri hem tarihçilik hem de sosyolojinin (toplumbilim) oluşması açısından başyapıt olarak kabul edilir.

İbn Haldun, 1332 yılında Yemen Hadramut bölgesinden gelerek Tunus'a yerleşen zengin bir ailede doğdu. Maliki mezhebindendi. Çalkantılı bir hayat yaşadı. Hükümdarlara

116 Sabri Hizmetli, *İslam Tarihçiliği Üzerine*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1991, s. 72-76.
117 Ali İhsan Yiğit, "Tahkiku mâ li'l-Hind", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 39, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2010, s. 410-411.

danışman oldu, bazen de hapse atıldı. Kuzey Afrika'nın çeşitli şehirlerinde ve günümüz İspanya sınırları içinde kalan Gırnata'da hayatını sürdürdü.[118] *Mukaddime* adlı yapıtını 1375 yılında *Kitâbu'l-İber*'in giriş kısmı olarak kaleme aldı. Yani *Mukaddime* İbn Haldun'un yazdığı ana çalışmanın girişidir. *Mukaddime*'nin kendisi üç cilttir.[119]

İbn Haldun, işe önce tarihten ne anladığını belirterek başlar. Ona göre; "Tarih, insanların ve kavimlerin hal ve durumlarının nasıl değişmiş olduğunu, devlet sınırlarının nasıl genişlemiş, kuvvet ve kudretlerinin nasıl artmış bulunduğunu, ölüm ve yıkılma çağı gelinceye kadar yeryüzünü nasıl imar ettiklerini bize bildirir. Bu tarihin zahiri (açık anlaşılan) manasıdır. Tarihin içinde saklanan mana ise incelemek, düşünmek, araştırmaktan ve varlığın (kâinatın) sebep ve illetlerini dikkatle anlamak ve hâdiselerin vuku ve cereyanının sebep ve tertibini inceleyip bilmekten ibarettir. İşte bundan dolayı tarih şereflidir ve hikmetin içine dalmıştır."[120]

Tarihin tanımını yaptıktan sonra kendisinden önceki yazarların tenkidini yapar. Vakidi, Mesudi ve diğer Arap tarihçilerini yalan bilgilere inandıkları ve bunları eserlerine aldıkları için eleştirir. Sık sık tarihçilerin uydurduğu bilgilerden bahseder ve anlatılan olayların neden öyle olamayacağını açıklar. Örneğin eski tarihçiler Halife Harunerreşid'in Bermekîlerle mücadelesini kız kardeşi Abbase'nin Bermekî kölelerden Cafer ile birlikte olması ve hamile kalmasına bağ-

118 Hilmi Ziya, Ziyaeddin Fahri, *İbni Haldun*, Kanaat Kitabevi, İstanbul 1940, s. 7-12.

119 İbn Haldun'un yazdığı eseri tanımlaması için bkz. *Mukaddime*, Cilt: I, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1997, s. 112.

120 İbn Haldun, *Mukaddime*, Cilt: I, s. 5.

lamışlardı. İbn Haldun anlatılan olayı analiz etmek için önce kaynak incelemesine girişti. Farklı kaynaklardan Bermekîlerin Abbasi Halifeliği içindeki konumlarını tespit ederek kız kardeş ile ilgili hikâyenin doğru olamayacağı sonucuna vardı. Kadın erkek ilişkisine indirgenen olayın arkasında büyük bir siyasi, ekonomik mücadele olduğunu, Harunerreşid'in kendi iktidarını güçlendirmek için Bermekîlerle mücadeleye giriştiğini ortaya koydu.[121]

İbn Haldun, haklı olarak kendisinden önceki tarih yazıcılarını ağır şekilde eleştirir, yaptıkları işin akli melekelerden uzak olduğunu düşünür: "Bu yanlışlıklardan bahsederken uzun açıklamalarda bulunarak az kalsın eserin hedefi haricine çıkacaktık. İleri gelen bilginlerden ve hafızlardan olan tarihçilerden birçoğu bu gibi hikâye ve haberleri naklederken yanılmışlar ve ayakları kaymış, fikirleri yanlışlıklara takılmış, zayıf fikir sahipleri ölçü ve mukayeselerden gaflet edip hepsi de bu haber ve hikâyeleri bunlardan nakletmişlerdir. Bunlar da bu haber ve hikâyeleri incelemeden ve dikkatle düşünmeden doğru olarak telâkki etmişler ve bunun bir sonucu olarak bu haberler hafızalarında yerleşmiş, bu yanılmalar tarih ilmini zayıf ve karışık bir ilim haline getirmiş, bu haber ve hikâyeleri gözden geçirenler de bunları inceleyerek doğrusunu yalanından ayırabilecek derecede bilgi ve ölçü sahibi olmadıklarından, bu yalan haberleri amme olduğu gibi, bunlardan nakletmiştir."[122]

Belirtilen yanlışlardan kurtulmak için de tarihçinin "sosyal kaide ve kanunları, varlığın tabiatlarını ve kavimlerin, ülke ve

121 İbn Haldun, *Mukaddime*, Cilt: I, s. 31-37.
122 İbn Haldun, *Mukaddime*, Cilt: I, s. 64-65.

asırların hallerini, hadiselerin cereyanlarını, ahlâk ve âdetlerin, akide, din ve mezheplerin ve diğer hallerin değişmekte olduğunu ve bu hallerin, değişmelerin tesirlerini bilmeye" ihtiyacı olduğunu ifade eder.[123]

İbn Haldun bu yaklaşımıyla tarihin belirli niteliklerle elde edilebilecek bir bilgi alanı olduğunu göstermektedir. İlkelerini tanımladığı bu bilgi alanının "ilk kez kendisi tarafından icat edildiğini" belirterek daha önce yazılan eserleri tarihçiliğin dışına çıkarır.[124] Bu konuda kısmen haklıdır. Çünkü ilk kez bir düşünür, tarihi ayrı bir bilim olarak tanımlamakla kalmaz, onun ilkelerini belirleyerek, siyaset ve iktidardan bağımsız üretilen bilgi alanı olduğunu ortaya koyar. Tarihin öğrenilmesindeki genel hedefin insanlığın gelişimini ve toplumların değişimlerini tespit etmek olduğunu belirtir. Bu bakış açısıyla da hem Doğu hem de Batı toplumlarının gelişimleri üzerinde durarak bir tarih felsefesi oluşturur. Tarihi zaman, coğrafya ve insan bağlamında ele alır. Toplumların zaman ve coğrafyaya göre değişime uğradığını, medeniyetlerin oluşumunda kuşatıcı şartların önem taşıdığını, medeniyetlerin kuruluş ve yıkılışlarının belirli şartlara bağlı gerçekleştiğini ileri sürerek nedensellik ilkesini tanımlar. Toplumbilim ile tarihi iç içe geçirir. Ortaya koyduğu düşünceler ve yazdığı eserler açısından İbn Haldun, Orta Çağ'ın en büyük düşünürü ve tarihçisi unvanını almaya hak kazanır.[125]

123 İbn Haldun, *Mukaddime*, Cilt: I, s. 65.

124 İbn Haldun, *Mukaddime*, Cilt: I, s. 90-91.

125 Hizmetli, *İslam Tarihçiliği Üzerine*, s. 82-92; İbn Haldun'un görüşlerinin sosyalizm ile ilişkilendirilmesi için bkz. Yves Lacoste, *İbn Haldun*, Sosyalist Yayınları, İstanbul 1993, s. 154-207.

TÜRKİYE SELÇUKLU VE OSMANLI TARİHÇİLİĞİ

Orta Çağ'ın yükselen gücü Türkler olmuş, önce Türkiye Selçuklu Devleti sonra da Osmanlı İmparatorluğu çağa damgasını vurmuştur. İki büyük gücün ortaya çıkardığı bilim, kültür ve sanat eserleri de Batı toplumlarından farklıdır. Batı, Kilise'nin otoritesi altında ezilirken ne Selçuklu ne de Osmanlılarda devlet otoritesinin üzerinde din sınıfı ortaya çıkmadı. Üretilen tarih eserleri de dinsel özellik taşımadı. Yapıtlar dünyevi olmasına rağmen İbn Haldun'un eleştirdiği nakilci tarih yazım tarzı olan olay anlatıcılığından yani vakayiname tarihçiliğinden ileriye gidemedi. Selçuklu tarihçiliğine ait çok az eser günümüze ulaştı. İbn Bibi'nin *El-Evâmirü'l-'Alâ'iyye fi'l-Umuri'l-Alâ'iyye*, Aksaryi'nin *Müsâmeretü'l-Âhbar ve Müsâyeretül-Ahyâr*, Niğdeli Kadı Ahmed'in *el-Veledü'ş-Şefik ve'l Hafidü'l-Halik*, Kadı Burhaneddin-i Anevi'nin *Enisü'l-Kulûb* adlı eserleri ve anonim yazılan *Tarih-i Âl-i Selçuk* Türkiye Selçuklularından kalan yapıtlardır.[126]

Osmanlı dönemi tarih yazıcılığı da Selçuklu tarih yazıcılığına benzer özellikler gösterir. 15. yüzyıl tarihçisi Aşıkpaşazade *Tevarih-i Âl-i Osman* adlı kitabına kaynak olarak Orhan Gazi'nin imamı İshak Fakih'in oğlu Yahşi Fakih'in yazdığı *Menâkıb-ı Âl-i Osman* adlı eserini zikreder. Ancak bu eser günümüze ulaşmadı.[127] Ahmedi'nin yazdığı manzum *İskendername*'si Osmanlı tarihçiliğinin eldeki en eski örne-

126 *Selçuklu Tarihçiliği'ne Başlarken*, (Editör: Ayşe Dudu Kuşçu), Necmettin Erbakan Üniversitesi Yayınları, Konya 2017, s. 89-92.

127 Necdet Öztürk, *İmparatorluk Tarihinin Kalemli Muhafızları: Osmanlı Tarihçileri*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2014, s. 20; Aşıkpaşa Tarihi çevirisi için bkz. Aşıkpaşazade, *Osmanoğulları'nın Tarihi*, (Hazırlayanlar: Kemal Yavuz, M.A. Yekta Saraç), Koç Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2003; *Aşıkpaşazade Tarihi*, (Hazırlayan: Necdet Öztürk), Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2013.

ğidir.[128] Ahmedi'nin kardeşi Hamzavi'nin *Hamzaname*'si ve Ahmed-i Dai'nin *Ferahname*'si de tarih yazarları tarafından isimleri kullanılan ama nüshaları bulunamamış ilk döneme ait yapıtlardır.[129]

Osmanlı tarihçiliği II. Murat'ın iktidarında gelişme gösterdi. Bu gelişme bilinçli bir tercih olarak ortaya çıktı. Timur ile yapılan savaşın olumsuz etkileri ve kardeşler arası mücadele geride bırakıldıktan sonra devletin güçlenmesine uygun olarak tarihçilik de gelişme gösterdi. II. Murat'ın isteği ile Yazıcızade Ali, İbn Bibi'nin kitabını *Tarih-i Âl-i Selçuk* adıyla tercüme etti. Aynı zamanda Şükrullah, *Behcetü't Tevârih* adlı yapıtını kaleme aldı. Bu eser Osmanlı Hanedanı'nı dünya tarihi içinde konumlandırmasıyla önem kazanır. Karamanî Mehmed Paşa'nın *Tevârihü's-Selâtîni'l-Osmâniyye*'si ilk saltanat tarihi özelliğinde olan, Tursun Bey'in *Tarih-i Ebü'l feth*'i ise yarı resmî nitelikteki ilk eserlerdir.[130]

Osmanlı tarihçileri vakayiname türü yapıtlar verdiler. Aynı dönemlerde yaşayan İbn Haldun, tarihi *anlatı*dan kurtarmaya çalışırken Osmanlı tarihçiliği 19. yüzyıla kadar bu özelliği ile devam etti. 1709 yılında Mustafa Naima'nın vakanüvis olarak atanmasıyla ilk resmî tarihçilik de başladı. Bu uygulama tarihçiliğin kontrol altına alınmasıyla birlikte hanedana ait kalıcı eserlerin yazılmasına da olanak verdi. Osmanlı tarihçiliği II. Meşrutiyet'e kadar vakayiname özelliğini korudu[131]

128 İskendername ve özellikleri için bkz. Yaşar Akdoğan, *İskendername'den Seçmeler*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1988.

129 Franz Babinger, *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1992, s. 14-16.

130 Öztürk, *Osmanlı Tarihçileri*, s. 21.

131 Osmanlı tarihçiliğinin karakteristik özellikleriyle ilgili değerlendirme için bkz. Ortaylı, *Tarih Yazıcılık Üzerine*, s. 80-95.

Batı'da ise tarihçilik 15. yüzyıldan itibaren yeni bir devreye girdi. Kilise tarafından kontrol edilen tarihçilik, Rönesans (Yeniden Doğuş, Canlanma) ile birlikte ona biçilen sınırların dışına çıkmaya başladı.

ÖZGÜRLEŞEN TARİH: BİLİMSEL TARİHÇİLİĞE DOĞRU

The Times gazetesi 2017 yılında ilginç bir haber yayınladı. Habere göre, Mısır'daki manastırda Orta Çağ'dan kalma bazı yazmalar bulunmuştu. İlginç olan dinî konuları ele alan el yazmalarının bulunması değil parşömen üzerindeki yazıların kazınmasıyla İlk Çağ uygarlıklarına ait metinlerin gün yüzüne çıkarılmasıdır. Kazınan sayfalar özel teknikler kullanılarak incelendi ve eski metinler tekrar okunabilir hale getirildi. Böylelikle yok olan dillere ve antikite hekimliğine ait bilgiler gün yüzüne çıkarıldı.[132] Daha önce de belirtildiği gibi Kilise ve Hristiyan tarikatlar antikite metinlerini iki yolla ortadan kaldırmayı denemişlerdi. İskenderiye'de olduğu gibi kitaplar ya tamamen yakılmış ya da bazı manastırlarda yapıldığı gibi parşömen sayfaları kazınarak veya balmumuyla kaplanarak yazılar silinmişti. Bu yönteme *Palimpsest* deniyordu. İlk Çağ uygarlıklarına ait elde edilen bilgiler günümüzde büyük bir heyecanla karşılandı. Geç Orta Çağ'dan itibaren manastırlardaki kitapların kazınarak geçmişin öğrenilmesi ve günahkâr, kötü olarak resmedilen toplumların aslında daha gelişmiş uygarlıklar olduğunun keşfedilmesi düşünsel anlamda bir uyanış ortaya çıkardı. Bu uyanış antikite ruh ve düşüncesinin yeniden doğuşu yani Rönesans'tı. Rönesans

132 "Scientists Discover Lost Languages at Egyptian Monastery", *The Times*, 28 August 2017.

(Rinascita), Kilise tarafından ruhsal arınma için kullanılan bir kelimeydi.[133] 1550 yılında yayınlanan *Lives of Artists* (Sanatçıların Hayatları) adlı eserinde Giorgio Vasari (1511-1574) Rönesans'ı sanat, edebiyat, dilbilim ve düşüncenin yeniden doğuşu olarak tanımladı.[134] 19. yüzyıl tarihçileri Jules Michelet ve Jacob Burckhardt tarafından özel bir dönem olarak kabul edilen Rönesans, bu iki tarihçinin yazdıklarıyla tarihsel olgu haline geldi.[135]

Rönesans, 15. ve 16. yüzyıllardaki düşünsel dönüşümü, düzenli ve ölçülü estetik algıyı ifade ediyordu. 17. yüzyıl ise Rönesans ile Aydınlanma'nın arasında kalan gösterişli Barok dönemiydi. "Biçimsiz inci" anlamına gelen Barok, Rönesans'ın tam tersine yapısında zıtlıkları ve düzensizlikleri barındırıyordu. 15. ve 17. yüzyılları kapsayan bu iki dönem düşünsel her alanın olduğu gibi tarihçilik algısının da değişmesini sağladı. Tarihçilik üç yüz yıl boyunca geçirdiği değişimle Orta Çağ'ın sınırlayıcılığından kurtularak özgürleşen bir bilgi alanı haline geldi.

RÖNESANS TARİHÇİLİĞİ

Rönesans, tam olarak Kilise'nin otoritesi ve sınırlayıcı dünya görüşüne başkaldırıyı ifade eder. Bilgi, dinsel otoritenin hakimiyet alanından kurtularak çeşitlilik göstermeye başlar. Bu nedenle diğer bilgilerde olduğu gibi tarihte de özgürleş-

133 Rönesans, dinî metinlerde "ruhsal arınma" için kullanılan bir kelimeydi. 14 ve 17. yüzyıllar arasındaki düşünsel gelişimi ifade eden Rönesans ise dünyevi anlamda kullanılmıştır. Paul Faure, *Rönesans*, İletişim Yayınları, İstanbul 1992, s. 7-12.

134 *The Renaissance*, Volume: I, (Editor in Chief: Paul F. Grendler), Charles Scribner's Sons, New York 2004, s. 55.

135 Jules Michelet, *Rönesans*, Cumhuriyet Kitap, İstanbul 1998; Jacob Burckhardt, *The Civilization of the Renaissance in Italy*, Penguin Books, London 1990.

me gerçekleşir. Ancak belirtmelidir ki özgürleşme kavramı Hristiyanların Orta Çağı ile ilgilidir. Çünkü bin yıl süren Orta Çağ, Müslümanlar ve Hristiyanlar açısından tamamen farklı yaşandı. Bin yıllık dönem Müslüman toplumlarda aydınlanmayı, Hristiyanlarda ise Kilise'nin bilim insanlarını ve dünyevi iktidarı baskı altına almaya çalıştığı çağı yansıtır. Sadece bilgi alanında değil Kilise'nin dünyevi otorite ile de uzun süren bir siyasi mücadelesi söz konusudur. Kilise'nin bakış açısı açık ve nettir. Din adamı Tanrı'yı temsil ettiğine göre bütün otoritelerin üzerinde olmalıdır.[136] Papa VIII. Boniface siyasal otorite ile yaptığı mücadeleyi meşrulaştırmak için önce 1300 yılında dinî ve dünyevi iktidarı kendi elinde topladığını söyleyerek Jübile Yılı'nı ilan etti. Daha sonra da 1302'de *Tek Kutsal* (Unam Sanctam) adı verilen belgeyi yayınladı. Bu belgede Kilise dışında başka bir kurtuluş yeri (extra ecclesiam nulla salus) olmadığını, gücünü Tanrı'dan alan Kilise'nin tek otorite ve başvuru yeri olduğunu belirtti. IV. Philip bu belgeyi kabul etmediği için Papa tarafından aforoz edildi. Çatışma sonucunda dünyevi, siyasi otorite galip geldi. Hatta Papa V. Clemens'ten başlayarak yedi Papa 1378 yılına kadar Fransa'ya bağlı Avignon'da ikamet ederek, krallık yönetimine destek verdiler.[137]

Kilise'nin iktidar mücadelesindeki önemli araçlardan biri eğitim ve okullardı. Kilise'nin kendi dünya görüşünü hâkim kılmak için okullaşmayı araç haline getirmesi dinsel bilgi öğretimine dayanan *skolastik* eğitim sistemini ortaya çıkardı.

136 İzzet Çıvgın, *Ortaçağ Tarihi*, Maya Akademi Yayınları, Ankara 2008, s. 198-207.
137 Brian Tierney, *Western Europe in the Middle Ages 300-1475*, Alfred A. Knopf Inc, New York 1983, s. 475-491; Brian Tierney, *Middle Ages*, Volume: I, McGraw-Hill Inc, New York 1999, s. 287-290.

Önce manastır daha sonra da katedrallerde açılan okullar eğitimin yaygınlaşmasını sağladı. Kilise'nin bakış açısına göre eğitimli insanlar kilise mensuplarıydı ve devlet kademelerinde din adamlarının görev almaları bir gereklilikti. *Klerikalizm* (Clericalism) adı verilen bu düşünce elit bir din sınıfı oluşturmayı hedefliyordu. Kilise, eğitimsiz halkı Grekçeden ödünç aldığı *Laicus* kelimesiyle tanımlıyor, bu şekilde din adamları sınıfının hakimiyetini kuvvetle vurgulamış oluyordu.[138] Kilise'nin dünyevi iktidarı elde etme düşüncesinin yansıması olan *Klerikalizm*, Kilise'nin siyasal dünyevi otoriteyle girdiği savaşı kaybetmesiyle büyük darbe aldı. Kilise'nin otoritesini zayıflatan diğer bir gelişme her ne kadar dinî eğitim amacıyla kurulmuş olsalar da üniversitelerin sanat ve evrensel bilgiye yönelmeleriyle ortaya çıktı.[139] 1088'de İtalya'nın Bologna şehrinde ilk üniversite kuruldu. Arkasından 1150'de Paris (Fransa), 1167'de Oxford (İngiltere), 1209'da Cambridge (İngiltere), 1218'de Salamanca (İspanya), 1222'de Padua (İtalya), 1224'te Naples (İtalya), 1240'ta Sienna (İtalya) ve 1290'da Coimbra (Portekiz) üniversiteleri açıldı. İlk üniversitelerin İtalya coğrafyasında yoğunlaşması Rönesans'ın niçin İtalya üzerinden yayıldığını da açıklıyor olmalıdır.[140]

Kilise'nin dünya görüşü ve iktidarla yaptığı mücadele, sayıları az da olsa bazı düşünürler tarafından tepkiyle karşılandı. Bunlardan biri Dante Alighieri'ydi (1265-1321).

138 Jose Sanchez, *Anticlericalism: A Brief History*, University of Notre Dame Press, Notre Dame-Indiana 1972, s. 3-11; J.B. Heard, *National Christianity or Cesarism and Clericalism*, Longmans, Green and Co. London 1877, s. 63-81.

139 Din adamları üniversite ilişkisi için bkz. Burçin Erol, "Ortaçağ Avrupası ve Üniversiteler", *Doğu Batı* (Ortaçağ Aydınlığı), Sayı 33, (Ağustos 2005), s. 81-95.

140 John C. Moore, *A Brief History of Universities*, Palgrave Macmillan Press, New York 2019, s. 9-36.

Monarşi adlı yapıtında dünyevi iktidarın gerekliliğini ortaya koyarak, Papa'nın güç mücadelesi içinde olmasını eleştirdi.[141] Dante'nin Cehennem, Araf, Cennet olmak üzere üç bölüm ve 14.233 dizeden oluşan *İlahi Komedya*'sı Kilise'nin kurguladığı din algısına yönelik hazırlanmış ilk eser olması nedeniyle önemlidir. Dante, cezayı Tanrı'nın vermediğini, insanların dünyada yaşarken yapıpettiklerinin sonucunda kendi seçimleriyle cehenneme gittiklerini ileri sürdü. Dante'nin tasavvur ettiği cehennem dokuz kattan oluşuyordu. En ağır suçlular sekiz ve dokuzuncu katta yer alıyordu. Din sömürücüleri sekizinci katta bulunuyordu. Dante, cehenneme yaptığı düşsel yolculukta günahkâr Papalar ve Kardinallerle karşılaşmıştı. Papa VIII. Boniface (Bonifacius) da dine karşı işlediği büyük suçlar nedeniyle cehennemin sekizince katında yer alıyordu.[142]

14. yüzyılın ilk yarısında başlayan tepkiler Kilise'nin güç kaybetmesiyle artarak devam etti. Rönesans'ın İtalya'da başlamasının önemli sebeplerinden biri de sosyo-ekonomik ve kültürel yapıyı değiştiren Bardi, Peruzzi veya Medici gibi zengin ailelerin ortaya çıkmasıydı. Ticaret ve bankacılıkla uğraşan zenginlerin korumasında sanat ve bilimle uğraşan yeni bir sınıf doğmuştu. Kilise hakimiyeti dışında varlığını devam ettiren bu yeni sınıf artık Kilise'nin sınırlayıcı düşünceleri içinde kalmıyor, bütün kurumların Kilise'ye bağlanmasını eleştiriyor, mesleki anlamda ihtisaslaşmanın yolunu açacak dünyevi bir eğitim sistemi kurulmasında ısrarcı davranıyordu. Bu sınıfa mensup olanların en büyük merakları antikiteden

141 *De Monarchia*'nın Türkçe tercümesi için bkz. Dante Alighieri, *Monarşi*, Pinhan Yayıncılık, İstanbul 2017.

142 Dante Alighieri, *İlahi Komedya*, (Türkçesi: Rekin Teksoy), Oğlak Yayınları, İstanbul 2011.

kalma eserleri toplamak ve bunları çoğaltarak yayılmasını sağlamaktı. Antikitedeki eserlerin tekrar gün yüzüne çıkarılması tarihçiliğin dinsel anlatının dışına çıkmasına zemin hazırlıyordu. Rönesans'ın antikite ile bağlantısını kuran bilgi alanı dil bilim (filoloji) oldu. Dil bilimin yardımıyla eski eserler ortaya çıkarıldı. Cosimo de' Medici, bu çalışmalara özel önem atfederek 1583 yılında *Accademia della Crusca* adıyla dünyanın ilk filoloji akademisini kurdu.[143]

Tarihin, Kilise hakimiyetinden kurtularak özgürleşmesinde şair Fransesco Petrarca'nın (1304-1374) etkisi büyük oldu. Petrarca, Montpellier ve Bologna üniversitelerinde hukuk eğitimi aldı. Avignon'da Kardinal Giovanni Colonna'nın yardımcılığına atandı. Özel yaşamıyla Kilise'nin ortaya koyduğu ilkelerin dışına çıktı. Avignon'daki Sainte-Claire Kilisesi'nde gördüğü Laura de Noves adlı kadına âşık olması onda dünyevi duyguların uyanmasına ve bedenin parçası olan şehveti fark etmesine yol açtı. Laura'nın Kont Hugues de Sade (Marquis de Sade'in atası) ile evli olması Dante'nin Beatrice'i gibi ulaşılmayan bir aşk duygusu doğurdu. Laura için şiirler yazan Petrarca, Avignon'u terk etti. Kadınlarla gayrimeşru ilişkiler yaşadı.[144] Onun ruh dünyasında ortaya çıkan bu değişim eserlerine de yansıdı. Orta Çağ'ın temel anlayışı ruhun terbiyesiydi ve Kilise, içe dönük insanı ortaya çıkarmıştı. Pertrarca ruhsal edinimlere önem verse, yalnızlığı övse de onun tercihi dışa dönüklük ve dış dünya oldu. Şiirlerinde dış dünyanın insan ruhu üzerinde bıraktığı etkileri anlattı.

---

143 Günümüzde de varlığını devam ettiren akademi hakkında geniş bilgi için bkz. https://accademiadellacrusca.it/it/contenuti/storia/6981 (Erişim Tarihi: 30.01.2020)
144 Aldo S. Bernardo, *Petrarch, Laura and The Triumphs*, State University of New York, New York 1974, s. 1-25.

Meşhur Adamların Hayatları (De Viris Illustribus) başlıklı bir de seküler tarih kitabı yazdı. Eserinde Romalı meşhurların hayatlarını kaleme aldı. Kilise'nin Hristiyanlığın dışında gerçeklik kabul etmediği ve antikitenin tamamen silindiği dönemde Hristiyanlık öncesi yaşamları övgüyle anması ve onları faziletin güzel örnekleri olarak sunması Petrarca'nın eserini ayrıcalıklı kılmaktadır.[145] Petrarca'yı önemli yapan noktalardan biri de antikitedeki değerler ile Kilise'nin ortaya çıkardığı değerleri karşılaştırarak Orta Çağ'ı "Karanlık Çağ" olarak tanımlayan ilk isim olmasıdır.[146]

Petrarca çağın dayattığı yaşam tarzının dışında var olan ve bıraktığı eserleriyle kendisinden sonra gelen düşünürleri etkileyen bir kişidir. Giovanni Boccaccio (1313-1375), Petrarca'nın takipçilerindendi. 1347-1351 yılları arasında yaşanan Büyük Veba, Avrupa'nın nüfusunu azalttığı gibi toplum yapısını da değiştirdi. Ölümün anlık yaşandığı toplumda insanlar Rönesans'ın temel felsefesi olan *günü yakala* (carpe diem) ya da başka bir ifadeyle "ölümlüyüz, günü güzel geçirelim" düşüncesini hayata geçirmeye başladılar. Boccaccio, vebadan kaçarak doğaya çıkan gençlerin on gece boyunca birbirlerine anlattığı yüz hikâyeden oluşan *Decameron* başlıklı eserini 1353 yılında tamamladı. Erotizm de içeren hikâyelerden oluşan *Decameron* bir tarih eseri değildi. Fakat Kilise'nin insan bedeni ve cinsellik üzerine koyduğu yasağı hafifletmesi nedeniyle kendisinden sonra gelen düşünürlere

145 Ronal G. Witt, "The Rebirth of the Romans as Models of Character (De Viris Illustribus)", *Petrach: A Critical Guide to the Complete Works*, (Edited by Victoria Kirkham, Armando Maggi), The University of Chicago Press, Chicago 2009, s. 103-111.

146 Ernst Cassirer, "Some Remarks on the Question of the Originality of the Renaissance", *Journal of the History of Ideas*, Vol. IV, No. 1 (January 1943), s. 49-74.

cesaret verdi.[147] Leonardo da Vinci, Michelangelo, Raphael, Donatello ve Masaccio gibi Rönesans sanatçıları heykel, fresk veya yağlı boya resimler aracılığıyla tasvir ettikleri dinî hikâyelerine daha önce gizlenen insan bedenini bütün çıplaklığıyla yerleştirdiler.

İnsan bedeni artık günah aracı ya da insanın utancı olarak görülmüyordu. Yavaş yavaş Kilise'nin kurguladığı din merkezli dünya algısının yerini insan merkezli dünya algısı alıyordu. Değerlerin merkezine Kilise ve din değil, insan yerleştiriliyordu. Rönesans'ın ortaya çıkardığı bu yeni düşünce *Hümanizm*'di. Petrarca'nın başlattığı hareket François Rabelais (1483?-1553), Desiderius Erasmus (1466-1536) ya da Niccolo Machiavelli (1469-1527) gibi farklı coğrafyalardan farklı isimlerle devam ettirildi. Fransız hümanist Rabelais, *Gargantua* ve *Pantagruel* adlı eserlerinde din merkezli eğitimi mizah yoluyla eleştirdi.[148] Rabelais, Boccacio'nun yaptığı etkiyi farklı bir yoldan ortaya çıkardı. *Gargantua*'nın başlangıcında "Gülen kitap yeğdir ağlayan kitaptan/Gülmektir çünkü insanı insan eden" diyerek insanı hüzün ve iç dünyasının karamsarlığından kurtulmaya ve gülmeye davet etti.[149] Bu davet Kilise'nin içe dönük, ağır başlı, ciddi insan tiplemesine karşı bir başkaldırıydı.

Hollandalı din adamı Erasmus *Deliliğe Övgü* adlı eserinde tarihten faydalandı. Deliliğin insan ilerlemesinin her aşamasında egemen olduğunu belirtti. Delilik görüntüsü altında

147 Boccacio, *Dekameron: On Gün On'ar Hikâye*, Rek-Tur Kitap, İstanbul 1968.
148 François Rabelais, *Gargantua*, (Türkçesi: S. Eyüboğlu vd.), Cem Yayınları, İstanbul 1973; François Rabelais, *Pantagruel*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2019.
149 Rabelais, *Gargantua*, s. 7, 22.

Kilise ve din adamlarına ağır eleştiriler yöneltti.[150] Yazdıkları ve çevirileriyle antikite düşünürlerinin Hristiyan dünyada tanınmasına önemli katkı sağladı. Başka bir hümanist din adamı Marsilio Ficino (1433-1499) yapıtlarında Kilise'nin tasarladığı dünya algısına karşı çıktı. Floransa'da Casimo de Medici'nin himayesinde kurduğu *Platonic Academy* Rönesans hümanistlerini belirli bir merkezde toplayarak tartışma ve fikir paylaşımının yapılmasına zemin hazırladı. 1474 yılında Hristiyanlık öncesi dinsel inanışlara odaklandı. Platon'un din anlayışını kaleme aldı. Ficino, farklı ilgi ve özellikleri olan bir din adamıydı. Astroloji ile ilgileniyor, dünyevi varlığın özelliklerini sorguluyordu. 1484 yılında *Aşk Üzerine* (De Amor) ve 1489 yılında *Hayat Üzerine Üç Kitap* (De Vita Libri Tres) adlı kitaplarını yayınladı. Eserler kısa sürede Kilise'nin saldırısına uğradı, Ficino dinsel sapık ilan edildi. Ficino, Perarca'nın Orta Çağ'ı *karanlık çağ* olarak tanımlamasına bir ekleme yaptı. 15. yüzyılı liberal düşünce, sanat, mimari, şiir, dil bilim ve üretilen dünyevi bilgiler açısından "Altın Çağ" olarak tanımladı.[151]

Rönesans'ın en etkili isimlerinden biri Niccolo Machiavelli'dir. Tarih, siyaset ve edebi konularda çeşitli kitaplar yazdı. *Floransa Tarihi* (1525) ve *Savaş Sanatı* (1520) gibi tarihi yapıtları fazla dikkat çekmedi. 1513 yılında yazdığı *Il Principe* (Prens) adlı çalışması onun ismini günümüze taşıdı. Machiavelli, *Prens*'te ilk kez dünyevi siyaset ilkelerini ortaya koydu. Bunu yaparken tarihsel olayları örnekleme yoluyla kullandı. "İyilik ve kötülük nedir?" sorusuna, özel

150 Desiderius Erasmus, *Deliliğe Övgü*, Kabalcı Yayınları, İstanbul 2010.
151 Angela Voss, *Marsilio Ficino: His Theology, His Philosophy, His Legacy*, (Edited by Michael J. B. Allen, Valery Rees), Brill Publishing, Leiden 2002, s. 227.

ve kamusal alan ayrımı yaparak cevap verdi. Bireyin ahlaklı veya faziletli olmasını kendi özel alanıyla ilişkilendirdi. Kamusal alandaki iyilik ve fazileti ise belirlenen hedeflerin gerçekleştirilmesine yardımcı olacak araçlar olarak tanımladı. Machiavelli açıklamalarıyla Kilise'nin ortaya koyduğu temel ilkeleri tamamen yıkarak insan ve siyaset ilişkisini çıkar ve fayda temeline oturttu.[152] Görüşleri nedeniyle Machiavelli, Kilise otoritesinin siyasal alanda da yok edilmesinin simgesi haline geldi.

Rönesans, Avrupa tarihçilik algısının değişmesini sağladı. Bu dönemde bazı tarih çalışmaları yapıldı fakat bunlar daha çok antik çağ tarih yazıcılığının taklidi oldu. Leonardo Bruni'nin (1370-1444) 12 ciltlik *Floransa Halkının Tarihi* adlı eseri Thucydides ve Livy'nin eserlerinin yeniden üretilmesinden ibaretti.[153] Rönesans tarihçiliğinde kayda değer birkaç isimden biri Flavio Biondo (1388-1463) oldu. 1483 yılında yayınladığı 32 ciltlik *Roma İmparatorluğunun Yıkılmasından Sonra Tarihin On Yılları* (Decades of History from the Deterioration of the Roman Empire) başlıklı çalışmasında Vizigotların 410'da Batı Roma İmparatorluğu'nu yıkmasından 1442'a kadar geçen süreyi ele aldı.[154] Eserin iki açıdan önemi vardır. İlki Biondo'nun Orta Çağ'ı 410 yılı ile başlatarak tarihsel zaman ve çağ kavramına katkı sağlamasıdır. Diğeri

152 Niccolò Machiavelli, *Prens*, Can Yayınları, İstanbul 2008; Breisach, *Tarihyazımı*, s. 208-209.

153 Eric Cochrane, *Historians and Historiography in the Italy Renaissance*, University of Chicago Press, Chicago 1981, s. 3.

154 Günümüzde Batı Roma İmparatorluğu'nun yıkılışı 476 yılı olarak kabul edilmektedir. Ancak yıkılışla ilgili ilk bilgileri veren Biondo'nun tercihi 410 yılı olmuştu.

ise eserde kullanılan kaynakların güvenilirliklerine dikkat edilmesi, yani kaynak tahlilinin ciddiyetle yapılmasıdır.[155]

Rönesans tarihçiliğinin en kayda değer çalışmasını tarihsel bilgi edinmenin nasıl olacağı konusunda önemli bir eser ortaya koyan Jean Bodin yaptı. 1566 yılında yayınladığı *Tarihin Kolay Kavranması İçin Metot* adlı çalışmasında tarih yazımını insan, tabiat ve dinsel metinler olmak üzere sınıflandırdı. Tarih yazımının toplumların gelişmesini anlamaya yönelik olması gerektiği üzerinde durdu. Bodin, eserinde Rönesans hümanistlerinin tarih çalışmalarını *ars historica* olarak tanımladı.[156] *Ars historica* terimini Cicero'dan ödünç almıştı. Cicero, *Oratoryo Üzerine* adlı çalışmasında *tarihi* yaşamın öğretmeni (Historia est magistra vitae) olarak tanımlıyor ve üretilen bilgiyi *ars historica* terimiyle açıklayarak tarihe yüksek bir paye veriyordu. Rönesans aydını şimdi dil bilimin yardımı ve metinlerin kritik edilmesiyle tarihi yeniden *ars historica* seviyesine çıkarıyordu.[157]

Tarihin bir sanat olarak görülmesi Rönesans hümanistlerinin daha çok edebi metinler üzerine yoğunlaşmalarından kaynaklanıyordu. *Accademia della Crusca* veya *Platonic Academy* gibi merkezlerde antikiteye ait metinler toplanarak tercüme ediliyordu. Eski metinlerin yeniden yorumlanması anlaşılmayan bölümler hakkında değerlendirmeler yapılması, anlaşılmayanın anlaşılır hale getirilmesi hermenötik (hermeneutic) kavramını ortaya çıkardı.[158] Hermenötik, belgelerin salt metin

155 Cochrane, *Historians and Historiography*, s. 34-37.
156 Neal W. Gilbert, *Renaissance Concepts of Method*, Columbia University Press, New York 1963, s. 79; Woolf, *Tarihin Küresel Tarihi*, s. 224.
157 Cochrane, *Historians and Historiography*, s. 482.
158 Hermenötik yorumlamaları için bkz. *Hermeneutik (Yorumbilgisi) Üzerine Yazılar*, (Derleyen: Doğan Özlem), Ark Yayınları, Ankara 1995.

olarak değerlendirilmesinden çok *içerik ve anlam* açısından ele alınması anlamına geliyordu. Casimo de' Medici, rahiplerden el yazmalarını toplamalarını istediğinde Leonardo de Candia Pistoia 1460 yılında *Corpus Hermeticum* adlı antik dönem eserini Floransa'ya getirdi. Bu eserin Latinceden tercümesiyle Rönesans aydınları antik çağın hermenötik kavramıyla tanıştılar.[159] 1519 yılında Philip Melanchton (1497-1560) tarafından yayınlanan *Retorik* (Rethoric) adlı eserde ilk kez dinî metinlerden bağımsız hermenötik açıklamalar yapıldı.[160] Hermenötik bilgi dinî metinlerin tekrar yorumlanması üzerinde etkili oldu. Martin Luther, Ulrich Zwingli ve Jean Calvin Katolik Kilisesi'nin kendi gücünü tesis için kullandığı metinleri tekrar yorumlayarak dinsel reformun doğmasına yol açtılar.[161] Protestanların kutsal metinleri yorumlamadaki yöntemleri daha sonra gelişen Alman tarihçiliğinin zeminini oluşturdu.

Hermenötik bilgisi 17. yüzyıldan itibaren daha fazla önemsenir hale geldi. Rönesans aydını antikiteyi canlandırmak için belge ve el yazması eserlerin toplanarak çoğaltılmasına yoğunlaştı. Bu yöntemle hümanistler kendilerinden sonra gelen bilim insanlarına üzerinde çalışabilecekleri kapsamlı bir arşiv bırakmış oldular.

Rönesans'ın ortaya çıkardığı hümanizm düşüncesi insanı yaşamın merkezine çekerek insanın temel değer olduğunu göstermişti. İnsanın değer kazanmaya başlaması doğal olarak

159 *The Way of Hermes*, (Translated by Clement Salaman and others), Inner Tradition International, Vermont 2000, s.9.

160 Jean Gordin, "Hermeneutik", *Cogito* (Hermeneutik Özel Sayısı), Sayı: 89 (Kış 2017), s. 7-41.

161 Brian P. Copenhaver & Charles B. Schmitt, *A History of Western Philosopy:3, Renaissance Philosophy*, Oxford University Press, Oxford 1992, s. 37-51.

insanın temel özelliği olan zekanın da sorgulanmasına yol açtı. İnsan aklının önemsenmesi ve düşünmenin varlık ile ilişkilendirilmeye başlanması 18. yüzyıldaki Akıl Çağı'nı ortaya çıkardı. Bu çağın hazırlığı 17. yüzyıl boyunca zıt fikirlerin çatıştığı Barok döneminde yapıldı. Bu nedenle 17. yüzyıl Aydınlanma'nın öncülü oldu.

BAROK VE AYDINLANMA DÖNEMLERİNDE TARİHÇİLİK

İbn Haldun, kendisinden önceki tarihçilerin büyük çoğunluğunun yanlış bilgiler içeren hikâyeler anlattığını, bunları akıl süzgecinden geçirmediklerini belirterek tarih anlatısında olay örgüsünün mantıklı ve dönemin şartlarıyla uyumlu olması gerektiğine dikkat çekmişti. *Mukaddime*'de birçok olayı ele alarak bunların anlatıldığı gibi olamayacağını "akli delillerle" ortaya koymuştu. Müslüman bilim insanlarının herhangi bir konuda akli delillere dayanması dinsel açıdan yadırganacak bir durum değildi. Çünkü Kur'an-ı Kerim'deki onlarca ayet insana verilen aklın kullanılmasıyla ilgilidir ve Orta Çağ İslam düşünürleri ayetleri yorumlayarak Hristiyan dünyada tabu olan birçok konuyu tartışabilmişlerdir.[162] Örneğin erken denilebilecek bir çağda el-Câhiz (781-868) gibi düşünürler çevresel determinizme bağlı olarak biyolojik farklılıkları ifade ettiler. Bu tartışmalar Hristiyan dünyada ancak bir asır sonra gerçekleştirilebildi.[163]

162 İslam düşünürleri ve ortaya çıkan ekoller için bkz. Necip Taylan, *Ana Hatlarıyla İslam Felsefesi*, Ensar Neşriyat, İstanbul 1985.

163 el-Câhiz, *Kitab el-Hayavan* adlı kitabında bir çeşit doğal seçilim ve evrim teorisi ortaya atmıştır. Biyolojik evrim hakkındaki düşünceleri için bkz. Mehmet Bayrakdar, "Câhız ve Biyolojik Evrimciliğin Doğuşu", *Kelam Araştırmaları*, 10:1 (2012), s. 117-126.

İslam düşünürlerinin kozmos algısı ve evrende insanın yerine dair yaptıkları yorumlar Hristiyan düşünürlerden çok farklı şekillendi. İslam inancında evren insan için yaratılmıştır ve insan bütün yaratılmışların en değerlisidir. Halbuki Orta Çağ Kilise öğretisinde insan günahkâr ve değersizdir. İnanç günahkarlık tanımı üzerine bina edilmiştir. Rönesans aydınının keşfettiği değer, insan ve insanın en önemli özelliği olan akıldır. Ficino, "kendini tanı ey insan kılığındaki kutsal soy" seslenişiyle insanın değerini ifade etti. Çağdaşı Giovanni Pico della Mirandola (1463-1494) 1486 yılında yayınladığı *İnsanın Değeri Üzerine* (Oratio de Hominis Dignitate) adlı çalışmasında insan varlığı ve onun düşünsel gelişimindeki aşamaları 900 tez ile ele aldı. Mirandola, düşünceleri nedeniyle Kilise tarafından yargılandı ve yazdığı eser yakılarak yok edildi.[164] Kilise'nin katı tutumuna rağmen din adamları veya diğer aydınlar arasından insanı kâinatın merkezine yerleştiren düşünürler çıkmaya devam etti. Kilise karşıtı görüşler ileri sürmek bazen de bilim insanı için felaketle sonuçlanabiliyordu. Giordano Bruno (1548-1600), İbn Sina ve Farabi gibi İslam alimlerinin yüzyıllar öncesinde tartıştığı, yaratan ile yaratılanın bütünlüğü yani vahdet-i vücut felsefesini savunduğu için Kilise tarafından sapkın ilan edildi. Bruno, Roma'daki bir meydanda yakılarak idam edildi.[165] Kilise'nin uyguladığı

164 *Pico della Mirandola: New Essays,* (M. V. Dougherty), Cambridge University Press, Cambridge 2008, s. 114-151; Mirandola'nın tezleri için ayrıca bkz. S.A. Farmer, *Syncretism in the West: Pico's 900 Theses (1486)*, Arizona Board of Regents for Arizona State University, Tempe-Arizona 1998.

165 Bruno'nun birlik fikrini savunduğu eseri için bkz. Giardano Bruno, *Cause, Principle and Unity*, (edited by Richard J. Blackwell) Cambridge University Press, Cambridge 2004; Engizisyona çıkması ve öldürülmesi konusunda bkz. Brian P. Copenhaver & Charles B. Schmitt, *Renaissance Philosophy*, Oxford University Press, Oxford 1992, s. 290-303.

şiddete rağmen inanç Kilise'den koparak bireyselleşmeye devam etti. Bağışlanmanın, Kilise aracılığıyla değil insanın Tanrı ile kurduğu bireysel ilişkiyle gerçekleşebileceği hâkim düşünce haline geldi. Bu inanışın yaygınlaşmasında önce VIII. Henry'nin İngiliz Anglikan Kilisesi'ni kurması, daha sonra Kuzey Avrupa ülkelerinde Martin Luther ile başlayan reformist düşüncelerin gelişmesi etkili oldu.

Teknolojik keşifler ve yeni bulgular dünya algısını değiştiriyor, her yeni bilgi Kilise'nin ileri sürdüğü düşüncelerle çelişiyor, Kilise'nin kontrol etmeye çalıştığı dünyevi bilginin alanı genişliyordu. Francis Bacon (1561-1626), 1597 yılında yayınladığı *Kutsal Düşünceler* (Meditationes Sacrae) adlı yapıtında kullandığı "bilgi güçtür" ifadesiyle dünyevi bilgiyi dinsel bilgi karşısında kutsuyordu.[166] Rönesans'ta kutsallaştırılan bilgiyle birlikte yazılı ve görsel sanat eserleri ön plana çıkıyordu. 18. yüzyıla damgasını vuran Aydınlanma Çağı'nda ise astronomi başta olmak üzere pozitif bilimler belirleyici rol oynuyordu.

Kilise'nin dünya merkezli evren tasavvurunun sorgulanması 16. yüzyılın ikinci yarısı ve 17. yüzyıl başlarında ortaya çıktı. İlk adımı Nikolas Kopernik (1473-1543) attı. Kopernik, hobi olarak matematik ve astronomi ile ilgilenen bir din adamıydı. *Göksel Kürelerin Devinimleri Üzerine* adlı eserini 1543 yılında yayınlandı. Kopernik gezegenlerin dünya etrafında değil, Dünya da dahil hepsinin Güneş'in etrafında döndüklerini ileri sürdü. Her ne kadar Kopernik'in tanımlamasında

166 Bacon'ın yaşamı ve eserlerinin değerlendirildiği çalışma için bkz. G. Walter Steeves, *Francis Bacon*, Methuen & Co. Ltd., London 1919; Meditationes Sacrae'nin bölümleri için bkz. https://en.wikisource.org/wiki/Meditationes_sacrae (Erişim Tarihi: 02.02.2020)

Güneş, evrenin merkezi haline geliyorsa da onun iddiası yeni bir inanç devriminin başlangıcı oluyordu. Bu devrimle Dünya evrenin, Kilise de varoluşun ve inancın merkezinden kenara kayıyordu. Ancak Kopernik'in Güneş Sistemi tasavvuru herhangi bir fiziksel gözlem ve kanıta dayanmıyordu. 1608 yılında Hollanda'da teleskopun üretilmesi Galileo Galilei'ye (1564-1642) gezegenlerin hareketlerini gözlemleme imkânı sundu. Galilei, gözlemlerinden yola çıkarak kaleme aldığı *İki Büyük Dünya Sistemi Üzerine Diyalog* (1632) adlı yapıtıyla Kopernik'in görüşlerini doğruladı. Kilise'nin baskısıyla görüşlerini reddettiğini açıklamasına rağmen eseri kendi dönemindeki aydınların ve sonraki kuşakların düşünce yapısını şekillendirdi.[167] Galilei'nin temel bilim görüşü gözlem ve ölçebilme üzerine kuruluydu. "Ölçülebileni ölç, ölçülemeyeni ölçülebilir kıl" düşüncesi modern bilimin temel ilkesi haline geliyordu. Astronomi ve fizik alanında olsa da bu görüşler sosyal bilgi alanlarıyla uğraşanları da etkiliyordu.

Evren algısı değişirken insanın varlığı ve Tanrı ile ilişkisi de yeniden yorumlanıyordu. René Descartes'in (1596-1650) yorumunun ortaya çıkardığı etki Aydınlanma (Akılcılık) Çağı'nın başlamasına yol açtı. Descartes da yaşadığı çağın ruhuna uygun olarak 1637 yılında yayınladığı *Metot Üzerine Konuşma* adlı eserinde varlık kavramını sorguladı. Ona göre "düşünmeye cesaret etmek" aynı zamanda varlığı sorgulamak anlamına geliyordu. Descartes evreni maddi olanlar (res extansa) ve ruhsal (res cogitas) olanlar diye iki kategoriye ayırıyordu. Ona göre, beden ve ruh iki farklı varlıktı. Ruhun yansıması akıldı. Bilgi duyularla sonradan elde edilmiyor, ya-

167 Hawking, *Zamanın Kısa Tarihi*, s. 16.

ratılıştan itibaren insanın bir parçası olarak akılda yer alıyordu. Evrensel bilimi anlamak için önce düşünmenin yöntemini belirlemek gerekiyordu. Bilgi sezgisel veya çıkarım yoluyla öğrenilebilirdi.[168] *Metot Üzerine Konuşma*'nın dördüncü bölümünde metafizik, ahlak ve duyularla elde edilen bilgilerin yanıltıcı olduğunu, aklın kullanılmasıyla gerçek bilgilere ulaşabileceğini söylüyordu. *Akıl*, var olmasıyla insanın varlığını da tescil ediyordu ve bu durum Descartes tarafından "cogito, ergo sum" (düşünüyorum öyleyse varım) cümlesiyle açıklanıyordu.[169] Descartes'in Aydınlanma Çağı'na bıraktığı diğer bir miras, bilginin elde edilme yöntemiydi. O, yöntemi dört basamağa indirgiyordu. Bunlar apaçık bilinmeyen hiçbir bilginin doğru kabul edilmemesi, ele alınan konunun önce parçalara ayrılarak teker teker ele alınması, konunun basitten karmaşık olana doğru çözüme kavuşturulması ve sonuçta da bilginin tekrar kontrol edilerek netleştirilmesiyle bilginin elde edilmesiydi.[170]

Descartes'in ilkeleştirdiği akılcılık (rasyonalizm) Benedictus Spinoza (1632-1677) ve Gottfried Wilhelm Leibniz (1646-1716) tarafından da savunuldu. Üç isim, Kıta Avrupası akılcılığının temsilcisi haline geldi. Akılcılık düşüncesi birçok alanda etkili olduğu gibi tarihsel bilgi elde etme ve belgeleri yorumlama konusunda da yeni bir bakış açısının ortaya çıkmasını sağladı. Akılcılık, her türlü bilginin doğruluğunun sorgulanmasını gerektiriyordu. Tarihsel anlamda

168 Descartes'in ortaya koyduğu ikili (düalist) varlık algısı ile bilginin sezgisel ve çıkarım olarak elde edilebileceği düşüncesi "Kartezyen Metot" olarak adlandırılır. Kartezyen Metot, Spinoza ve Leibniz tarafından geliştirilerek kullanılmıştır.
169 Descartes, *Metot Üzerine Konuşma*, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1986, s. 34-36.
170 Descartes, *Metot Üzerine Konuşma*, s. 20-22.

bu sorgu işlemi önce Kilise ile ilişkilendirildi. Papaların manastırlara gönderdiği belgelerin gerçek olup olmadıklarının kontrol edilmesi hem tarihe yeni ivme kazandırdı hem de "diplomatik" adı verilen yeni bir bilgi alanının doğmasına yol açtı. Kilise'ye ait belgelerin gerçekliği daha önce hiç sorgulanmamıştı. Cizvit Papazlarından Daniel Papebroch (1628-1714), Saint Denis Manastırı'ndaki belgeleri inceleyerek çoğunun sahte olduğunu belirledi. 1675 yılında belgelerle ilgili *Azizlerin Kayıtları* (Acta Sanctorum) adlı kitabını yayınladı. Papebroch geliştirdiği yöntemle belgeleri incelemiş, bunların çoğunun sahte olduğunu tespit etmişti. Belge ve bilgilerin doğrulanması yolunda en önemli çalışmayı Fransız Benediktin rahiplerden Dom Jean Mabillon (1632-1707) yaptı. 1681 yılında kaleme aldığı *Diplomatica* adlı yapıtında belgelerin nasıl inceleneceği hakkında detaylı bilgiler verdi. Mabillon, yazdığı bu eserle "diplomatik" biliminin kurucusu unvanını aldı.[171]

Descartes'in sorgulama yöntemi, *aklı* bir değer olarak belirlediği için yeni bir insan ve gerçeklik algısı da ortaya çıkarmıştı. Orta Çağ'da Kilise, insanların eşit yaratılmadığı, iktidarın Tanrı tarafından verildiği düşüncesini hâkim kılmıştı. Ama şimdi Aydınlanma Çağı'nın şafağında insanların eşit yaratılıp yaratılmadıkları ve yaşamlarını sürdürmek için hangi sosyal, hukuki, dinsel ve yönetim yapısı içinde bulunmaları gerektiği sorgulanıyordu. İngiliz Thomas Hobbes (1588-1679), Galileo Galilei hayranı bir devlet adamıydı. Onun evren tasavvurundan etkilenmişti. Hobbes, Kilise'nin iddia ettiğinin tam aksine insanların eşit ve özgür doğduklarına

171 Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili*, s. 3-5.

inanıyordu. En keskin reddiyesi ise iktidarın Tanrı tarafından verilmiş olduğu düşüncesiydi. 1651 yılında yayınladığı *Leviathan* adlı yapıtında insan ve devlet ilişkisini ele aldı.[172] Ona göre insanın doğası kötüydü. Bu nedenle sürekli çatışma içinde yaşıyor, güçlü olan diğerini yok ediyordu. İnsanların bu çatışmadan kaçınmaları için otoriteye ihtiyaçları vardı. İnsan kendi varlığını korumak için toplumsal bir sözleşme yaparak devleti meydana getirmek zorundaydı. Devletin idaresi için de bir kişiye yetki veriliyordu. İnsan varlığını devam ettirmek için kendi özgürlüğünden vazgeçerek, devlete bağlı hale geliyordu. Hobbes, ileri sürdüğü düşüncelerle devlet ve iktidarın meşruiyetini sağlayan kaynağı Tanrısallıktan dünyevi alana taşımıştı. Devletin tamamen rasyonel ihtiyaçların sonucunda ortaya çıkmış seküler bir oluşum olduğunu ileri sürmesiyle çağının diğer düşünürlerini de etkilemişti.[173]

Hobbes'un doğal devlet kavramını işlemesine benzer şekilde başka bir düşünür de hukukun yapısı ve meşruiyet kaynaklarını ele aldı. Hollandalı hukukçu Hugo Grotius (1583-1645) hukuku Tanrı iradesinin dışına taşıyarak onu kendi içinde kuralları olan bağımsız bir kurum haline getirdi. Machiavelli, devletin duyduğu ihtiyaçla hukuku ortaya çıkardığını belirtmişti. Grotius ise tam tersi bir bakış açısıyla hukukun devleti var ettiğini ileri sürdü. Hak kavramı insan doğasının bir parçası olduğu için hukuk Tanrı ile ilişkilendirilemezdi. Grotius'un ileri sürdüğü fikirler doğal hukuk kavramını ortaya çıkardı.[174]

172 Thomas Hobbes, *Leviathan*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2007.
173 Hobbes'un hayatı ve düşünceleri için bkz. A.P. Martinich, *Thomas Hobbes*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2013.
174 Hugo Grotius'un düşünceleri için bkz. Renée Jeffery, *Hugo Grotius in International Thought*, Palgrave Macmillan, New York 2006.

Hobbes ve Grotius'un doğal devlet ve doğal hukuk tanımlaması Aydınlanma'nın öncü fikirleriydi. Descartes'ın ileri sürdüğü düşünceler kabul gördüğü gibi karşı teorileri de ortaya çıkardı. Bilgiyi elde etme yöntemi konusunda Descartes gibi düşünmeyenler aklı değil deney ve duyuları ön plana çıkardılar. Bunlar çoğunlukla doğa bilimlerine ilgi duyan düşünürlerdi. Akıl yürütme ile gerçek bilginin elde edilemeyeceğini ancak gözlem ve deneyle gerçekliğe ulaşılabileceğini ileri sürdüler. *Deneycilik* (empirizim, ampirizm) denilen bu düşünceye göre insanın doğuştan gelen bilgisi yoktu. Descartes'in akılcılığına karşı çıkan ve deneyci düşünceyi ifade eden ilk isim din adamı Pierre Gassendi (1592-1655) oldu. Gassendi, astronomi ile de ilgilenen bir düşünür olarak bilgi elde etmede gözlem ve deneyin önemli olduğuna inanıyordu. İnsan zihninin boş bir kâğıda benzediği ve yaşam boyu elde edilen bilgilerin bu kâğıdı doldurduğu düşüncesini ilk kez o dile getirdi. Ona göre, evrendeki her şeyin başlatıcısı Tanrı'dır fakat Tanrı işleyişe karışmaz. Her şey kendi kanunlarıyla işler.[175] Onun düşünceleri John Locke'u (1632-1704) etkiledi ve Locke'un daha geniş kitlelere duyurduğu *deneycilik* düşüncesi Aydınlanma Çağı'nın belirleyici felsefi akımı haline geldi. Locke, bilgi elde etmeyle ilgili görüşlerini *İnsanın Anlama Yetisi Üzerine Bir İnceleme* başlıklı çalışmasında ortaya koydu. O insan zihnini boş tabelaya (tabula rasa) benzeterek deneyimlerle elde edilen bilgilerin zihni şekillendirdiğini belirtti. Diğer taraftan Locke, *Hükümet Üzerine Birinci İnceleme*, *Yönetim Üzerine İkinci İnceleme* ve *Hoşgörü Üzerine* başlıklı yapıtlarında insanın hür ve eşit

175 Will and Ariel Durant, *The Story of Civilization: VII, The Age of Reason Begins*, Simon and Schuster, New York 1961, s. 635-636.

doğduğunu, kölelik ve mutlak yönetimlerin insan doğasına aykırı olduğunu ifade etti. Locke her türlü baskıyı reddediyor, yönetimlerin sivil ve liberal olması gerektiğini savunuyordu.[176] Hobbes'dan ödünç aldığı "toplum sözleşmesi" düşüncesi daha sonra Jean Jacques Rousseau'nun (1712-1778) kaleme aldığı *Toplum Sözleşmesi* adlı yapıtla Fransa'da yaygınlık kazandı. Locke'un siyasal fikirleri Amerikan ve Fransız devrimlerinin düşünsel alt yapısını oluşturdu.[177]

Birbirini tetikleyerek gelişen büyük düşünce değişimi Isaac Newton (1643-1727) ile ivme kazanarak devam etti. Newton, 1687 yılında kaleme aldığı *Doğa Felsefesinin Matematiksel İlkeleri* adlı çalışmasıyla bilgiyi kanunlaştırdı. Newton'un ortaya koyduğu hareket kanunlarına göre; 1- Bir cisim üzerine dengelenmemiş bir dış kuvvet etki etmedikçe, cisim hareket durumunu (durağanlık veya sabit hızlı hareket) korur. 2- Bir cisim üzerindeki net kuvvet, cismin kütlesi ile ivmesinin çarpımına eşittir. 3- Her etkiye karşılık eşit ve zıt bir tepki vardır.[178] Newton astronomi bilgisini ve doğa kanunlarını tarihe de uyarladı. 1723 yılında yazdığı *Düzenlenmiş Eskiçağ Krallıkları Kronolojisi* (The Chronology of Ancient Kingdoms Amended) adlı eserinde İlk Çağ tarihini evrensel bir zaman kurgusuyla ele aldı.[179]

Newton'un hareket kanunları aynı zamanda toplumsal olayların algılanmasında da yeni bir bakış açısı ortaya çıkardı.

176 Bertrand Russell, *Batı Felsefesi Tarihi, III: Modern Çağ-Yeni Çağ*, Bilgi Yayınları, Ankara 1972, s. 187-247; ayrıca bkz. John Dunn, *Locke: A Very Short Introduction*, Oxford University Press, Oxford 2003.

177 Durant, *The Age of Reason Begins*, s. 27.

178 Asimov, *Bilim ve Buluşlar Tarihi*, s. 173-174.

179 Franke A. Manuel, *Isaac Newton: Historian*, The Belknap Press, Cambridge, Massachusetts 1963, s. 1-3.

Tarihin kendisi bir değişim ve bir hareket olduğuna göre bu hareketi başlatan dış etken veya dış bir kuvvet olmalıdır. Dış etkenlerin yoğunluğu, değişim ve toplumsal hareketin büyüklüğünü belirler. Her tarihsel etki, yeni tepki veya tepkiler ortaya çıkarır ve olaylar etki tepki ilişkisi içinde devam eder. Tarihçiler her gelişmeden kendilerine bir pay çıkarsalar ve bakış açılarını değiştirseler de doğa bilimleriyle ilgilenen düşünürler tarihsel bilgilere şüpheyle yaklaşmaya devam ettiler. Descartes tarihin akli olarak tanımlanamayacağını belirterek tarihi bilimin dışında tutmuştu. Galileo Galilei gibi deneyciler de "sadece ölçülebileni" veya "deneye tabi tutulanı" bilim saydıklarından tarihi bilim sınıflamasının içine dahil etmemişlerdi. 18. yüzyıldaki Aydınlanma Çağı, akıl ve bilim çağıydı, dolayısıyla matematik ve doğa bilimlerine ilgi gösteren düşünürler tarihi, bilimsel bilginin dışında tutmaya devam ettiler. Ortaya çıkan bu etki iki farklı tepkiyle kendisini gösterdi. İlki, tarih çalışmalarının deneycilerin benimsedikleri nedensellik ilkesini esas alan düşüncelerden de etkilenerek kaleme alınmasıydı. *İngiltere Tarihi* adlı yapıtıyla tarihçilik de yapan deneyci görüşün savunucularından David Hume (1711-1776) Newton'un ortaya koyduğu bilimsel ilkeler ve kanunları esas alarak "yeni bir insan bilimi oluşturmayı" önerdi.[180] Aydınlanmanın bilimsel paradigması nedensellik ilkesine dayanıyordu. Edward Gibbon başta olmak üzere tarihçiler nedenselliği tarihsel metinlere uygulamaya çalıştılar. İkinci tepki ise sosyal bilimlerle uğraşan bilim insanlarının da matematik, astronomi ve fen bilimlerinin hepsini kapsayan bilim sorgulamasına girmeleriyle ortaya çıktı. Gerçekten matematik, geometri gibi bilgiler bilim olabilir miydi? Farklı

180 Collingwood, *Tarih Tasarımı*, s. 132-137.

bilgileri aynı kanunlarla açıklamak mümkün müydü? Buna gerek var mıydı? Tarih bilimin neresindeydi? Bu soruya 18. yüzyılın başında cevap veren ilk düşünür Fransız tarihçi Nicolas Lenglet du Fresnoy (1674-1755) oldu. 1713 yılında kaleme aldığı *Tarih Çalışmaları İçin Metot* adlı çalışmasında dilbilim, tarih ve coğrafyayı da kapsayan eleştirel değerlendirmelerde bulundu, tarihsel bilginin belirli bir metodolojiyle üretilmesi gerekliliğini savunarak bu metodolojiyi belirledi.[181] George-Louis Leclerc de Buffon (1707-1788), *Doğal Tarih* başlıklı çalışmasında bilimlerin yöntemlerini sorguladı. Ona göre bütün bilimlerin aynı yöntemle açıklanması gerekmiyordu. Tek bir yöntem oluşturma çabası boşa zaman harcamaktan başka bir şey değildi. Aynı düşünceler Denis Diderot (1713-1784) tarafından da savunuldu.[182] Aydınlanma Çağı'nın diğer bir düşünürü Giambattista Vico ise bilimi "bağlam ve anlam" açısından değerlendirdi. Doğa bilimlerine de eleştirel yaklaşarak, bilimlerin kendi yöntemleri olduğunu ve bu nedenle tarihin de bilimler sınıflamasına dahil olduğunu belirtti.

Thomas Hobbes, David Hume ve John Locke gibi isimlerin İngiltere'den çıkması nedensel tarihçiliğin öne çıkan isminin de İngiliz olmasını haklı kılmaktadır. Edward Gibbon (1737-1794) kaleme aldığı *Roma İmparatorluğunun Gerileyiş ve Çöküş Tarihi* adlı eseriyle tarihçiliğe farklı bir boyut kazandırdı. Gibbon'un çalışmasını şekillendirdiği

181 Fresnoy'un tarih metodolojisi düşüncesi ve etkileri için bkz. Lester Abraham Segal, *Nicolas Leglet du Fresnoy, 1674-1755: A Study of Historical Criticism and Methodology in Early Eighteenth-Century France*, (Unpublished Doctorate Thesis) Columbia University, New York 1968; Herbert Butterfield, *Man on His Past: The Study of the History of Historical Scholarship*, Cambridge University Press, Cambridge 1969, s. 3.

182 Copleston, *Felsefe Tarihi: Aydınlanma*, İdea Yayınları, İstanbul 2004, s. 71-74.

dönemde Kilise'nin artık gücünü kaybettiği, dünyevi otoritenin güçlendiği ve dinsel yaşam biçiminin zayıflayarak yerine kadın ve erkeğin aynı mekânda yer almaya başladığı ve eğlence mekanlarına birlikte gittiği yeni bir yaşam biçimi hâkim olmaya başlamıştı. Gibbon bir taraftan çağın bilimsel yaklaşımlarının etkisinde kalırken diğer taraftan Kilise'nin güç olmaktan çıkmasının sağladığı rahatlıkla eserini kaleme aldı. Günümüze kadar önemini koruyan yapıtı onun kişisel özelliklerinin yansımasıdır. Gibbon, on beş yaşında Oxford, Magdalen Koleji'ne girdi. Okumayı ve özellikle tarih kitaplarını seviyordu. Conyers Middleton'un Kilise tarihiyle ilgili bir eserini okudu. Middleton'un Katolik Kilisesi'nin mucizelerini eleştirmesi ve akıl dışılıkla itham etmesi onu rahatsız ettiği için sıra dışı bir karar alarak Katolikliğe geçti. Babası oğlunun yaşadığı sıkıntıları görerek onu Lozan'a Kalvinci bir rahibin yanına gönderdi. Gibbon, rahibin rehberliğinde tekrar Protestanlığa geçti. Disiplinli çalışmasıyla matematik, mantık, Latin edebiyatı, felsefe, hukuk, tarih, iyi derecede Fransızca ve Yunanca öğrendi. İngiltere'ye döndükten sonra edebiyat ve tarih alanlarında kısa makaleler yazmaya başladı.[183]

İlk büyük eseri *Roma İmparatorluğunun Gerileyiş ve Çöküş Tarihi*'nde imparatorluğun çöküş nedenlerini sorguladı.[184] Bir tarihçi ilk kez *neden* ve *nasıl* sorularını sorarak, mevcut Grekçe ve Latince kaynakların tamamını tahlil ederek tarih tasarımı

183 Hughes-Warrington, *Fifty Key Thinkers on History*, s. 130-138; Gibbon ve eserleri hakkında bkz. Qiyas Şükürov, "Edward Gibbon", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt: Ek 1, Türkiye Diyanet Vakfı Yayları, İstanbul 2016, s. 477-478.

184 Eser 1776-1788 yılları arasında altı cilt olarak yayınlandı. Türkiye'de 1987-1988 yıllarında Bilim, Felsefe, Sanat Yayınları tarafından üç cilt olarak, yeni baskısı ise İndie Kitap tarafından dört cilt olarak yapıldı. Edward Gibbon, *Roma İmparatorluğunun Gerileyiş ve Çöküş Tarihi*, I-IV, İndie Kitap, İstanbul 2019.

ortaya çıkarıyordu. En önemlisi de eserde açık referanslar veriyor, dipnotlar kullanıyordu. Daha önce 1673'te Jacob Thomasius (1622-1684) alıntılar ve referanslar konusunu özel olarak ele almış, güvenirlilik açısından tasnif edilmeleri gerektiği yönünde görüşler ileri sürmüştü.[185] Ancak Gibbon'un uyguladığı kaynakların referanslarda açık olarak gösterilmesi yöntemi bilimsel tarihçiliğe geçişteki en büyük adımlardan birini oluşturdu. Gibbon, Roma İmparatorluğu'nun çöküşünü incelerken farklı etkenler üzerinde durdu. Toplumsal yapı, ahlak, ekonomik ve askerî gelişmeler ve diğer toplumlarla ilişkileri inceledi. Newton'un hareket yasalarına benzer şekilde imparatorluğun yıkılmasına etki eden dış ve iç etkenleri sorguladı. Lüks, şatafat düşkünlüğünün oluşturduğu zafiyet ve "barbar kavimlerin" ortaya çıkardığı etkiyi belirledi. Yüzyıllar boyunca Hristiyanlık iyiliğin ve toplumların var olmasının ana sebebi olarak kabul edilmişti. Gibbon, Hristiyanlığın Roma İmparatorluğu'nun yıkılmasındaki etkenlerden biri olarak olumsuz rolünü tespit etti. Din ilk kez yıkıcı etkisiyle tasvir ediliyordu.[186] Gibbon'un farklı bilgi alanlarını da kullanarak kaleme aldığı yapıtı tarihçilikte yeni bir ekolün doğmasına yol açtı.[187]

Aydınlanma Çağı'nın tarihsel bilgiyi bilimin dışına iten Descartesçi reddiyeciliğe karşı gelen ve tarihi bir bilim olarak savunan en önemli isim ise Napolili düşünür Giambattista

185 Anthony Grafton, *Dipnotlar*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2012, s. 14.
186 Gilderhus, *Tarih ve Tarihçiler*, s. 54-55.
187 Anthony Grafton'un *Dipnotlar* başlıklı eseri büyük oranda Gibbon'un tarihçiliğini incelemektedir. Özel olarak ele aldığı bölüm için bkz. Grafton, *Dipnotlar*, s. 95-120.

Vico'dur (1668-1744).[188] Vico, *Yeni Bilim* ve *Zamanımızda Çalışma Metotları Üzerine* başlıklı yapıtlarında sosyal bilgi alanlarının da bilim olarak kabul edilebileceğini savundu. Matematik, geometri, hekimlik gibi bilgi alanlarını inceleyerek bilimsel bilginin bir yöntem ve bilgilerin sistematik olarak düzenlenmesinden ibaret olduğunu ileri sürdü.[189]

Vico, İbn Haldun'u inceleyen ve ondan etkilenen düşünürlerdendi. İbn Haldun medeniyetlerin oluşum süreçlerini insan hayatına benzetmiş, devletlerin hayatını çocukluk, gençlik, olgunluk ve ihtiyarlık safhalarına ayırmıştı. Eskinin üzerine yeni devleti kuran göçebeler aynı süreçten geçiyorlar ve tarih döngüsel olarak tekrar ediyordu. İbn Haldun'un bu düşüncesi Vico'nun ortaya koyduğu tarih felsefesinin temelini oluşturdu. Vico da İbn Haldun gibi tarihi bilim olarak tanımladı ve tarihin *yeni bilim* (scienza nuova) olduğunu belirtti. Aynı adla yazdığı eserinde tarihin bir inşa süreci olduğunun üzerinde durdu. Bu sürecin nasıl bir yöntem uygulanarak şekillendirileceğini açıkladı.[190] Vico'ya göre; tarihçi iktidar sahiplerinin eğilimlerine göre eser üreten değil, bilgiyi yorumlayan, bilgiye anlam kazandıran kişidir. Vico, ortaya koyduğu tarih felsefesiyle 16. yüzyılda şekillenmeye başlayan hermenötik bilginin sağlam temellere oturmasını sağladı. İbn Haldun gibi döngüsel tarih anlayışına sahip olan Vico, tarihin amacının uygarlıkların ortaya çıkış ve batışlarını incelemek olduğunu ve insanlığın belirli kanunlara bağlı olarak yaşadıklarını savundu. Bütün tarih aynı

188 Collingwood, Vico'nun varlık sebebini Descartesçi düşünceye karşı olmak şeklinde açıklar. Bkz. Collingwood, *Tarih Tasarımı*, s. 110.

189 Giambattista Vico, *On the Study Methods of Our Times*, (Translated by Elio Gianturco), Cornell University Press, London 1990, s. 46-47.

190 Vico eserinin ilk bölümünü yönteme ayırır. Giambattista Vico, *Yeni Bilim*, Doğu Batı Yayınları, Ankara 2007, s. 52-154.

nedensellik ilkesine bağlıydı. Toplumlar çocukluk, gençlik, olgunluk ve yaşlılık dönemlerinden geçtikten sonra tekrar başa dönerek barbarlık dönemlerini yaşıyorlardı. İnsanlığın gelişim sürecinde üç tür doğa vardı. İlki, aklın kullanılmadığı dönemlerin özelliği olan ilahi doğa; ikincisi, artık dünya ile ilgili bilgilerin artmaya başlamasıyla daha dünyevi açıklamaların yapılmasıyla ortaya çıkan kahramanlar doğası ve üçüncüsü ise insanın kendisini tanımaya başladığı ve aklıyla çevresini algıladığı, uygarlıklar geliştirdiği insan doğasıdır. Bu doğa türleri aynı zamanda insanlığın gelişmesinin doğal kanunlarını da oluşturuyordu.[191] Vico, ortaya koyduğu kanun hakkında şu değerlendirmeyi yapıyordu: "İşte, bu eserde de gösterileceği üzere sosyal oluş, insanların gerçek sivil tabiatıdır ve bu nedenle de bu kanun, tabiat içinde var olur. İlahî inayetin sivil işlerdeki idaresi ve onun akılsal tarafı, bizim Bilimimizin başlıca işidir. Bu bakımdan bizim Bilimimiz, İlahî İnayetin Akılsal Sivil Teolojisi olmaktadır."[192]

Vico, tarihi "yeni bilim" olarak tanımlayarak onun bilim olmasını sağlayacak kapsamlı bir yöntemi de tasarladı. Aydınlanma Çağı'na uygun bir bakış açısıyla tarih bilgisini akıl ile bağdaştırdı. Vico'nun düşünceleri kendi döneminde dikkat çekmedi. Ölümünden sonra özellikle Fransa'da ilgi görmeye başladı. Marquis de Condorcet (1743-1794) onun düşünsel gelişim teorisini 1794 yılında yazdığı *İnsan Zekasının İlerlemeleri Üzerine Tarihi Bir Tablo Taslağı* adlı yapıtında detaylandırdı. Fransız devrimcilerinden saklanmak için sığındığı

191 Cecilia Miller, *Giambattista Vico: Imagination and Historical Knowledge*, St. Martin's Press, London 1993, s. 86-89; Vico'nun düşünceleri için bkz. Julien Freund, *Beşerî Bilim Teorileri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1997, s. 7-10.
192 Vico, *Yeni Bilim*, s. 24.

evde yazdığı bu eser Condorcet'in ölümünden sonra 1822 yılında yayınlandı. Henri Saint-Simon ve Auguste Comte gibi isimler Condorcet'in eserinden etkilendiler.[193] Jules Michelet'in çevirileriyle Vico dünya çapında tanınan bir isim haline geldi.

Aydınlanma Çağı, tarih yazımında olduğu gibi toplumsal diğer konularda da akılcı bilgiyi ön plana çıkarıyor, olaylar nedensellik ilkesiyle değerlendiriliyordu. Bu bakış açısı dar bir zaman dilimindeki olayları değil insanlığı ilgilendiren geniş zaman dilimlerinin incelenmesini gerekli kılıyordu. Bu nedenle Aydınlanma Çağı'nın önemli özelliklerinden biri dünya kültürü ve uygarlıklarının incelenmesine önem verilmesidir. Bazı uluslar zengin ve güçlü iken diğerleri neden değildi? Devletlerin uyguladıkları altın ve gümüş biriktirmeye dayalı merkantilist iktisadi politikalar zenginlik kaynağı olabilir miydi? François Quesnay (1694-1774) bu ve benzeri sorulara cevap bulmaya çalıştı. XV. Louis'in hekimi olan Quesnay, Fransız toplumunun yaşadığı ekonomik sıkıntılara çözüm bulmak amacıyla ulusların zenginliğinin kaynaklarını sorgulamaya başladı. *Fizyokrasi* adı verilen teoriyi geliştirerek zenginliğin kaynağının toprak ve buna bağlı üretilen katışıksız ürünler olduğunu ileri sürdü. Görüşleri doğrultusunda Turgot başta olmak üzere saray çevresinde *fizyokratlar* denilen bir grup yönetici ortaya çıktı. Quesnay doğal ekonomi görüşünü desteklemek için 1758 yılında *Ekonomik Tablo* adlı bir çalışmasını yayınladı. Düşüncelerini rastgele değil, istatistiki verilere dayandırarak ortaya koydu.[194] Tarihsel bilgi

193 Condorcet, *İnsan Zekasının İlerlemeleri Üzerine Tarihi Bir Tablo Taslağı*, Cilt: I-II, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1990.

194 John Kenneth Galbraith, *İktisat Tarihi*, Dost Kitabevi, Ankara 2010, s. 51-60; Copleston, *Felsefe Tarihi: Aydınlanma*, s. 75-79.

kullanımında istatistik kullanılması önemli bir gelişmeydi. Quesnay'in bu çalışmasından sonra istatistiki veriler tarihsel ve ekonomik bilgilerin vazgeçilmez referansı haline geldi.

Ulusların zenginliği konusunda Adam Smith (1723-1790) hem merkantilist uygulamalara hem de fizyokratların görüşlerine karşı çıktı. *Milletlerin Zenginliği* adlı yapıtında ekonomik gelişmeleri yeni bir bakış açısıyla tanımladı.[195] O, zenginliğin kaynağının üretime dayalı işgücü olduğunu düşünüyor, hükümet müdahalede bulunmaz ise "görünmez elin" piyasayı düzenleyeceğini savunuyordu. Çalışmasında tarihsel bilgi ve verilerden de yararlandı. Kitabın üçüncü bölümünde servetin tarihsel gelişimini ve Roma İmparatorluğu'nun çöküşüyle başlayan ekonomik ilişkileri inceledi. Smith'in ulusların zenginliği konusundaki görüşleri açık ve netti: Özel mülkün gelişmesi, zanaatkarlığa bağlı işgücünün ortaya çıkardığı üretim ve devletin müdahalesinin olmadığı doğal ekonomik sistem ekonominin gelişmesini sağlıyordu. Smith'in bu görüşleri kısaca *Laissez-faire* (bırakın yapsınlar) cümlesiyle tanımlandı.[196]

François Quesnay ve Adam Smith'in fikirleri tarihin aynı zamanda toplumların ekonomik gelişimleriyle de ilgili olduğunu ortaya koydu. Tarihçi salt olay anlatmak yerine toplumsal gelişmelerdeki ekonomik faktörlerin de göz önünde tutulması gerektiğini Aydınlanma Çağı'nın düşünürlerinden öğrendi. Ayrıca tarihçiler tarihin dar bir zaman dilimi ve bir ulusun yaşadıkları dışında tüm insanlığı ilgilendiren evrensel bir anlatı olduğunu fark ettiler. Johann Gottfried Herder (1774-1803) *İnsanlık Tarihinin Felsefesi Üzerine Düşünceler*

195 Adam Smith, *Milletlerin Zenginliği*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2016.
196 Galbraith, *İktisat Tarihi*, s. 61-74.

adlı yapıtında toplumların birbirlerinden ayrı olmalarına rağmen insanlığın bütün olarak tarihsel süreci yaşadığını ileri sürdü. İnsanlığın bütünlüğü ile ilgili düşünceler Voltaire (1694-1778) tarafından da *Tarih Felsefesi* ve *Milletlerin Gelenekleri ve Ruhları Üzerine Düşünceler* adlı yapıtlarda dile getirildi.[197] Aydınlanma Çağı tarihçiliği tarihsel bilgiyi genellemeci (nomotetik) bakış açısıyla ele aldı. Ancak kabul edilebilir bilimsel yöntem ortaya konamadı. Aydınlanma'dan sonra gelişen tarihçilik anlayışı profesyonel tarihçiliğin şekillenmesine katkıda bulundu. Yeni dönem tarih yazımının kişisel duygulardan arındırılması, bilgilerin kesinliği hakkında şüphe duyulmayan belgelere dayandırılması ve yöntem olarak daha ayrıntılı hale getirilmesi üzerine inşa edildi.

MODERN TARİHÇİLİĞİN TEMELLERİ

Modern Çağ, Fransız Devrimi ile başlar. Milliyetçilik, sosyalizm, liberalizm, özgürlük ve eşitlik fikirleri dünyaya bu devrimle yayıldı. Kraliyet, soylular ve ruhban sınıflarıyla hesaplaşma içinde olan devrimciler dinin devletle olan bağını koparark yönetimde laiklik ilkesini benimsediler. Milliyetçilik rüzgarının dünyayı kasıp kavurduğu, anayasal devlet, hak ve özgürlük isteklerinin yeni devrimlere yol açtığı, büyük siyasal değişimlerin ve savaşların yaşandığı yüzyılda modern tarihçiliğin temelleri atıldı.

Fransız Devrimi güçlü şekilde modern milliyetçilik algısı ve duygusunu geliştirdi. İnsanların özgürlük, kardeşlik ve eşitlik sloganları attığı dönemde düşünceyi Aydınlanma Çağı'nın

197 Gilderhus, *Tarih ve Tarihçiler*, s. 53; Will and Ariel Durant, *The Story of Civilization, IX: The Age of Voltaire*, Simon and Schuster, New York 1965, s. 361-393.

akılcılığı değil milliyetçiliğin romantizmi şekillendirdi. Bu nedenle 19. yüzyılın ilk yarısında romantik tarih yazımı gelişti. Sir Walter Scott (1771-1832), 1819 yılında yayınladığı *Ivanhoe* adlı yapıtında ilk kez tarihsel bir olayı roman yazımının konusu haline getirdi. Scott'ın yaptığına benzer şekilde Fransa'da da François-René de Chateaubriand (1768–1848) tarih ile edebiyatı harmanladı. *Şehitler* (Le Martyrs) adlı eseri ilgi gördüğü gibi tarihsel romantizmin gelişmesine de öncülük yaptı. Dönemin önemli düşünür ve ekonomistlerinden Henry de Saint-Simon (1760-1825) ideal toplum teorisiyle romantikler, sosyalistler ve pozitivistler üzerinde etkili oldu.

Fransız tarihçilerinin devrimi anlatmaları ve milli tarihi inşa etmeleri gerekiyordu. Bu doğrultudaki ilk çalışmalardan birini Adolphe Thiers (1797-1877) yaptı. 1830'da yayınladığı *Fransız Devrim Tarihi*'nde devrimi idealize etti. Milli tarih inşası işi ise Augustin Thierry (1875-1856) ile şekillendi. Thierry, Walter Scott, Chateaubriand ve Saint-Simon hayranıydı. Fransız milli tarihini 1840'ta yayınladığı *Fransa Tarihi* adlı eseriyle yeniden inşa etti.[198]

Fransa'da tarihin siyasallaşması tarihçilerin aynı zamanda üst düzey devlet görevlileri olmalarından kaynaklanıyordu. *Fransız Devrim Tarihi*'ni kaleme alan Adolphe Thiers, 1832 yılından itibaren bakanlık, başbakanlık gibi görevler yaptı. 1871 yılında cumhurbaşkanı oldu. Diğer önemli devlet görevlisi François Guizot 1812 yılında açılan Sorbonne Üniversitesi Tarih Bölümü'nün çağdaş tarih kürsüsünün ilk profesörüydü. 1832-1837 yılları arasında milli eğitim ba-

198 Ceri Crossley, *French Historians and Romanticism*, Routledge Press, New York 1993, s. 45-70.

kanlığı, 1840-1847 arasında dışişleri bakanlığı ve 1847-1848 arasında da başbakanlık yaptı. 1833 yılında hayata geçirdiği müfredat ile tarih öğretimini okullarda zorunlu ders haline getirdi. Guizot dört ciltlik *Fransa'da Uygarlığın Tarihi* adlı eserinde yansıttığı romantik tarihçiliğini milliyetçi duygular üzerine kurguladı.[199]

Romantik tarihçiliğin önemli temsilcilerinden biri de Jules Michelet'ydi (1798-1874). O, Rönesans kelimesini bir dönemin adı haline getiren kişidir. Bütün yaşamını Fransız Devrimi'nin topluma benimsettiği özgürlük, eşitlik ve kardeşlik düşüncelerini gerçekleştirmeye adadı. Bu yüce hedeflere hizmet etmek için on yedi ciltlik *Fransa Tarihi* ve yedi ciltlik *Fransız Devrim Tarihi* adlı eserleri kaleme aldı. Onun kendisine usta olarak kabul ettiği isim Giambattista Vico'ydu. Michelet, kendi döneminde dikkat çekmeyen Vico'nun yazdıklarını tercüme ederek tanınmasını sağladı.[200] Vico'nun teorileri Fransız düşünürlerini etkiledi. Pozitivizmin şekillenmesi, dolayısıyla da tarihsel bilgilerin yeni bir bakış açısıyla ele alınması Michelet'in tercümeleri yoluyla gerçekleşti.

Tarihçiliğin gelişimindeki önemli akımlardan olan Pozitivizm ilk olarak Henri Saint-Simon tarafından tanımlandı. Saint-Simon, aristokrat bir aileden geliyordu. Fransız Devrimi'nin ortaya çıkardığı ideallerin gerçekleşmediğini düşünerek yeni bir toplum inşa etmenin yollarını aradı. İnsanların toplumsal birlik oluşturamamalarının temel sebebinin çıkar olduğunu, toplumların var olma ve gelişmelerinin belirli kanunlara dayandığını ileri sürdü. Din ve askerlik

199 Crossley, *French Historians and Romanticism*, s. 71-104.
200 Hughes-Warrington, *Fifty Key Thinkers on History*, s. 251-257.

dışarıda bırakılırsa bilimin temellendirdiği pozitif düşüncenin toplumun yeniden yapılanmasında etkili olacağını belirtti.[201] Saint-Simon'un fikirleri öğrencisi ve yazmanı Auguste Comte (1798-1857) tarafından işlenerek geliştirildi. Comte, aynı zamanda Vico'nun insanlığın düşünsel gelişimiyle ilgili teorisini "üç hal kanunu" olarak yeniden yorumladı.[202] Condorcet, Saint-Simon ve Vico'nun görüşlerini temel alan Comte, ileri sürdüğü teori ile yeni bir bilim olarak kabul edilen *Sosyoloji*nin ortaya çıkmasını sağladı. Ona göre insanlık, teolojik ve metafizik aşamalardan geçerek son aşama olan pozitif düşünceye ulaşmıştı. Bilimsel düşünce topluma yön verecekti. Toplumsal gelişmeler belirli kanunlara bağlı olarak ortaya çıkıyordu. Bu nedenle toplum yine bilimsel kanunlar göz önünde tutularak incelenebilirdi. Toplumsal kanunlar olayların *nedensellik* ilkesine bağlı olarak geliştiğini gösteriyordu. Aynı nedenler aynı toplumsal sonuçları doğuruyordu. Toplumlar düzenli birliktelik oluşturduğu zaman ilerleme söz konusu oluyor, düzen olmazsa kaos ortaya çıkıyordu. Bu nedenle pozitif toplumun temel ilkesi *birlik* (ittihat) ve *ilerleme* (terakki) olmalıydı.[203] Comte'a göre tarihçilerin yaptığı olay anlatıcılığından başka bir şey değildi. Tarihsel süreci olgular oluşturuyordu. Olguların tespit edilmesiyle olaylar bilimsel ölçütlerle açıklanabilirdi. Olayların *nedenini* değil, *nasıl* olduğunu tespit etmek daha önemliydi. Comte, düşünsel

201 Saint-Simon'un hayatı ve düşünceleriyle ilgili çalışmalar için bkz. Cemil Meriç, *Saint-Simon: İlk Sosyolog, İlk Sosyalist*, İletişim Yayınları, İstanbul 1996; Emile Durkheim, *Socialism and Saint-Simon*, Routledge & Kegan Paul Ltd., London 2009, s. 53-69; Crossley, *French Historians and Romanticism*, s. 105-138.

202 Breisach, *Tarihyazımı*, s. 346-347.

203 Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin adı Pozitivizm'in birlik ve ilerleme ilkesini vurguluyordu.

gelişmeye uygun olarak bir de bilimleri basitten karmaşığa doğru hiyerarşik olarak düzenlemişti. En alttan üste doğru Matematik, Astronomi, Fizik, Kimya, Biyoloji geliyor, en üstte ise dinamik temelli karmaşık inceleme yöntemiyle Sosyoloji bulunuyordu.[204]

Comte'un teorisi tarihçileri olgu kavramını düşünmeye ve tartışmaya yönlendirdi. Comte'tan önce tarihçiliğin üzerinde durduğu konu olayın nedenlerini sorgulamaktı. Oysa Comte, olayın *nasıl* gerçekleştiğinin anlaşılmasının daha önemli olduğunu ileri sürüyordu. Bu yeni ve önemli bakış açısı daha sonra Alman tarihçilerden Leopold von Ranke'nin (1795-1886) "nasılsa öyle göstermek" (wie es eigentlich gewesen) olarak tanımlanan temel ilkesinin gelişmesindeki belirleyici düşünce oldu.[205]

19. yüzyıl İngiliz tarihçilerinden Lord Acton, Leopold von Ranke'yi şu sözlerle tanımlar: "Ranke modern tarih çalışmalarının başladığı çağın temsilcisidir. O, tarihin eleştirel, renksiz ve yeni olması gerektiğini öğretti. Her aşamada onunla karşılaşırız ve o bizlere diğer insanlardan daha fazla şeyler kattı."[206] Lord Acton'ın tespitleri yerindedir. Çünkü Ranke tarihsel bilgiyi eleştirel kılmakla kalmadı, tarihçinin kişisel duygularından arınarak tarihi inşa etmesi ve her yeni tarihsel bilginin orijinal olması gerekliliğini ortaya koydu. Onun tarihçiliği belgelerin hermenötik açıdan değerlendirilmesine önem veren Protestan bir çevrede gelişti. Ranke,

204 Sezgin Kızılçelik, *Sosyoloji Teorileri*, I, Yunus Emre Yayıncılık, Konya 1994, s. 95-137; Gaston Bouthoul, *Sosyoloji Tarihi*, I, İletişim Yayınları, İstanbul 1992, s. 57-59; Anthony Giddens, *Sosyoloji*, Kırmızı Yayınları, İstanbul 2012, s. 45-46.
205 Collingwood, *Tarih Tasarımı*, s. 188-196.
206 Hughes-Warrington, *Fifty Key Thinkers on History*, s. 293.

Saksonya Elektörlüğü içindeki Wiehe adlı küçük bir kasabada Lutherci din adamlarının bulunduğu bir aileye doğdu. Dünyaya gelişi Alman idealizminin toplumu etkilediği ve *tarihcilik* (historismus) gibi bir felsefi yapının şekillendiği döneme rast geldi. Alman *tarihcilik* düşüncesi tarihsel olayların incelenmesinde dönemin şartlarının göz önüne alınması ve devletin idealize edilmesiyle kendini ifade ediyordu.[207] Ranke, tarihle ilgilense de üniversitelerde tarih bölümü olmadığı için Leipzig Üniversitesi'nde ilahiyat okumak zorunda kaldı. Antik çağ klasik yazarlarına ilgi duydu, başta Latince olmak üzere farklı dilleri öğrendi. 1824 yılında yazdığı *Latin ve Alman Halkların Tarihi* başlıklı yapıtıyla tarihçilik kariyerine başladı. Aldığı ilahiyat eğitiminin de etkisiyle yeryüzünde Tanrı'nın varlığını yani *kutsal hiyeroglif*in izlerini aramaya girişti. Yapıtı ilgi gördüğü için Berlin Üniversitesi'ne davet edildi. Alman milli birliğinin Prusya önderliğinde sağlanması düşüncesini destekledi. 1841 yılında Prusya Kralı IV. Friedrich Wilhelm tarafından kraliyet tarihçisi olarak atandı. Osmanlı, Fransız, İngiliz, İspanya, Alman ve dünya tarihiyle ilgili ciltler dolusu eser kaleme aldı. Ranke, tarihçiliğe birçok yenilik getirdi. Bunlardan biri kaynakların sınıflandırılmasıydı. Ona göre herhangi bir konunun yazılması için öncelikle ana (birinci elden) kaynaklara başvurmak gerekliydi. Ana kaynak ve ikincil kaynak tanımlamasıyla verilen bilgilerin doğruluklarının kaynağın niteliğine göre değerlendirilmesinin önemini ortaya koydu. Bütün insanlık tarihinin Tanrı katında eşit olduğunu savunarak dönemsel ayrımları reddetti. Filolojiyi

207 Necmettin Alkan, "Modern Tarihçiliğin Kurucusu ve Tarihte Tanrının İradesini Arayan Tarihçi: Leopold von Ranke", *Dünyada Tarihçilik* (Editör: Ahmet Şimşek), Pegem Yayınları, Ankara 2017, s. 142-143.

doğrudan kaynak tahliline dahil etmesi de onun tarihçiliğe yaptığı önemli katkılardan biridir. Ranke'yi önemli kılan en önemli unsur ise tarihin bağımsız bir bilim haline gelmesini sağlamış olmasıdır.[208]

Ranke idealist bir tarihçi olarak Alman idealizmine hizmet etti. Fakat bu özelliğinden bağımsız olarak ortaya attığı "nasılsa öyle göstermek" ilkesi, tarihçinin dış etkenlerden kendini arındırarak tarihsel olayları anlatması gerekliliğini ifade eder.[209] Ranke bu düşünceleriyle "belge tarihçiliği" denilen bir tarihçilik anlayışının yolunu açtı. Yazdığı eserlerle ünü yaşadığı dönemde ülkesinin dışına taştı. 1884 yılında kurulan Amerikan Tarih Cemiyeti'nin ilk onursal üyesi oldu.[210]

Ranke'nin tarihçiliği, Karl Marx'ın ortaya koyduğu materyalist tarih anlayışının da etkisiyle 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyılın ilk yarısında eleştiriye uğradı. Bu eleştiriler farklı tarih okulları ve tarih felsefelerinin ortaya çıkmasına zemin hazırladı. 20. yüzyılda Alan Muslow, Keith Jenkins, Heiden White ve Karl Popper gibi düşünürler tarihsel bilgi üretiminin bilimsel olmadığını, tarihin tamamen tarihçinin kişisel kurgusu olduğunu ileri sürdüler. Gerekçeleri ise tarihin doğa bilimlerinde olduğu gibi öngörülebilir sonuçlar

208 Richard J. Evans, *Tarihin Savunusu*, İmge Kitabevi, Ankara 1999, s. 24-26; Ranke tarihçiliğinin detaylı değerlendirilmesi için bkz. Georg G. Iggers, *Bilimsel Nesnellikten Postmodernizme Yirminci Yüzyılda Tarih Yazımı*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2011, s. 24-31; Grafton, *Dipnotlar*, s. 35-60.

209 Evans, *Tarihin Savunusu*, s. 24-25; Breisach, *Tarihyazımı*, s. 298-300.

210 Leonard Krieger, *Ranke: The Meaning of History*, The University of Chicago Press, Chicago 1977, s. 41-43; Hughes-Warrington, *Fifty Key Thinkers on History*, s. 293-298; G.P. Gooch, *History and Historians in the Nineteenth Century*, Longmans, Green, and Co. London 1913, s. 76-129; Alkan, "Modern Tarihçiliğin Kurucusu ve Tarihte Tanrının İradesini Arayan Tarihçi: Leopold von Ranke", s. 137-157; Woolf, *Tarihin Küresel Tarihi*, s. 395-406; Jeremy Black & Donald M. Macraild, *Tarih Çalışmak*, Yayınodası Yayınları, Ankara 2016, s. 42-43.

ortaya çıkaramamasıydı. Ancak 19. yüzyılda temelleri atılan bilimsel tarihçilik anlayışı, yapılan işin doğasına uygun olarak toplumsal düşüncenin değişmesiyle yeniden yapılanarak günümüze kadar var olmaya devam etti.

TARİHÇİ VE BİLİM

Herodotos M.Ö. 5. yüzyılda *Tarih*'i (Historia) yazdı. Bu eserle tarih, söylencelerden ayrılarak kendisine yeni bir alan açtı, dünyevileşme yolculuğuna başladı. Dünyevileşen tarih tanrıların dünyaya müdahalelerini değil insanın yapıp ettiklerini anlattı. İnsanın, insanı anlama ve anlamlandırma çabasında kendine tuttuğu ayna oldu. Uygarlıklar geliştikçe insanlar mitlerden uzaklaşarak tarih bilgisine ilgi duydular. Tarih algısı, yorumu ve bilgilerin nasıl kullanılacağı aynı zamanda uygarlıkların düşünsel yapısına da bağlı kaldı. Tarih entelektüel, düşünsel ve sanatsal bir üretimdi. Bu nedenle Cicero, tarihi, bir uygarlığın ortaya çıkarabileceği en yüce sanat, *ars historica* olarak tanımladı.

Varlık olarak çevresini değiştirme gücü ve kabiliyetine sahip tek canlı türü olan insan mekânı üretti, mekân insanı şekillendirdi. Mekânın gelişimi tarihsel düşüncenin de şekillenmesini sağladı. Mekân ile ilişkilendirilen tarih insanın varoluş gerçekliğinin bir parçası oldu. Varlığın, var olabilmesi için zaman içinde sürekliliği olması gerekiyordu. Süreklilik demek zamanın geçmiş, şimdi ve gelecek olarak tanımlanması demekti. Tarih geçmiş değildi, geçmişe ait bilgilerin düzenle-

nerek şimdiye aktarılmasıydı. Tarihin zamanla ilişkisi tarihsel zamanın dünya üzerindeki bütün insanları kapsayacak şekilde belirlenmesi gerekliliğini ortaya çıkardı. Zaman ve mekân ilişkisiyle tarih doğanın da ayrılmaz bir parçası haline geldi.

İlk Çağ uygarlıklarından itibaren doğayı gözleyen düşünürler evrensel gerçekliği ortaya çıkarmak ve bu gerçekliğin kanunlarını belirlemek istediler. Gerçekliğe ulaşmanın yolu bilgiyi sistemleştirerek genel sonuçlara ulaşmaktı. Tarih zaman, mekân ve insan bağlamında doğanın bir parçası olduğuna göre belirli kanunlara sahip olabilir miydi? Yüzyıllardır tartışılan bu soruya düşünürler iki grupta toplanabilecek cevaplar verdiler. Tarihin bilim ile ilişkisi M.S. 2. yüzyılda kurulmaya başlandı. Samsatlı Lukianos tarihsel bilgiyi sistemleştiren bir eser kaleme aldı. Sonraki yüzyıllarda İbn Haldun ve Vico gibi düşünürler tarihi tartışmasız olarak bilim kategorisine dahil ettiler. Descartes'in takipçisi "ana kara akılcıları" ile Locke'un takipçisi "ada deneycileri" tarihin bilim değil sanat olarak kabul edilebileceğini ileri sürdüler. Tarihsel bilginin bilimsel bilgiyle olan ilişkisinin incelenmesi bilginin doğasını, kaynağını ve elde edilme yöntemlerini sorgulayan epistemolojinin (bilgi felsefesi) ilgi alanı içerisinde yer aldı. Bilginin doğası, kaynakları, elde edilme yöntemleri günümüzde de tartışılıyor. Ancak yüzyıllar süren tartışmalar bilginin mahiyetiyle ilgili bazı genel kabuller de ortaya çıkardı.

BİLİM VE TARİHSEL BİLGİ

Bilim, özel bilgi türüdür. Bilginin ne olduğu, nasıl elde edildiğine yönelik sorgulamalar doğa felsefecilerinin sorularıyla başladı. Platon kendisinden önce ileri sürülen bütün teorileri eleştirerek bilgiyi iki gruba ayırdı. İnsanın duyularıyla

elde ettiği güvenilmez bilgiyi *doksata* diye tanımladı. Doğru ve kesin bilgiyi ise *episteme* olarak adlandırdı. Platon'a göre, insanı çevreleyen her şey akıp gitmekte, değişmektedir. Değişen varlığı duyularla algılamak ve bu şekilde bilgi sahibi olmak insanı yanıltmaktadır. Bilginin kaynağı ancak akıl ve fikirlerdir. Akıl ile duyular anlam kazanır.[1] Platon'un öğrencisi Aristoteles hocasını eleştirerek tam tersi bir açıklama yaptı. Bilgi, akıl yürütme ile değil duyular aracılığı ile elde edilebilirdi. Doğadaki değişim varlığın özünü yani olduğu şekli değiştirmiyordu. Bilinen şey, varlığın duyuları etkilemesiyle elde edilen bilgiydi.[2]

İlk Çağ'da ortaya atılan bu iki farklı görüş *epistemoloji* yani bilgi felsefesinin ortaya çıkmasını sağladı. Daha sonra gelen düşünürler ya Platon'u ya da Aristoteles'i desteklediler. Örneğin Descartes ile başlayan kıta akılcılığının temsilcileri bilginin elde edilmesinde aklı önceledikleri için Platoncu çizgide yer aldılar. İngiltere'de belirgin olarak şekillenen deneyci düşünce ise Aristoteles'in duyular ve gözlemle bilgi elde etme teorisini benimsediler. Immanuel Kant (1724-1804) birbirine savaş açmış görünen iki farklı düşünceyi bir araya getirdi. Ona göre bilgiler duyularla elde ediliyordu ancak elde edilen izlenimlerin bilgiye dönüşmesi için akıl yoluyla kavramsallaştırılması gerekiyordu. Böylelikle Kant, bilgiyi kavramlarla ilişkilendiriyor, açıklamasıyla iki farklı bilgi tü-

1 Ahmet Arslan, *İlkçağ Felsefe Tarihi*, Cilt: II, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2006, s. 316-317.

2 Ahmet Arslan, *İlkçağ Felsefe Tarihi*, Cilt: III, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2007, s. 28-34.

rünü de kabul ederek ikisinin birbirini tamamladığını ileri sürüyordu.[3]

Kant'ın *bilginin kaynağının tek olamayacağını* ileri sürmesi bilginin de teklik üzerinden şekillenemeyeceğine dair görüşlerin ortaya çıkmasına yol açtı. Bu yorumlar bilgi ile bilimin ilişkisinin yeniden değerlendirilmesi anlamına geliyordu. 18. yüzyılda Vico, bilginin ve buna bağlı olarak bilimin tek bir gerçeklik üzerinden ele alınamayacağını ileri sürdü. Doğal bilimlerin gözlem ve deneyle bilgi elde etme yöntemi ancak bilimin bir türüyle ilgili olabilirdi. Doğanın parçası olan insan ve onun oluşturduğu kurumların incelenmesi de yine bilim türlerinden biri olmalıydı. Bu durumda insana ait sosyal alanların da doğal bilimlerden farklı olmakla birlikte bilim olarak tanımlanması gerekirdi ve Vico oluşturduğu sosyal bilim yöntemine "Yeni Bilim" adını verdi. Bilimin sınıflandırılması tartışmaları içerisinde yer alan diğer bir isim olan Jean-Marie Ampere (1775-1836) bilim tanımlamasını tekçi bakış açısından kurtarmak amacıyla yeni bir sınıflamaya gitti. Bilimler iki temel gruba ayrılıyordu. Biri matematik, fizik, tabiat ve tıbbi bilimlerin yer aldığı *kozmolojik*, diğeri ise felsefe, edebiyat, etnoloji (tarih, arkeoloji vs.) ve siyasi ilimlerin bulunduğu *noolojik* bilimlerdi.[4] Daha önceleri sanat olarak görülen bilgi alanları, 19. yüzyılda artık bilim sınıflamasının içine dahil edilmeye başlanmıştı. Bu yüzyılda çok fazla bilim sınıflandırmaları yapılmışsa da en meşhuru ve günümüze kadar geleni Auguste Comte'unki oldu. Basitten karmaşığa

3 Kant felsefesi ve etkileri için bkz. Macit Gökberk, *Felsefe Tarihi*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2000, s. 391-415; Alexis Philonenko, "Kant", *Felsefe Tarihi*, Cilt: III, (Editör: Jaqueline Russ), İletişim Yayınları, İstanbul 2012, s. 95-122.
4 Freund, *Beşerî Bilim Teorileri*, s. 10-13.

doğru bir sıralama yapan Comte en alta matematiği yerleştirdi. Gerekçesi matematiğin kendisi dışında başka bir bilgi alanına ihtiyaç duymamasıydı. Diğer bilgi alanlarıyla olan ilişkilerine göre sırasıyla astronomi, fizik, kimya ve biyolojiyi sınıflamaya dahil etti. İsim babası olduğu sosyolojiyi, matematikten biyolojiye kadar bütün bilgi alanlarıyla ilişkili olduğu gerekçesiyle bilimlerin gelebileceği en üst düzey olarak tanımladı ve bilimlerin en üstüne koydu.[5]

20. yüzyıla kadar yapılan açıklamalar bilginin kaynağı ile ilgiliydi. Fransız düşünür Michel Foucault (1926-1984) bilgiye kuramsal açıklama getirdi. Foucault'un bu açıklaması bilgi ve bilim ilişkisinin yeniden yorumlanmasına yol açtı. Foucault'a göre bilgi, belirli bir tarihsel dönemdeki kültürel ve düşünsel özellikleri kendinde ortaya çıkaran, belirleyen temel düzen ve kodlardı. Dönemin inanışları, kültürel yapısı, düşünce biçimi bilginin nasıl üretildiğini ve algılandığını belirliyordu. Bu durumda bilgi kavramını anlamak için bilginin arkeolojisini yani tarihsel sürecini ele almak gerekirdi. Foucault *Bilginin Arkeolojisi* adlı yapıtında tarihsel dönem ürünü olan bilginin bilim ile ilişkisini ortaya koydu. Diğer çalışması *Kelimeler ve Şeyler*'de bilginin tarih içinde var olmuş bir alan ve mekân olduğunu ifade etti. Ona göre, belirlenmiş bir dönemin ürünü olan bilgi durgun değil dinamikti.[6]

Epistemoloji bilgiyi günümüzde daha geniş bakış açısıyla tanımlamaktadır. Bilgi, insanın nesne (varlık) ile ilişkisi sonucu ortaya çıkan izlenimlerinin yorumlanarak kavramsallaş-

5 Kızılçelik, *Sosyoloji Teorileri*, I, s. 95-137.

6 Michel Foucault'un bilgi kuramıyla ilgili çalışmaları için bkz. Michel Foucault, *Bilginin Arkeolojisi*, Birey Yayınları, İstanbul 1999; Michel Foucault, *Kelimeler ve Şeyler: İnsan Bilimlerinin Bir Arkeolojisi*, İmge Kitabevi, Ankara 2001.

masıdır. Dört aşamalı bir süreçten sonra bilgi kavramsallaşır. Birinci aşamada duyu organlarının varlığı (somut, soyut) algılaması, ikinci aşamada algının üzerinde düşünülmesi, üçüncü aşamada algının kavranması (anlama) ve dördüncü aşamada da algının açıklanarak kavramsallaşması bulunur. Farklı alanlardan elde edilen bilgi; gündelik, dinsel, sanat ve bilimsel bilgi olmak üzere beş kategoriye ayrılır. Gündelik bilgi insanın günlük yaşamında elde ettiği düzensiz bilgilerdir. Kişisel algı ve deneyimlere dayanır. Bu nedenle özneldir. Dinsel bilgi vahiy kaynaklıdır. Bu nedenle sorgu ve eleştiriye kapalıdır. Dinsel bilginin kaynağı kutsal kitaplardır. Dinsel bilgi inançla ilgilidir. Belirli bir din topluluğunda herkesin iman ettiği kavramlara başka dinlere mensup insanların inanması beklenemez. Herkesin dini kendinedir. Teknik bilgi ise insanın yaşamını kolaylaştırmak için gündelik ve bilimsel bilginin kullanılarak ortaya çıkardığı araç bilgisidir. Sanat bilgisi, duygu, coşku, heyecan, güzellik algısı gibi öznel değerler üzerine bina edilen bireyin yaratıcılığını yansıtan bilgi türüdür.[7]

Bilimsel bilginin mahiyeti tartışmalı olsa da deney ve gözlemin esas alındığı bilgi türü olarak tanımlanır. Deney dayatması doğa bilimlerinin ısrarla savunduğu *tekçi ve indirgemeci* bilim anlayışının sonucudur. "Tarih bir bilim midir?" sorusuna verilecek cevap kişinin bilime nasıl baktığı ile ilgilidir. Bilimin veri elde etme kaynağını yalnızca deneye dayandıran tekçi veya indirgemeci bakış açısına göre tarih veya diğer sosyal bilgi alanları bilim olamaz. Ama bilimsel

7 Bilgi, bilginin kaynakları ve özellikleri için bkz. David Pears, *Bilgi Nedir?*, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara 2004; A. Kadir Çüçen, *Bilgi Felsefesi*, Sentez Yayınları, Bursa 2017.

verilerin çoklu kaynaklı olduğunu yani deney dışında da veri elde edilebileceğini düşünenler için tarih ve diğer sosyal bilimler de bilim sınıflandırmasının içindedir. Umberto Eco, *tekçi bilim* anlayışını sıraladığı dört ilke ile eleştirir. Ona göre, başkalarınca kabul gören, yenilik getiren, fayda sağlayan ve hipotezin kanıtlanmasını sağlayacak verilerin bulunmasıyla elde edilen bilgi bilimseldir.[8] Nicel verilerin kullanıldığı bilimler ve deneysel çalışma yapan psikoloji veya istatistiksel veriler üzerine inşa edilen iktisat ile tarihin hangi noktalarda ayrıştığını tespit etmek zordur. Gerçekte bütün bilgi alanları birbirleriyle iç içe geçmiş durumdadır.

Bilimsel bilgi üç grupta toplanır: Birinci gruptakiler matematik, mantık ve geometrinin bulunduğu *ideal* veya *formel* bilimlerdir. Bunlar tümdengelim (deductive) yöntemini kullanılırlar. Genel bilgilerin kullanılmasıyla olay açıklanır. Kıyas yapmayı esas alan bir akıl yürütme yöntemidir. Örneğin, "Bütün balıklar denizde yaşar, hamsi de balık olduğuna göre o da denizde yaşar." önermesi tümdengelim mantığın ifadesidir. İkinci grupta fizik, kimya, biyoloji, astronomi ve jeolojinin olduğu doğa bilimleri bulunur. Doğa bilimleri özelden veya olaylardan genel bilgilere ulaşır. Olayları kanunlara dönüştürerek doğanın gerçekliğini bulmaya çalışır. Bu nedenle tümevarım (inductive) yöntemini kullanır. Bilgiyi gözlem ve deneye dayandırır. Örneğin "gözlediğim kuğular beyazdı, o halde bütün kuğular beyazdır" önermesi tümevarım yöntemini yansıtır. Bilimsel bilginin üçüncü grubunda insanı esas alan tarih, sosyoloji, psikoloji, coğrafya, arkeoloji, sanat tarihi, antropoloji yer alır. Bu bilimler insanın ilintili

8 Umberto Eco, *Tez Nasıl Yazılır?*, Can Yayınları, İstanbul 2018, s. 63-70.

olduğu her durumu incelerler. Tümevarım ve tümdengelim yöntemlerinin ikisini de kullanırlar. Her biri diğer bilimlerle etkileşim içine girerek bilimsel bilgiyi üretirler.[9]

Bilgi, düşünme ve kavramsallaşma ile bilişsel (kognitif) bir ürün olur. İnsanın kendisi ve çevresiyle ilgili bilgisinin nasıl bir süreçten geçerek kavramsallaştığı ve öğrenmenin bir parçası haline geldiği bilim insanlarının ilgisini çekmiştir. 1949-1953 yılları arasında otuz dört Amerikalı bilim insanın katılımıyla düzenlenen bir dizi çalıştayda bilginin işlenme süreci tartışıldı. Eğitim bilimcilerin bulguları 1956 yılında Benjamin S. Bloom (1913-1999) tarafından *Eğitim Amaçlarının Taksonomisi* adı altında yayınlandı. Bulgular daha sonra çalıştayda oynadığı önemli rol nedeniyle Benjamin S. Boloom'a atfen *Bloom Taksonomisi* (sınıflandırma) olarak tanımlandı. Bu tespite göre; bilgi, kavrama, uygulama, analiz, sentez ve değerlendirme aşamalarından geçerek kazanılan bilgiye bilişsel (kognitif) bilgi denmektedir.[10]

Bilişsel bilginin (öğrenilmiş bilgi) ilk basamağını *basit bilgi* oluşturur. Kim, ne, nerede, ne zaman veya tanım ve terimlerden oluşan bilgi türü ezber yani basit bilgi aşamasıdır. Yapılan bir çalışma sadece oluşsal bilgiler veriyorsa ya da belirli bir konuda istatistiksel bilgilerle yetiniyorsa o çalışma basit bilgiler içerir. Özellikle istatistiksel verilerle yapılan çalışmalardaki amaç elde edilen temel bilgiyi üst bilişsel bilgi türleriyle detaylandırarak konuyu açıklayabilmektir. Bu

9 Bilimlerin farkları ve yöntemleri için bkz. *Bilimsel Araştırma Yöntemleri*, (Hazırlayanlar: Şener Büyüköztürk vd), Pegem Akademi Yayınları, Ankara 2014, s. 2-27; Aysel Aziz, *Araştırma Yöntemleri Teknikleri ve İletişim*, Turhan Kitabevi, Ankara 2003, s. 3-5.

10 *Taxonomy of Educational Objectives: The Classification of Educational Goals*, (Edited by Benjamin S. Bloom), Longmans, Green and Co. Ltd., London 1956.

yapılmadan sadece grafikler veya tablolar hazırlanarak nicel veriler sunmak ilkel bilgi düzeyinde kalmaktadır.

Bilişsel sürecin ikinci basamağında bulunan *kavrama*, elde edilen bilginin özümsenmesini, organize edilmesini, bir durumdan başka bir duruma çevrilmesini, geleceğe yönelik çıkarımlarda bulunulabilmesini ifade eder. Üçüncü basamak basit ve kavrama bilgilerinin *uygulama* alanıdır. Dördüncü basamakta yer alan *analiz* bir bütünü parçalara ayırmayı ve bütünün ilke ve kurallarını tahlil etmeyi esas alır. Analizle bütündeki benzerlikler ve farklılıklar değerlendirilir. Karşılaştırma yapabilmek bilginin analizinde kullanılan önemli yöntemlerden biridir. Analiz bilginin tümdengelim yöntemini kullanır. Bilişsel sürecin beşinci basamağında yer alan *sentez*, parçaları belirli kural ve ilişkiler içinde birleştirmeyi ifade eder. Doğa bilimlerinin işlediği bilgi türüdür. Tümevarım yönteminin kullanılmasıyla elde edilir. Sürecin son basamağında *değerlendirme* bulunur. Diğer beş bilgi basamağından faydalanarak ele alınan konunun belirli mantıksal çıkarımlarla artı ve eksilerini belirleyebilme, tutarlılıkları veya tutarsızlıkları gösterme, eleştirel süzgeçten geçirerek belirli ilkelerle karar verme aşamasıdır. Değerlendirme veya yorumlama bilişsel süreçte bilginin en kapsamlı boyutunu oluşturur. Tarih eğitimi alan öğrencilere yöneltilen ve "değerlendiriniz" kelimesiyle biten her soru ile bilginin analiz ve sentez gibi basamaklarından yararlanılarak açıklanması istenir. Değerlendirme; örnekler vermek, kıyaslama yapmak ve mantıksal çıkarımlarda bulunarak konuyu somutlaştırmak demektir. Kişisel düşüncelerin ifade edilmesiyle ilgisi yoktur.

Bloom'un bilgi sınıflandırması daha sonra öğrencilerinden Lorin W. Anderson'un öncülüğünde yapılan bir çalışma ile

2001 yılında güncellendi. Revize edilmiş bilişsel süreçte altı basamaklı sıralama korunmakla birlikte sentez basamağı değerlendirmeden sonraya alındı.[11]

Epistemolojik tasnifte tarihsel bilgi, sosyal bilimlerin içinde yer almakta ve bilimsel olarak hem tümevarım hem de tümdengelim metotlarını kullanmaktadır. Tümevarım, olaylardan genellemeye gidilerek kanunlar ortaya çıkarır. 19. yüzyıl Pozitivizminin olgularla sosyal olayları ve toplumsal değişimleri değerlendirmeyi esas alması bilimin tümevarım yönteminin kullanılmasıdır. Pozitivist düşünce sosyolojinin kuruluşunu sağladı. Sosyoloji, tarihsel bilgiyi tümevarım metoduna uyarlayarak toplumu inceliyor, hatta toplumların gelecekte nasıl şekilleneceğine dair kuram oluşturulmasına da izin veriyor. Sosyolojinin bu özelliğinden faydalanan Karl Marx tarihsel materyalizm teorisiyle gelecek tasavvurunda bulundu. Tarihsel bilgi komünizmin kullandığı araç durumuna geldi ve bu ideoloji 19. ve 20. yüzyılların en etkin siyasal hareketini başlattı.

Karl Marx'ın tarihsel materyalizm teorisi toplumun tarihsel gelişiminde maddi üretimlerinin öncül rol oynadığı düşüncesine dayanır. Üstyapı olan toplumun kültürel ve düşünsel durumu altyapı olan üretim şekli tarafından belirlenir. Maddeyi belirleyen düşünce değil, düşünceyi belirleyen ve şekillendiren maddedir. Üretim şekli ve özel mülkiyet toplumdaki sınıfları belirler.[12] Kabile üretim tarzında üretim ve tüketim ortaktır. Antik üretim özel mülkiyeti başlattığı için

11 Çalışmanın kısaltılmış Türkçe çevirisi için bkz. *Öğrenme Öğretim ve Değerlendirme ile İlgili Bir Sınıflama*, (Editörler: Lorin W. Anderson, David R. Krathwohl), Pegem Yayınları, Ankara 2014.

12 Marx'ın özel mülkiyet, üst yapı-alt yapı ve sınıf çatışmaları hakkındaki düşünceleri için bkz. Tosh, *Tarihin Peşinde*, s. 204-209.

toplumsal sınıflar oluşmaya başlar. Toplumda köle-efendi ilişkisi ortaya çıkar. Orta Çağ'da ortaya çıkan feodal üretim tarzı tarımsal üretime dayalıdır. Egemen yönetici (vasal) koruma altına aldığı köylülerin emeğini sömürür. Sanayi toplumunun oluşmasıyla kapitalist üretim tarzı oluşur. İşçi emeğini burjuvaya satar. Karl Marx bu açıklamalarıyla insanlığın gelişimini tarih boyunca yaşanan sınıf çatışmalarının belirlediğini ileri sürer. Kapitalist toplumda emekçinin emeği sömürülmektedir. Marx'ın *Nihai Felaket* (catastrophe finale) olarak tanımladığı teorisine göre, gelecek yıllarda yaşam şartları ağırlaşan işçiler birleşerek üretim araçlarına el koyacaklar ve sonuçta özel mülkiyet ortadan kalkacaktır. İşçilerin ayaklanmasıyla komünist toplum ortaya çıkacak, üretim ve tüketim ortak hale gelecektir.[13]

Karl Marx'ın tarihsel bilgi teorisi sadece geçmişi değil geleceği de belirliyordu. Marx, Nihai Felaket'i bir öngörü ve çıkarım olarak değil, sistemleştirdiği tarihsel bilgi sisteminin kanunu olarak tespit ediyordu. Onun bu görüşü 20. yüzyıl düşünürlerinden Karl Popper tarafından eleştirildi. Marksizm'in tarihsel maddecilik ve komünist toplumun ortaya çıkmasına yönelik düşüncelerini Karl Popper *tarihselcilik* (historicism) olarak tanımladı. Popper yalnızca Marksist düşünceyi eleştirmekle kalmadı, ileri sürdüğü "yanlışlanabilirlik" kuramı ile sosyal bilimleri tamamen bilim dışı ilan etti.

TARİHSELCİLİĞİN SEFALETİ

Karl Popper (1902-1994), bilimsel bilginin özelliklerini kendisinden önceki düşünürlerden farklı tanımladı. Bilim

13 Black & Macraild, *Tarih Çalışmak*, s. 113-119.

insanları ileri sürdükleri teorileri buldukları kanıtlarla doğrulamaya çalışırken Popper, elde edilen kanıtların bilginin kesinliğini ortaya koymayacağını düşündü. Popper'in bilimsel bilgi tanımında elde edilen bilginin kesinliği önemlidir. Sosyal bilgi alanlarında olayların peş peşe gelmeleriyle ilgili yapılacak açıklamalar kesin bilgi veya kanun ortaya koymaz. Sosyal bilgi alanları doğa bilimleri yanlısı veya karşıtlığı yaparak var olurlar. Popper, her iki görüşte olanların da bilimsel bilgiyi üretmediklerini ama taklit ettiklerini belirtir. Bunlara bilim taklitçisi anlamında "bilimci" sıfatını vermeyi uygun görür.[14] Ona göre tarihsel veya sosyal bilgi alanlarının ürettiği bilgiler kanun olarak kabul edilemez. Olsa olsa bunlar yönelimlerdir. Popper, tarihsel bilgideki değişkenliğe rağmen Marksizm'de olduğu gibi geleceğe yönelik teorilerin ortaya konmasını *tarihselci* düşünce olarak tanımlar. *Tarihselciliğin Sefaleti* adıyla yayınladığı eserde eleştirilerini ve tarihselciliğe karşı çıkış nedenlerini açıklar. Eserin önsözünde "Tarihselciliğin sefil, hiçbir meyve taşımayan bir metot olduğunu göstermeye çalıştım." diyerek tarihselciliğin bilim olamayacağını ifade eder. Popper'e göre; insanlık tarihinin akışı insan bilgisinin gelişmesinden etkilenmiştir. Marksizm'in ileri sürdüğü gibi maddi gelişmeler üzerine tarihsel bilgi kurgulanamaz. Bilimsel bilginin nasıl gelişeceğini önceden belirlemek mümkün değildir. Bu nedenle insanlık tarihinin de gelecekteki akış yönü kestirilemez. Teorik fiziği esas alan bir teorik tarih düşüncesi kabul edilemez. Tarihsel öngörüler için kullanılacak

14 Karl Popper, "bilimci" sıfatını F.A. von Hayek'ten ödünç alarak kullanmıştır. Karl Popper, *Tarihselciliğin Sefaleti*, Eksi Yayınları, Ankara 2015, s. 129.

herhangi bir tarihsel gelişme teorisi olamaz. Bu nedenlerle *tarihselcilik* çökmeye mahkumdur.[15]

Belirtmek gerekir ki Karl Popper'in ele aldığı *tarihselcilik* (historicism) ile *tarihcilik* (historism) kavramları birbirinden farklıdır. *Tarihselcilik* sosyal olayların oluşunda evrensel kanunlar ortaya çıkarmayı amaçlar. *Tarihcilik* ise tarihsel olayları anlamanın yolunun dönemin koşullarını anlamaktan geçtiğini ileri süren tarih algısıdır. *Tarihcilik* algısına göre insanın varoluşunun özü onun tarihsel bir varlık olmasıyla orantılıdır.

Karl Popper *tarihciliğe* değil *tarihselcilik* düşüncesine savaş açmıştır. Popper'in bilim algısında en belirleyici nokta bilimin *yanlışlanabilir* olmasıydı. Bilim ile sözde-bilim dediği bilgi arasındaki farkı açıklamak için tarihselcilik kavramını kullanmıştı. Önemli olan teorinin ispatlanabilme veya yanlışlanabilme özelliğinin yani sınanabilirliğinin olmasıydı. Doğa bilimlerindeki hipotezlerin sınanarak doğrulanabilme ya da yanlışlanabilme imkânı vardı. Ancak psikanaliz ve tarih gibi insanla ilişkili bilgi alanlarında ileri sürülen düşüncelerin sınanması mümkün değildi. Bu nedenle de bilim oldukları düşünülemezdi.[16] Karl Popper'in bu teorisi Pozitivist anlayışın bir yorumuydu. Ortaya koyduğu bu bakış açısıyla Popper *neopozitivist* (Yeni Pozitivist) olarak tanımlanan düşünürler arasında yer aldı.

Popper'in yanlışlanabilirlik teorisi birçok bilim insanını etkiledi. Nobel Tıp Ödülü'nü kazanan Peter Madawar, Karl Popper'i 20. yüzyılın en büyük düşünürü ilan etti.[17] Ancak Popper'e karşı çıkanlar da vardı. Amerikalı fizikçi, bilim tarih-

15 Popper, *Tarihselciliğin Sefaleti*, s. 13-14.

16 Popper'in bilimin özellikleri değerlendirmesi için bkz. Popper, *Tarihselciliğin Sefaleti*, s. 21-51.

17 Nigel Warburton, *Felsefenin Kısa Tarihi*, Alfa Yayınları, İstanbul 2015, s. 319.

çisi Thomas Kuhn bunlardan biriydi. Kuhn, Popper'in bilim tarihi konusundaki bilgisinin yetersizliğinden bahsederek yanlışlanabilirlik teorisinin doğru olamayacağını ileri sürdü.

BİLİMSEL DEVRİMLERİN YAPISI: PARADİGMA

Karl Popper'in, sosyal bilgi alanlarına savaş açtığı yıllarda onun bilim olarak kabul ettiği doğa bilimleri alanında da kıyasıya bir çatışma yaşanıyordu. Geleneksel bilim kuramcılarına göre bilim doğayı gözlüyordu. Gözlemi yapan bilim insanı gözlediği olayı varlığı ile etkilemiyor ya da yaptığı deneyin sürecinden kendi etkilenmiyordu. Sosyal bilgi alanlarında ise gözlemci hem etkileyen hem etkilenendi. Gözlemcinin veya araştırmacının duygu, düşünce ve inançları sürecin bir parçası haline geliyordu. Bu durumda elde edilen bilginin bilim olarak değerlendirilmesi mümkün değildi. Doğa bilimcileri ürettikleri bilimsel bilginin zaman, mekân ve insandan bağımsız olduğundan emindiler. Isaac Newton klasik fizik ve mekaniğin ilkelerini ortaya koymuştu ve ilkeler evrenin kurallarını çok güzel açıklıyordu. Newton'un bilimsel ilkelerinin mükemmelliği Thomas Edison'un ampulü icat etmesine kadar ancak devam edebildi. Edison, ışık elde etmek için ampulde karbon flamanlar kullanmıştı. Elektrik verilen flamanlar akkor hale gelerek ışık yayıyordu. Bilim insanları bu icadı geliştirmek için yeni arayışlara girdiler. Acaba gazlar daha fazla ışık elde etmek için kullanılabilir miydi? Bu soruya cevap bulmak için gazları ısıtarak yayılan ışığı ölçtüler. Newton'un yaptığı gibi ışığı bir prizmadan geçirerek ışığın ortaya çıkardığı renkleri gözlediler.

Daha önceki bilgi ışığın renk tayfının birbirine geçmiş şekilde gökkuşağı gibi sürekliliği olan dalga görüntüsünde

olmasıydı. Thomas Young 1801 yılında yaptığı Çift Yarık Deneyi ile ışığın dalga olarak hareket ettiğini belirlemiş, bu bilgi ışığın hareket kanunu olarak kabul edilmişti.[18] Fakat yapılan deneylerin sonucu eldeki kanunlaşmış bilgiye uymuyordu. Renkler birbirinden bıçakla kesilmiş gibi çizgi halinde duruyorlardı. Bilim insanları şaşkındı ve Newton'un ilkeleri bunu açıklayamıyordu.[19] Max Planck 1900 yılında ışığın bir dalga değil, fotonlarla taşınan parçalar olduğunu ileri sürdü. Işık parçacıklarına kuantum adını verdi. Bu yeni keşif kuantum fiziğini ortaya çıkardı. Niels Bohr adındaki bilim insanı, bir maddenin enerjiye maruz kalması halinde atom altı parçacıklardan elektronların atom çekirdeği etrafındaki (yörüngelerindeki) düzenli dönüşlerini bozarak farklı yörüngelere sıçradığını tespit etti. Bohr'un görüşleri başta Einstein olmak üzere klasik fizikçilerle modern fizikçileri karşı karşıya getirdi.[20] Einstein, Bohr'un teorisini kabul edilemez olarak değerlendirdi. Çünkü elektronlar rastgele hareket edemezler, bulundukları yörüngeler dışına çıkamazlardı. Tarihe "Bohr-Einstein Tartışması" olarak geçen bu bilimsel karşıtlık yalnızca bir başlangıçtı.[21] Bazı bilim insanları Thomas Young'ın Çift Yarık Deneyi'ni tekrarladılar. Bu sefer deneyi fotonlarla yaptılar. Fotonlar tek yarıktan geçirildiğinde tek parça olarak yani bilye gibi hareket ediyorlar ve çizgi halinde iz bırakıyorlardı. İki yarıktan geçirildiklerinde ise doğal

18 Asimov, *Bilim ve Buluşlar Tarihi*, s. 252-253.

19 Lukacs, *Modern Çağın Sonu*, s. 92-93, 118.

20 Bohr'un atom modelleme devrimi ve etkileri için bkz. Jacob Bronowski, *İnsanın Yükselişi*, Say Yayınları, İstanbul 2012, s. 251-275.

21 Einstein-Bohr tartışmaları için bkz. James T. Cushing, *Fizikte Felsefi Kavramlar*, Cilt: II, Sabancı Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2006, s. 186-192; Chad Orzel, *Köpeğinize Kuantum Fiziğini Nasıl Öğretirsiniz?*, Aylak Kitap, İstanbul 2011, s. 21-33.

parçacık yapılarını bozarak sanki birbirine bağlıymışlar gibi dalga şeklinde hareket ediyorlardı. Sonuç kafa karıştırıcıydı. Bu kez deneyi fotonları gözleyen bir detektör ile tekrarladılar. Deneye gözlemci yani detektör dahil edilince fotonlar bu kez çift yarıktan olması beklendiği gibi parçacık şeklinde geçiyorlardı. Yani fotonlar kendilerinin gözlendiğini biliyormuşçasına hareket ederek kendi doğalarının gereği olan parçacık davranışını sergilemeye başlıyorlardı. Deneyin sonuçları daha fazla kafa karışıklığına yol açtı. Einstein ortaya çıkan sonuçları reddetti. Kendilerinin henüz keşfedemedikleri ama deneyleri etkileyen gizli bir değişkenin olması gerektiğini düşünüyordu. 1935 yılında *Kuantum Dolanıklığı* diye tanımlanan ve iki kuantum parçacığının hareketinin nasıl olabileceğinin tespit edilmesini sağlayacak bir deney kurguladı. İddiası, elektronların veya fotonların deneye girmeden önce nasıl hareket edeceklerinin doğaları gereği önceden belirlenmiş olduğuydu. Einstein deney kurgusunu yapamadan ve sonuçları göremeden hayatını kaybetti. Teorisi 1964 yılında John Stewart Bell tarafından deneye tâbi tutuldu. Deneyde dolanık iki foton zaman zaman özellikleri değiştirilerek farklı detektörlere gönderildi. Sonuçta farklı gözlemcilere gönderilmesine rağmen fotonlar aralarında mesafe yokmuş gibi birbirlerini etkilediler. Atom altı parçacıklar için hız ve mesafe gibi sınırlayıcılar bulunmuyordu. Gözlemcinin varlığı atom altı parçacıkların davranışlarını değiştiriyor ve parçacıklar bir şekilde birbirlerinden etkileniyordu.[22]

Bohr-Einstein Tartışmaları çerçevesinde gelişen yeni bilim algısıyla evrenin yapısına dair düşünceler yeniden şekillendi.

22 Kuantum dolanıklığı için bkz. Amir D. Aczel, *Dolanıklık: Fiziğin En Büyük Gizemi*, Kırmızı Kedi Yayınları, İstanbul 2018.

Daha önce evrenin başlangıcı olmadığı düşünülüyor, Einstein dahil klasik fizikçiler evrenin baştan beri kurulu olduğuna inanıyorlardı. Işığın tayfları konusunda ortaya çıkan yeni bilgiler 1920 yılında Alexander Friedmann ve Georges Lemaître'ın evrenin bir patlama ile ortaya çıktığına dair yeni bir görüş ileri sürmelerine yol açtı. Daha sonra Big Bang (Büyük Patlama) olarak anılacak olan bu teoriye göre evren büyük bir enerji patlamasıyla ortaya çıkmıştı ve milyarlarca yıl boyunca genişliyordu.[23] Big Bang günümüzde bilim insanlarının üzerinde uzlaştığı hâkim teoridir.[24] Ancak Bohr-Einstein Tartışmaları'nda ortaya çıkan ve açıklanamayan konu atom altı parçacıkların ışık hızından daha hızlı hareket ederek nasıl haberleşebildikleridir. Son yıllarda ortaya atılan Sicim Teorisi evrenin yapısına dair yeni bir görüş ortaya koydu. Bu teoriye göre insanlar ellerindeki gözlem bilgileriyle önce varlığın en küçük yapı taşı olarak atomları tespit etmişlerdi. Teknolojik olanaklar geliştikçe atomların elektron, nötron ve protonlardan meydana geldiği anlaşıldı. Bu bilgiler maddenin yapısını açıklamak için yeterli olmadı. Fermion ve bozon adı verilen hafif atom altı parçacıkların varlığı bulundu. İşte Sicim Teorisi, evrenin tamamen boşluk olarak kabul edilen alanlarının dahi birbiriyle bağlantılı küçük sicimlerden oluştuğunu ileri süren teoridir. Sicimlerin bir araya gelmesi *varlığı* oluşturmaktadır.[25]

23 Asimov, *Bilim ve Buluşlar Tarihi*, s. 521.

24 Lukacs ortaya atılan Herşeyin Teorisi kabilinden kuramların aldatıcı, kibirli bir beyin jimnastiği olmaktan öteye gidemediğini ifade etmektedir. Bkz. Lukacs, *Modern Çağın Sonu*, s. 101.

25 Sicim teorisi detayları için bkz. Steven S. Gubser, *Sicim Teorisi Hakkında Küçük Bir Kitap*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2016.

Bilimsel bilginin bu denli büyük kırılmalar yaşadığı ve bilimin ne olduğunun tartışıldığı bir dönemde Karl Popper, "kesin bilgi" kavramına dayanarak doğa ile ilgili bilgi alanını bilim kabul etmiş, sosyal alanların bilim olmadığını savunmuştu. Yanlışlanabilirlik teorisini ilginç kılan yönlerden biri Popper'in sosyolog olmasıydı. Doğa bilimleri eğitimi almamıştı. Popper'in teorisine cevap fizikçi ve bilim tarihçisi Thomas Kuhn'dan geldi. 1962 yılında yayınladığı *Bilimsel Devrimlerin Yapısı* başlıklı yapıtında bilimsel gelişmenin nasıl gerçekleştiğini ortaya koydu.[26] Kuhn önce *doğal bilimi* tanımladı. Ona göre; belirli bir dönemin *bilimsel inanışları* sonucu üretilen ve artık doğal kabul edilen hâkim bir bilim algısı vardı. Önceden belirlenmiş inanışlar, kültürel yapı ve bilimsel deneylerin hangi şartlarda yapılacağına dair hâkim görüşün ortaya koyduğu kurallar dönemsel bilim algısını şekillendiriyordu. Kuhn, dönemsel bilim algısına *paradigma* adını verdi.[27] Bilimsel devrimler paradigma değişimleriyle gerçekleşiyordu. Kabul görmüş paradigma zamanla olayları açıklamakta yetersiz kalıyor, olağan bilim görmezden gelinen ama artık baş edilemeyen sorunlara açıklama getiremiyordu. Bu durumda olağanüstü bilim dönemi başlıyordu. Farklı görüş ortaya atılarak mevcut paradigmanın bilimsel iktidarına başkaldırı ortaya çıkıyordu.[28] Paradigma etrafında bilimsel bir iktidar alanı oluşturan bilim insanları yeni paradigmayı acımasızca eleştiriyorlar ve saldırıyorlardı.[29] İki paradigmanın çatışmasından kanıtları daha kuvvetli ve olayları açıklama

26 Thomas S. Kuhn, *Bilimsel Devrimlerin Yapısı*, Alan Yayınları, İstanbul 2003.
27 Kuhn, *Bilimsel Devrimlerin Yapısı*, s. 67-93.
28 Kuhn, *Bilimsel Devrimlerin Yapısı*, s. 112-126.
29 Kuhn, *Bilimsel Devrimlerin Yapısı*, s. 140-155.

özelliği daha güçlü olanı savaşı geçici bir süreliğine kazanıyordu. Eski paradigma bilim tarihi içindeki yerini alırken yeni paradigma bir süreliğine bilimsel iktidarın sahibi durumuna geliyordu. Kuhn'un tespitlerine göre bilimsel bilgi doğrusal ve kümülatif olarak değil çatışmalarla ilerliyordu.[30]

Thomas Kuhn, bilimsel bilginin üretimini bilimin dinamik yönüne bağlıyordu. Olağan hale getirilmiş ve hatta bazı kanıtlarla kanunlaştırılmış bilgiler sorgulanmadığı taktirde bilimin gelişmesi mümkün olmayacaktı. Doğa bilimleri dahil olmak üzere birçok bilgi alanında 30-40 yıl önceki bilimsel veriler güncelliğini korumuyordu. Kuhn'un bakış açısıyla iki önerme birbiri ile çelişiyordu. Birinci önerme "bilimin kesin bilgi" ürettiğiydi. Yani bilim insanlarının üretilen bilginin kesinliğine artık iman etmesi haliydi. Bu olağan bilim ve paradigmaydı. İkinci önerme ise "bilimin şüpheciliği" ve sorgulanmaya açık olmasıydı. Eğer bilgi kesinse ve buna iman edilecekse sorgulanması, sorgulanıyorsa da kesin bilgi olması mümkün değildi. Çelişen önermeler doğal olarak "Bilim nedir?" sorusunun farklı cevaplarını ortaya çıkarıyordu.

BİLİM VE BİLİMSEL ARAŞTIRMA

Bilimin ne olduğuna dair farklı görüşler vardır ve bu bilimin doğasına son derece uygundur. Bilim insanları Kuhn'un tanımlamasıyla *doğal bilim* haline gelmiş kabuller dışına çıkmamış olsalardı bilimsel ilerleme gerçekleşmezdi. Bilimin ne olduğu çoğunlukla onun amacıyla ilişkilendirilerek açıklanır. Doğa bilimcileri bilimin amacının evreni anlamak olduğunu söylerler. Felsefi anlamda ise bilimin amacı bilginin doğrulu-

30 Popper-Kuhn karşıtılığı için bkz. Warburton, *Felsefenin Kısa Tarihi*, s. 311-321.

ğunu tespit ederek onu sistematik hale getirmektir. Bilimin ne olduğu ile ilgili tartışmalarda kendisini gösteren temel sorun insanın bilimsel sürecin içinde nasıl konumlandırılacağına dair düşüncelerin farklılığıdır. Doğa bilimcileri insanı çevreleyen dış dünyanın gerçekliğini araştırır ve genellemeler yapar. Sosyal bilimler ise insanın düşünsel ve fiziksel üretimini inceler, insanı bilimin öznesi haline getirir. Bu temel farklılık bilim insanları arasında görüş ayrılıklarına yol açar. Batı dillerinde kullanılan bilim (science) Latince "bilmek" anlamına gelen *scire*'den türemiştir. Bilim kelimesinin kullanımı Orta Çağ'a kadar gider.[31] Ancak bilim insanı (scientist) kelimesi 19. yüzyılda kullanılmaya başlandı. Bilim insanı (scientist) kavramı ilk kez 1840 yılında William Whewell tarafından doğa bilimleriyle ilgilenen, laboratuvarda çalışan araştırmacıları tanımlamak için kullanıldı. Ancak bilgin (scholar) ve bilginlik (scholarship) kelimeleri hem doğa hem de toplumbilimlerle ilgilenenleri tanımlamak için kullanılmaya devam etti. 19. yüzyılda literatüre giren kavramların doğa bilimlerini diğerlerinden ayırması bilimsel bilgi kavramının keskin şekilde ayrılmasına da yol açtı.[32]

Genelleme yapan (nomotetik) bilgi alanlarını bilim kategorisine dahil eden yaklaşım *indirgemeci* veya *tekçi bilim* anlayışı olarak kabul edilir. İndirgemeci modelin karşılaştığı sorunlar bilim insanlarını daha geniş açılı açıklamalar yapmaya yönlendirdi. Tartışmalar sonucunda bilimsel yöntemin tek olamayacağı, varlığı anlamayı sağlayacak kaynakların çeşitli olabileceği ileri sürülmeye başlandı ki bu düşünce

31 https://www.dictionary.com/browse/science?s=t (Erişim Tarihi: 19.03.2020)
32 Lukacs, *Modern Çağın Sonu*, s. 88-89.

plüralist (çoklu) yaklaşım olarak tanımlandı.[33] Özel, tek olan veya bir kez gerçekleşmiş olanla ilgilenen *idiografik* bilgi alanlarının da bilim olarak kabul edilmesine yönelik görüşler gelişti.[34] Collingwood, "Tarih ve Bilim Farklı Bilgi Türleri midir?" isimli denemesinde doğa bilimcinin mutlak genellemeye değil bir olayın içindeki genellemeye yönelik çalıştığını belirterek *ideografik* çalışmaların da gerekli şartlar sağlandığında bilimsel bilgi üretebileceğini ileri sürdü.[35] İnsanın kendi dışındaki evreni gözlemesi ve kanunlar ortaya çıkarmaya çalışmasının amacı yine insanın kendisini anlamasına, varlığını ve evrendeki konumunu belirlemesine yöneliktir. Bütün çabası varoluşunun gerçekliğini tanımlamak olan insanın kendisini incelemekten veya anlamaktan kaçınması düşünülemez. Kendisinin dışındaki varlığı anlama çabasını *bilim*, kendisini anlama çabasını ise bilim dışı veya sahte bilim olarak tanımlamak tutarsızlıktır. Hem insanı hem de insanın dışındaki evreni konu edinen inceleme süreçleri bilim olarak değerlendirilecekse, bilim nedir?

Einstein, bilimi her türlü düzenden yoksun algılarla mantıksal olarak düzenli düşünme arasında uygunluk sağlama Bertrand Russel ise gözlem ve gözleme dayalı akıl yürütme yoluyla önce dünyaya ilişkin olguları sonra bu olguları birbirine bağlayan yasaları bulma çabası diye tanımlar.[36] Fred N. Kerlinger bilimin statik veya dinamik özellikte olabileceğini

33 Mutlak doğru ve değişmezlik kavramlarının karşılaştığı sorunlar ve çoklu bilim anlayışının gelişmesine zemin hazırlayan sorunlar için bkz. Niyazi Karasar, *Bilimsel Araştırma Yöntemi*, Nobel Akademi Yayınları, Ankara 2012, s. 21.

34 Sosyal bilgi alanları *bir kez daha tekrarlanamayacak olayları* inceledikleri için ideografik kelimesiyle tanımlanırlar.

35 R.G. Collingwood, *Tarih Felsefesi Üzerine Denemeler*, Ayışığı Kitapları, İstanbul 2000, s. 51-60.

36 Cemal Yıldırım, *Bilim Felsefesi*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1991, s. 15.

ortaya koyar. Statik açıdan bilim, sistematik bilgi birikimi sağlamaya yönelik etkinliktir. Bilim insanının işi var olan bilgi yığınına yeni olgu ve bilgiler eklemektir. Dinamik açıdan ise bilim yeni keşifler yapmak, gerçekleri öğrenmek amacıyla yeni bilgiler üretmektir.[37]

Bilime dair yapılan tanımlar sübjektiftir. Tanım, düşünürün bilime yönelik nomotetik veya plüralist bakış açısına göre şekillenir. Farklı anlamlandırma çabaları sonucunda bilimin ne olduğu ile ilgili birkaç tanım genel kabul haline gelmektedir. Türk Dil Kurumu Sözlüğü üç farklı özellikle bilim kelimesinin tanımlamasını yapar: 1- Evrenin veya olayların bir bölümünü konu olarak seçen, deneye dayanan yöntemler ve gerçeklikten yararlanarak sonuç çıkarmaya çalışan düzenli bilgi, 2- Genel geçerlik ve kesinlik nitelikleri gösteren yöntemli ve dizgesel bilgi, 3- Belli bir konuyu bilme isteğinden yola çıkan, belli bir amaca yönelen bir bilgi edinme ve yöntemli araştırma süreci.[38]

Felsefeciler bilimin doğru düşünme yöntemi olmasına odaklanır. Buna göre bilim, doğru düşünme biçimi veya doğru karar alma sürecidir. Bilim, doğa ve insana ait bilgiler elde etmek için takip edilen *yöntemin kendisidir*. Herhangi bir alanda deney ve gözlem aracılığıyla evrenin yapısını anlamayı esas alan bilişsel ve uygulamalı etkinliktir. Kendi içerisinde tutarlılığı olan bir yöntemle elde edilen sistemleştirilmiş bilgidir.[39] Tarih, laboratuvar bilimi değildir ama kendi içerisinde

37 *Bilimsel Araştırma Yöntemleri*, (Hazırlayanlar: Şener Büyüköztürk vd.), s. 6.
38 TDK online sözlük için bkz. https://sozluk.tdk.gov.tr/ (Erişim Tarihi: 19.03.2020)
39 Bilim ve ilişkili terimlerin tanımları için bkz. Ahmet Cevizci, *Paradigma Felsefe Sözlüğü*, Paradigma Yayınları, İstanbul 1999, s. 130-144. Bilimin tanımları için ayrıca bkz. Karasar, *Bilimsel Araştırma Yöntemi*, s. 8.

tutarlılığı olan ve tutarlılığı ile ürettiği bilginin gerçekliği sorgulanabilen bilgi alanıdır.

Farklı tanımlamalar bilimin belli bir konuyu öğrenme isteğinin sonucu olarak *tutarlı bir yöntemle elde edilen sistematik bilgi* olmasını ön plana çıkarır. Yani sürecin kendisi ve elde edilen bilginin sistematik tutarlılığıdır. Bütün bilimleri kuşatan tek bir yöntemden bahsetmek mümkün değildir. Farklı bilgi alanları kendi iç tutarlılıklarını tespit edecek farklı yöntemler geliştirmişlerdir. Genel anlamda da bilim kendi içerisinde tutarlı özelliklere sahiptir. Bunlar bilimin olgusal, mantıksal, nesnel, eleştirici, genelleyici ve seçici olmasıdır.

Bilimin olgulara dayanması, üzerinde uzlaşılmış bilgilerin varlığının kabulüdür. Dünya'nın Güneş etrafında dönmesi olgusal bilgidir. Tarih açısından Anadolu'nun Türkler tarafından fethedilmesi veya Türkiye Cumhuriyeti'nin 1923 yılında ilan edilmesi gibi bilgiler tarihsel olgudur. Bilimsel bilgi temel olarak bu tarz bilgilere dayanır. Tarihçilerin dışında kalan düşünürler tarafından sıkça eleştirilen kavramlardan biri tarihsel olgudur. Geçmişteki bir olayın gerçekliğinin doğa bilimlerindeki gibi somut olarak ortaya konamayacağı ileri sürülür. Gustave Le Bon bilgi tutarsızlıklarının kabul edilebilir bir tarihsel olgu ortaya çıkarmadığını düşünür. Fransız Devrimi başlamadan önce toplumsal durum ile ilgili anlatıları kendi iddiası için kanıt olarak gösterir. Le Bruyer'in kadın ve erkekleri kırlara dağılmış vahşi hayvanlara benzetmesini, Saint-Simon'un köylülerin bolluk içinde yaşadıklarını veya Masignon'un köylülerin sefalet içinde yaşadıklarını söylemelerini gerekçe göstererek tarihsel bir olayın ortaya konmasındaki belirsizliğe değinir.[40] Le Bon iddialarını sos-

40 Gustave Le Bon, *Tarih Felsefesi*, Ataç Yayınları, İstanbul 2004, s. 40-41.

yo-ekonomik yapıyı ortaya koyan bütçe, kişilere ait gelirler, harcamalar, borçlar, mahkeme kayıtları gibi somut verilere dayandırmaz. Kendisi tarihçi değildir ve bu nedenden olsa gerek kişisel görüşlerin kaynak olarak kabul edilebileceğini düşünmektedir. Le Bon'un tarihsel veriye yaklaşımı Fernand Braudel'in "tarihin onu uygulamayanlarca anlaşılamayacağı" düşüncesini haklı çıkarır.[41] Çünkü hiçbir tarihçi bireysel görüşlerden yola çıkarak dönem analizi yapmaz. Tarihçi somut verilere odaklanır, kişilerin görüşlerini ancak bu veriler ışığında çalışmasına dahil eder. Tarihsel olgu somut verilerin değerlendirilmesiyle ortaya çıkar. Neticede olaylar geçmişte olmuştur ve tarihsel olaylar gerçektir. İnsanın görme alanı dışında kalan bir nesnenin var olmadığını savunması nasıl gerçek dışı bir ifade olursa; geçmişe intikal etmiş, görme alanı dışına çıkmış olayların var olup olmadıklarının sorgulanması da gerçek dışı bir tavır haline gelir. Tarihçinin görevi geçmişte var olmuş ve gerçekleşmiş olanı görünür kılmaktır.[42] Sorun olgunun olup olmadığı değil, somut verilerin tarihçi tarafından nasıl kullanıldığı, çarpıtılıp çarpıtılmadığıdır. Fakat diğer taraftan özensiz araştırmanın sonucu çeşitli verilere ulaşamamak, verileri çarpıtmak gibi eylemler sadece tarihin değil bütün bilimlerin ortak sorunudur.

Bilim, mantıksaldır. Elde edilen bilgiler kendi içerisinde tutarlı olmalıdır. Bilim birbiriyle çelişen önermeleri kabul etmez. Sonuçlar mantıksal tutarlılığa sahip olmalıdır. Diğer taraftan herhangi bir sorunsal üzerinden ortaya atılan düşüncelerin teori haline gelmesi için mantıksal çıkarımlara ihtiyacı

41 Evans, *Tarihin Savunusu*, s. 19.
42 Olgu kavramına yönelik tartışmalar için bkz. Evans, *Tarihin Savunusu*, s. 81-107.

vardır. Teori ile elde edilen sonuçların değerlendirilmesi de kendi içerisinde mantıksal tutarlılık gerektirir.

Bilim, nihai olarak nesnel (objektif) bilgi üretme çabasındadır. Ancak nesnellik *mutlak doğru* anlamında değerlendirilmemelidir. Bilim, doğruyu ve gerçekliği arama isteğinin sonucu olarak ortaya çıkar. Bilim insanı yaşadığı çağın kendisine sunduğu sosyo-kültürel yapının, inanç veya mevcut teknolojinin mahkumudur. 17. yüzyıl teknolojisinin ürünü mikroskop altında incelenen bir mantar parçasının görünen en küçük parçası hücre (cellula) olarak adlandırıldı. Cellula, tapınakların iç kısımlarında gizlenen en küçük odanın adıydı. Gözlemi 1665 yılında yapan Robert Hooke, gördüğü şeklin insan vücudu içine saklanmış en küçük parça olduğunu düşünerek bu ismi verdi. Hooke, teknolojinin kendisine sunduğu imkanlar ölçüsünde hücreyi tanımladı. Günümüzün gelişmiş kabul edilen teknolojisiyle üretilen mikroskoplar hücre içi maddeleri ayrıntılarıyla görmeye imkân sağlamaktadır. Diğer taraftan bilim belirli şartlarda belirli sonuçların ortaya çıkması için belirli bir model ortaya koyar. Şartlar değiştiğinde sonuçlar da değişir. Şartların korunmasını sağlamak için çevresel etkinin sıfıra indirgendiği bir modelleme ile gözlem yapılır. Önceden belirlenmiş şartlarla sonuçlar elde edilir. Ancak çevresel etkinin sıfırlanması gerçek hayatta mümkün değildir. Bu idealize edilmiş modellemeler ancak laboratuvar ortamlarında gerçekleşir. Bilimin nesnelliğinden bahsederken sonuçların değişmezliği veya mutlaklığından değil ama gerçekliğe yakın bilginin elde edilme sürecinden ve çabasından bahsedilebilir. Tarihsel bilginin nesnelliği tarihsel yöntemin belirlediği gibi tarihçinin kişisel ideolojisini ve güncel sorunlarını tarihsel araştırmaya aktarmaktan kaçın-

masıyla başlar. Tarihçiliğin günümüzde karşılaştığı büyük problemlerden biri belirli bir ideolojiye hizmet amacıyla eser üretimidir. Ancak bunlar tarihsel bilgi değil, tam tersine tarihçilik dışında üretilmiş bilgilerdir.

Bilimin en önemli özelliği eleştirel olmasıdır. Bilim bir yönüyle mutlak gerçekliğe yakın doğruları ararken bir yönüyle de elde edilen bilimsel sonuçları eleştiriye tâbi tutmaktadır. Bilimsel ilerlemenin kaynağı eleştiridir. Bilimsel bilgi "iman edilen" bilgi noktasına getirilirse eleştiri olmayacağından bilimsel ilerleme de olamaz. Fizikçi Max Planck ışık üzerine çalışmalarına başladığında profesörü kendisine alanda keşfedilecek bir şey kalmadığını, boşuna zaman harcamamasını tavsiye etmişti.[43] Planck, profesöre itibar etseydi bilim dünyasını ters yüz eden kuantum fiziği ortaya çıkmayacaktı. Thomas Kuhn, bilimsel devrimlerin gerçekleşmesini paradigma değişimleriyle açıklamıştı ki bu değişimi sağlayan en büyük kuvvet eleştirinin varlığıydı. Newton'un yerçekimi kanunu 200 yıl boyunca değişmez ve değiştirilmesi dahi düşünülemez bir doğa yasası olarak kabul edildi. Gök kürelerin veya mikro varlıkların hareketlerini açıklamakta yetersiz kalınca eleştiriye uğradı. Büyük tartışmalar sonunda Einstein'ın *Genel Görelilik* kuramıyla yeni bir yerçekimi paradigması belirlendi. Bilim tarihi, bilimin eleştirel olmak zorunda olduğunu ortaya koymuştur. Jacob Bronowski, *İnsanın Yükselişi* başlıklı yapıtında eleştirel düşüncenin bilimsel ilerlemenin temeli olduğu sonucuna ulaşır. Eleştirel düşünce aracılığıyla bilginin sürekli güncellendiğini "Mutlak bilgi yoktur." cümlesiyle açıklar.[44] Bu cümle bütün bilim tarihinin kısa özetidir.

43 Evans, *Tarihin Savunusu*, s. 29.
44 Bronowski, *İnsanın Yükselişi*, s. 277.

Bilim genelleyicidir. Olgulardan sonuçlar çıkarmak isteyen bilim tek bir olayla ilgilenmez. Olgu haline gelmiş benzer olayları değerlendirerek mantıksal sonuçlar üretir. Bilimin genelleme yapması bilginin kanunlaştırılması anlamına gelmez. Genelleme benzer olayların sonuçlarının değerlendirilmesi veya benzer olayların birbirleriyle kıyaslanarak etki ve tepkinin nasıl şekillendiğini ortaya koymak anlamına gelir. Genelleme yapmak gözlenen olayların çokluğu ile ilgilidir. Bu yöntemin bilim olup olmadığı da tartışma konusudur.[45] Siyah kuğu metaforu genellemenin mutlak bilgi olamayacağını simgeler. Avrupa kıtasındaki insanlar kuğuların tartışmasız olarak beyaz olduğuna inanmışlardı. Çünkü hiç siyah kuğu görmemişlerdi. Ta ki Avusturalya'nın keşfine kadar. Yeni keşif sadece dünyanın belirli bölgelerinde beyaz kuğuların yaşadığını, diğer bölgelerde ise siyah kuğuların olabileceğini gösterdi. Hiç beyaz kuğu görmemiş herhangi bir Avusturalya yerlisi de bütün kuğuların siyah olduğu genellemesini yapabilirdi. Tarihsel bilgi anlamında da genellemelere gidilebilir. Tarihçi herhangi bir köyde yaşanan tek bir tarla anlaşmazlığından tarihsel bilgi üretmeye çalışmaz. Yaşanan ve kayıtlara geçen benzer olayları ele alarak incelenen bölgenin sosyo-kültürel veya adli yapısıyla ilgili çıkarımlarda bulunur. Kıyaslamalarla toplumlarda yaşanan değişimlerin nasıl gerçekleştiğini anlamaya ve anlamlandırmaya çalışır. Genelleyici bilginin mahiyeti doğa ve toplum bilimlerindeki en belirgin ayrışma konusudur.

Bilim seçicidir. Doğa veya sosyal bilimler açısından değerlendirildiğinde evrende sayısız olgu vardır. Bilim insanı-

45 Alan Chalmers, *Bilim Dedikleri*, Vadi Yayınları, Ankara 1994, s. 35.

nın bu olguların hepsini incelemesi mümkün değildir. Bu durumda bilim insanı bir problematik etrafında belirlediği sorulara cevap bulmak amacıyla seçilmiş olguları inceler.[46] Süreç tarihçi için de geçerlidir. Tarihsel bilginin belirlenmiş bir problematiğe bağlı üretilmesi, tarihçinin seçici olmasını gerektirir.

Bilimin belirtilen özellikleri idealize edilmiş düşüncelerin ürünüdür. Bilimsel yöntemle ilgili kimi çalışmalarda bilimin idealize özellikleri ussallık, doğruluk, nesnellik ve gerçekçilik gibi tanımlarla sınırlandırılır.[47] Dört temel özellik üzerinden bilimi değerlendiren bu bakış açısı bilimin en önemli özelliği olan *eleştirelliğini* dışarıda bırakarak bilimsel bilgiyi tartışmaya kapatır. Bu durum bilim insanlarının kendi bakış açılarıyla bilimi istedikleri gibi idealize ettiklerini gösterir. Bilimsel devrimler göstermiştir ki her teori veya kanunlaştığı düşünülen bilimsel çıkarım kuşatıcı şartların değişmesiyle yeni bir paradigmaya kavuşacaktır. Bilimin gerçekliği budur.

BİLİMSEL ARAŞTIRMA YÖNTEMLERİ

Problematik nitel, nicel ve karma araştırma olarak tanımlanan yöntemlerden biri uygulanarak incelenir. Elde edilen bilgiler uygulanan yönteme veya araştırma sürecinin özelliklerine göre bilimsel araştırma sınıflandırmaya tâbi tutulur. Veri toplama tekniklerine göre, deneysel veya belgesel (doküman) olmak üzere ikiye ayrılır. Kullanılan verinin özelliğine göre, yani birincil kaynaklar veya ikincil kaynaklara dayalı olması açısından da iki grupta değerlendirilir. Amaçlarına göre,

46 Bilimin özelliklerinin detaylı açıklamaları için bkz. Yıldırım, *Bilim Felsefesi*, s. 19-21.

47 Hugh G. Gauch, *Bilimsel Yöntem*, Dipnot Yayınları, Ankara 2016.

temel ve uygulamalı bilimler sınıflaması teorik çalışmalarla deneysel çalışmaları birbirinden ayırır. Verilerin toplanma zamanına göre anlık, kesitsel veya boylamsal olarak sınıflandırılması mümkündür. Araştırmaya dahil edilen deneklerin sayısı veya ölçme koşullarına göre de bilimsel araştırmalar kendi içerisinde tasnife tâbi tutulabilir.[48]

Bilim insanının bilimsel araştırmada kullandığı yöntem onun ele aldığı sorunu nasıl değerlendirdiğini ortaya koyar. Bunlar nicel, nitel veya karma yöntemlerdir. Nicel araştırma yöntemi (kantitatif), olayları gözlemlenebilir, ölçülebilir ve sayısal olarak ifade edilebilir şekle dönüştürerek olguları ortaya çıkarmayı hedefler. Doğa bilimleri gözleme yani varlığın niceliksel (sayısal) yapısını ölçmeye dayanır. Nicel araştırmanın verileri başkaları tarafından da gözlemlenebilir olguları belirler. Toplum bilimlerinde de sıkça uygulanan bu araştırma yöntemiyle bireylerin toplumsal davranışları sayısal verilerle açıklanır. Bu tür bilgiyi elde etmek için Tarama (Survey), Bağıntısal (Korelasyon), Deneysel ve Nedensel Karşılaştırma araştırma yöntemleri kullanılır.[49]

Nitel araştırma yöntemi (kalitatif) ise olguların niceliklerini değil niteliklerini ortaya koymayı amaçlar. Nicel araştırma olayları sayısallaştırır. Örneğin nicel araştırmada anket yapılarak bir sınıfta kaç öğrencinin ders esnasında cep telefonu kullandığı sayısal olarak tespit edilebilir. Bu araştırma bireyin telefonu niçin kullandığını sorgulamaz. Nitel araştırma; gözlem, görüşme ve doküman toplama gibi nitelik isteyen

48 *Bilimsel Araştırma Yöntemleri*, (Hazırlayanlar: Şener Büyüköztürk vd.), s. 12-14.
49 Nicel ve nitel araştırma yöntemlerinin detayları için bkz. Sedat Kanadlı, *Sosyal Bilimlerde Teoriden Uygulamaya Araştırma Sentezi: Nicel, Nitel ve Karma Yöntemler*, Pegem Akademi Yayınları, Ankara 2019.

verilerle bilgi üretme yöntemidir. Birey ve toplumun niçin öyle hareket ettiğini, toplumsal inanç, yargı ve davranışların nasıl oluştuğunu, sosyal grupların etkileşimlerinin nasıl gerçekleştiğini, kültürel yapının nasıl şekillendiğini veya tarihsel süreçte kurumların nasıl biçimlendiğini inceler. Sosyal bilim alanları çoğunlukla nitel araştırma yöntemlerini kullanırlar.

Nicel araştırma bilimsel bilgi üretiminde sadece fiziksel ve sayısal olanı ortaya koymaktadır. Tarih bölümü birinci sınıf öğrencilerinden kaç kişinin Osmanlıca dersinden başarılı veya başarısız olduğunu istatiksel olarak ortaya koymak nicel araştırmadır. Ancak bunun bilimsel bilgi açısından ne anlamı olabilir? Salt sayısal verileri elde etmek bilime veya topluma ne katkı sağlayabilir? Bilim aynı zamanda bir fayda ortaya çıkarma işi ise bu niceliksel veriler nasıl bir fayda ortaya çıkaracaktır? Bu sorular tartışmaları da beraberinde getirir. Sosyal bilimin amacı anlama ve anlamlandırma olduğuna göre istatiksel veriler anlamlandırılabildiği veya yorumlanabildiği ölçüde önem kazanır. Aksi takdirde anketlere dayalı sayısal verilerin ortaya konmasının hiçbir anlamı yoktur. Nicel verilerin anlamlandırılmasına ihtiyaç duyulduğunda devreye nitel araştırma yöntemi girer. Nitel yöntem, Osmanlıca dersinden kalan belirli sayıdaki öğrencinin niçin başarılı veya başarısız olduğunu sorgular. O zaman sayısal veriler bireyi veya toplumu anlamak için bir araç haline gelir. İşte nicel araştırmaların yorumlanmasını sağlayan araştırma modeli nicel ve nitel yöntemleri bir araya getiren karma yöntemdir.

Hangi araştırma yöntemi kullanılırsa kullanılsın bilim insanının takip ettiği bilimsel sürecin uygulama basamakları vardır. Bunlar; problemi tespit etme, problemi tanımlama veya sınırlarını belirleme, hipotez oluşturma, veri elde etme

ve depolama, verilerin çözümlenmesi, elde edilen bilgilerin yorumlanarak tutarlılığın oluşturulması, son aşamada da çıktıların somutlaştırılması için kaleme alınmasıdır. Bilimsel araştırma basamakları araştırmanın deneysel olup olmamasına göre farklılıklar gösterebilir. Deneysel bilimlerde veri elde etme ve verilerin çözümlenmesi gözlemle gerçekleşir. Sosyal bilimlerde nicel veya nitel yöntemlerle elde edilen bilgiler kullanılır. Bu farklılığın dışında bilimsel araştırma basamakları bütün bilgi alanları için geçerlidir.

Tarihçi uyguladığı bilimsel yöntemle monografik veya panoramik olmak üzere iki tür çalışma yapabilir. Monografik çalışma bir olayın veya durumun sınırlandırılarak derinlemesine incelenmesidir. Panoramik çalışma ise sosyo-ekonomik veya toplumsal olayların, kurumların uzun zaman dilimleri esas alınarak araştırılmasıdır. Tarihçiliğin yüzyıllar süren gelişiminde düşünürler tarihsel olayları panoramik açıdan ele aldılar. Amaçları insanlığın geçirdiği değişimleri belirli kanunlarla açıklayabilmekti. Tarihçilerin veya felsefecilerin bu çabası değişen zamanın ruhuna uygun olarak yeni bir tarihsel bakış açısı, diğer bir ifadeyle tarih felsefelerini ortaya çıkardı.

TARİHÇİNİN DÜNYAYA BAKIŞI: TARİH FELSEFESİ

Collingwood, felsefeyi ikincil düşünme şekli olarak tanımlar. Uzayı gözlemek birincil düşünmedir ve astronominin konusudur. Ancak birincil düşünme yoluyla elde edilen veriler üzerinden evren algısı oluşturmak ikincil düşünme şeklidir. Yani insanın düşünceye veya bilgiye ait düşünme yöntemine felsefe denir. Felsefeci farklı konuları ele alabilir. Örneğin bilgi felsefesine ilgi duyan felsefecinin tarihin nihai hedefi, tarihçi-

lerin düşünme yöntemleri veya tarihsel olayların dinamikleri hakkında düşünmesine gerek yoktur. Ancak tarihsel bilgi ile uğraşan tarihçinin felsefe ile buluşması kaçınılmazdır.[50] O halde nedir bu tarih felsefesi?

Tarih felsefesi, iki anlamda kullanılır. Birinci anlamı insan ve toplumların psiko-fizik hareketlerinin, yapıp ettiklerinin belirli nedensellik ilişkisine bağlı olarak değerlendirilmesi, anlamlandırılmasıdır. Bu şekliyle tarih felsefesi insanın ve toplumların varoluş özellikleriyle ilgilenir. Özel olanla ilgilenmez, geneli dikkate alır. Tek bir sosyal olay, bilimsel icat, siyasi bir durum, tek bir savaş veya bir ülkenin fethi tarih felsefesinin ilgi alanında olmaz. Tarih felsefesi, bütün insanlığın geçirdiği aşamaların dinamiklerini ortaya koymaya çalışır. Tarih, değişimdir. O halde tarih felsefesi değişimin hangi etkenlerle oluştuğunu sorgular ve elde ettiği sonuçları genelleştirir. İkinci anlamı ise tarih biliminin ilkelerinin düşünsel olarak değerlendirilmesidir.[51] Bu açıdan tarih bilgisinin üretilmesiyle birlikte tarih felsefelerinin başlamış olması da yadırgatıcı olmamalıdır. Ancak genel kanı tarih felsefesinin bir disiplin olarak 18. yüzyılda başladığı yönündedir. Bu düşünceye kaynaklık eden ise Voltaire'dir. Metresi Madam du Chatalet'in zihinsel dünyasını genişletmek için yazdığı *Tarih Felsefesi* adlı eseri yeni bir tanımlamanın yapılmasını sağladı.[52] Aslında Voltaire'in tarih felsefesi konusunda büyük bir iddiası yoktu. Amacı tarihsel olayların bireyin aklî yeterliliği ile algılanabileceği ve yorumlanabileceğine dair veriler ortaya koymaktı. Daha sonra Hegel, Voltaire'in tanımını

50 Collingwood, *Tarih Tasarımı*, s. 33-35.
51 Doğan Özlem, *Tarih Felsefesi*, Notos Kitap Yayınları, İstanbul 2010, s. 17-19.
52 Gilderhus, *Tarih ve Tarihçiler*, s. 53.

sistemli hale getirince tarih felsefesi insanlık tarihinden genel ilkeler çıkarmaya yönelik özel düşünme yöntemi olarak anlam kazandı.[53]

Teokratik, Hümanist, İdealist, Romantik, Pozitivist ve Marksist diye tanımlanan tarih felsefeleri insanlığın tarihsel sürecini anlamlandırmaya çalışır. Farklı isimlendirmelerle anılsalar da hepsi insanlığın tarihsel gelişimini *döngüsel* veya *doğrusal* olmak üzere iki farklı bakış açısıyla açıklayan düşüncelerdir.

DÖNGÜSEL TARİH FELSEFELERİ

Aristoteles *Poetika* başlıklı eserinde şöyle diyordu: "Şair gerçekten olanı değil, olabilecek şeyleri olabilirlik ya da zorunluluk yasalarına göre anlatmalıdır. Tarih yazarı ve şair birbirlerinden farklı yazım şekilleri kullandıkları için birbirlerinden ayrılmazlar. Çünkü Herodotos'un yazdıklarının mısralar halinde yazıldığı ve bir araya getirildiği de düşünülebilir. Ancak ister düzyazı isterse nazım olsun, Herodotos'un yazdıkları tarih eseridir. Aralarındaki farklılık tarihçinin gerçekten olanı, şairin ise olabilecek olanı anlatmasıdır. Bu nedenle şiir tarih eserine göre daha felsefidir ve ondan daha üstün kabul edilebilir. Çünkü şiir tümel olanı tarih ise tek olanı anlatır. Tümel olan dediğimizde olabilirlik ya da zorunluluk yasalarına göre belirli özellikleri olan kişilerin çeşitli biçimlerde konuşmalarını ya da eylemlerde bulunmalarını kastediyoruz. Şairler kahramanlara isim verirken buna uygun isimler seçerler. Tek olan dediğimiz zaman ise sadece

53 Collingwood, *Tarih Tasarımı*, s. 33.

bir kişinin, örneğin Alkibiades'in herhangi bir şey yaptığını söylemek isteriz."[54]

Aristoteles, tarihin şiirden daha düşük özellikli bir yazım tarzı olduğunu düşünüyordu. Bunun için üç gerekçesi vardı. İlki tarihin felsefeye uzak olduğu, ikincisi ise genel olanı değil özele (ideografik) ait olanı anlattığı ve üçüncüsü de gelecekle değil geçmişle ilgilendiği düşüncesiydi. Herodotos ile başlayan tarihçiliğin M.Ö. 4. yüzyılda bu şekilde değerlendirilmesi yadırganamaz. Herodotos sonrasındaki tarihçilerin ele aldığı konular ve bakış açıları ise yaşadıkları dönemlere göre farklılık gösterdi. Antikitenin zaman algısına bağlı olarak ortaya konan belirli tarih felsefeleri bulunuyordu. Platon veya Aristoteles'in zaman algısına bağlı olarak tarihçiler de zamanı insanın dışında mutlak varlık olarak tanımladılar. İnsan döngüsel mutlak zamanı doğa olaylarıyla gözleyebiliyordu. Günler, aylar ve mevsimler bu döngünün bir parçasıydı. İnsanın buna müdahale etmesi mümkün değildi. Aynı şekilde insan nesli de döngüsel olan doğum, yaşam ve ölümle yenilenerek devam ediyordu. İlk Çağ düşünürleri toplum, devlet ve uygarlıkları çoğunlukla insanın yaşam sürecine benzeterek yorumladılar. Uygarlıklar kuruluyor, yıkılıyor, sonra tekrar yenileri kuruluyordu.

M.Ö. 2. yüzyıldan itibaren Grek ve Romalı tarihçiler şehir devletleri veya imparatorluğun tarihsel sürecine ilgi gösterdikleri gibi tarihin nasıl algılanacağı, tarihin nihai hedefi veya tarihsel süreci belirleyen etkenler konusunda da belirli fikirler ürettiler. Bu tarihçilerden biri Polybius'tu. O, önce tarihçinin tarihi nasıl algılaması gerektiğine dair bir felsefe ortaya

54 Aristoteles, *Poetika: Şiir Sanatı Üzerine*, Say Yayınları, İstanbul 2017, s. 50.

koydu. Tarihçinin görevi, "tarihsel olay nasıl gerçekleşmişse onu öyle göstermek" idi. Ayrıca Polybius, toplum ve devletlerin döngüsel tarihe bağlı olduğunu ortaya koyan ilk tarihçi oldu. Modern kullanımına yakın tarih felsefesi Posidonius'un uygarlıkların gelişimiyle coğrafyayı ilişkilendirmesinde ve insanlığın bütünlüğü ile ilgili ileri sürdüğü düşüncelerinde kendisini gösterdi. Romalı tarihçilerden Tacitus'un rüşvet, iltimas, lükse düşkünlük gibi ahlaki çöküşün devletlerin yıkılışının esas nedeni olduğu ve bu sebeplerin zamandan bağımsız olarak etkili olacağı konusundaki düşünceleri onun döngüsel tarih algısına bağlı yaptığı açıklamalarıdır.

Hristiyan Orta Çağı'nda döngüsel tarih algısı reddedildi. Ama Müslüman düşünürler döngüsel tarih felsefesini geliştirerek devam ettirdiler. Bu felsefenin en önemli temsilcisi İbn Haldun oldu. İbn Haldun, tarih felsefesinde uygarlıkların oluşum ve çöküşlerini tarihsel dönemlerden bağımsız olarak ele aldı. Ona göre bedevi toplumları birbirine bağlayan kuvvet cesaret, atılganlık ve akrabalık bağlarıydı. Bu toplumlar ilkel yaşam sürüyor ancak savaşçı özellik taşıyorlardı. Bu nedenle yerleşik, uygar toplumlarla karşılaştıklarında şehirleşmiş olan toplumu yenilgiye uğratıyorlardı. Bedevi toplum şehirleşmeye başladıktan sonra zamanla başta savaşçılık olmak üzere kendisini ayakta tutan özellikleri kaybediyordu. Dışardan gelen yeni bedevi kabile, uygarlığı ele geçiriyor ve bu döngü devam edip gidiyordu.

İbn Haldun'un döngüsel tarih düşüncesinden etkilenen isimlerden biri olan Edward Gibbon , *Roma İmparatorluğunun Yükselişi ve Çöküşü* adlı eserini bu düşüncenin etkisinde kalarak kaleme almıştı. İbn Haldun'un tarih felsefesini kapsamlı şekilde ele alan ve Batı dünyasına tanıtan isim ise

Giambattista Vico olmuştu. Vico, İbn Haldun'un görüşlerini yeniden düzenleyerek "modern anlamdaki" tarih felsefesinin temellerini attı. Tarihçinin tarihsel bilgi üretme sürecinde nasıl davranması gerektiğini detaylı bir yöntem ortaya koyarak belirleyen Vico, uygarlıkların gelişimini yine İbn Haldun'un yaptığı gibi insan hayatına benzeterek açıkladı.

Oswald Spengler (1880-1936) ve Arnold Toynbee (1889-1975) döngüsel tarih algısının 20. yüzyıldaki en önemli temsilcilerinden oldular. Spengler, *Batı'nın Çöküşü* (Der Untergang des Abendland) adlı eseriyle toplumların tarihsel gelişimlerini değerlendirdi. Ona göre uygarlık ve kültür farklı kavramlardı. Kültür, yaşayan bir organizmaydı. Gelişiyor ve dönüşüyordu.[55] İbn Haldun ve Vico'nun düşüncelerini devam ettiren Spengler, kültürlerin doğma, büyüme ve ölümle sonuçlanan sonsuz yaşam döngüsüne sahip olduklarını düşünüyordu. Bu nedenle Spengler, kültürleri var eden önemli etkenin "yaşama arzusu ve enerjisi" olduğunu ileri sürdü. Kültürün yazgısı uygarlıkla buluşmaktı. Uygarlaşan ve yaşama arzusunu kaybeden kültürler çözülerek çöküşe geçiyorlardı. Spengler belirli bir tarih felsefesi ortaya koymakla birlikte tarihi bilim olarak kabul etmemiştir. Tarihsel olayların bir kere meydana geldiğini ve aralarında nedensellik ilişkisi kurulamayacağını belirtmiştir. Spengler'in ortaya koyduğu bu tarih felsefesi, coşumcu (ekspreyonist) olarak tanımlanmıştır.[56]

20. yüzyılın önemli tarih felsefecilerinden biri de Arnold Toynbee'dir. Oswald Spengler'in *Batı'nın Çöküşü* adlı eserini okumuş ve Spengler'in düşüncelerinden etkilenmişti.

55 Collingwood, *Tarih Felsefesi Üzerine Denemeler*, s. 83-100; Gilderhus, *Tarih ve Tarihçiler*, s. 81.
56 Collingwood, *Tarih Tasarımı*, s. 255-258.

Toynbee de tarih felsefesinin merkezine kültürü yerleştirdi. 1934-1961 yılları arasında tamamladığı 13 ciltlik *Tarihin İncelenmesi* adlı çalışmasında uygarlıkları inceleyerek yeni bir görüş ortaya çıkardı. Ona göre belirli siyasal yapıların ilişkilerini incelemek insanlığın bütün gelişimini anlamak için yetersizdi. Siyasal faaliyetler sınırlı alanda kalıyordu. Kültür ise daha kapsamlı ve uzun süreçliydi. Siyasal yapılar yok olsa da kültürler varlıklarını koruyabiliyordu. Toynbee, kültürü "bir toplumun üyelerinin soyaçekim dışında kalan içsel ve dışsal davranış düzenlilikleri" olarak tanımladı. Kültürlerin nihai amacı uygarlığa ulaşmaktı. Uygarlığı ise içinde bütün insanlığın katkısının bulunduğu, herkesi kapsayan tek bir ailenin üyeleri olarak tam bir uyum içinde yaşayabilecekleri bir toplum yapısının ortaya çıkarılma çabası olarak gördü.[57] Toynbee, karşılaştırmalı tarih incelemelerinin de öncü isimlerinden oldu. Kültürlerin hangi durumda nasıl davrandıklarını tespit etmek için tarihsel süreçleri karşılaştırdı. Karşı karşıya gelen iki kültürün yaşadığı tarihsel süreci "Meydan Okuma ve Tepki" tanımlamasıyla teori haline getirdi. Bu teoriye göre bir uygarlık meydan okuma ve karşılık verme mekanizması sayesinde doğup, gelişiyordu. Kültürlerin karşı karşıya kaldığı meydan okuma coğrafya, iklim, askerlik veya politikaya bağlı olabiliyordu. Meydan okuma, insanları yaratıcılığa teşvik ediyor fakat mevcut uyumu bozuyordu. Toplumun içindeki yaratıcı azınlık meydan okumaya tepki gösteriyor ve verilen başarılı karşılıklar toplumu uygarlığa taşıyordu.[58]

57 Toynbee'nin görüşleri Collingwood tarafından eleştirilmiştir. Bkz. Collingwood, *Tarih Tasarımı*, s. 229-235.

58 Kubilay Aysever, *Tarih Felsefesi*, Say Yayınları, İstanbul 2015, s. 48-63; Enes Kabakçı, "Arnold J. Toynbee", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 41, İstanbul 2012, s.

Döngüsel tarih felsefesi, yaşayan organizma olarak kabul edilen kültürel varlıkların sonlu olduğunu ve tarihe karıştığı düşüncesini esas alıyordu. Sonluluk düşüncesi bireysel olarak insanlar için kabul edilebilirdi ama ilahi kaynaklı dinlerin sonlu olmasından bahsedilebilir miydi? Sonluluğun kabul edilmesi ilahi kaynaklı bir dinin kendisini yadsıması anlamına gelmez miydi? Hristiyan düşünürler ilk olarak sonluluk düşüncesini reddettiler. Döngüsel tarih algısının yerine çizgisel ve ilerlemeci tarih algısının ikame edilmesi evrensellik iddiasında bulunan Hristiyanlığın öncelikleri arasında yer aldı.

DOĞRUSAL TARİH FELSEFELERİ

Doğrusal tarih felsefesi insanlığın belirli bir zamandan başlayarak çizgisel olarak kıyamete ilerlediği düşüncesini temel alır. Tarihte inişler çıkışlar vardır fakat bu iniş çıkışlar tarihsel zamanın doğrusal ilerlemesine engel olamaz. Kilise ve Hristiyanlık açısından değerlendirildiğinde kutsal din, Hz. İsa ile var olmuş ve kıyamet gününe kadar da var olmaya devam edecektir. Çünkü Tanrı insanları belirli bir amaca doğru götürmektedir.[59] Bu basit yorumun yapılabilmesi için önce zaman kavramının değiştirilmesi ve dinsel bakış açısıyla yeniden yorumlanması gerekliydi.

Antikitede zaman, insanın dışındaki mutlak varlık olarak algılanıyordu. İnsan nesli mutlak zamanın içinde doğum, yaşam ve ölüm döngüsünde yaşıyordu. Kültürler ve uygarlıklar da bu döngünün içinde belirli bir süre var oluyorlar ama mutlaka yok oluşu yaşıyorlardı. Kendisini evrensel tek

272-274; Collingwood, *Tarih Tasarımı*, s. 229-235; Gilderhus, *Tarih ve Tarihçiler*, s. 83-85; Evans, *Tarihin Savunusu*, s. 60-61.

59 Ortaylı, *Tarih Yazıcılık Üzerine*, s. 23.

gerçeklik olarak kabul eden Kilise ve Hristiyanlığın böyle bir yorumu kabul etmesi mümkün değildi. Eusebius, *Kronik* ve *Kilise Tarihi* adlı eserlerinde Hristiyanlığın evrensel inanç sistemi olduğunu ve Kilise ile birlikte Tanrı İmparatorluğu'nun kurulduğunu ileri sürdü. İnsanlar ya bu imparatorluğun içinde ya da karşısında yer alıyorlardı.

Teokratik anlamda kapsamlı tarih felsefesi Hippo Piskoposu Augustinus tarafından ortaya kondu. Augustinus önce zaman kavramını tanımladı. Ona göre geçmiş ve gelecek tamamen hayaliydi. Gerçek olan zaman *an*da bulunuyordu. Zaman insanın algısıyla şekilleniyordu ve doğrusal olarak hareket ediyordu. Zaman Tanrı tarafından yaratılmıştı, kıyamet (Eskaton) ile sonlanacaktı. Tarihin evrensel bir amacı vardı, o da eskatona ulaşmaktı. Tarih doğrusal şekilde yaşanacaktı. Augustinus'a göre insan günahkârdı ve insan *an*da yaşayarak özgür iradesiyle günahkarlığından kurtulmak için çaba gösterebilirdi. Seçimi yapacak olan insandı. Eğer Tanrı Devleti'nin bir parçası olmayı seçerse eskatonda kurtuluşa, Tanrı'nın inayetine ulaşabilirdi. İnsanlar Kilise'ye ya da şeytana hizmet edenler olmak üzere hayat yaşıyorlardı. İlahi olan iyilik, güzellik, kanaatkarlık, adalet ve manevi değerleri; şeytani olan ise şehvet, cinsellik, arzu, ihtiras ve maddi değerleri temsil ediyordu. Augustinus tarih felsefesini bu ikiliğe dayandırıyordu. Eski Ahit (Tevrat) ile Yeni Ahit (İncil) insanlığın iki tarafı olduğunu ve tarihsel olayların şeytani olanla ilahi olan arasındaki çatışmadan kaynaklandığını gösteriyordu.[60] Augustinus'un kesin çizgilerle ayrılmış dünya tasavvurundaki belirgin amaç paganların Hristiyanlığa yaklaşmasını sağla-

60 Augustinus'in tarih felsefesi detayı için bkz. Anthony Kenny, *Batı Felsefesinin Yeni Tarihi; II: Ortaçağ Felsefesi*, Küre Yayınları, İstanbul 2011, s. 19-33.

maktı. Augustinus bu düşünceleriyle paganların Hristiyan olmalarındaki önemli etken durumuna geliyordu.

Paganlar Hristiyan olmuştu ama yüzyıllar geçtikçe daha farklı sorunlar ortaya çıkıyordu. İslamiyet'in yayılarak Avrupa'ya kadar uzanması ve Cathar, Albigeois, Patarin gibi yeni tarikatların farklı din yorumlarına giderek Katolik Kilisesi'nden kopmaya başlamaları Kilise'yi sıkıntıya sokmuştu.[61] Ortaya çıkan yeni yorumlar daha keskin çizgilerin belirmesine yol açtı. Katolik inancın dışında kalanların Kilise'ye bağlılıklarını sağlamak için 1184 yılında Papa III. Lucius tarafından *Sapkınlığın Reddi Fermanı* yayınlandı. Bu ferman aynı zamanda inancından şüphe edilenlerin yargılanmaları için Engizisyon Mahkemelerinin oluşmasına zemin hazırladı.[62] Kilise'nin artık resmî politikası haline getirdiği Tanrı Devleti'nin hakimiyeti ve Kilise'nin çizdiği sınır dışında kalan herkesin *kafir* ilan edilmesi yüzyıllar süren inanç terörünü ortaya çıkardı.

Teokratik tarih felsefesi tarihin doğrusal hareketi ve evrenin sonlu olduğu düşüncesine dayanıyordu. Hristiyanlık kendi taraftarlarını mahşer gününe götüren güvenli araç olacak ve inananların kurtuluşunu sağlayacaktı. Mahşere gidiş süreci bütün insanlık tarihinde olduğu gibi ilahi olanla şeytani olanın çatışmasıyla geçecekti. Kilise'nin bu baskın görüşü Yüksek Orta Çağ'dan itibaren eleştirilmeye başlandı. Dante, Kilise'nin dünya görüşüne *İlahi Komedya* adlı eserinde karşı çıktı. Cennet'e gitmek Kilise'ye bağlılıkla değil insanların yapıp ettikleriyle ilgili olmalıydı. Kilise'nin başı Papa da yap-

61 Ahmet Hikmet Eroğlu, "Farklı İnancı Tehdit Olarak Algılamanın Sonucu: Engizisyon Terörü", *Dinî Araştırmalar*, Cilt: VII, Sayı: 20, (2004), s. 96.
62 Eroğlu, "Engizisyon Terörü", s. 97.

tığı kötülükler nedeniyle cehenneme gidebilirdi. Dante'nin açtığı yoldan giden Rönesans hümanistleri Kilise'nin hâkim düşüncesine karşı köklü eleştirilerde bulundular. Machiavelli *Prens*'te kötülük kavramına yeni bir anlam yükledi. Tarihin oluşmasını sağlayan etken devletlerin siyasal çatışmalarıydı. Hükümdarın iktidarını ve devleti korumak için her türlü kötülüğe başvurabileceği düşüncesi Kilise'nin kurguladığı iyilik ve kötülük kavramlarının yeniden yorumlanmasına ihtiyaç duyulduğu anlamına geliyordu.

İlerlemeci tarih anlayışı Aydınlanma Çağı'nda farklı yorumlandı ve çağın belirleyici düşüncesi haline geldi. İnsanı akıl varlığı olarak tanımlayan düşünürler insanın kendisini de mekanik doğanın bir parçası olarak görmeye başladılar. Aydınlanma'nın tarih felsefesi de bu bakış açısına göre şekillendi. Tarih felsefesine katkı sağlayan önemli isimlerden biri klasik Alman idealizminin ve idealist tarih felsefesinin kurucusu kabul edilen Immanuel Kant oldu. Kant, Königsberg Üniversitesi'nde eğitim gördü. Doktorasını fizik alanında yaptı. Ayrıca mantık ve felsefe dersleri verdi. Kant, felsefi olarak idealistti. İdealizm, Platon'un "idealar dünyası" tanımının yeniden yorumlanmasıyla şekillenmişti. Platon, insanın doğuştan gelen bilgilerle dünyayı algıladığını düşünüyordu. Varlıklar en mükemmel şekilleriyle idealar dünyasında yer alıyorlardı. İnsan ideal dünya bilgisine doğuştan sahipti. Ancak onu görmesi mümkün değildi. İnsanın gördüğü idealar dünyasının yansımasından ibaret olan kusurlu dünyaydı. Platon bunu insanın mağara duvarına yansıyan gölgesi olarak tasavvur etmişti. Dünyada görünen bütün varlıklar mağara duvarına yansıyan gölgeler gibiydi. Kant, Platon'un idea ve akıl kavramlarını ele aldı. Diğer taraftan da iki farklı kulvarda

gelişen akılcılar ile deneycileri bir araya getirdi. Platon'un idealar dünyasını *noumena* olarak adlandırdı. İnsan bu dünya hakkında doğrudan bilgi elde edemez. Fakat kendisini çevreleyen *fenomenler* dünyasını duyularıyla deneyimleyebilirdi. Deneyimler varlığın zihin süzgecinden geçmesiyle tanımlanabilirdi. Kant, aklın yaşamda belirleyici rol oynadığını düşünüyor ve insanlara "Aklını kullanma cesaretini göster." (sapere aude) diye seslenıyordu. Ahlak, duyguların değil aklın yönlendirmesiyle kendisini göstermeliydi.[63]

Kant, tarihin geçmişten geleceğe akıp gittiğini düşünüyordu. Onun tarih felsefesini şekillendiren temel soru, tarihin nihai olarak nereye gittiğiydi. Hristiyan düşünürler bu soruya "mahşere doğru" diye cevap vermişlerdi. Akıl Çağı'nın düşünürü Kant, dinsel yorumu dünyevileştirdi. 1784 yılında yayınladığı *Dünya Yurttaşlığı Amacına Yönelik Genel Bir Tarih Düşüncesi* başlıklı yazısında tarihi yeniden yorumladı. Kant'a göre tarih doğanın belirlediği bir amaca doğru gidiyordu. İnsanlık tarihi, doğanın görünmeyen bu planının gerçekleşmesinden ibaretti. İnsanların bireysel davranışları karmaşık ve düzensiz görünebilirdi ancak insanlık tarihine genel olarak bakıldığında bütün tarih insan türünün ilerlediğini ortaya koyuyordu. Diğer taraftan doğanın diğer bir amacı insanlığın özgürleşmesi ve özüne göre yaşaması ve nihai olarak mutlu olmasını sağlamaktı. Bu da insan doğasını yansıtan bir toplum düzeninin kurulması ile adaleti sağlayacak yurttaşlar yasasının uygulanmasıyla olabilirdi. Kant, tarihsel ilerlemenin nihai olarak "insanlığın yetkin bir yurttaşlar birliği kurmasını" hedef aldığını ve bunun doğa planının bir parçası olduğunu

63 Warburton, *Felsefenin Kısa Tarihi*, s. 167-183; Kant'ın görüşleri için ayrıca bkz. Collingwood, *Tarih Tasarımı*, s. 147-160.

düşünüyordu. Kant, doğa ve tarihi iki farklı gerçeklik olarak ele alıyordu. Doğa dışsal etken olarak tarihsel olayların nasıl şekilleneceğini belirliyordu.[64]

Aydınlanmanın salt aklı ön plana çıkarması tepkilere de yol açtı. Johann Gottfried Herder (1744-1803) her şeyi anlamaya muktedir aklın varlığını reddetti. Herder, Königsberg Üniversitesi'nde Kant'ın öğrencisi olmuştu. Ancak evren ve insanlık tarihi hakkındaki düşünceleri Kant'tan çok farklı gelişmişti. İlk önemli çalışması olan *İnsanlık Kültürü Tarihinin Felsefesi* başlıklı çalışmasını 1774 yılında yayınladı. On yıl sonra toplamı dört cilt olan *İnsanlık Tarihinin Felsefesi* adlı eserinin birinci cildi okuyucuyla buluştu. Herder, tarihin nihai amacının ne olduğuna dair yapılan tartışmaya "hümanite" açıklamasıyla katıldı. Ona göre hümanite, insanın tarih yolculuğunda kendini gerçekleştirmesinin ifadesiydi. Voltaire ve David Hume, insanlık tarihini bütün halinde tasavvur etmişler ve "tüm tarihi" kapsayan evrensel akıldan, bu aklın top yekûn ilerleyişinden bahsetmişlerdi. Herder'in öncelikli itirazı bu düşünceye oldu. "Tüm tarih" diye bir tanımlama ve kavram olamazdı. Böyle bir iddiada bulunanlar dönemlerin kendilerine özgü aklını tarihe taşıdıklarının farkında değillerdi. Her çağın özelliğini belirleyen kendine göre algılayış, düşünüş ve değerler toplamı yani Herder'in ifadesiyle zeitgeist (zamanın ruhu) vardı. Bu nedenle her dönem veya çağ birbirinden tarihsel özellik açısından farklı idi. "Tüm tarih" kavramı tarihsel dönem farklılıklarının reddi anlamına geliyordu. Tarihçiliğin veya belirli bir tarih felsefesiyle tarihi incelemenin amacı farklı dönemlerde kendini gerçekleştiren

64 Immanuel Kant, "Dünya Yurttaşlığı Amacına Yönelik Genel Bir Tarih Düşüncesi", *Tarih Felsefesi: Seçme Metinler,* Doğu Batı Yayınları, Ankara 2012, s. 31-47.

hümaniteyi görebilmekti. Bu açıdan *hümaniteci* bakış açısı tarihi "anlamlandırmayı ve anlamayı" kolaylaştıracak bir ölçü, bir gösterge olacaktı. Örneğin Greklerin dünyasını *güzellik*, Romalıların dünyasını *hukuk*, Orta Çağ dünyasını *kozmopolitlik* düşüncesi belirlemişti. Güzellik düşüncesinin Grek dünyasını belirleme biçimi ve özelliklerine başka tarihsel dönemlerde aynen rastlamak mümkün değildi. Bu yüzden Grek dünyası yalnızca bu dünyaya ait belirleyici varlıkların ışığında özgün, bir defalık ve bireysel bütün oluşturuyordu. Tarih felsefesinin esas görevi, çağ veya dönemlerin bir kez daha tekrarlanmayacak özgün bütünlüklerini, insanlık tarihinde *hümanite*nin gerçekleştiği anlar olarak görebilmemizi sağlamasıydı. Herder'e göre insanlık iniş çıkışlarıyla da olsa belirli bir gelişme gösteriyordu. Bebeklikten olgunluğa doğru ilerleme yaşanmıştı ancak bu ilerleme geçmişin tamamen silindiği bir süreç değildi. İnsan gelenekleriyle güne ulaşıyordu. İnsan, kendisini sarıp sarmalayan, şekil veren gelenekler bütünü içinde hazır bulunuyordu. Bu yüzden gelenekler "bugünde yaşayan geçmiş"ti. İnsan olmak geleneklerin varlığı demekti. Gelenek yoksa insan yalnızca doğa içindeki sıradan bir varlığa indirgeniyordu. Doğa varlığı olan *homo antrophos*un tarihi yoktu. Tarih içinde var olan insanın yani *human*'ın, tarihi vardı. Her insan geçmişten aktarılan bilgilerin, deneyimlerin, geleneklerin kuşaktan kuşağa aktarılmasıyla şekillenen *insan türünün* ürünüydü. Hayvanlardan farklı olarak insan türünün geçmişten devrederek gelen birikimi olduğu için birikimin kendisi, bireylerin yapıp ettiklerinin ürünü olarak *hümaniteydi*. İnsanı insan yapan bu birikimdi. [65]

65 Özlem, *Tarih Felsefesi*, s. 74-84; W. H. Walsh, *Tarih Felsefesine Giriş*, Hece Yayınları, Ankara 2006, s. 153-158; Herder'in düşünceleri için ayrıca bkz.

Herder, evrimci bir gelişme teorisi ortaya koydu ve doğanın işleyişinin ereksel yani bir hedefe yönelik olduğunu ileri sürdü. Ona göre; yeryüzü sürekli bir varoluş ve oluşlar sahnesidir. En basit yaşam biçiminden en yüksek örgütlü yaşam biçimine doğru ilerleme veya yükseliş vardır. Bunu gerçekleştiren canlı, insandır.[66] İnsan türünün ilkelden karmaşık toplum düzenine geçtiği aşamaların veya çağların her biri doğa tarafından hazırlanmıştır. Her bir çağ bir sonraki çağın doğmasının şartlarını kendi içerisinde taşır.[67] Herder'in farklı dönemleri anlamaya yönelik bu görüşleri *tarihcilik* (historismus) veya *hümaniteci* tarih anlayışı olarak tanımlanır. Alman Tarih Okulu, Herder'in görüşleri üzerine bina edilmiştir.

Alman idealizminin ana konusu tarih ve tarih felsefesidir. Bu nedenle Kant'ın takipçileri tarih felsefesine ilgi duyarak ustalarını aşacak bakış açıları ortaya koymaya çalıştılar. Kant'ın doğrudan takipçisi Friedrich Schiller (1759-1805) oldu. Schiller'in Kant'tan farklı özelliği tarihçi olmasıydı. Jena Üniversitesi'nin tarih kürsüsünde görev yapıyordu. Felsefeden çok şairlik yönü kuvvetliydi. Kant'ın ilerlemeci tarih görüşünü savunuyordu. Fakat tarihin nihai amacı konusunda farklı düşünceleri vardı. Kant, nihai amacın mutluluk olduğunu düşünüyordu, Schiller ise evrensel tarihin amacının modern dil, modern hukuk, modern toplumsal kurumlar ve modern giyim gibi oluşumlarla *anın* ve şimdinin ortaya çıkmasını sağlamak olduğunu ileri sürdü. Tarihin geleceğe ışık tutmayacağını, bütün birikimin ancak şimdiyi temsil

Collingwood, *Tarih Tasarımı*, s. 141-147.

66 Macit Gökberk, *Kant ile Herder'in Tarih Anlayışları*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2019, s. 147-163; M. Şükrü Akkaya, "Herder: Şahsiyeti ve Eserleri", *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Cilt: IX, Sayı: 1-2, (1951), s. 165-173.

67 Collingwood, *Tarih Tasarımı*, s. 124-128.

edebileceğini söyledi. Diğer taraftan Kant tarihsel incelemeyi siyasal ilerleme ve değişimle sınırlarken Schiller sanat, din, iktisat gibi toplumu ilgilendiren konuları da tarihsel ilerlemenin içine aldı.[68]

Kant'ın diğer bir takipçisi yine öğrencisi olan Gottlieb Fichte'dir (1762-1814). Fichte, Kant'tan sonra Alman idealizmini şekillendiren ikinci düşünür oldu. Kant'ın evrensel akıl kavramıyla Herder'in hümanite görüşünü bir araya getirdi. Tarihçinin işinin ele aldığı tarihsel dönemi anlamak olduğunu ileri sürerek Herder'in görüşlerini benimsedi. Her çağın kendine özgü bir özelliği vardı. Bu nedenle tarihçi çağın kendine özgü yapısını çözümlemek, ana hatlarının neler olduğunu, diğer tarihsel hatların bu ana hatlardan nasıl çıktığını göstermek durumundaydı. Diğer taraftan Fichte, Kant'ın fikirlerini de kabul ediyordu. Çağlarda farklılıklar ve kendine özgülükler olmakla birlikte her çağın oluşturduğu kavramlar zorunlu olarak diğer çağa bağlanıyor ve mantıksal bir ardıllık oluşturuyordu. Fichte, kendi felsefi sistemini bu ilerlemeci ardıllık üzerine bina ediyordu. O, tarihsel ilerlemeyi *diyalektik* adı verilen bir süreçle açıklıyordu. Çağın özelliğini belirleyen her kavram üç mantıksal yapıyla şekilleniyordu: Tez, antitez ve sentez. Tez, kavramın soyut bir şekle kavuşması demekti. Her tez kendi karşıtını doğuyor ve karşıtlık antitez olarak kendini gösteriyordu. İki görüşün çarpışması bir görüşü üstün kılmıyor tam tersine sentez ortaya çıkıyordu. Fichte, Kant'ın düşüncelerini takip ederek tarihin temel amacının aklın özgürleşmesini sağlamak olduğunu düşünüyordu. Fakat Kant'a bir ekleme yapıyordu. Buna göre nihai özgürlük diğer

68 Collingwood, *Tarih Tasarımı*, s. 141.

kavramlarda olduğu gibi tez, antitez ve sentez aşamalarının zorlu sürecine bağlı olarak ortaya çıkıyordu. Fichte'nin diyalektik tarih düşüncesi daha sonraki düşünürleri etkiledi ve 19. yüzyılın hâkim düşüncelerinden biri haline geldi.[69]

Jena Üniversitesi profesörlerinden Georg Wilhelm Friedrich Hegel (1770-1831) Kant'tan etkilenen diğer bir idealist Alman düşünürüydü. Kant'tan etkilenmekle birlikte onun düşünce sistemini yetersiz buluyordu. Kant, insan doğasının sınırlılığına inanırken Hegel insanın öğrenmede sınırının olmadığını ileri sürüyordu. Ona göre dünya mantık demekti. İnsanlar mantığın sınırlarını aştıklarında insanlığın sınırlarını da aşmış olacaklardı. Hegel üç tür tarih yazımı öngörüyordu. Birincisi Herodotos veya Thucydides gibi *sıradan tarihçilerin* yaptığı kaynakları kullanarak metin oluşturmaktı. İkincisi düşünsel tarih yazımı ve üçüncüsü de felsefi tarih yazımlarıydı.[70] Hegel, insanlığın tarihini en üst düzeyde ancak felsefecilerin çözümleyebileceğini düşündüğü için felsefi tarih yazımının felsefeciler tarafından yapılmasının gerekliliğini savunuyordu. Bu nedenle öncüllerinden daha farklı bir tarih felsefesi sundu. Ancak bu tarih felsefesi tarih üzerine düşünmeyi ifade etmiyor, doğrudan tarihin kendisini ele alıyordu. Hegel, felsefi tarih yazımı dediği metodu kullanarak tarihsel olguların neden ve nasıllarını belirlemeyi ve bu şekilde insanlık tarihinin gelişimini ortaya koymayı amaçlıyordu. Yaklaşımıyla felsefe içinde tarihe, tarih yazımında da felsefeciye özel yer veren ilk kişi de Hegel oluyordu.[71]

69 Collingwood, *Tarih Tasarımı*, s. 142-147.

70 Hegel, *Tarihte Akıl*, s. 11.

71 Anthony Kenny, *Batı Felsefesinin Yeni Tarihi*, Cilt: III, Küre Yayınları, İstanbul 2011, s. 122.

Hegel, felsefi tarih yazımını tanımlamak için "Minerva'nın baykuşu ancak gün batarken uçmaya başlar." metaforunu kullandı. Minerva, Roma İmparatorluğu'nda bilgelik tanrıçasıdır. Hegel, bu metaforuyla insanlık tarihinin akışını anlamanın yolunun günün olaylarını gece çöktüğünde gözden geçiren biri gibi olup bitmişe geç bir zamanda dönüp bakmak olduğunu ifade ediyordu. Yani tarih katlanmış bir kâğıdın açılması gibiydi. Üzerindeki yazıların okunabilmesi için bütün kıvrımların açılması gerekiyordu. Hegel kendi zamanının bu olgunluğa eriştiğini, artık insanlık tarihinin bütün çıplaklığı ile ortaya konabileceğini düşünüyordu.[72]

Hegel, düşüncelerini *Tarih Felsefesi* başlıklı yapıtında ortaya koydu.[73] Platon ve Kant'ın zihnin dışında var olan gerçeklik fikrine karşı çıktı. Ama Hegel de idealistti ve düşüncenin maddeden önce geldiğini, maddeyi ve varlığı şekillendiren gücün zihin olduğunu kabul ediyordu. İnsanlığın ilkelden başlayarak çizgisel bir gelişme takip ettiği düşüncesindeydi. Ancak bu gelişme çatışmalarla gerçekleşiyordu. Tez ve antitez bağlamında ortaya çıkan çatışmalar sentez ile sonuçlanıyor, sentez yeni bir tez haline geldiği için tekrar antitez ortaya çıkarak çatışmalar devam ediyordu. Tarihsel diyalektik aynı zamanda özbilincin oluşmasının da bir yoluydu. 1807 yılında yayınladığı *Tinin Fenomenolojisi* adlı eserinde öz-bilinç, diyalektik ve özgürlük kavramlarını *köle-efendi* örneğiyle açıkladı. *Efendi*, öz-bilinçli bir birey olarak kabul görmek ister, bunu başarmak için de bir *köle*ye ihtiyaç duyar. *Köle*nin de kendisi gibi kabul görülmeyi hak ettiğini onaylamaz. *Köle-efendi* ilişkisi eşit değildir. Birinin öleceği bir çatışma

72 Warburton, *Felsefenin Kısa Tarihi*, s. 191-194.
73 G.W.F. Hegel, *Tarih Felsefesi*, İdea Yayınları, İstanbul 2006.

ortaya çıkar. Bu mücadele süreci aynı zamanda kendi kendini baltalayıcıdır. *Efendi* ve *köle* en sonunda birbirlerine ihtiyaç duyduklarını ve birbirlerinin özgürlüğüne saygı duymaları gerektiğini kabul ederek, uzlaşmaya giderler.[74]

Hegel 18. yüzyılın düşünürüydü. Çağın belirleyici kavramı akıl ve düşünceydi. Sonuçta Hegel, kendi çağındaki kavramların ürünüydü. Zihin ve *tin* adını verdiği varlığın özünü oluşturan soyut kavramın gerçekliği üzerinde durmuştu. Ancak onun kavramlaştırdığı *idealist diyalektik* düşünce 19. yüzyılın şartları içerisinde farklı bir yoruma kavuştu: *Diyalektik Materyalizm* veya *Tarihsel Materyalizm.*

18. yüzyılda başlayan Sanayi Devrimi işgücünün tanımını değiştirdi. Sanayi sektörlerine bağlı olarak 19. yüzyılın ilk yarısında işçi sınıfı ortaya çıktı. Küçük yaşta çocukların işçi olarak çalıştırılması, çalışma saatlerinin çok fazla ama ücretlerin çok düşük olması, sefalet ve hak yoksunluğunun büyük Avrupa şehirlerinde kendini göstermesi yakın gelecekte büyük bir toplumsal patlamanın yaşanabileceğini düşündürüyordu. Siyasal olarak da Avrupa kaynıyordu. Daha fazla özgürlük talebiyle 1830 İhtilalleri bütün Avrupa ülkelerini derinden etkilemişti. Aynı şekilde özgürlük sloganlarıyla başlayan 1848 İhtilalleri karamsar bir atmosfer ortaya çıkarmıştı. Bu atmosferin ortaya çıkardığı bakış açısıyla Karl Marx (1818-1883) ve Friedrich Engels (1820-1895) 1848 yılında yayınladıkları *Komünist Manifesto* ile dünya işçilerini birleşmeye ve kapitalizmi devirmeye çağırıyordu.[75]

74 Warburton, *Felsefenin Kısa Tarihi*, s. 197.
75 Karl Marx & Friedrich Engels, *Komünist Manifesto*, Can Yayınları, İstanbul 2008.

Karl Marx, 1841 yılında Jena Üniversitesi'nde *Demokritos ile Epikuros'un Doğa Felsefeleri* başlıklı teziyle doktorasını tamamlamıştı. Marx'ın incelediği her iki antikite düşünürü de materyalistti. Demokritos her şeyin maddeden yapıldığı düşüncesiyle, Epikuros de Tanrı'yı sorgulamasıyla öne çıkan isimlerdi. Marx, Hegel'in *idealist diyalektik* görüşünden etkilenmişti.[76] Kendi çalışmalarında elde ettiği materyalist düşünce ile Hegel'in diyalektik kavramını bir araya getirdi. Doğada yalnızca madde vardı ve özden önce madde geliyordu. Doğadaki değişim ve gelişmeler maddenin girdiği çatışmanın yani *diyalektik/tarihsel materyalizmin* sonucuydu.[77]

Marx, doğa için tanımladığı diyalektik materyalizmi toplumsal gelişmeler için de tarihsel materyalizm düşüncesiyle açıkladı. Ona göre insanın düşüncelerini belirleyen şey yaptığı işti. Balıkçılık yapan biriyle edebiyatla uğraşan birinin düşünsel gelişimi aynı olamazdı. Madde değiştikçe düşünceler de değişiyordu. Dolayısıyla düşünceyi şekillendiren şey madde olmalıydı. İnsan ilişkilerinin yönünü belirleyen etken de düşünceler değil üretimdi. Bu durumda insanlık tarihine yön veren güç ekonomik üretim tarzları ve üretime koşut olarak belirlenen sınıflardı. İnsanlık tarihi boyunca beş adet üretim tarzı ortaya çıkmıştı. Kabile üretim tarzında ortak üretim-ortak tüketim olduğu için eşitlik vardı. Grek ve Roma'da başlayan antik üretim tarzı özel mülkiyeti esas alıyordu. Toplumun sınıflara ayrılması bu üretim biçiminden kaynaklanmıştı. Feodal üretim tarzı tarıma dayanıyordu.[78]

76 Karl Löwith, *Tarihte Anlam*, Say Yayınları, İstanbul 2012, s. 63-65; Collingwood, *Tarih Tasarımı*, s. 183-184.
77 Henri Lefebvre, *Diyalektik Materyalizm*, Kanat Kitap, İstanbul 2006, s. 38-42.
78 Anthony Giddens, *Tarihsel Materyalizmin Çağdaş Eleştirisi*, Paradigma Yayınları, İstanbul 2000, s. 2-3.

Hegel'in tanımladığı *köle-efendi* ilişkisi feodal dönemde somutlaşıyordu. Köylü güvenlik ve ekmek karşılığında özgürlüğü ile emeğini vassala veriyordu. Kapitalist üretim tarzı ise sanayi toplumuyla ortaya çıkıyordu. İşçi sınıfı ekmek için emeğini burjuva sınıfına satıyordu. Bu özel mülkiyet ve kar ile şekillenen ekonomi sistemiydi. Burjuva daha fazla kar elde etmek için işçileri eziyor, sömürüyordu.[79] Karl Marx kapitalist ekonomik sistemle ilgili düşüncelerini *Das Kapital* adlı eserinde detaylı olarak açıklıyordu.[80]

Dört ekonomik üretimin dışında kalan Nil Vadisi ve Hindistan'da uygulanan bir de Asya üretim tarzı vardı. Asya üretim tarzında bağımsız soylu sınıf bulunmuyordu. Üretim ve paylaşımı merkezi devlet yapıyordu.[81] Üretim tarzlarına bağlı olarak ortaya çıkan sınıf eşitsizlikleri maddi çatışmalara yol açıyordu. İnsanlık tarihinin gelişimini belirleyen, toplumsal yapıyı ortaya çıkaran *tarihsel materyalizm*di. Karl Marx, Hegel'in baş aşağı duran *diyalektik* algısını ayakları üzerine oturttuğunu söylüyordu.[82]

Karl Marx'ın tarih felsefesinin en fazla etki uyandıran bölümü geçmişe ait olan değerlendirmeleri değil geleceğe yönelik olanıydı. Bu değerlendirme tarihin nihai hedefinin ne olduğuna dair bir açıklama getiriyordu. İnsanlık ilkel toplum yapısından kapitalist yapıya ulaşmıştı. Sınıf çatışması sonucunda işçiler bilinçlenerek üretim araçlarına el koyacaklardı.

---

79 Anthony Kenny, *Batı Felsefesinin Yeni Tarihi*, Cilt: IV, Küre Yayınları, İstanbul 2017, s. 31-36; Lefebvre, *Diyalektik Materyalizm*, s. 81-121.

80 *Das Kapital*'in birinci cildi 1867 yılında Marx tarafından, diğer iki cildi ise ölümünden sonra arkadaşı Engels tarafından yayınlandı.

81 Giddens, *Tarihsel Materyalizmin Çağdaş Eleştirisi*, s. 7.

82 Marx'ın diyalektik görüşleri için bkz. Gilderhus, *Tarih ve Tarihçiler*, s. 75-79; Collingwood, *Tarih Tasarımı*, s. 183-188.

İşçilerin hakimiyetiyle komünist üretim tarzı ve komünist yönetim biçimi ortaya çıkacaktı. Marx'ın bu ilerlemeci ve kehanet dolu düşünceleri Karl Popper tarafından *tarihselcilik* olarak tanımlanarak ağır eleştiriye tâbi tutuldu.

Doğrusal tarih felsefesi insanlık tarihinin ilerlemesinde belirli kanunlar bulma çabasını yansıttığı için pozitivistler de ilerlemeci, doğrusal tarih algısını savundular. Pozitivizmin temel sloganı *birlik* ve *ilerleme* idi. Pozitivizm, tarihsel ilerleme sürecinin kanunlarını bulmayı hedefliyordu. İdealizm, Pozitivizm ve gerekse Marksizm'in eleştirilere uğraması yeni düşünceler ve bakış açılarının ortaya çıkmasına yol açtı. Varoluşçuluk düşüncesinin öncü isimlerinden Soren Kirkegaard, İdealizm ve Materyalizmi eleştirenlerden biri oldu. Aynı şekilde Arthur Schopenhauer, Jacop Burckhardt ve Nietzsche idealist ve materyalist düşünce sistemlerini eleştirdiler. Wilhelm Diltey ve Benedetto Croce ise Pozitivizmin ortaya çıkardığı nedensellik ve mekanik tarih anlayışını reddettiler.

Doğrusal ve ilerlemeci tarih anlayışına sahip olmakla birlikte antipozitivist ve antimarksist yaklaşımlarla insanlık tarihinin gelişimini değerlendiren ve modern toplumun yapısını çözümlemeye çalışan önemli isimlerden biri Max Weber (1864-1920) oldu. Weber, Pozitivizmin nedensellik kanunlarına karşı çıktı. Ona göre tarihsel olaylar tekrarlanmadığı için nedensellikle ilgili kanunlar sadece doğanın gözlenmesinde kullanılabilirdi. Tarihin amacının yalnızca toplumsal olayların birbirleriyle bağıntısının kurulması değil aynı zamanda insanlar için "ne anlama geldiğinin" de sorgulanması olduğunu ileri sürdü. Onun düşünceye, özellikle tarihsel dönemleri anlamaya yönelik tavrı Alman idealistleri ve Alman Tarih Okulu'nun üzerindeki etkisinden kaynaklanıyordu. Doçentlik

tezini Alman Tarih Okulu etkisi altında kaleme almıştı.[83] Bu nedenle gerçekliği maddi olandan çok düşünsel ve kültürel gelişmeye bağlıyordu. Weber'e göre insanlığın yaşadığı tarihsel süreç toplumların gittikçe akılcılaştığını (rationalization) gösteriyordu. Toplumsal kurumlar akılcılaşarak dinsel kural ve açıklamaların dışına çıkıyordu. Akılcılaşma bütün kurumlar için geçerliydi ve akılcılaşmanın devlet yönetiminde geldiği nokta bürokratik organizasyondu.[84]

Weber'in bürokrasiden kastı bir toplumun oluşturduğu bütün kurumlardı. Weber, *Bürokrasi ve Otorite* başlıklı eserinde bürokrasinin akılcılaşmasını ele aldı. Ona göre tarihin ortaya çıkardığı bürokratik organizasyonun bazı özellikleri vardı. Bürokrasi öncelikle yazılı kurallar üzerinden işliyordu. Kişinin keyfi hareketinin dışına çıkarak kamusal kurallar doğrultusunda hareket ediyordu. Yani devlet otoritesi canı istediği şekilde hareket edemiyordu. Liyakat ilkeleri (meritokrasi) önem kazanıyor ve uzmanlaşma ortaya çıkıyordu. Akılcı bürokrasi hiyerarşik olarak yapılanıyordu. Kimlerin hangi işleri nasıl yapacakları bu hiyerarşi içinde belirleniyordu. Weber bu hiyerarşik yapılanmaya *patrimonyal bürokrasi* adını veriyordu.[85] Bürokrasi kişilere göre değişmiyordu, Weber'in tanımıyla *impersonal*di. Belirlenmiş kurallar kişilere göre şekillenmiyor, herkes için geçerli hale geliyordu. Kurumların şekillenmesi gönüllülük veya zorlama esasına göre gerçekleşiyordu. Zorlamada yasal bir otorite söz konusuydu. Weber'in tespitlerine göre tarihsel süreçte üç tür otorite var olmuştu. Geleneksel otoritede geçmişten gelen güçlerin kutsallığı

83 Kızılçelik, *Sosyoloji Teorileri*, s. 244.
84 Özlem, *Tarih Felsefesi*, s. 444-469.
85 Max Weber, *Bürokrasi ve Otorite*, Adres Yayınları, Ankara 2005, s. 48.

kabul edilerek otoritenin meşruiyeti devam ettiriliyordu. Örneğin kutsal kabul edilen bir hanedana ait bireylerin birbiri ardına tahta çıkmaları geleneksel otoritenin devamını sağlıyordu. Bu otoritede sorgulama ve eleştiri bulunmuyordu.[86] Weber'in kullandığı kavramlardan biri *patrimonyal devlet*ti. Geleneksel iktidarlar ataerkil yönetim biçiminde şekilleniyor, ülke tamamen otoritenin mülkü kabul ediliyor ve devlet yapılanmasında akrabalar, yanaşmalar, serfler, hür kalmış köleler gibi sadakat yani patrimonyal bağı olan kişiler devlet memuriyetlerine getiriliyordu. Patrimonyal bağı olmayan kişilere de görev verilebiliyordu. Bunlar çoğunlukla köle-efendi veya kulluk ilişkisi içinde otoriteye bağlılık sözü vererek kişisel hürriyetinden vazgeçenlerden seçiliyordu.[87] Weber, Doğu toplumlarının yönetim biçimlerini patrimonyal yönetim olarak tanımlamıştı. Ancak Halil İnalcık bu görüşe karşı çıkarak Osmanlı İmparatorluğu'nun patrimonyal özellikler göstermediğini belirtir.[88]

Toplumsal değişim daha gelişmiş bir otorite türünü ortaya çıkarmıştı. Bu *akılcı yasal otorite* idi. Yasal otorite normatif kurallara göre işliyordu. Otorite konumunda bulunanlar belirli kanun ve kurallar çerçevesinde emir verme hakkına sahip oluyorlardı. Akıl, mantık ve hukuk çerçevesinde otorite meşrulaşıyor, bürokratik organizasyon ortaya çıkıyordu.[89] Toplumların kaderini belirleyen diğer bir otorite türü *karizmatik otorite*ydi. Peygamberler ve siyasal liderler bu otorite türünün örnekleriydi. Tanrı tarafından seçilmiş olmak ve

86 Weber, *Bürokrasi ve Otorite*, s. 55-56.
87 Weber, *Bürokrasi ve Otorite*, s. 56-57.
88 Halil İnalcık, "Comments on Sultanism, Max Weber's Typification of the Ottoman Polity", *Princeton Papers in Eastern Studies*, Issue: 1, (1992), s. 49-72.
89 Weber, *Bürokrasi ve Otorite*, s. 40-49.

olağanüstü güçlerin Tanrı ile ilişkilendirilmesi düşüncesi karizmatik otoriteye meşruiyet kazandırıyordu. Bu tür otoriteler ne akılcı ne de gelenekseldi.[90]

Weber, Marx'ın tarihsel materyalizm düşüncesini reddetti. Tarihin ilerleme dinamiğinde ekonomik faktörlere önem atfetmedi. Tarihsel ve toplumsal değişimde ekonomik olan veya olmayan birçok etkenin toplumsal ve tarihsel değişime neden olabileceğini ileri sürdü. Weber tarihsel süreçte toplumsal sınıfların ortaya çıktığına inanıyordu. Ancak bu sınıfların Marksizm'de olduğu gibi yalnızca ekonomik temelli olmadığını düşünüyordu.[91] Toplumsal sınıflar *saygınlık* (prestij) ve *otorite* temelinde şekilleniyordu. *Saygınlık* toplumsal statüyü belirliyordu. Partiler veya diğer organizasyonlarıyla da toplumsal güçler belirleniyordu.[92] Diğer taraftan Weber, kapitalist ekonominin ortaya çıkmasını Marx gibi sadece maddi etkenlere bağlamadı. Kurum ve sistemlerin ortaya çıkması dönemlerin değer ve tutum bütünlüğünün sonucuydu. Kapitalist ekonominin Protestanlığın ortaya çıkardığı kültür ortamında geliştiğini *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu* adlı yapıtında ele aldı.[93]

İnsanlık tarihinin büyük resmine bakmak ve belirli toplumsal veya tarihsel kanunlar ortaya koyabilmek tarih felsefelerinin nihai amacıydı. Kanunlar ortaya çıkarma iddiasında olmayan bazı okullar ve anlayışlar ile bu düşüncelerin yansı-

90 Weber, *Bürokrasi ve Otorite*, s. 75-81.
91 Kızılçelik, *Sosyoloji Teorileri*, s. 239-245.
92 İsmail Doğan, *Sosyoloji: Kavramlar ve Sorunlar*, Sistem Yayıncılık, İstanbul 2000, s. 125-129.
93 Max Weber, *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu*, Ayraç Yayınları, Ankara 1999.

ması olan yazım tarzları da tarihçiliğin şekillenmesinde tarih felsefeleri kadar önemli rol oynadı.

TARİHÇİNİN OKULLARI, ANLAYIŞLARI VE YAZIM TARZLARI

Herodotos'un *tarihi keşfinden* sonra tarih yazıcılığı zamanın ruhuna göre şekillenerek gelişti. Günümüz tarihçiliği açısından değerlendirildiğinde Herodotos, Thucydides veya diğer antikite yazarlarının yazdığı metinler ilkel hatta yapılan iş bir çeşit *vakanüvis*likten ibarettir. Buna rağmen her eser ortaya çıkardığı etki ve kendisinden sonra gelenleri yönlendirmesi açısından bilimsel tarihçiliğin gelişmesine katkı sağladığı için önemlidir. Fichte'nin ifadesiyle çağların ortaya çıkardığı *kavramlar* tarih yazıcılığının da yönünü belirledi. Orta Çağ'da teokratik tarihçilik hâkim yazım tarzı iken Yeni Çağ'da akılcı tarih yazıcılığı ön plana çıktı. Yine çağların ortaya çıkardığı özelliklere göre belirli ekoller etrafında bir araya gelen düşünürler ve tarihçiler tarihsel bilgi üretiminin nasıl olması gerektiği konusunda görüşler ortaya koydular. Bu ekoller günümüzde *tarih okulları* olarak tanımlanmaktadır.

TARİH OKULLARI

Tarih okulu kavramı literatüre 19. yüzyılın ilk yarısından 1930'lara kadar geniş bir kitleyi etkileyen Alman Tarih Okulu ile girdi. Öncülüğünü Johann Gottfried Herder, Wilhelm von Humboldt, Adam Müller ve Friedrich List'in yaptığı Alman Tarih Okulu zamanla ekonomist ve sosyologların da katılımıyla farklı görüşlere ayrıldı. Düşünsel farklılıkları tanımlamak için Okul'un temsilcileri üç kuşakta değerlen-

dirilir. Wilhelm Georg Friedrich Roscher, Karl Knies ve Bruno Hildebrand *Eski Alman Tarih Okulu*'nun Gustav von Schmoller, Lujo Brentano, Karl Bücher, Friedrich Knapp, Adolph Wagner *Yeni Alman Tarih Okulu*'nun, Arthur Spiethoff, Werner Sombart ve Max Weber *ise En Yeni Alman Tarih Okulu*'nun temsilcileridir.[94] Alman Tarih Okulu'nun tarihçi kanadının önemli isimleri Heinrich von Sybel, Friedrich Karl von Savigny ve Leopold von Ranke'dir.[95] Alman Tarih Okulu'na mensup olanların çoğunluğunun ekonomist olması tarihsel bilginin ekonomiyle iç içe geçmiş bir yoruma kavuşmasına zemin hazırladı. Bu nedenle Tarih Okulu aynı zamanda Alman ekonomi okulunun da temsilcisi oldu. Okul'a fikirleriyle yön veren isim Herder'di. Ancak düşünürlerin bir görüş etrafında buluşmaları W.G.F. Roscher'in 1843 yılında yayınladığı *Tarihsel Yönteme Göre Siyasal Bilimler Üzerine Derslerin Ana Hatları* başlıklı çalışmasından sonra gerçekleşti.[96]

Alman Tarih Okulu, tarihin ve ekonominin mutlak kanunlar doğrultusunda açıklanması düşüncesine tepki olarak doğdu. Aydınlanma Çağı'nın temel çıkış noktası akılcılık ve doğal düzen kavramlarıydı. Müller Ritter von Nittersdorf (1779-1829) ve Carl Ludwig von Haller (1769-1854) gibi romantikler akılcılığın varlığı mekanikleştiren algısına karşı

94 Yuichi Shionoya, "Rational Reconstruction of the German Historical School", *The German Historical School*, (Edited by Yuichi Shionoya), Routledge Press, New York 2001, s. 7.

95 Shionoya, "Rational Reconstruction of the German Historical School", s. 7; Alman Tarih Okulu'nun ekonomik düşüncelerini esas alan çalışma için bkz. Hülya Derya, *Alman Tarihçi Okulu: Ortaya Çıkışı, Nedenleri, Dış Ticaret, Klasik Okula Tepkileri ve Yöntem Tartışmaları*, (Doktora Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2014.

96 Shionoya, "Introduction", *The German Historical School*, s. 3.

çıkarak, toplumun mekanik değil yaşayan bir organizma olduğu görüşünü ileri sürdüler.[97]

Alman Tarih Okulu mensupları ilerlemenin bir tarih kategorisi olmadığını, aklın kendisini tarihte gerçekleştirmesinin mümkün olamayacağını düşünürler. Okul'un algısına göre, tarih bilgisi bir halkın kendisiyle ilgili bilincinin ne olduğunu belirleme aracı olarak kullanılabilir ve bu durum yalnızca o halk için geçerlidir. Bu çerçeve içinde belirli bir halkı tarihsel bilgi açısından incelemek için onun bir organizma gibi ele alınması gerekir. Organizma olarak yaşayan toplumların temel yaşam fonksiyonlarını temsil eden üst yapı devlettir. Organizmaların varlıkları kendilerine özgü olduğu gibi oluşturdukları kurumlar da kendine özgü gelişir.[98] Weber'in devlet teorisi ve bürokratik organizasyon kavramı Alman Tarih Okulu'nun ortaya koyduğu düşüncelerin yansımasıdır.[99] Tarih Okulu'nun ortaya koyduğu önemli kavramlardan biri *tarihsel görecelik*tir. *Tarihsel görecelik* Wilhelm Dilthey (1833-1911) tarafından benimsenen görüştür. 1883 yılında yayınladığı yapıtı *Tinsel Bilimlere Giriş*'te Diltey, tarihin doğa bilimlerinde olduğu gibi *açıklama* değil *anlamaya* yönelik bir bilim olduğunu ileri sürdü. Dilthey'e göre, tarihsel olaylar teorik akılla değil ancak tarihsel akılla kavranabilir. Tarihsel olay ve olgular zaman, mekân ve kültürel dokuya göre farklılık gösterir. Bu nedenle de tarihçi olay örgüsünü dönemin şartlarını ve değer yargılarını göz önünde tutarak

97 Derya, *Alman Tarihçi Okulu*, s. 4.

98 Cevizci, *Paradigma Felsefe Sözlüğü*, s. 41.

99 Kazuhito Sumiya, "Max Weber and the Critical Succession of the German Historical School", *The German Historical School*, (Edited by Yuichi Shionoya), Routledge Press, New York 2001, s. 120-137.

tarihsel görecelik kavramıyla kurmalıdır.[100] Tarihçinin ele aldığı dönemi anlaması ve bu doğrultuda bir tarih tasarımı oluşturması Alman Tarih Okulu'nun belirleyici düşüncesidir. Ranke'nin "nasıl görünüyorsa öyle göstermek" ilkesi tam olarak bu düşünceyi ifade eder. Alman Tarih Okulu, ulusal tarihçilik veya belirli toplumların sosyo-ekonomik yapılarının incelenmesine odaklanır. Okul'un temel vurgularından biri tarihçinin insani olan hiçbir şeye yabancı kalmaması gerekliliğidir. Çünkü insani olan her şey tarihseldir. Tarih, insani ve ahlaki olan bütün değerlerin taşıyıcısıdır.[101]

Alman Tarih Okulu, düşünürlerin tartışma konusu yaptığı bir kavramı da ortaya çıkardı. Okul'un temel düşüncesi olan *görecelik* ilkesi, her olayın tarihsel şartlara göre değerlendirilmesi anlamına geliyordu ve *tarihcilik* (Alm. Historismus, İng. Historizm)[102] kelimesiyle adlandırılıyordu. Kelime ilk kez 19. yüzyıl romantik yazarlarından Novalis tarafından kullanılmıştı. Fakat Nietzche; Marksist, İdealist ve Pozitivist tarih kuramlarını eleştirirken nedenselci, toptancı ve mekanik bütün yaklaşımları *tarihselci* (Alm. Historisismus, İng. Historicism) olarak tanımladı. İşi karmaşaya sevk eden Edmund Hussler'in Dilthey'in *tarihsel göreceliği* ifade eden *tarihcilik* tanımlamasıyla Hegel, Comte ve Marx'ın tarihi bütün olarak ele alan ve geleceğin nasıl şekilleneceğine dair öngörüler sundukları *tarihselci* yaklaşımlarını birleştirmesi oldu. Bir

100 Özlem, *Tarih Felsefesi*, s. 227-232; Dilthey'in görüşleri için ayrıca bkz. Collingwood, *Tarih Tasarımı*, s. 244-249.

101 *Paradigma Felsefe Sözlüğü*, s. 41; Özlem, *Tarih Felsefesi*, s. 146-157.

102 Historismus ve historisismus kelimelerinin Türkçeye çevirilerinde karışıklık yaşanmaktadır. Bazı metinlerde tarihselci /tarihsici çevirileri tercih edilirken, bazılarında tarihcilik/tarihselcilik şeklinde çeviri yapılmaktadır. Bu çalışmada ikinci çeviri tercih edilmiştir.

süre için *tarihcilik* ile *tarihselcilik* aynı anlamda kullanılan kelimeler haline geldi. Ernst Troeltsch, 1920'lerde sürdürülen tartışmalara açıklık getirmek için her iki kavramın farklı anlamlar içerdiğini açıklamaya çalıştı. Eric Rothacker'in yaklaşımı *tarihcilik* kavramının olumlu, *tarihselcilik*'in ise olumsuz olduğu yönündeydi. Tartışmaya önemli katkılar sağlayan Paul Johannes Tillich de Dilthey'in tarihsel göreceliğe bağlı *tarihcilik* kavramını olumlu yaklaşımla değerlendirdi. Kavramı, nedenselliğin yansıması olan *tarihselcilik* düşüncesinden ayırdı. Son olarak Karl Popper, kaleme aldığı *Tarihselciliğin Sefaleti* başlıklı eserinde Marx'ın tarihin amacının komünist toplum ortaya çıkarmak olduğuna dair düşüncelerini *tarihselcilik* olarak tanımladı. Bu tarz görüşlerin yanlışlanabilir olmasının mümkün olamayacağını belirterek üretilen bilgilerin bilimsel olamayacağı çıkarımında bulundu.[103]

Almanya'da ortaya çıkan tarih algısı Fransa'da tepkisel bir yoruma yol açtı. 1876 yılında yayınlanan *La Revue Historique* adlı dergi etrafında birleşen Fransız tarihçileri *Metodik Tarih Okulu* (Ecole Methodique) diye adlandırılan bir hareket başlattı. Üç yıl süreyle Almanya'da kalan ve Alman tarihçiliğini inceleyen Ernst Lavisse Alman Tarih Okulu'nun genellemelerle dolu tarih anlayışını eleştirdi. Lavisse'nin kaleme aldığı 27 ciltlik *Fransa Tarihi* tarih bilimine metodik yaklaşımın nasıl sergileneceğini gösteriyordu.[104] Fransız Metodik Okul'un temsilcileri arasında Victor Duruy, Guizot, Gabriel Monod, Charles Seignobos, Charles-Victor Langlois ve Hipolyte Taine gibi isimler yer alıyordu. Metodik Okul'un

103 Tarihcilik (tarihselcilik) ve tarihselcilik (tarihsicilik) kavramları üzerindeki tartışmalar için bkz. Özlem, *Tarih Felsefesi*, s. 218-232.
104 Büşra Ersanlı, *İktidar ve Tarih*, İletişim Yayınları, İstanbul 2003, s. 38.

ilkeleri tarihçiliğin kanunlara dayalı bir disiplin olmasını sağlamak üzerine bina ediliyordu. Seignobos ve Langlois'in 1897 yılında yayınladıkları *Tarih Tetkiklerine Giriş* adlı çalışma Metodik Okul'un yöntem anlayışını ortaya koyuyordu. Buna göre, tarihsel bilgi ancak belgelerle yazılabilirdi. Tarihçinin rolü, genel olanı ortaya koymak değil tam tersine özel olanı anlamaya çalışmaktı. Olaylar ve belgelerin iç tenkit (niyetler, dürtüler) ve dış tenkit (iklim, coğrafya, maddi koşullar) olarak değerlendirilmesinin üzerinde duruluyordu. Metodik Okul'un diğer bir özelliği ise siyasal tarih ve tarihsel kişilikleri ön plana çıkarmasıydı.[105]

Okul'un düşünceleri ve tarihe bakış açısı 1908 yılından sonra gelişen Türk tarihçiliğini önemli ölçüde etkiledi. *Tarih Tetkiklerine Giriş* adlı eser Türkçeye çevrildi. Metodik Okul'un milli kimlik oluşumuna uygun söylemleri 1908 yılında II. Meşrutiyet ile başlayan yeni dönemin milli tarih oluşturma düşüncesiyle uyuşuyordu. Bu nedenle Batı merkezli tarihçiliğin Türk tarihçiliğini etkilediği en önemli kaynak Metodik Okul ve Fransa oldu. 1909 yılında Tarih-i Osmani Encümeni'nin oluşturulması ve *Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası*'nın (TOEM) yayınlanması Türk tarihçiliğindeki en önemli gelişmedir. Türk tarihçiliğinde Fransız tarih ekolüne bağlı isimlerden biri Fuad Köprülü'dür. Köprülü, tarihsel konuları sorunlar çerçevesinde ele alarak Batılı tarihçilerin Türk tarihiyle ilgili iddialarına eleştirel yaklaşımla karşılık verdi. *Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu* veya *Osmanlı'nın Etnik Kökeni* gibi eserlerini eleştirel bakışla kaleme aldı. 1915 yılında Fransız tarihçilerin de üye olarak yer aldığı Asar-ı

105 François Fosse, *Ufalanmış Tarih*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2017, s. 24-30; Ersanlı, *İktidar ve Tarih*, s. 35-39.

İslamiye ve Milliye Tetkik Encümeni'nin oluşturulması ve bu Encümen'e bağlı olarak *Milli Tetebbular* dergisinin çıkarılması Fuat Köprülü'nün inisiyatifinde gerçekleşti. Ancak dergi yayıncılığı uzun sürmedi.[106] Fransız etkisiyle şekillenen Türk tarihçiliği Cumhuriyet'in kurulmasından sonra gerçek anlamda gelişme gösterdi. Fuat Köprülü, Osman Turan, Zeki Velidi Togan, Yusuf Akçura, Abdülkadir İnan ve İbrahim Kafesoğlu gibi isimler Cumhuriyet döneminde milli tarih inşasının önemli isimleri haline geldiler.

Almanya ve Fransa'da gelişen tarihçilik anlayışları uzun süre tarihçileri, ekonomistleri ve sosyologları etkiledi. Çağın, şartların ve bakış açılarının değişmesi algıları da değiştirdiğinden 1920'lerin ortalarından itibaren farklı düşünceler ortaya çıktı. 20. yüzyılın ilk yarısında etkili olan düşünsel hareketlerden biri yine Almanya'da gelişen *Frankfurt Okulu* etrafında kendisini gösterdi. Birinci Dünya Savaşı'ndan yenilgiyle çıkan Almanya'da siyasal, toplumsal ve ekonomik yapı köklü değişiklikler geçirmeye başladı. 1919 yılında Versay Anlaşması'nın imzalanmasıyla onurları zedelenen Almanlar bir de ekonomik çöküşle yüzleşince milliyetçilik anlayışı yükselişe geçti. Diğer taraftan Marksizm'in katı yorumu, Çarlık Rusyası'nda 1917 Bolşevik Devrimi'nin gerçekleşmesi ve Sovyetler Birliği'nin kurulmasıyla kendisini gösterdi. Almanya'da önce 1916 yılında Spartakus Birliği, 1919 yılında da Rosa Luxemburg tarafından Alman Komünist Partisi kuruldu. Alman Komünist Partisi, Marksizm'in Sovyet Rusya yorumunu Almanya'ya taşıma çabasındaydı ve Komünistlerle hükümet güçleri çatışma içine girmişlerdi. Rosa Luxemburg

106 Mustafa Oral, *İmparatorluktan Ulus Devlete Türkiye'de Tarih Anlayışı*, (Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara 2002, s. 52-71.

ve Karl Liebknecht Alman milis kuvveti *Freikorps* tarafından öldürülmüştü. Bu gelişmeler gelecekte yaşanacak büyük kargaşanın habercisiydi. Çatışma dolu ortamda çoğunluğu Yahudi kökenli olan Alman düşünürler 1923 yılında Frankfurt Üniversitesi bünyesinde *Toplumsal Araştırma Enstitüsü*'nü kurdular.[107] Amaçları yükselişe geçen aşırı milliyetçilik ve katı, Ortodoks hale gelen Marksizm'i yeniden yorumlayarak Alman toplumunu daha liberal bir noktaya çekebilmekti. Tarih, sosyoloji, siyaset bilimi, psikanaliz, estetik ve felsefe gibi çok farklı bilim alanlarını birleştirmeyi ve çoklu araştırma yöntemini uygulamayı hedefliyorlardı. Bu amaçla 1932 yılından itibaren *Sosyal Araştırma Dergisi*'ni yayınladılar. Frankfurt Okulu'nun temsilcileri arasında Theodor W. Adorno, Max Horkheimer, Walter Benjamin, Herbert Marcuse, Jürgen Habermas, Alfred Sohn-Rethel, Leo Löwenthal, Franz Neumann, Franz Oppenheimer, Friedrich Pollock ve Erich Fromm gibi isimler bulunuyordu.[108]

Frankfurt Okulu olarak tanımlanan bu hareketin kendi içinde düşünce birliği oluşturduğundan bahsetmek mümkün değildir. Okul olarak tanımlaması düşünürlerin benimsedikleri *eleştirel teori* anlayışı ve bu teorinin ortaya çıkardığı yaygın etkiden kaynaklanmaktadır. Frankfurt Okulu'nun düşünsel temelleri iki ilkeye dayanır. İlki Alman Tarih Okulu'ndan ödünç alınmış olan *tarihcilik* düşüncesidir. Yani mutlak, evrensel ve genel geçer bilgilerin geçerliliğinin olmadığıdır. İnsanların düşünceleri yaşadıkları toplum ve kültürler tarafından belirlenir. Bu bakış açısıyla Hegel ve Marx'ın doğrusal tarih

107 Kuruluş süreciyle ilgili geniş bilgi için bkz. Phil Slater, *Frankfurt Okulu*, Kabalcı Yayınları, İstanbul 1998, s. 9-13.
108 Sezgin Kızılçelik, *Frankfurt Okulu*, Anı Yayınları, Ankara 2008, s. 21-36.

anlayışına eleştiri yöneltilir.[109] Okul'un diğer önemli ilkesi ise aydınların hiçbir şekilde tarafsız ve objektif olamayacağıdır. Toplumsal gelişmenin öncüleri aydınlardır. Aydınlar toplumun nereye yöneleceğini, nasıl hareket edeceğini belirleyen kişilerdir. Bu nedenle aydınlar kendi etraflarındaki her gelişmeyi *eleştirel gözle* ele almalıdır. Max Horkheimer, 1937'de "Geleneksel ve Eleştirel Teori" başlığıyla yayınladığı makalede eleştirinin önemine vurgu yaparak, toplumsal gelişmenin eleştiriye bağlı olduğunu ileri sürdü.[110] Frankfurt Okulu'na göre tarih de eleştirinin öznelerinden biri olmalıydı. Bu bakış açısıyla Teodor W. Adorno eleştirel tarih kavramını ortaya attı. Amacı incelenmeye tâbi tutulmayan, toplumsal eşitsizliği meşrulaştırmaya çalışan tarihsel varsayımları eleştirmekti. Eleştirel tarih kuramı, geçmiş ile şimdi arasındaki zorunlu bağı tartışmaya açarak bu bağın sürekli ve tutarlı olmadığını belirliyordu.[111]

Frankfurt Okulu, eleştirel teori kapsamında milliyetçiliğin yükselişini, Marksizm'in inanç haline gelmesini ve kapitalist ekonominin etkilerini eleştirdi. Kapitalizm ve katı Marksizm eleştirileri sosyal demokrasinin gelişmesine katkı sağladı. Alman Tarih Okulu ve *hermenötik* bilginin ortaya koyduğu görüşlerden etkilenen Frankfurt Okulu, tarihi insanın hem doğa hem de kendisi üzerinde hakimiyet kurma süreci olarak değerlendirdi. Daha önceki düşünürler tarihsel olayların aklın yönlendirilmesiyle ortaya çıktığını, akli bir süreç olduğunu kabul ediyorlardı. Frankfurt Okulu ise tarihi belirleyen etkenin *insanın tutkuları* olduğunu ileri sürdü. Tarih, insanın

109 Özlem, *Tarih Felsefesi*, s. 239-243.
110 Kızılçelik, *Frankfurt Okulu*, s. 25.
111 Joan W. Scott, *Eleştirel Tarih Kuramı*, Dost Kitabevi, Ankara 2009, s. 21-22.

insana tahakküm kurmasıyla gelişen bir süreçti. Tahakkümün sınırlandırılması için tarihsel sürecin doğru anlaşılması gerekiyordu. Eleştirel bakış bunu sağlayacaktı. İnsanlığın tarihsel geçmişi iyimser olarak yorumlanabilecek durumda değildi. Tarihin kendisi çatışma ve felaketler üzerine bina edilmişti. Franfurt Okulu, bu görüşleriyle insanlığın sürekli ilerlediği veya tarihin doğrusal olarak geliştiğini ileri süren iyimser açıklamaları reddetti.[112]

Çevresel şartlar doğrultusunda insanlığın düşünsel gelişimi Frankfurt Okulu'nun ortaya çıkmasını sağlamıştı. Düşünürler artık mekanik dünya algısından uzaklaşmışlardı. Akılcılık, evrensel teoriler, büyük resmin açıklanması gibi 19. yüzyıla ait büyük düşüncelerin (nomotetik) toplumun üzerinde baskı oluşturduğunu düşünüyorlardı. Karl Popper, evrensel teorileri eleştirmek için kaleme aldığı *Tarihselciliğin Sefaleti* adlı eserine "Tarihsel Kaderin Değişmez Kanunları'na olan faşist ve komünist inanca kurban giden her inanç, ulus ve ırka mensup sayısız erkek, kadın ve çocuğun anısına" ifadeleriyle başlangıç yapıyordu. Bu 20. yüzyılın karmaşa, katliam ve savaşlarının sorumluğunun önemli payının insanlığı ilerletme çabasında olan evrensel teorilere atfedildiği anlamına geliyordu. Yaşanan felaketler, Nazizm'in yükselmesi, Komünizm'in yeni bir tehdit olarak algılanmaya başlanması *tarihselcilik* ve insanlığın değiştirilmez bir kadere doğru ilerlediği düşüncesinin *kötü* olarak algılanmasına yol açtı. Frankfurt Okulu mensupları klasik tarih, toplum ve ekonomi anlayışından sıyrılarak disiplinler arası çalışmalarla ortaya konacak eleştirel bakışın toplumu olumlu yönde etkileyeceğini düşünerek hareket ettiler.

112 Özlem, *Tarih Felsefesi*, s. 239-243.

Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra dünyanın yeni bir kültür atmosferine girmesi Almanya'yı olduğu kadar Fransa'yı da etkilemişti. Ranke'nin siyasi tarih vurgusuna ve Comte'un pozitivist kanunlarına tepki 1929 yılında Strasbourg'da yayın hayatına başlayan Annales Dergisi etrafında birleşen Fransız düşünürlerden geldi. Kendilerini öyle tanımlamasalar da fikirleri ve ortaya çıkardıkları etki nedeniyle Annales Okulu olarak tanımlanan hareket Lucien Febvre ve Marc Bloch tarafından başlatıldı. Okul'un tam merkezinde Fernand Braudel, Georges Duby, Jacques Le Goff, Emmanuel Le Roy Ladurie yer aldı. Marksizm'e fazla bağlılıklarından dolayı Ernest Labrousse, Pierre Vilar, Maurice Agulhon ve Michel Vovelle kenarda kaldı.[113] Etkisini günümüze kadar devam ettiren Annales Okulu'nun üç farklı döneme ayrıldığı kabul edilir. Birincisi geleneksel tarih anlayışına karşı çıkan Febvre ve Bloch'un liderliğindeki küçük bir grubun *gerilla* eylemi yaptıkları 1929-1945 arası dönemdir. İkincisi tarih disiplinindeki egemen düşüncenin ele geçirildiği ve Annales Okulu'nun kendi kavramlarını tarih bilimine dahil ederek sahayı kontrol etmeye başladığı 1945-1968 arasındaki dönemdir. Hareket bu dönemde Fernand Braudel'in kontrolündedir. Üçüncüsü ise hareketin parçalanmaya ve sosyo-ekonomik tarihten uzaklaşarak sosyo-kültürel ve siyasi tarihe dönüş yaptığı 1968 sonrası dönemdir.[114]

Lucien Febvre, sık sık tarihçilere; "Tarihçiler, birer sosyolog olun. Psikolog, coğrafyacı, ekonomist ve hukukçu da olun." diye emir kipiyle seslenerek tarihçiliğin yalnızca tarihsel

113 Burke, *Fransız Tarih Devrimi: Annales Okulu*, s. 24.
114 Burke, *Fransız Tarih Devrimi: Annales Okulu*, s. 25-26.

olay anlatımı olmadığını vurgulamaya çalıştı.[115] Dolayısıyla Annales Okulu'nun tarihçilik anlayışı olaylardan oluşan geleneksel anlatımın (narrative of events) reddedilmesi ve onun yerine sorun odaklı analitik tarih anlatımının geçirilmesi düşüncesine dayandı. Michelet, Emil Durkheim ve Jacob Burckhardt'ın etkisiyle Annalesciler siyasete odaklanan tarih yerine, insan faaliyetlerinin tamamına eğilen tarih anlayışını kabul ettiler. Bu nedenle coğrafya, psikoloji, ekonomi, dilbilim, antropoloji gibi farklı disiplinlerden faydalandılar. Marc Bloch'a göre, farklı disiplinlerle iş birliğine girmenin amacı zaman ve mekân açısından birbirine yakın olan toplumların karşılaştırmalı tarihini yazabilmekti.[116]

Annales Okulu, sıradan insanların yaşamlarına, onların kültürel yapılarına ve sosyo-ekonomik durumlarına odaklandı. Demografik hareketleri araştırma konusu yaptı. Kurum olarak ekonomi ve ekonomi sektörlerinin incelenmesi önem kazandı. Febvre, Annales Okulu'nun *toplumsal tarih* kavramına yüklediği anlamı, Marc Bloch'un "Tarih insanın değil insanın içinde yaşadığı çevrenin, toplumun bilimidir." sözleriyle açıklayarak bu görüşü devrimsel bir düşüncenin ifadesi olarak ilan etti.[117] Bloch'un bu yorumuna Fernand Braudel de tarihçiliğin esas amacının uzun zamanı (longue durée) çalışmak olduğunu ekledi.[118] Bu durumda Annales Okulu, dar çerçeveli olayların incelenmesinden ziyade uzun

115 Burke, *Fransız Tarih Devrimi: Annales Okulu*, s. 24.

116 Marc Bloch, "Avrupa Toplumlarının Karşılaştırmalı Tarihi İçin", *Tarih ve Tarihçi: Annales Okulu İzinde*, (Derleyen: Ali Boratav), Kırmızı Yayınları, İstanbul 2007, s. 33-81.

117 Lucien Febvre, "Başka Bir Tarihe Doğru", *Tarih ve Tarihçi: Annales Okulu İzinde*, (Derleyen: Ali Boratav), Kırmızı Yayınları, İstanbul 2007, s. 93.

118 Jo Guldi & David Armitage, *Tarih Manifestosu*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2016, s. 19.

zamana yayılan toplumsal değişim süreçlerini ele aldı.[119] Gelenek göreneklerin toplum üzerindeki etkisi, paranın tarihi, inançların ortaya çıkardığı siyasal veya toplumsal davranış şekilleri Annales Okulu'nun ilgi alanına girdi.[120] Örneğin Marc Bloch *Kralın Dokunuşu* adlı çalışmasıyla tahta çıkan yeni kralın düzenlenen törende halka dokunması ve bu dokunuşun insanlara sağlık kazandırdığı inancının ortaya çıkardığı toplumsal ve siyasal etkiyi inceledi.[121] Fernand Braudel *Akdeniz Dünyası* adlı eserinde mekân ve zamanın önemini ortaya koymaya çalıştı. Braudel çalışmasında zaman kavramına farklı yaklaşarak zamanı tarihsel, coğrafi, toplumsal ve bireysel olarak sınıflandırdı. Herhangi bir zaman çeşidinin diğeri için uzun ya da kısa olabileceğini ileri sürdü. Örneğin toplumsal zaman, coğrafi zamana göre uzun olabilirdi. Tarihsel anlamda uzun süre ya da kısa sürenin ne anlama geldiğini sorguladı.[122]

Günümüzdeki *toplumsal tarih* çalışmaları Annales Okulu'nun izinden gitmektedir. Okul, Türk tarihçilerini de etkiledi. Uzun zaman dilimlerindeki değişimleri esas alan sosyo-ekonomik temelli tarih algısı Ömer Lütfi Barkan, Mustafa Akdağ, Halil İnalcık ve Şevket Pamuk'un eserlerinde kendisini gösterir. Ortaya çıkardığı olumlu etkiye rağmen bütün düşünce ve hareketler gibi Annales Okulu da kendi karşıtlığını doğurdu. 1970'li yıllardan sonra tarihçilik uzun

119 Fernand Braudel, "Tarih ve Toplumsal Bilimler", *Tarih ve Tarihçi: Annales Okulu İzinde*, (Derleyen: Ali Boratav), Kırmızı Yayınları, İstanbul 2007, s. 115-118.
120 Burke, *Fransız Tarih Devrimi: Annales Okulu*, s. 31-38.
121 Burke, *Fransız Tarih Devrimi: Annales Okulu*, s. 47-51.
122 Fernand Braudel, *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, Cilt II, Eren Yayınları, İstanbul 1990, s. 396-400; Burke, *Fransız Tarih Devrimi: Annales Okulu*, s. 70-86. Annales Okulu'nun gelişmesi ve düşünceleri için ayrıca bkz. Iggers, *Yirminci Yüzyılda Tarih Yazımı*, s. 51-65.

dönemi kapsayan panoramik çalışmalardan *mikro tarih* denilen bireyin davranışlarına odaklanan tarihsel araştırmalara dönüş yaptı. Mikro tarih yalnızca anlam arayışına değil simgesel dünyanın yorumlanmasına, yorumların farklılıklarına da yöneldi.[123]

Tarihçiliğin gelişiminde büyük etkisi olmamakla birlikte İngiltere'de ortaya çıkan bir tarih yazım tarzı belirli özellikler taşır. Almanya ve Fransa'da ortaya çıkan okullar gibi uzun süreli ve geniş etkili değildir. Fakat belirli bir tarihsel bilgi üretim tarzını ifade ettiği için özel olarak tanımlanır. Bu Whig Tarihçiliği'dir. Aristokratların II. James'in sert politikalarına karşı başkaldırısıyla şekillenen Whig düşüncesi İngiltere tarihinde özel bir yere sahiptir. Whigliğin temelinde gücünü Tanrı'dan aldığı düşünülen mutlak, otoriter yöneticiliğe başkaldırı yatar. John Locke'un özgürlükçü düşünceleri Whiglerin ilham kaynağıdır. 1688 yılında Avam Kamarası'nın Kral üzerinde etkin bir güç haline gelmesini sağlayan devrim Whigler tarafından gerçekleştirildi. Whigler İngiltere'nin güçlü siyasal partilerinden biri haline geldi. Yönetimdeki hakimiyetleri 1714 yılında I. George'un tahta çıkmasıyla başladı. Uzun süre İngiliz siyasal yaşamını yönlendiren parti oldu. 1859 yılında Liberal Parti'ye dönüştü.[124]

123 Mikro tarihin yükselişi için bkz. Guldi & Armitage, *Tarih Manifestosu*, s. 45-71; Giovanni Levi, "Mikro Tarih", *Tarih Yazıcılığında Yeni Bakış Açıları* (Editör: Peter Burke), Islık Yayınları, İstanbul 2020, s. 153.

124 Whigler hakkında detaylı bilgi için bkz. J.R. Johns, *The First Whigs: The Politics of the Exclusion Crisis 1678-1683*, Oxford University Press, London 1961; Basil Williams, *Whig Supramecy 1714-1760*, The Clarendon Press, Oxford 1960; Duncan Watts, *Whigs, Radicals and Liberals 1815-1914*, Hodder & Stoughton, London 2002; Peter Mandler, *Aristocratic Government in the Age of Reform: Whigs and Liberals 1830-1852*, Clarendon Press, Oxford 1990.

Whig adı siyasal anlamda olmasa da özgürlükçülükle eş anlamlı olarak düşünce hayatında kullanılmaya devam etti. H.A.L. Fisher, 1928 yılında verdiği bir konferansın başlığını "Whig Tarihçileri" olarak belirledi. Bu konuşmayla ilk kez Whig tarihçiliği hakkında yorumlar yapıldı.[125] Birkaç yıl sonra 1931'de Herbert Butterfield yayınladığı *Tarihin Whig Yorumu* (The Whig Interpretation of History) adlı eserinde Whig tarihçiliği kavramını detaylı olarak ele aldı.[126] 18. yüzyıldan itibaren kendisini gösteren ve Whig tarihçiliği olarak adlandırılabilecek tarihçilik anlayışının var olduğunu tespit etti. Whig tarihçileri insanlığın ve özellikle İngiltere'nin demokratik gelişme içinde olduğuna inanıyorlardı. Bunun için de yeterli gerekçeleri vardı. İngiltere'de mutlak otoriter yönetime karşı kazanılan 1688 zaferi, meşruti monarşinin doğuşu, bilimsel buluşların üretim, ulaşım ve iletişim araçlarını hızla değiştirmesi ilerlemenin bütün alanlarda mevcut olduğunu gösteriyordu. Whig tarihçileri özgürlükçüydü. İnsanlığı anlamaya yönelik büyük teorilerin (nomotetik) ve tarihsel olayların kahramanlar üzerine kurgulandığı muhafazakâr, milliyetçi tarihsel anlayışın dışındaydılar. Düşünür David Hume kaleme aldığı *İngiltere Tarihi* adlı yapıtıyla Whig tarihçileri arasında yer aldı. Paul Rapin de Thoyras, James Mackintosh, George Trevelyan, William Blackstone, Henry Hallam, William Stubbs ve Thomas Babington Macaulay, Whig tarihçiliğini temsil eden isimler oldular.[127]

125 Michael Bentley, *Modernizing England's Past: English Historiography in the Age of Modernism (1870-1970)*, Cambridge University Press, Cambridge 2005, s. 171.
126 Herbert Butterfield, *The Whig Interpretation of History*, G. Bell and Sons, London 1931.
127 Bentley, *Modernizing England's Past*, s. 5-6.

Thomas Babington Macaulay (1800-1859) Whig tarihçiliğinin belirgin ve önemli ismi olarak ön plana çıktı. Macaulay, tarihsel anlatının insanları heyecanlandıran bir yönü olması gerektiğine inanıyordu. Her ne kadar özgürlükçü ve ilerlemeci bir tarih anlayışına sahip olsa da Fransa'da ortaya çıkan romantik tarih yazıcılığını 19. yüzyılın referanslara dayalı tarihsel bilgi üretim anlayışıyla harmanlamaya çalıştı. Antikite tarihçilerinin anlatım tarzlarını çok edebi, Hume, Gibbon ve Mitford'un tarih eserlerini ise çok yavan buluyordu. *İngiltere Tarihi* adlı eserinde İngiltere'nin demokratik ilerleyişini coşkulu anlatımla sundu. Eser o kadar beğenildi ki İngiltere'de en çok okunan kitaplardan biri haline geldi.[128] Whig tarihçiliği bir tarih okulu özelliği göstermemekle birlikte İngiltere özelinde ortaya çıkmış olan tarih yazım ekolü olarak tarihteki yerini aldı.

20. yüzyılda Hindistan'da ortaya çıkan bir hareket tarih incelemelerinde zamana dayalı çalışmayı değil emperyalist devletlerin oluşturdukları kolonilerde yaşayan ve hiyerarşik düzende yer alamayan, en alttaki sessiz insanların hayatlarını incelemeyi hedefledi. Toplumun en altındakiler ırk, statü, cinsiyet, etnik ve dinî farklılıklar açısından değerlendirmeye tâbi tutularak Marksizm'in işçi sınıfına dayalı tarih anlayışı eleştirildi. Kolonileşmeyle başlayan toplumsal yapı ve sonrasındaki sorunlar ele alındığı için de bu harekete Maduniyet (Subaltern/Postcolonial) Okulu adı verildi.[129] *Subaltern* (alttakiler) tanımlaması ilk kez İtalyan Marksist düşünür Antonio Gramsci (1891–1937) tarafından yapıldı. Gramsci'nin

128 Hughes-Warrington, *Fifty Key Thinkers on History*, s. 236-237; Gilderhus, *Tarih ve Tarihçiler*, s. 59.

129 *Madun* kelimesi Arapça'da "alttakiler" anlamına gelmektedir.

takipçilerinden Hintli tarihçi Ranajit Guha kelimeye tarihsel ve sosyolojik bir anlam yükledi. Guha, *Dünya-Tarihinin Sınırında Tarih* adlı yapıtında Avrupa merkezli tarih yazımının ortaya çıkardığı sorunları işledi.[130] Ayrıca editörlüğünü yaptığı *Maduniyet Çalışmaları* (Subaltern Studies) başlıklı 12 ciltlik seri çalışma 1982 yılında yayınlandı. Oryantalist tarih yazımı Edward Said'in 1978 yılında yayınladığı *Oryantalizm* başlıklı çalışmasında eleştirilmişti.[131] Bu çalışmanın etkisiyle çoğunluğu Güneydoğu Asya akademisyenlerinden oluşan maduniyet çalışmaları grubu da oryantalist tarih yazımına eleştirel bakış açısıyla yaklaştılar. Eserlerinde sömürgeciliğin ortaya çıkardığı toplum yapısını ve tarihsel süreci ele aldılar. Ezilen, yok sayılan veya ötekileştirilen insanların hayatları incelenmeden tarih yazıcılığı yapılamayacağını dile getirdiler. Maduniyet çalışmaları grubunun bu yaklaşımı "aşağıdan başlayan tarih yazımı" tezini ortaya çıkardı[132] Ranajit Guha, Eric Stokes, David Arnold, David Hardiman, Dipesh Chakrabarty, Gayatri Chakravorty Spivak ve Partha Chatterjee gibi isimler bu okulun temsilcileri arasında yer aldılar.[133]

Alman Tarih Okulu, Frankfurt Okulu, Annales Okulu ve Maduniyet Okulu büyük kanunlar çıkarmak iddiasında olmadılar. Tarihçiliğin uygulamaya yönelik yöntemi konusunda ilkeler belirlediler. Etkilerinin zamansal açıdan uzunluğu ve kitlesel anlamda genişliği vardı. Bu okullardan başka daha dar

130 Ranajit Guha, *Dünya-Tarihinin Sınırında Tarih*, Metis Yayınları, İstanbul 2006.
131 Edward Said, *Oryantalizm: Sömürgeciliğin Keşif Kolu*, Pınar Yayınevi, İstanbul 1989.
132 Ranajit Guha, "On Some Aspects of the Historiography of Colonial India", *Subaltern Studies 1: Writings on South Asian History and Socity*, (Editör: Ranajit Guha), Oxford University Press, Delhi, 1982, s. 1-7.
133 Gyan Prakash, "Subaltern Studies as Postcolonial Criticism", *The American Historical Review*, Volume: 99, Number: 5 (December 1994), s. 1475-1490.

çerçevede kalan bazı yaklaşım veya anlayışlar da ortaya çıktı. Bunlar genellikle farklı bilim alanlarının içerisinde beliren ve tarihçiliği de etkileyen düşüncelerdi. Varoluşçu, Yapısalcı ve Hermenötik bakış açıları kendine özgü tarih anlayışlarıyla tarih yazıcılığının şekillenmesinde etkili oldular.

TARİHÇİNİN KARŞILAŞTIĞI ANLAYIŞLAR

Bilimsel düşünce doğayı, aynı zamanda doğanın içindeki insan varlığını sorgulamak anlamına gelir. *Homo Antropos* olmanın dışında insan nedir? Bu soruya Martin Heidegger, "İnsanî olmak, insanî varoluş hali, tarih denen olup bitmeler içinde ve tarihsellik damgasıyla ortaya çıkan varoluş halidir." diye cevap verir. Tarihi, insanın içinde bulunduğu varoluş ortamı; onun dünyada olma hali olarak tanımlar.[134] İnsan, çevresinin ve içinde yaşadığı tarihin ürünüdür. Varoluşçuluğun öncü isimlerinden Dino Buzetti, *Tatar Çölü*'nün kahramanı Teğmen Giovanni Drogo'ya varoluşsal gerçeği yaşatır. Drogo, ilk görev yeri Bastiani Kalesi'nden kaçmak isterken tarihsel ve çevresel şartların içerisinde yeni bir varoluş haline geçer, Tatar Çölü'nden gelecek düşmanlarla savaşmak için hayatını ümit ve bekleyiş içerisinde devam ettirir.[135]

Martin Heidegger'den sonra gelen ve varoluşçu düşünceyi temellendiren Jean Paul Sartre (1905-1980), Heidegger'in idealist varoluşçuluğu ile Marx'ın tarihsel materyalizmini birleştirdi. Sartre'a göre ekonomik ilkelere dayanmadan tarihsel süreçleri anlamak imkansızdır. Ancak sürecin diğer

134 Özlem, *Tarih Felsefesi*, s. 244.

135 *Tatar Çölü* adlı roman varoluşçu düşünceyi esas alan ilk edebi eserlerden biri olması açısından önemlidir. Dino Buzetti, *Tatar Çölü*, İletişim Yayınları, İstanbul 2014.

tarafında insan bulunmaktadır ve yaşayan insan olmadan da tarih oluşmaz. İnsanlar tarihi kendi geleneklerine göre ortaya çıkarırlar. Bu yönüyle insan hem geleneklerin ürünü hem de tarihi yapan, tarihsel eylemde bulunan kişidir. Tarihi yapan da tarihin yaptığı da insan olduğuna göre tarih bir bütünlüktür. Sartre, düşüncelerin tarihin bütünlüğü tarafından oluşturulduğunu ileri sürer. Bu nedenle de insanın tarihin bütünlüğünü algılaması mümkün olabilir.[136]

Varoluşçu tarih anlayışı tarihsel olaylara bakış açısı sunar. Tarihin nasıl inceleneceği veya yöntemi hakkında bilgi ortaya koymaz. Varoluşçuluk sadece tarihi değil diğer birçok bilgi alanını da etkiler. Varoluşçuluk gibi tarihsel bilgiyi algılamayı etkileyen diğer bir bakış açısı ise *yapısalcılıktır*.

Yapısalcılık (strüktüralizm) tarihsel olayları açıklamaya yönelik kanunlar oluşturma düşüncesine veya olayların rastlantısal geliştiğini ileri süren bakış açılarına karşı gelişti. Dilbilimci Ferdinand de Saussure (1857-1913) tarafından yapılan çalışmalar Yapısalcılığın temellerini oluşturdu. Saussure, Hint-Avrupa dil ailesindeki dilleri birbirleriyle karşılaştırarak toplumların tarihsel gelişimini diller üzerinden takip etmeye çalıştı. Onun çalışmaları doğrultusunda şekillenen Yapısalcılık belirli bir kültüre ait dil ve yaşam tarzının kavranmasını hedefledi. Yapısalcılığın kaynağı dilbilim (filoloji) ve etnolojidir. Yapısalcı anlayışa göre tarihin bir rolü vardır. O da toplumların dilbilimsel ve etnolojik yapılarının saptanması için başvurulacak bir malzeme deposu olmasıdır. Tarihten genel açıklamalar yapacak, kanunlar ortaya koyacak olay sürekliliği ve düzenliliği ortaya çıkarılamaz. Tarihte,

136 Özlem, *Tarih Felsefesi*, s. 245-246.

genel olgular yoktur. Her tarihsel olgu psikolojik ve bireysel hareketlerin yansımasıdır, bu nedenle tarihsel olaylarda tek bir yönlendirici etken de bulunmaz. Tarihsel olaylar sürüp giden döngüsel hareketler dizisidir. Bu düşüncesiyle Saussure döngüsel tarih anlayışı ortaya koyar. Yapısalcılığa göre çoklu etkenlerin olayları etkilemesi nedeniyle tarihçi tarihe biyoloji, fizyoloji, psikoloji, antropoloji, etnoloji ve dilbilim açısından bakabilirse ancak dönemsel gelişmeleri anlayabilir. Yapısalcı anlayışın önemli temsilcileri Claude Levi-Strauss ve Michel Foucault'dur.[137]

Yapısalcılık Jacques Derrida (1930-2004) tarafından eleştirildi. Derrida'nın *postyapısalcılık* ya da *yapıbozum* (dekonstrüksiyon) anlayışı *Gramatoloji* başlıklı yapıtında ortaya koyduğu düşüncelere dayanır. Yapısalcılık, bilginin tutarlılığı ve metinlerin tutarlı bütün oluşturması üzerine kurgulanmıştı. Derrida, tam tersi bir bakış açısıyla hakikatin dağıtılması, birliğin parçalanması, tutarsızlıkların belirlenmesi, tutarlı tartışmalar yerine sonuçsuz tartışmaların başlatılması, ciddiyetle yapılmış analizlerin yerine şenlik ve histerinin geçirilmesi gerekliliğini belirtir.[138] Derrida, tarih incelemeleri için bir yöntem veya bir tarih felsefesi değil, metinlerin nasıl okunacağına dair görüşler ortaya koyar. Cümlelerdeki görünen bütünlüğün arkasındaki kelime ilişkilerini, tutarsızlıkları ve anlam ötelemelerini çözümlemek yapıbozumun amacıdır. Derrida, teker teker sökülen tutarlı cümlelerin, sonunda "aporia"ya yani *çelişkiler* ya da *yapboza* dönüşeceğini

137 Michel Foucault'un yapısalcılık ve post-yapısalcılık kavramlarını açıkladığı söyleşisi için bkz. Michel Foucault, *Yapısalcılık ve Postyapısalcılık*, Birey Yayınları, İstanbul 2001.

138 Cevizci, *Paradigma Felsefe Sözlüğü*, s. 913-914.

söyler. *Yapıbozum* Derrida'nın *aporia* benzetmesiyle ortaya çıkar. Görünenin arkasındakini görmeyi hedeflediği için yapıbozumcu okumalar metin analizlerinde önem kazanır.[139] Dekonstrüksiyon kelimesi zaman zaman *yapısöküm* olarak da Türkçeye çevrilir. Postmodern tarihçilerden Alun Munslow (1947-2019) *Tarihin Yapısökümü* adlı eserinde modern tarih kuramlarını eleştirdi. Munslow, yapısöküm kavramını Derrida'dan daha kapsamlı bir anlamda kullandı. Derrida metne odaklanırken, Munslow tarihin kuram, kaynak tahlili ve olgu elde etme yöntemlerini, yani bir bütün olarak tarihsel bilgiyi sorguladı. Muslow, tarihsel bilginin var olan gerçekliği yansıtmayacağını, tarihçinin kurgusu olduğunu ileri sürdü.[140]

Metni analize tâbi tutmayı başka bir açıdan hermenötik de yapar. Dilbilimin araç olarak kullanılmasıyla metinlerin anlamsal açıdan çözümlenmesi düşüncesi hermenötik bilgisini ortaya çıkardı. Tarihsel ve dinsel metinler üzerindeki anlam arayışları tarih bilimini de doğrudan etkiledi. Hermenötik ile ilgilenen düşünürler aynı zamanda tarihe de ilgi duydular. Hermenötik denilen anlamlandırma çabası önce Eski ve Yeni Ahit'te yer alan anlatıları çözümlemeye yöneldi. Martin Luther ve Calvin'in dinsel yorumları hermenötik incelemeye dayandı. Bu nedenle dinî metinlerin anlam derinliğine inilmesi Reform sürecinde daha etkili bir şekilde gerçekleştirildi. 16. yüzyıldan itibaren hermenötik, seküler alanlara kayarak dinsel metinlerden uzaklaştı. Hermenötiğin hedefinde antikitenin yeniden anlaşılmasına yardımcı olacak tarihî ve edebi metinler yer aldı. İlk kez 1519 yılında Philip

139 Yapıbozum hakkındaki yazı ve söyleşiler için bkz. *Yapıbozum ve Pragmatizm*, (Derleyen: Chantal Mouffe), İletişim Yayınları, İstanbul 2016.

140 Alun Munslow, *Tarihin Yapısökümü*, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2000, s. 11-14.

Melanchton *Retorik* (Rethoric) adlı eserinde dinî metinlerden bağımsız anlamsal açıklamalar yaptı.[141] Daha sonra 1654'te Johann Dannhauser, hermenötik incelemeleri biraz daha geliştirdi. Ancak hermenötik metin incelemelerinin modern temellere oturtulması 18. yüzyıl düşünürü teolog Friedrich Daniel Ernst Schleiermacher'ın (1768-1834) çalışmalarıyla gerçekleşti. Schleiermacher'e göre, incelenen yazılı metinler toplumların dilsel özelliklerini yansıtıyordu ve dil, bireyin olduğu kadar toplumun da evreni anlamlandırma yoluydu. Birey de toplum da bütün tarihsel çağlarda sözcüklere yüklenen ortak anlamlar aracılığıyla evreni kavrıyorlardı. Bu durumda dil insanın çevresine yüklediği anlamların taşıyıcısıydı. Her dilsel yapı belirli tarihsel bir kesiti yansıtıyordu. Kültür değişimlerine bağlı olarak diller de değişiyor ve bu değişimi tespit etmek dilsel yapıların incelenmesiyle ortaya konabiliyordu.[142] Tarihsel bilgiyi hermenötik ile birleştiren isim Johann Gustav Bernhard Droysen (1808-1884) oldu. Droysen, tarihi biyolojik olarak var olan ve ölen bireylerin oluşturduğu eylemlere değil, bireylerin manevi varlıkları ve iradelerine bağlıyordu. Manevi dünya dil, devlet, hukuki din dünyası, bir topluluğun tasavvurları bütünlüğünün dünyasıydı. Tarihin konusunu teşkil edenler de bu manevi dünyanın yorumlanmasıydı. Droysen bu yaklaşımıyla filolojik anlam arayışında olan hermenötiği tarihsel bilginin anlam arayışına yönlendirdi.[143]

141 Jean Gordin, "Hermeneutik", *Cogito* (Hermeneutik Özel Sayısı), Sayı: 89 (Kış 2017), s. 7-41.

142 Freund, *Beşerî Bilim Teorileri*, s. 30-33.

143 Freund, *Beşerî Bilim Teorileri*, s. 37-40.

Hermenötik bilgisini çeşitlendiren isimler Wilhelm Dilthey, Martin Heidegger ve Hans-Georg Gadamer oldu. Diltey, kelimelerin sözel anlamlarını bilmenin yetersiz olacağına vurgu yaptı. Kelimeler ancak düşünsel anlamlarıyla ortaya konabilirse dönemler anlamlandırılabilirdi. Bu da göreceli olabilirdi. Çünkü geçmişe ait düşünsel anlamları belirlemek günün bakış açısıyla tespit edilebilirdi ki, bu da doğal bir değişkenlik ortaya çıkaracaktı. Bu şekliyle Diltey'in görüşleri Alman Tarih Okulu'nun *tarihcilik* görüşünün yansıması olarak kendini gösterdi.[144]

Martin Heidegger, hermenötik kavramını varoluşsal açıdan değerlendirerek insanın amacının evreni anlamak değil, evrenin içindeki kendini anlamak olduğunu ileri sürdü. Heidegger'e göre insan dil yoluyla dışa açılan tarihtir. Dili anlamak insanı çevreleyen her şeyi anlamak anlamına gelir. Heidegger, bu düşünceleriyle Dilthey'den ayrılarak bütüncü varoluşsal hermenötik anlayışa yöneldi.

Hans-Georg Gadamer (1900-2002) ise hermenötiği tarih felsefelerinin anlaşılmasını sağlayan bir anlam bilimi olarak değerlendirdi. Ona göre tarih felsefesi tarihi anlamlandırma çabasıdır. Hermenötik ise tarih felsefelerini anlamlandırmanın bir yoludur. Yani "anlamın anlamı üzerine" yapılan felsefe, metinlere anlam kazandıran yorumcu hermenötiktir. *Hakikat ve Metot* adlı çalışmasında Gadamer evrensel tarih felsefelerini ele aldı. Bu yönüyle tarihle de ilgilenen Gadamer, tarih ve insan ilişkilerine yönelik görüşler ortaya koydu. Ona göre tarih, insanı daima önceden koşullayan şeydi. Yani "tarih olmuş ve olmakta olduğumuz şey, kaderimizin bağlayıcısı"ydı.

144 Özlem, *Tarih Felsefesi*, s. 231.

Gadamer, tarihsel bilgiye Heidegger gibi bütüncül ve dogmatik baktı. İnsan, kendisini çevreleyen düşünsel yapı içinde tarihten bağımsız bir varlık olarak hareket edemez. Ancak her şeyi anlayan ve kavrayabilen bir varlık olarak insan tarihsel bütünlüğe yönelik açıklama yapabilir. Hermenötik çağların, kültürlerin, sınıfların, toplumların insani üst yapılarıyla ilgilenir. Bilgi olarak çağın ya da toplumun dildeki sözlere verdikleri ortak anlamlarla şekillenen yaşam biçimlerinin bütünlüğünü sağlayan şeylerin peşindedir. Kısacası felsefi hermenötik tarihi anlamak ister. Tarihi anlamak da tarihsel olayların nedenselliğini anlama çabası değil, insanın oluşturduğu dil ile var olduğu toplumun, gelenek-göreneklerin ve yaşam bütünlüğünün anlaşılması anlamına gelir.[145]

Varoluşçuluk, Yapısalcılık, Yapıbozum ve Hermenötik 20. yüzyılın postmodern tarih anlayışları içinde yer alır. Postmodern bakış açısı modern olanın, klasik düşüncenin dışına çıkmak anlamına gelir. Eski olan her şeyin eleştirilerek yeni bir toplumsal kültürel yapı ortaya çıkarılması *modernist* görüşü temsil eder. Modernizme göre "yeni ve güzel olan" her şey iyidir ve modern yenilikler kalıcıdır.[146] Modernist düşünce İkinci Dünya Savaşı sonuna kadar varlığını devam ettirdi. 1960'lardan itibaren Fransız düşünürler modernizmin ileri sürdüğü "toplumların ilerlediği ve özgürleştiği" ile ilgili düşüncelerin gerçeği yansıtmadığını dile getirmeye başladılar. 1979 yılında Jean-François Lyotard *Postmodern Durum* başlıklı yapıtıyla modernizmin bittiğini ve artık postmodern dönemin başladığını ilan etti.[147] Felsefe, sanat, mimari ve tarih gibi birçok

145 Özlem, *Tarih Felsefesi*, s. 259-260.

146 Modernizm hakkında görüşler için bkz. Lukacs, *Modern Çağın Sonu*, s. 13-42.

147 J.F. Lyotard, *Postmodern Durum*, Vadi Yayınları, Ankara 1997.

alanı ilgilendiren postmodern düşünce, modernizmin ortaya koyduğu disiplin, toplumsal düzen, sistematik bilgi ve ilerlemeci tarih anlayışını kökünden değiştirdi. En temel özellikleri antirasyonel ve antipozitivist olan postmodern düşünce büyük anlatının eleştirildiği Yapısalcılık veya Yapıbozum gibi yeni bakış açıları ortaya çıkardı.[148] Tarih alanındaki postmodern yaklaşımlar ve tartışmalar tarihin sağlam temellere oturtulması için farklı oluşumların da belirmesine zemin hazırladı. Dünyada önemli kabul edilen inisiyatiflerden biri Immanuel Wallerstein'ın başkanlığını yaptığı, Gülbenkian Komisyonu olarak adlandırılan bir ekibin çalışması oldu. Komisyon, 1994-1995 yıllarında toplantılar yaparak sosyal bilimlerin ve tarihin geleceğini ele aldı. Toplantının sonuç raporu *Sosyal Bilimleri Açın* başlığı ile yayınlandı. Komisyon, sosyal bilimlerin yeniden yapılandırılması, tutarlı ilkeler benimsenmesi, disiplinler arası çalışmalar yapılması ve üniversitelerdeki sosyal bilim öğretiminin yeniden düzenlenmesi gibi konularda görüşler ortaya koydu.[149]

Tarih bilimi yüzyıllarca devam eden süreçten geçti. İlkel anlatı tarihçiliğinden araştırmacı tarihçiliğe doğru ilerleme kaydetti. Ancak tarih biliminin gelişmesi her toplumda aynı şekilde gerçekleşmedi. Bu nedenle bilimsel tarihçiliğin yansıması çalışmalar ve olay anlatıcılığı ya da popüler tarihçiliğin yansıması eserler yan yana sergilenebilmektedir. Günümüzde okuyucunun eline aldığı tarihle ilgili çalışmalar içerik ve

148 Lukacs, *Modern Çağın Sonu*, s. 44; Burke, "Uvertür. Yeni Tarih: Öncesi ve Sonrası", s. 45.

149 *Gülbenkian Komisyonu: Sosyal Bilimleri Açın*, (Komisyon Başkanı: Immanuel Wallerstein), Metis Yayınları, İstanbul 1996.

nitelik olarak birbirinden farklılık gösterebilir. Aslında bu farklılıklar tarih yazım tarzının doğrudan kendisini yansıtır.

TARİHÇİ VE YAZIM

Tarihçi ve yazım ilişkisi iki temel üzerinde şekillenir. İlki tarihçinin ele aldığı konu, diğeri konunun anlatı haline getirilmesidir. Tarihçi hangi konuları ele alır ve anlatısını hangi özelliklerde yapar? Bu soru aynı zamanda yüzyıllar süren bir tartışma konusudur. Tarihçinin elde ettiği bilgiyi sonuçta anlatı olarak sunması çoğunlukla edebi ve sanatsal bir faaliyet olarak değerlendirilir. Bu konudaki tartışma Platon ve Aristoteles'e kadar uzanır. Her şeyi sınıflandıran Aristoteles, tarihi şiirin alt dalı olarak tanımladı. Felsefeyi yüceltirken tarihin bir düşünce şekli olamayacağını, sadece olmuş olan üzerinde durduğunu bu nedenle de edebiyatın altında bir yerlerde bulunabileceğini ileri sürdü. Tarihin sanat mı bilim mi olduğu konusundaki görüş ayrılıkları modern dönemlerde de varlığını korudu. Postmodern yaklaşım *anlatı* ve *dil* üzerinde durarak tarihin bilimden çok sanata yakın olduğu görüşünü önceledi. Yapısalcı, Yapıbozum ve Hermenötik yaklaşımlar tarihin bilim olmadığı düşüncesinin yansımasıdır. Tarihsel araştırmanın ikinci özelliği anlatıdır; ancak bu özellik matematik dışında kalan ve düşünceyi söz ile ifade etmeye ihtiyaç duyan bütün bilimler için geçerlidir. Örneğin Max Planck'ın *Modern Doğa Anlayışı ve Kuantum Teorisine Giriş* başlıklı eseri tarihle ilgili olmayan bir çalışmadır. Planck'ın Kuantum Teorisi'ni ifadesidir. Yani bir anlatıdır. Stephen Hawking, Michio Kaku veya Neil de Grasse Tyson'ın eserleri de anlatıdan oluşur. Formüllerle uğraşan bu bilim insanlarının kendilerini ifade edebilmeleri ancak anlatı aracılığıyla

olmaktadır. Her bilim insanı elde ettiği sonuçları kelimelere dökerek kendisini ifade etmek ister. Bu bilimselliğin doğal yoludur. Fizikçi veya astronomun elde ettiği sonuçları ifade etme yöntemi onun kişisel özelliklerine bağlıdır. Kimi zengin tasvirlerle kimi ise kuru bir anlatımla bunu gerçekleştirebilir. Bu noktada bilim insanının kullandığı zengin üslup nedeniyle yaptığı işin bilim olmadığını iddia etmek ne derece doğru olur? Frankfurt Okulu ile ilişkilendirilen düşünürlerden Siegfried Kracauer, *Tarih: Sondan Bir Önceki Şeyler* başlıklı eserinde anlatının bilim dışına çıkarılmasını şu şekilde eleştirir: "Gelgelelim tarihyazımının değişen ölçülerde anlatıya başvurmak zorunda olması onu diğer bütün bilimlerden ayırmaz; dünyanın ve evrenin doğal tarihleri de bir anlamda anlatıdırlar."[150]

Tarihçilikte ilk aşama bilginin elde edilme sürecidir. Bu süreç tarihçinin yöntemidir. İkinci aşama elde edilen bulgu ve çıkarımların belirli bir tasarım ve metin inşasıyla dış dünyaya sunulmasıdır. Diğer bilimlerde olduğu gibi tarihçinin kişisel özellikleri üslubun şeklini belirler. Birinci kısım bilimin kendisiyken ikinci kısım doğrudan tarihçinin icra ettiği sanatı gösterir. Tarihçinin yazı sanatından faydalanması ürettiği bilginin bilim dışı -bilimsel bilgi tartışmaları dikkate alındığında- olduğu anlamına gelmez. Bu noktada Alman tarihçi Johann Gustav Bernhard Droysen'in tarih için yaptığı tanımı hatırlamak gerekir: "Tarih aynı zamanda sanat da olmak şansına sahip olan tek bilimdir."[151]

150 Siegfried Kracauer, *Tarih: Sondan Bir Önceki Şeyler*, Metis Yayınları, İstanbul 2013, s. 53.
151 Evans, *Tarihin Savunusu*, s. 34.

Tarihçinin insana dair olanla ilgilenmesi onun sınırlandırılamayacak şekilde bilgi üretmesini sağlar. Tarih, insan ve topluma ilişkin her türlü kümülatif bilgiyi içerdiği için tarihçi herhangi bir konuyu çalışabilir. Kurumlar veya bağımsız konular tarihçinin ilgi alanına girebilir. Devlet ve devlete bağlı yapılar, yönetim anlayışları, aile, cinsellik, suçlar, eğitim, inanç sistemleri, devletler arası ilişkiler, hukuk, ideolojiler, sanat, mimari, sağlık ve ekonomi gibi konular tarihçi tarafından incelenebilir ya da tarihçi coğrafi bölgeleri ele alarak bölge tarihleri çalışabilir. Aslında tarihçinin konusunu belirleyen herhangi bir sınır yoktur. Tarihçi insana ait her şeyi oluşturduğu sorunsal çerçevesinde ele alıp araştırma konusu yapabilir. Sosyolojinin yeni bir bilgi alanı olarak ortaya çıkmasıyla sosyal veya toplumsal tarih çalışmaları tarihçiliğe yeni bir boyut kazandırdı. Demografi ve akrabalık ilişkileri, kentleşme, mekanlar, sanayileşme, toplumsal tabakalar, statüler, kültürel yapılar, çağdaşlaşma ve toplumsal hareketler tarihçilerin de ilgi duymaya başladığı alanlar haline geldi. Postmodern tarihçilik çalışma konularının çeşitlenmesini sağladı. Kadın tarihi, denizaşırı tarih, mikro tarih, sözlü tarih, görsel tarih, entelektüel tarih, beden tarihi, okumanın tarihi, aşağıdan tarih, çevre tarihi ve dijital tarih artık tarihçilerin de ilgi alanına girdi.

Çalışma konusu uzun zamana (longue durée) yayılıyorsa bu *panoramik* inceleme olarak tanımlanır. Ancak bir kişinin hayatı veya dar bir zaman kesitinde meydana gelen sosyoekonomik, kültürel veya politik bir olay derinlemesine ele alınıyorsa bu *monografik* bir çalışma kimliğine kavuşur.

Panoramik veya monografik incelemelerin dışında postmodern tarih anlayışlarının ortaya çıkardığı bir de *mikrotarih*

çalışmaları bulunmaktadır. Tarihçiliğin belirli bir bilimsel yöntemle incelenerek evrensel kanunlara ulaşılması yani *metatarih* (methodos) anlayışı 20. yüzyılda tepkilerle karşılaşmıştı. Tepkisel hareket büyük parçayı değil en alttan başlayarak sıradan insanların hayatlarını ve nesneleri konu edinen bir tarih anlayışını ortaya çıkardı. Bu *mikrotarih*'ti. Carlo Ginzburg, Engizisyon tarafından idam edilen Menocchio takma adlı bir 16. yüzyıl değirmencisinin yaşamını anlatan *Peynir ve Kurtlar* adlı eserinin girişini "Geçmişte tarihçiler yalnızca 'kralların büyük işleriyle' ilgilenmekle suçlanabilirlerdi; ama günümüzde bu artık doğru değil. Artık tarihçiler, gittikçe daha yoğun bir biçimde, seleflerinin es geçtikleri, bir kenara attıkları ya da yalnızca bilmezden geldikleri şeylere dönüyorlar. Brecht'in 'okumuş işçisi' daha o zamanlar bile 'Yedi kapılı Thebai'yi kim inşa etti?' diye soruyordu. Kaynaklar, bu isimsiz duvarcılar konusunda bize hiçbir bilgi vermiyor; ama soru bütün anlamını koruyor."[152]

Ginzburg'un ifadesiyle mikrotarih, öncekilerin "es geçtiklerini" ele almaktadır. Gündelik yaşama ait her şey mikrotarihin ilgi alanına girebilir. Jean Claude Bologne'nin *Gönül Çelmenin Tarihi*, Michel de Certeau'ün *Gündelik Hayatın Keşfi* ve Sven Beckert'in *Pamuk İmparatorluğu* başlıklı çalışmalar mikrotarih örnekleridir. Mikrotarih, tarihsel bilgiyi yok saymamakta, daha önceki tarihsel bilgi üretiminin sıradan yaşamı yok saymasına tepki olarak ortaya çıkmaktadır. Sonuçta Ginzburg, Menocchio'nun yaşamını öyküler veya hayali bilgiler üzerine bina etmemiştir. Kullandığı malzeme Engizisyon kayıtları ve Menocchio'nun hapiste kaldığı sürede

152 Carlo Ginzburg, *Peynir ve Kurtlar: Bir 16. Yüzyıl Değirmencisinin Evreni*, Metis Yayınları, İstanbul 2011, s. 13.

tuttuğu günlükleridir. Kendisinden önceki tarihçilik anlayışlarını hedef alan bütün o protest yaklaşımlarına rağmen mikrotarihin tarihsel metin inşasında dayandığı kaynaklar olmak zorundadır.

Zaman zaman belgeye ve belgenin gerçeklik ile olan ilişkisine itiraz *sözlü tarih* araştırmalarını ortaya çıkardı. Postmodern mikrotarih algısına bağlı olarak yapılan *sözlü tarih* çalışmaları, bireyin yaşam içindeki tanıklığını yazıya geçirmeyi hedefler. Bireyin olay karşısındaki algısı ve izlenimlerini takip eder. Yani üretilen bilgi kişisel tanıklıklara bağlıdır. Kişinin anıları tarihsel bilgi elde etmek açısından önemli olmakla birlikte her zaman yazılı kayıtlarla doğrulanmaya ihtiyaç duyar.[153]

Tarihçi, anlatı ile kendisini ifade eder. Tarihsel bilginin sunum şekli aynı zamanda tarihsel yazım tarzlarını da ortaya çıkarır. Bu yazım tarzları çoğunlukla anlatı tarihçiliği (Hikayeci), öğretici tarihçilik, popüler tarihçilik ve araştırmacı tarihçilik olarak tanımlanır.

Anlatı (narrative of events) ya da hikayeci (rivayetçi) yazım Herodotos ile başlayan ve günümüze kadar varlığını koruyan tarih yazım tarzıdır. Anlatı tarihçiliği ele alınan olayın nedenlerini sorgulamaz. Sadece olayın nasıl geliştiğini tasvir yani hikâye eder.[154] Anlatıda referanslar kullanılabilir, olay çıkışından sonuna kadar anlatılabilir, ancak olayın gelişme süreci sorgulamaya tâbi tutulmaz. Tarihçi, dış gözlemci olarak olayı aktarmakla yetinir. Anlatı tarihçiliği daha çok *vakanüvis*

153 Sözlü tarih ve özellikleri için bkz. Tosh, *Tarihin Peşinde*, s. 249-276.

154 Anlatı tarihçiliği üzerine tartışmalar için bkz. Serkan Gül, "Anlatı Tarih Üzerine Tartışmalar ve Yeni Yaklaşımlar", *Karadeniz Araştırmaları*, (Yaz 2013), Sayı: 38, s. 105-117.

tarihçiliğidir. Vakanüvis olay yazıcısıdır. Çoğunlukla duyduğu veya şahit olduğu olayları kaleme alır. Olay sorgulamasına, analizine veya olaylardan sonuç çıkarmaya çalışmaz. Sadece olanı nakleder. Bu tarih yazımı birçok tarihçinin kullandığı yaygın tarih yazım tarzdır. Günümüzdeki uygulaması vakanüvislerin eserlerinin sadeleştirilerek okuyucuya aktarılması, hikâye edilmesidir. Yani hikâye tarihçiliğidir. Düşünsel çaba ve emek olmadığı için en sade tarihçilik türü anlatı veya hikâye tarihçiliğidir. Belki de bu özelliğinden olsa gerek her dönemde rağbet duyulan tarihçilik ve hatta akademik tarihçilik karşısında yükselişe geçen yazım tarzı olmuştur.[155]

Öğretici tarih, geçmişin tecrübelerini çağdaş döneme aktarmaya çalışan yazım tarzıdır. Öğretici tarihin çıkış noktası tarihten ders çıkarmayı ve kümülatif bilgiden faydalanmayı sağlamaktır. Olaylardan sonuçlar çıkararak bunları toplumun pratik kullanımına sunmayı hedefler. Thucydides'in *Peloponnes Savaşları Tarihi*'ni kaleme alma gerekçesi tarihin tecrübelerini geleceğe aktarma iddiasıdır. Bu nedenle öğretici tarihçilik Thucydides ile başlatılır. Elinizdeki bu eser de öğretici tarihçilik örneklerinden biridir. Araştırma eseri değildir. Tarih ve tarihçilikle ilgili kümülatif bilgiler tarihçinin bakış açısının yansıması olan bir tasarımla okuyucuya aktarılmaktadır. Referansların kullanılması, atıflar yapılması araştırmacı tarihçilik yapıldığını göstermez. Ders kitapları öğretici tarih yazım tarzında kaleme alınmış eserlerdir. Örneğin Toktamış Ateş'in *Siyasal Tarih* ve Fahir Armaoğlu'nun *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi*, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi* başlıklı eserleri öğretici

155 Peter Burke, "Olaylar Tarihi ve Anlatının Geri Dönüşü", *Tarih Yazıcılığına Yeni Bakış Açıları* (Editör: Peter Burke), Islık Yayınları, İstanbul 2020, s. 431-456; Iggers, *Yirminci Yüzyılda Tarihyazımı*, s. 99-102.

tarih çalışmalarıdır. Yüzyılları kapsayan ve birçok konunun anlatımını hedefleyen eserler belirli bir sorunsal üzerine bina edilemezler. Amaç faydacı bakış açısıyla bilginin öğretilmesi, gelecek kuşaklara aktarılmasını sağlamaktır. Öğretici tarihçilik genellikle geniş, panoramik konuları ele alır. Fakat kişilerin hayatlarından ders çıkarılması düşüncesiyle tarihsel kişiliklerin biyografileri de öğretici tarih için çalışma konusu olabilir. Bir kişinin biyografisini bütün yönleriyle ele alan çalışmalara monografi, eğer şahıs kendi hayatını anlatıyorsa bu tür eserlere otografi veya otobiyografi adı verilir. Biyografi çalışmalarında şahısları yaptıkları iş veya bulundukları özel alanlara göre sınıflandırmak mümkündür. Belirli özelliklere göre tasnif edilmiş biyografi çalışmalarına *prosopografik* tarih çalışmaları denir.[156]

Araştırmacı (bilimsel, neden-nasılcı) tarih yazımı modern tarihçilik anlayışının ürünüdür. Tarihçiliğin yüzyıllar boyu devam eden kurumsallaşmasının belirlediği yöntem doğrultusunda yazılan tarih tarzıdır. Araştırmacı tarihçiliğin en önemli özelliği belirli bir sorunsal üzerinden konunun incelenmesidir. Amaç bir olayı anlatmak değil, tespit edilen sorunun nedenlerini ve ortaya çıkardığı sonuçları ortaya koymaktır. Anlatı, elde edilen bulguların paylaşılması için bir araçtır. Araştırmacı tarihçiliğin ortaya çıkardığı yazım tarzında olaylar tek kaynak çeşidiyle değil, ana kaynaklardan başlamak üzere yazılı kaynaklar veya görsel, işitsel, sözlü kaynak türleri incelemeye tâbi tutulur. Araştırmacı tarih yazımına örnek teşkil edebilecek çalışmalardan biri Sina

156 Prosopografık tarih çalışmalarına Sinan Kuneralp'in *Son Dönem Osmanlı Erkanı Ricali (1839-1922), Prosopografik Rehber* (İsis:1999) adlı çalışması örnek olarak verilebilir.

Akşin'in *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele* başlıklı üç ciltlik yapıtıdır. Eserin hazırlanmasında başta Türk ve İngiliz arşivleri olmak üzere diğer ülke arşivleri, Meclis tutanakları, dönemin gazeteleri, hatıralar ve telif eserler incelenmiştir. Kaynaklar sadece referans vermek için kullanılmamış, doğruluk tahlilleri ve karşılaştırmaları yapılmış, kayda geçmiş bilgilerin güvenirlikleri sorgulanmıştır. Milli Mücadele döneminin sorunsalları ele alınmış, bu doğrultuda tarihsel bilgi üretimi ortaya konmuştur. Çalışmanın sonuçları çok ayrıntılı olarak tespit edilmiştir.

Belirtildiği gibi tarih yazım tarzları temelde üç kategoriye ayrılır. Yazım tarzlarıyla birlikte anılan bir de *popüler tarihçilik* vardır. Popüler tarihçilik, popüler kültürün parçası haline gelmiş tarihçinin ürettiği eserler değil, tarihsel anlatının romanlaştırılmasıdır. Tarihin dışında bir tarih anlatısıdır.[157] Türkiye'de akademik tarihçiliğin yapılanması Osmanlı İmparatorluğu'nun sonlarında başladı. Cumhuriyet'in ilanından sonra 1931 yılında Türk Tarih Tetkik Cemiyeti'nin kurulması akademik, bilimsel tarihçiliğin gelişmesindeki önemli adımdı. Ancak 1940'ların başından itibaren akademik tarihçiliği reddeden, tarihsel bilgiyi romanlaştırarak anlatan, akademik tarihçiliğin girmediği alanlara giren yeni bir anlayış ortaya çıktı. Bu popüler tarihçilikti. Ahmet Refik, Abdullah Ziya Kozanoğlu, M. Turhan Tan, Reşat Ekrem Koçu, Feridun Fazıl Tülbentçi, Cemal Kutay, Feridun Kandemir ve İsmet Bozdağ gibi isimler yazdıkları romanlarla veya romansı anlatıma bağlı olarak popüler tarih eserleri ürettiler. Süreli yayınlar

157 Popüler tarihçiliğin Türkiye'deki gelişimiyle ilgili çalışma için bkz. Ahmet Özcan, *Türkiye'de Popüler Tarihçilik (1908-1960)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2011.

da popülerleşme sürecine katkı sağladı. *Tarih Hazinesi*, *Yeni Tarih*, *Tarih Aynası*, *Tarih Dünyası*, *Tarihin Sesi*, *Resimli Tarih Mecmuası* ve *Tarihten Sesler* gibi dikkat çeken başlıklarla yayınlanan dergiler halk tarafından beğeniyle takip edildi.[158] Popüler tarihçilik Türkiye'de ve dünyada sinema, televizyon, roman ve dergiler aracılığı ile varlığını devam ettirmektedir.

Popüler tarihçi doğrudan tarih araştırması yapmaz. Akademik tarihçiliğin ürettiği bilgilerden yararlanır. Ancak bu bilgileri romanlaştırarak kaleme alır. Amacı bir olayın analizini yapmak veya olayların sebep sonuç ilişkilerini incelemek değil roman kurgusu içinde bir süreci anlatmaktır. Popüler tarih yazarının tarih algısına bağlı olarak yapılan anlatı tarihsel gerçekliğe ya da komplo teorilerine veya hayali üretime yakın olabilir. Bu durum televizyon dizileri için de geçerlidir. Popüler tarihin farklı bir boyutunu yansıtan Muhteşem Yüzyıl veya Payitaht: Abdülhamid gibi dizilerdeki olay anlatımı tarihsel gerçeklikten uzaktır. Buna rağmen geniş kitlelere ulaşma ve hitap edebilme özelliğine sahip olduğu için popüler tarihçilik son derece etkili bir araçtır.

Tarihçi ilgi alanı olan konuları tespit etmek için çoğunlukla diğer bilim dallarına ihtiyaç duyar. Tarihçinin salt tarihsel anlatı dışında elde ettiği bilgiler onun bakış açısını geliştirir. Bu nedenle tarihçi ve diğer bilimler arasındaki ilişki önem kazanır.

158 Özcan, *Popüler Tarihçilik*, s. 45.

TARİHÇİNİN ALET ÇANTASI

Tarihçi geçmişe baktığında *ne* veya *nasıl* görür? Tarihçinin görüşünü belirleyen etken, aldığı eğitim ve oluşturduğu birikimdir. İlgi alanlarının çeşitlenmesi tarihsel bilginin de çeşitlenmesini sağlar. Lucien Febvre, bu çeşitliliğin sağlanmasını şu sözlerle öğütler: "Tarihçiler, birer sosyolog olun. Psikolog, coğrafyacı, ekonomist ve hukukçu da olun."

Tarihçinin tam anlamıyla coğrafyacı, sosyolog veya psikolog olması beklenemez. Ancak tarihçi, alanın uzmanlarının kaleme aldığı çalışmalara vakıf olarak farklı bilim dallarındaki gelişmeleri takip edebilir. Çünkü tarih düşüncesinin, tarih yönteminin değişimini sağlayan salt tarihin kendisi değil diğer bilimlerde ortaya çıkan yenilik, algı değişimi ve buluşlardır.[1] Tarihçi hangi bilim dalları ile tarihsel bilgi arasında bağ kurmalıdır? Bu soru tarihçinin karşısında sorun olarak durmaktadır. Tarih, insana ait olan ve insanın yapıp ettiği her şeyle ilgilidir. Ayrıca tarihsel bilgi üretimi geçmişi anlamayı sağlayacak bütün araçları kullanmaktadır. Bu durumda endüstri, teknoloji, sağlık ve fen bilimleri dahi hem kendi tarihleri hem de tarihsel bilgiyi elde etme araçları olmak üzere tarih ile iç içe geçmiştir. Tarihsel

1 Le Bon, *Tarih Felsefesi*, s. 15-19.

malzemenin tarihlendirilmesinde kimya bilgisine başvurulur ya da Napolyon'un öldüğü mü öldürüldüğü mü sorusunun cevabı temel bilimler aracılığıyla aranır.[2] Sultan Abdülaziz'in ölümünün arkasındaki sır perdesini salt belge okuyan tarihçi çözemez. Adli tıp konusunda uzman kişilerin olayı inceleyerek sonuçlar çıkarması ve tarihçinin de bu uzmanlık bilgisinden yararlanması gerekir. Bu durumda tarihçinin diğer bilimlerle ilişkisini yardımcı bilimler veya ilişkili bilimler gibi suni bir sınıflandırmaya tâbi tutmak mümkün değildir. Örneğin kronoloji bilgisi astronomiye götürür ki astronominin en büyük isimlerinden biri olan Newton aynı zamanda tarihçidir. Biyolojinin veya fiziğin ortaya çıkardığı yeni ufuklar tarihsel bilgilerin de yeni değerlendirmeler ve algılarla şekillenmesine yardımcı olur. Postmodern tarihçilik anlayışı diğer bilimlerin ortaya koyduğu yeni bilgilerin tarihe uyarlanmasından ibarettir. Tarih algısı diğer bilimlerin etkisiyle değişiyorsa tarihçinin kaçınılmaz olarak diğer bilimler hakkında da bilgi sahibi olması gerekir. Tarihçiyi yakından ilgilendiren bilimler; filoloji-paleografi-epigrafi, coğrafya, sosyoloji, psikoloji, antropoloji, arkeoloji, kronoloji, diplomatik, sanat tarihi ve iktisat tarihidir. Farklı bilimlerle ilişkisi tarihçiye geniş bakış açısı sağlar. Bunun da ötesinde bu bilimler tarihçinin karşılaştığı sorunları çözebileceği bir alet çantası görevi görür. Alet çantasının dolu olması tarihçiye neyi, niçin yaptığı konusunda bilinç kazandırır. Ortaya çıkan bilinç doğrudan tarih tasarımının nasıl yapılandırılacağını belirler.

2 Uluslararası Adli Tıp Zehirbilim Birliği, Napolyon'un fare zehri kullanılarak öldürüldüğünü açıkladı. https://www.cnnturk.com/2005/yasam/diger/06/02/napolyonun.olum.nedeni.yine.degisti/100752.0/index.html (Erişim Tarihi: 27.02.2020)

FİLOLOJİ

Filoloji (dilbilim) tarihçiliğe akademik form veren önemli bilgi alanlarındandır. Grekçede "dil sevgisi" anlamına gelir. Filolog ilk başlarda öğrenmeyi seven kişileri tanımlamak için kullanıldı. Aristoteles kelimeyi edebiyat metinleri üzerinde çalışanlarla sınırlı hale getirdi. Daha sonraki dönemlerde eski metinleri okuyan, değerlendiren ve anlaşılmasını sağlayanların bu tanıma dâhil edilmesiyle kelimenin kullanım alanı genişledi.[3]

Dilbilim belirli bir metni anlamlandırmanın yolu olduğu gibi tarihçiler için farklı dillerde kaleme alınmış belge, makale ve kitaplara erişimi sağlayacak araç durumundadır. Lisansüstü eğitim yapan tarihçilerin karşılaştığı en büyük sorunlardan biri farklı dillere yönelik bilgilerinin olmamasıdır. Örneğin "Fransız Devriminde Kadınlar" başlıklı bir çalışma yapılması istendiğinde tarihçi Türkçe yayınların olup olmadığına bakacak, doğal olarak da arama başarısızlıkla sonuçlanacaktır. Ancak araştırmacı aynı konuyu İngilizce anahtar kelimelerle yabancı çevrimiçi veritabanlarında taradığında yüzlerce farklı çalışmayla karşılaşacaktır. Almanca bilmeden Türk-Alman veya Rusça bilmeden Türk-Rus ilişkileri çalışmak mümkün değildir. Yabancı dil bilgisinin yetersizliği tarihçiyi dar bir alana sıkıştırır. Tarihçiler bu sorunla karşı karşıya kaldığında çoğunlukla Osmanlı paleografisi bilgisini kullanarak belge okumaya yönelirler. "Eski el yazısı" anlamına gelen paleografi de dilbilimin alt kollarındandır.[4] Sadece Osmanlı Türkçesi değil bütün dillerin eski el yazılarının tarihsel gelişimiyle

3 Bayrav, *Filolojinin Oluşumu*, s. 9-10.

4 Paleografi ve özellikleri için bkz. Bayrav, *Filolojinin Oluşumu*, s. 68-71.

ilgilenir. Latin, Grek, Slav, Çin veya Arap yazısının paleografi uzmanları ilgilendikleri yazının yüzyıllara dağılan süreçteki fiziksel değişimlerini, kelimeleri, kısaltmaları ve yaşayan dilin yazıya yansımalarını inceler. 16. yüzyıl Osmanlı Türkçesi ile 19. yüzyıl Osmanlı Türkçesinin paleografi özellikleri farklıdır. Paleografi sadece bir yazı çeşidini okumak değildir. O yazının tarihsel gelişimini, farklı dönemlerde kullanılan kelimelerin özelliklerini bilmek yani aynı zamanda hermenötik bilgiye sahip olmak anlamına gelir.

Filoloji ve paleografi ile iş birliği yapan epigrafi, taş, seramik gibi sert yüzeylere kazınmış yazıların okunmasına odaklanır. Bu nedenle yazıtbilimi olarak da anılır. Grekçe, üzerine yazmak anlamına gelen *epigraphe* kelimesinden türemiştir. Mezar taşı ve bina üzerine işlenen yazılar epigraf yazıdır. Taş üzerine işlenen yazıların formları ve yazım tarzları farklı olduğu için bunları okumak özel bir uzmanlık gerektirir. Bu uzmanlar epigrafist olarak adlandırılır.

Umberto Eco, *Tez Nasıl Yazılır* başlıklı çalışmasında araştırmacıya "boyundan büyük işlere girişmemesi" konusunda uyarıda bulunur.[5] "Bilindik dört kural" ile araştırmacının istenmeyen bu durumdan nasıl kaçınacağını açıklar. Belirlediği ilkeler daha çok belge elde etme ve belgelerin kullanımıyla ilgilidir.[6] Gerçi Türkiye'deki postmodern tarih anlayışı tarih yazımında belge kullanımını "belge fetişizmi" olarak tanımlayarak bir esneklik payı oluşturup paleografideki kişisel yetersizlikleri yok saymanın çıkış yolunu bulmuştur. "Belge okuyamayan insanlar tarih yazamayacak mı?" ya da kimi eserlerde zikredilen "Tarih,

5 Eco, *Tez Nasıl Yazılır?*, s. 49.
6 Eco, *Tez Nasıl Yazılır?*, s. 37-38.

tarihçilere bırakılmayacak kadar ciddi bir iştir." safsatası işi sulandırmaktan başka bir anlam ifade etmez. Tarih, hayal ile üretilen bilgiler değil, yaşanmış, var olan ve belgelenen olaylar üzerine bina edilen bilgilerdir. Bunun için de kaynaklara ulaşacak donanıma sahip olmak şarttır.

Tarihçinin alet çantasındaki en önemli araç dilbilimdir. Çalışma alanlarına göre tarihçinin farklı dilleri öğrenmesi zorunluluktur. İlkçağ tarihçilerinin Hititçe, Asurca gibi antik dilleri veya Almanca, Fransızca gibi modern Batı dillerini, Orta Çağ tarihçisinin Latince, Arapça, Farsça, Süryanice, Ermenice ve iyi derecede Orta Çağ Türkçesi bilmesi gerekir. Benzer şekilde diğer anabilim dalları da farklı dillerin öğrenilmesine ihtiyaç duyar. Tarihçi olma yolunda ilerleyen adayların önemli yanılgılarından biri de son dönemi inceleyen tarih anabilim dallarının diğerlerine göre daha kolay olduğudur. İlk Çağ tarihçileri kendi alanlarıyla ilgilenirler. Orta Çağ'ın tarih bilgisine yönelmeleri ancak özel ilgi ve merak konusudur. Orta Çağ tarihçisi sürekliliği sağlamak için hem İlk Çağ hem de Orta Çağ'ın tarihsel bilgisine sahip olmak zorundadır. Yeni Çağ tarihçisi İlk Çağ, Orta Çağ ve Yeni Çağ'ın tarih bilgisine başvurur. Yakın Çağ veya Türkiye Cumhuriyeti tarihçileri dönemlerinin olaylarını yorumlamak, anlamlandırabilmek ve bilgi sürekliliğini takip edebilmek için diğer çağların da tarihsel bilgilerinden yararlanırlar. Bu nedenle yakın dönem tarih çalışan araştırmacıların geniş kaynak taraması yapabilmesi ve belgelere ulaşabilmesi için hem Osmanlı paleografisine hem de farklı yabancı dillere hâkimiyetleri şarttır. Batılı tarihçileri güçlü kılan yön filolojiye hâkimiyetleridir. Bu konuda yaşadığım kişisel bir tecrübe Batı ve Doğu'nun karakteristik özelliklerini de yansıtır. Şöyle ki; Osmanlı Arşivi'ne ilk kez 1992 yılında girdiğimde iki Ame-

rikalı tarihçi ile karşılaştım. İkisi de 16. yüzyıl defterlerini hiç zorlanmadan okuyorlardı. Türk tarihçilerinin dahi zorlandığı metinleri bu kadar kolay okumaları dikkatimi çektiği için nasıl bir eğitimden geçtiklerini öğrenmek istedim. Çalıştıkları üniversitelerin ilgili birimlerinde Arap ve Fars kökenli öğretim elemanlarından Arapça ve Farsça daha sonra da Türklerden Türkçe dersleri aldıklarını söylediler. Bilgilerini pekiştirmek için de birer yıl o dilin konuşulduğu ülkeye gönderildiklerini, bu şekilde pratik yapma imkânı bulduklarını belirttiler. Batı'yı güçlü kılan sistemli ve kurumsal hareket etmesidir. Tarihçilerin filoloji konusundaki üstünlüğü de bu kurumsal işleyişten gelir. Sistemsiz bir yapılanma içinde yalnız bırakılan Türk tarihçisinin kendisine hiçbir imkân sunulmadığı halde büyük başarılara imza atması, önüne konan sınavlardan rahatlıkla geçmesi beklenir. Bu bağlamda başta eğitim bakanlığı olmak üzere üniversitelerin ve Türk akademisinin öz eleştiri yapması ve gittikçe büyüyen niteliksiz insan yetiştirme sorununu çözmek için önlem alması öncelikli ihtiyaçlardandır.

Tarihçinin metin okuma aracı filolojidir. Fakat tarihçilik yalnızca filoloji bilgisiyle sınırlı kalmaz. Çünkü tarihsel olaylar mekâna bağlıdır. Bu nedenle coğrafya da tarihçi için önem kazanan bilgi alanlarındandır.

COĞRAFYA

Antikiteden beri düşünürler ve tarihçiler coğrafyanın tarihsel olaylar üzerindeki etkisi üzerinde görüşler ortaya koydular. Posidonius 52 ciltlik *Historia* adlı eserinde uygarlıkların oluşmasında coğrafyanın etkisini detaylarıyla ele aldı. İbn Haldun, benzer görüşleri *Mukaddime*'de işledi. Uygarlığın coğrafya ile ilişkisini merkeze alan çeşitli teoriler

günümüze kadar varlığın korudu. Diğer taraftan bağımsız bilgi alanı olarak coğrafya da antikiteden beri gelişme gösterdi. *Geography* kelimesini ilk kez Eratosthenes (M.Ö. 276-194) kullandı. Eratosthenes aynı zamanda dünyanın güneşe uzaklığını, enlem boylam hesaplamalarını, dünyanın çevresini ve dünyanın eksen eğikliğini hesaplayan ilk düşünür oldu. Amasyalı Strabon (M.Ö. 64-M.S. 24) 17 ciltlik *Coğrafya* (Geographika) başlıklı eseriyle antik çağın en kapsamlı coğrafya eserlerinden birini kaleme aldı. Eserinde insanın, kavimlerin ve imparatorlukların fizikî dünya ile olan ilişkilerini ortaya koydu. *Coğrafya* antik Anadolu kentlerine dair kapsamlı bilgiler veren önemli çalışmadır.[7] Yazdığı *Coğrafya* (Geographika Hyphegesis) başlıklı eseriyle ve dünya merkezli evren teorisiyle Kristof Kolomb'un Amerika'ya ulaşmasına kadar etkisini sürdüren isim ise Klaudios Ptolemaios'dur (100-170). Bu coğrafya eserleri bir taraftan yeryüzü şekilleri hakkında bilgi verirken diğer taraftan da haritacılığın gelişmesine katkı sağladılar. Coğrafyanın bağımsız bir bilgi alanı haline gelmesinde Alexander von Humboldt (1769-1859) ve Carl Ritter'in (1779-1859) katkıları önemlidir. Doğa bilimci, astronom, coğrafyacı ve dilbilimci olan Humboldt yazdığı *Cosmos* başlıklı yapıtında yer şekilleriyle iklim arasında ilişkiyi belirledi. Yaptığı yeni açıklamalarla Humboldt, Fizikî Coğrafya'nın kurucusu oldu. Tarihçi Carl Ritter ise coğrafyayı insan ve toplumla ilişkilendirdi. *Coğrafya İlminde Tarihi Esaslar* adlı çalışmasında insan ve çevre ilişkisini inceleyerek Beşerî Coğrafya'nın temellerini attı. Coğrafya için önemli

7 Strabon, *Geographika: Antik Anadolu Coğrafyası*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2000.

gelişme Humboldt ve Ritter'in üniversite müfredatına coğrafyayı eklemeleridir. Bu şekilde coğrafya akademik alana girdi.

Coğrafya tarihçinin alet çantasındaki önemli araçlardan biridir. Coğrafya, herhangi bir yeryüzü parçasını, bir bölgeyi ya da ülkeyi niteleyen veya belirleyen fiziksel, ekonomik, biyolojik, toplumsal ve siyasal yapıları kendine özgü yöntemlerle inceleyen bilim dalıdır. Tarihçi toplumsal olay, gelişme ve değişimlerin dış ve iç etkenlerini göz önünde tutarak incelemeler yapar. Coğrafya, dış etkendir. Öyle ki, kültür değişimleri, uygarlıkların oluşumu ve toplumların davranışlarının yönünü belirleyen önemli etken coğrafyanın doğrudan kendisidir.

Coğrafyanın alt bilim dallarından Beşerî ve Ekonomik Coğrafya tarihçinin göz ardı edemeyeceği alanlardır. Beşerî Coğrafya, nüfus, sağlık, yerleşme ve tarihî coğrafya; Ekonomik Coğrafya ise sanayi, tarım, turizm, ulaşım, ticaret, madencilik ve enerji alt dallarına ayrılır. Özellikle Tarihî Coğrafya, tarihin coğrafya ile kesiştiği bilgi alanıdır. Edward Wells (1667–1727) tarafından ilk kez tanımlanan Tarihî Coğrafya geçmiş zaman diliminde belirli bir mekânın fizikî, beşerî, ekonomik ve bölgesel özelliklerini inceleyen daldır. Coğrafya ve tarihin kesiştiği diğer bilgi alanı ise Siyasi Coğrafyadır. Friedrich Ratzel (1844-1904) insanın dünyaya dağılışının sebeplerini doğa şartlarının değişmesine bağladığı *Siyasî Coğrafya* (Politische Geographie) adlı eseriyle Siyasi Coğrafyanın kurucusu oldu. Modern dönemde kullanılan *jeopolitik* kavramı siyasi coğrafyanın farklı bir ifadesidir.

Coğrafyayı anlamlandıran onun üzerinde yaşan toplumdur. Toplumun yaşayan bir organizma olarak varlığı tarih, coğrafya ve sosyolojiyi bir araya getirir.

SOSYOLOJİ

Sosyoloji kelimesini ilk kez kullanarak sosyolojinin yeni bir bilim olduğunu ileri süren isim Auguste Comte'dur. Tarihin nasıl algılanması gerektiği ile ilgili düşünceler yani tarih felsefeleri sosyolojinin doğuşunu hazırladı. Toplumu anlamanın öneminden bahsederek tarihin öneminin toplumsal değişimleri gözlemekte yattığını ifade eden ilk düşünür İbn Haldun oldu. İbn Haldun'un toplum, coğrafya ve uygarlık ilişkisini ortaya koyduğu düşüncelerinin sonraki yüzyıllarda etkili hale gelmesi Giambattista Vico'nun İbn Haldun'u keşfetmesiyle gerçekleşti. Vico'nun eserleri Michelet tarafından çevrilince İbn Haldun'un düşünceleri Fransa'ya girmişti. İbn Haldun ve Vico'dan etkilenen Saint-Simon toplumbilim düşüncesinin temellerini attı. Saint-Simon'un yazmanı olan Auguste Comte onun düşüncelerini sistemli hale getirerek *Pozitivizm İlmihali* adlı yapıtında sosyolojinin kuruluşunu ilan etti.[8]

Tarihçilerin ve sosyologların birbirlerini bilim dışı ilan ettikleri yapay tartışma ve "sağırlar diyaloğu" bir kenara bırakılırsa tarihçiler için sosyoloji, sosyologlar için de tarih vazgeçilmez bilgi alanlarıdır.[9] Ziya Gökalp'in açtığı yoldan ilerleyen 20. yüzyıl Türk tarihçileri ve sosyologlar tarih bilgisinde buluştular. Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, Hilmi Ziya Ülken, Nurettin Topçu, Cemil Meriç, Mümtaz Turhan, Erol Güngör ve Şerif Mardin gibi sosyologlar tarihsel bilgiler üzerinden sosyolojik değerlendirmeler yaptılar. Niyazi Ber-

8 Gaston Bouthoul, *Sosyoloji Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul 1992, s. 55

9 İki bilim alanının temsilcileri yöntem tartışmaları içerisinde birbirlerini reddeden tavır içerisinde bulunurlar. "Sağırlar diyaloğu" tanımı Fernand Braudel tarafından yapılmıştır. Bkz. Peter Burke, *Sosyoloji ve Tarih*, s. 12.

kes, Halil İnalcık ve Ahmet Yaşar Ocak gibi tarihçiler de çalışmalarını sosyolojik zemine dayandırdılar.

Sosyoloji, toplum ve insan etkileşimi üzerinde çalışan bilim dalıdır. Ailenin yapısından küresel sosyolojik işleyişlere kadar geniş bir yelpazede insan topluluklarının davranış şekillerini inceler. Demografik hareketler başta olmak üzere toplumsal sınıflar, sınıf eşitsizlikleri, suçlar, suça ilişkin davranışlar, toplumsal anomaliler, yönetim şekilleri, bürokrasi, kanunlar, ırklar ve cinsiyet eşitsizlikleri gibi konular sosyolojinin araştırma alanına girer. Diğer taraftan sosyolojinin din sosyolojisi, kadın sosyolojisi, medya sosyolojisi, turizm ve seyahat sosyolojisi, edebiyat sosyolojisi, hukuk sosyolojisi, uygarlık sosyolojisi, kent sosyolojisi veya mekân sosyolojisi gibi çok farklı bilgi alanlarına yöneldiği görülür. Tarih ile sosyolojinin iç içe geçtiği özel bilgi alanı ise tarihsel sosyolojidir. Tarihsel sosyoloji toplumsal çalışmaları tarihsel bağlamı içinde ele alır. Temel amaç ele alınan konuların zaman içinde gelişimini ve karşılaştırmasını yapabilmektir.

Sosyoloji günün problemlerine odaklanır. Ancak tespit edilen problemin tanımlanması için o problemin tarihsel süreçteki durumunu belirler. Bir bakıma tarihçilik yapar. Sosyoloji uzun süreleri inceler ve elde ettiği verileri genelleştirir. Nicel ve nitel araştırma tekniklerini hem bağımsız hem de iç içe kullanır. Sosyoloji, veriler ve istatistiki bilgilerle hareket eder. Bu nedenle de sosyologlar çoğunlukla üzerinde çalıştıkları konular için anket uygularlar. Bu nicel çalışmadır. Örneğin belirli bir bölgenin demografisini inceleyen sosyolog yıllara yayılmış nüfus hareketlerini istatistiki olarak ortaya koyar. Nicel çalışma hareketin niçin yapıldığını açıklamadığı için tarihçiler anlamlandırılmamış bu sayısal

verilerin çok da önemli olmayacağını ve bilimsel bir anlam ifade etmeyeceğini düşünürler. Tarihsel araştırmalar için önemli olan toplumsal hareketlerin niceliksel verilerinden çok niteliksel olarak anlamlandırılmış olması, niçin ve nasıl sorularına cevap verilmesidir. Bakış açılarındaki farklılıklara rağmen tarihçi için sosyoloji vazgeçilmez bir araçtır. Klasik tarih çalışmaları üstten tarih denilen siyasal ve devlet merkezli konuları ele alır. Ancak sosyolojinin doğuşuyla ortaya çıkan aşağıdan tarih anlayışı siyaset ve büyük kişilere değil toplumun tarihine odaklanır. Bu inceleme türü tarihçiliğin gelişimi açısından önemlidir.[10] Yeni tarih algısı tarihçinin daha geniş sahaları görebilme imkânını artırdı. Tarihçinin incelediği olayın dışına çıkamadığına, kısır bir bakış açısına bağlı kaldığına dair görüşler uzun süre devam eden tartışmanın ana konusuydu.[11] Tarihçinin sosyoloji ile yaptığı iş birliği uzun dönemleri algılama kabiliyetini geliştirdi. Bu açıdan kurum tarihi, kültürel değişim ve etkileşim gibi konulara ilgi duyan tarihçilerin sosyolojinin bilgi ve yöntemlerinden faydalanması kaçınılmazdır.

Tarihe yöneltilen eleştirilerden biri geçmişe ait bilgi yığını ve anlatıdan öteye gidemeyen bir birikim olduğudur. Sosyoloji tarihsel bilgiyi güne aktaran araçtır. Tarihçinin alet çantasında yer alan sosyoloji biliminin yöntem bilgisi tarihçiye geniş bakış açısı kazandırır. Tarihçi sosyolojiyi de kullanarak elde ettiği *tarihsel bilgiyi güne taşıyarak* sorunların tanımlanması için kullanabilir. Ancak tarihçi tam tersini yaparak *günün*

10 Jim Sharpe, "Aşağıdan Tarih", *Tarih Yazıcılığında Yeni Bakış Açıları* (Editör: Peter Burke), Islık Yayınları, İstanbul 2020, s. 47-72.

11 Tarih ve sosyoloji ilişkisinde kuramsallık ve tarihçinin bakış açısı için bkz. Black & Macraild, *Tarih Çalışmak*, s. 110-112.

sorunlarını tarihe taşıyamaz. Bu tarihçinin güncel politik sorunları ideolojik bir bakış açısıyla tarihe aktarması anlamına gelir ki tarihsel bilgi sapması olan *anakronizm* ortaya çıkar. Tarih bilgisi günün sorunlarının kapsamlı olarak anlaşılması ve anlamlandırılması için kullanılır. Tarih, sorunların çözümünü sağlayan araç değildir.

Sosyoloji toplumsal hareketlere odaklanır. En küçük topluluklardan başlayarak geniş birlikleri inceler ve elde ettiği verilerden genellemeler yapar, kanunlar çıkarmaya çalışır. Sosyolojinin bu yöntemi karşıt görüşlerin de ortaya çıkmasına yol açtı. Örneğin Wilhelm Dilthey, genellemelerin bireyi, bireyin özelliklerini yok saydığı ve eşşiz-tekil olanın varlığına izin vermediğini ileri sürerek Comte ve Spencer'in yaklaşımlarını "sahte bilim" olarak değerlendirdi.[12] 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bireyin özgür iradesi konusunda yeni bakış açıları da ortaya çıktı. Bu bakış açılarını yönlendiren ise psikoloji oldu.

PSİKOLOJİ

Psikoloji zihinsel süreçleri ve davranışları inceleyen bilimdir. İnsan ve hayvanların doğrudan gözlenen veya doğrudan gözlenemeyen davranışlarına odaklanır. Gözlem ve deney metotlarını kullanır. Psikoloji 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren şekillendi. İlk kez kendisini psikolog olarak tanımlayan Wilhelm Wundt (1832-1920), 1879 yılında Leipzig Üniversitesi'nde bir laboratuvar kurarak deneysel çalışmalara başladı. Wundt'un öğrencisi Edward Bradford Titchener'in deneysel çalışmaları Amerika'ya taşımasıyla psikoloji kısa

12 Peter Burke, *Sosyoloji ve Tarih*, s. 17.

sürede yayılarak etkin bir bilim haline geldi. Wundt ve Titchener insanın öznel deneyimlerini içeren *bilince* odaklandılar. Bilinci bir bütün olarak kabul ettiler. Bilincin anlaşılmasının bilincin parçalara ayrılarak incelenmesiyle mümkün olabileceğini ileri sürdüler. Bu görüş psikolojide *Yapısalcılık* olarak tanımlandı.

Psikolojinin temellerini atan Wundt'un görüşleri kısa sürede eleştiriye uğradı. Max Wertheimer ve Wolfgang Köhler gibi Alman psikologlar bilincin ve insan eylemlerinin parçalara bölünerek anlaşılmasına karşı çıktılar. Yeni görüşe göre, bir deneyimin bütünü onun parçalarının toplamıyla aynı değildi. Tam tersine bilinci anlamanın yolu deneyimleri bütün olarak incelemekten geçiyordu. Bu görüş Almancada *bütün* anlamına gelen *Gestalt* kelimesiyle tanımlandı. Ayrıca *İşlevcilik* ve *Davranışçılık* da Wundt'un bilinci parçalama düşüncesine karşı gelişen teoriler oldu. Her üç teori de bilinç ile ilgileniyordu. Sigmund Freud ise bilince değil, bilinçaltına odaklandı. Freud, tıp doktoruydu. Bazı hastaların fiziksel sorunları olmamasına rağmen sanki fiziksel hastalıklara sahipmiş gibi semptomlar göstermelerini açıklamaya çalıştı. Freud, bu durumun bilinçaltıyla ilgili olduğunu ileri sürdü. Bastırılan, bilinçten atılan duygu ve düşünceler bilinçaltına inerek, insan davranışlarına yön veriyordu. Freud'un teorisi *psikanaliz* olarak adlandırıldı.[13] 1960'lardan sonra bilgisayar teknolojilerinin gelişmesi *bilişsel psikoloji* denilen yeni bir akım ortaya çıkardı.

Tarihsel olaylar insandan bağımsız düşünülemeyeceği için çoğunlukla insanın psikolojisiyle bağlantı kurulmaya çalı-

13 Freud'un tarih bilgisine etkisi için bkz. Gilderhus, *Tarih ve Tarihçiler*, s. 86-88.

şıldı. Örneğin Hippolyte Taine (1828-1893) tarihsel bilgiyi ruhların incelenmesi, tarihsel olayı kaleme almayı psikolojik inceleme yapmakla eş değer gördü. Taine, tarihi psiko-fizik hareketler olarak tanımladı.[14] Bu bakış açısı Annales Okulu tarafından da desteklenince psiko-tarih adıyla yeni bir akım ortaya çıktı. Psiko-tarih biyografi tarihçiliğinin bir çeşididir. Şahsın ortaya çıkardığı eylemlerin arkasında yatan psikolojik nedenleri inceleme ve anlama amacı taşır. Psikolojinin modernleşme süreciyle şekillenen psiko-tarihin ilk örnekleri yine antikiteye kadar uzanır. Romalı tarihçi Cornelius Tacitus, *Tarihler* başlıklı yapıtında Neron'u örnek göstererek kişilik bozukluklarının tarihsel olayların oluşmasında nasıl etkili olduğunu belirtti.[15] Modern dönemlerde ise psiko-tarih psikolojinin ortaya koyduğu yeni ilkeler doğrultusunda yorumlandı. Özellikle Freud'un *psikanaliz* yöntemi psiko-tarih çalışmalarına yön verdi. Psikanalizin tarihle buluşması *psikobiyografi* denilen bir inceleme türü ortaya çıkardı. Bireylerin yaşamlarına yön veren psikolojik faktörler değerlendirilmeye alındı.[16] Psikolojinin tarihle eşleştirilmesi bireyin tarihsel olayların oluşumundaki etkisini belirlemeyi amaçlar. Fatih Sultan Mehmet'in çok genç denilecek bir yaşta İstanbul'u fethetme azmi onun kişisel özellikleri ve psikolojisiyle ilgili olmalıdır. Çünkü karşısında İstanbul kuşatmasının kaldırılmasını isteyen bürokratlar olmasına yani çevresel şartların olumsuz baskısına rağmen kararlılığını devam ettirdi. Bu fetihçinin psikolojik motivasyonudur. Olayların şekillen-

14 Taine, ortaya çıkan düşünce ve hareketlerin ruhsal boyutlarına vurgu yapar. Değerlendirmesi için bkz. H. Taine, *XIX. Yüzyılda Fransa'da Klasik Filozoflar*, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1991, s. 12-13, 17-35.
15 Gilderhus, *Tarih ve Tarihçiler*, s. 31-32.
16 Tosh, *Tarihin Peşinde*, s. 116-117.

mesinde toplumsal veya kitleler psikolojisi de önem kazanır. Kitleler psikolojisi kavramını ortaya çıkaran Gustave Le Bon (1841-1931) psikolojinin toplumsal özelliklere göre farklılaştığını ve tarihsel olay oluşumunun buna bağlı olduğunu açıklar: "Unutulmaz tarihî olaylar, insanların iç dünyalarındaki görünmez değişikliklerin görünen eserleridir. Bu değişiklikler şayet pek seyrek olarak meydana geliyorsa bunun sebebi, o ırkın psikolojik yapısının esasında bulunan köklü, değişmez öğelerin ağırlık kazanmasıdır."[17]

Tarihçi Lewis Namier'in çalışmaları psiko-tarih açısından önem kazanır. Freudcu bakış açısının bir sonucu olarak insanları yaptıklarını yapmaya iten şeyin ideoloji veya inançtan çok kişisel güdüler olduğunu düşündü. *Siyasetin Yapısı* adlı çalışmasında yeni bir tarihçilik yöntemi uyguladı. Politikacıların kişisel ilişkilerini inceledi. İnsan davranışında belirleyici olanın ideoloji değil akrabalık ve kayırma yoluyla para, nüfuz ve çıkar elde etmek olduğunu ortaya koydu. Namier yazdıklarıyla görünenin arkasındaki gizli çıkar ilişkilerinin, psikolojik güdülerin incelenmesinin önemini gösterdi.[18] Vamık D. Volkan'ın *Atatürk'ün Psikanalitik Biyografisi*, *Kıbrıs: Savaş ve Uyum (Çatışan İki Etnik Grubun Psikanalitik Tarihi)* ve M. Bilgin Saydam'ın *Deli Dumrul'un Bilinci* başlıklı çalışmaları Türkiye'deki psiko-tarih çalışmalarına örnektir.

Psiko-tarih akımı diğer bütün akımlarda olduğu gibi eleştiriye uğradı. Her ne kadar eleştiriye uğrasa da bireylerin davranışlarıyla ilgili yeni bilgiler ortaya koyma potansiyeli tarihçinin olayları daha geniş bir bakış açısıyla değerlendir-

17 Gustave Le Bon, *Kitleler Psikolojisi*, Hayat Yayınları, İstanbul 1977, s. 10.
18 Evans, *Tarihin Savunusu*, s. 39-40.

mesine katkı sağladı. Tarihçinin bir psikolog olması düşünülemez ancak tarihçinin alet çantasında yer alan psikoloji bilgisi ona görünenin arkasındakini fark etme olanağını sağlar.

İnsanı inceleyen farklı bilim dallarının belirli noktalarda birleşmeleri kaçınılmazdır. Tarih, sosyoloji ve psikoloji gibi antropoloji de insana odaklanan bilimlerden biridir. İnsanın fiziki ve kültürel yapısını çözümlemeye çalışan antropoloji bilgisi tarihçinin alet çantasındaki araçlar arasında yer alır.

ANTROPOLOJİ

Grekçe *anthropos* kelimesinden Batı dillerine geçen *antropo* insan demektir. Yine Batı dillerinde bulunan *human* kelimesinden farklı olarak insanın fiziksel ve biyolojik varlığını tanımlar. *Antropoloji* insan bilimidir. Sosyolojinin karşılaştığı eleştirilerden biri insanın bireysel özelliklerini göz ardı ediyor olmasıydı. İnsanın fiziksel, biyolojik ve kültürel yapısının incelenmesine odaklanan antropoloji sosyolojinin eksik bıraktığı bireyin varlığını ön plana çıkarmaktadır. Sosyal bilimler içerisinde *tekçi* veya *indirgemeci* bilim anlayışına (doğa bilimlerinin bilim olması) en yakını antropolojidir. Doğa bilimlerine yaklaşması insanı içsel açıdan değil biyolojik varlık olarak dışsal açıdan inceliyor olmasındandır. 20. yüzyılda gelişme gösteren antropoloji zamanla insanı kültürel varlık olarak da ele almaya başladı ve biyoloji ile sosyolojiyi bir araya getirdi. Antropolojinin ilgi alanı ve alt dalları genişledi. Fiziksel Antropoloji (Adli, Biyolojik, Paleoetnobotanik, Paleopatoloji, Tıbbî, Primatoloji, Paleoantropoloji, Osteoloji), Dilbilim Antropolojisi, Kültürel (Sosyal) Antropoloji ve Arkeoloji olmak üzere alt bölümlere ayrıldı.

Antropolojinin en kapsamlı ve tarih ile ilgili olanı kültürel veya sosyal antropolojidir. Sudan'daki Azandi kabilesi ile ilgili çalışmasıyla Kültürel Antropolojinin gelişmesini sağlayan isim Edward Evan Evans-Pritchard'dır (1902-1973). Kültürel antropoloji; etnolojik, etnografik, dilbilimsel, kültürel ve psikolojik analiz yöntemlerine dayanarak insan topluluklarının gelişimini inceleyen bilim dalıdır. Anglo-Sakson ülkeler etnoloji ile kültürel antropolojiyi aynı anlamda kullanır.[19] Anglo-Sakson olmayan ülkeler etnolojiye farklı anlam yükledikleri için etnoloji ile kültürel antropolojinin kullanımı zaman zaman karışıklığa yol açar. Etnoloji, Grekçe millet, ırk anlamına *ethnos* kelimesinden türer. Bir bilim olarak toplumların etnik yapısına odaklanan etnoloji, toplulukların etnik kökenleri, etnik toplulukların oluşumu, farklı etnik toplulukların aralarındaki ilişkiler, etnik toplulukların yeryüzüne yayılışları, etnik temelli dil, kültür ve geleneklerin nasıl oluştuğu gibi konuları ortaya çıkarmaya çalışır. Bunu yaparken de geçmiş ile güncel arasında bağlantı kurarak karşılaştırmalar yapar. Bu karşılaştırmalarda kullanılan önemli unsurlardan biri dildir. Dilbilim antropolojisi dillerin yayılışını ve etkileşimini inceler. Dilbilimin alt dalı olan *onomastik* (adbilim) özel isimlerin kökenleri ve yeryüzündeki yayılışlarına odaklanır. Topluluklar göç ettiklerinde yaşadıkları yerlerin isimlerini de kendileriyle birlikte taşırlar. Yeni yerleşim yerlerine eski yerleşim yerlerinde kullandıkları isimleri verirler. İsimler toplulukların hem yayılma yönü hem de birbirleriyle karşılaştırılmaları açısından önemli bilgiler elde edilmesinde yardımcı olur.[20]

19 Claude Lévi-Strauss, *Yapısal Antropoloji*, İmge Kitabevi, Ankara 2012, s. 19.
20 Onomastik'in özellikleri için bkz. İbrahim Şahin, *Adbilim*, Pegem Yayınları, Ankara 2015.

Grekçe *ethnos* kelimesinden türeyen diğer bir antropoloji çalışma alanı etnografyadır. Lévi-Strauss, etnoloji ve etnografyayı farklı anlamlarda kullanır. Ona göre etnoloji kültürel veya sosyal antropolojinin farklı bir ifadesiyken etnografya, kültürel antropolojinin alt bilgi alanı olarak bir topluluğu kendi özel durumu içinde ele alıp inceledikten sonra topluluğun yaşam biçimini aslına uygun olarak tekrar tasarlayan bilim dalıdır. Maddi ve kültürel varlıkların hepsini incelemeye tabi tutar.[21]

Fiziksel veya kültürel antropolojinin ortaya koyduğu veriler insanın yeryüzünde maddi ve kültürel yayılışını çözümlemeye çalışır. Tarihçi yalnızca belge okuyan ve monografik çalışma yapan kişi durumundan çıkmak için antropolojik çalışmaları takip etmek zorundadır. Antropolojik bulgular her şeyden önce evren algısının ve insanın evrendeki varlığının yeniden değerlendirilmesi anlamına gelir. 1974 yılında bulunan dişi hominin (insanımsı) iskeleti 3.2 milyon yıl geriye tarihlendirildi. Hominin başına aldığı bir darbe ile öldürülmüştü. Lucy olarak isimlendirilen bu dişi hominin insanın atası olarak ilan edildi. Paleoantropolojik incelemelerden sonra en eski hominin türü olduğu düşünülen bu kalıntılara Australopithecus adı verildi.[22] Yakın zamanlarda keşfedilen ve 7 milyon yıla tarihlenen yeni bulgular iki ayağı üzerinde yürüyen canlıların bilinenden çok eski zamanlara tarihlendiğini gösterir. Homo Sapiens'in varlığı daha önce M.Ö. 100 binlere götürülürken M.Ö. 300 binlere tarihlenen Fas'taki fosiller modern insan ırkının varlığının sanıldığından daha eski olduğunu, Yunanistan'da bulunan ve M.Ö. 292 bin

21 Lévi-Strauss, *Yapısal Antropoloji*, s. 19.

22 Etiyopya'daki kazı çalışmaları ve fosillerin bulunma süreçleri için bkz. Richard Leakey, *Göl İnsanları*, Tübitak Yayınları, Ankara 1998.

yılına tarihlenen Homo Sapiens fosilleri de insanın Avrupa'daki varlığının çok gerilere gittiğini ortaya koyar.[23] Güney Afrika'da Homo Naledi[24] ve Filipinler'de Homo Luzonensis[25] adı verilen insan türlerinin bulunması "İnsan nedir?" sorusunu tekrar gündeme getirdi. Antropoloji bilimi teknoloji ve özellikle genetik bilimindeki gelişmelerden faydalanarak yeni bilgiler ortaya koyar. Yeni bulgu ve bilgiler insanoğlunun geçmişe dair bildiklerinin belirsiz ve yetersiz olduğunu, ortaya atılan teorilerin ömrünün çok uzun süreli olmayacağını gösterir. Tarihçinin insanlığın gelişimi konusundaki üst algıya sahip olması fiziksel veya kültürel antropolojinin sunduğu açıklamalara müracaat etmesiyle doğru orantılıdır.

Önemli bir keşif insanlık tarihiyle ilgili teoriyi tersyüz etti. Urfa, Göbeklitepe'de Alman arkeolog Klaus Schmidt tarafından ortaya çıkarılan ve M.Ö. 12 binlere tarihlenen ilk tapınak ve simgelerle dolu arkeolojik buluntular yerleşik kültür ile din arasındaki ilişkiye dair düşünceleri tamamen değiştirdi. Keşiften önceki kabul; insanlığın yerleşikliğe geçtiği, tarımla uğraştığı ve tarım toplumu oluştuktan sonra din algısının geliştiğiydi. Bu süreç M.Ö. 10 binden itibaren başlatılıyordu. Göbeklitepe'deki tapınak tarım öncesi toplumun ürünüydü. Bu keşif inancın tarım toplumuyla ilgisi olmadığını belirledi.[26] Göbeklitepe antropologların yorumlamak ve anlamlandırmak

23 https://arkeofili.com/fasta-bilinen-en-eski-homo-sapiens-kalintilari-bulundu/ (Erişim Tarihi: 01.03.2020)

24 https://arkeofili.com/guney-afrikada-yeni-bir-insan-atasi-homo-naledi-bulundu/ (Erişim Tarihi: 01.03.2020)

25 https://arkeofili.com/insanlar-700-000-yil-once-filipinlerdeydi/ (Erişim Tarihi: 01.03.2020)

26 Göbeklitepe'nin hikâyesi için bkz. Klaus Schmidt, *Taş Çağı Avcılarının Gizemli Kutsal Alanı Göbekli Tepe: En Eski Tapınağı Yapanlar*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2018; Karl W. Luckert, *Göbekli Tepe*, Alfa Yayıncılık, İstanbul 2016.

için uzun süre üzerinde çalışacakları buluntular ortaya koydu. İnsanlık tarihinin yeniden yorumlanmasını sağlayan bu keşifleri gün yüzüne çıkaran ve insanlığın hizmetine sunanlar arkeologlardır. Arkeoloji her ne kadar antropolojinin altında bir bilgi alanı olarak kabul edilse de 19. yüzyıldan itibaren sistemli olarak gelişen ve kendi yöntemlerini belirleyen bilim dalı haline geldi.

ARKEOLOJİ

Tarihçiler tarihsel dönemlerle ilgilenirler ki bu da M.Ö. 3.500'lerde yazının kullanılmasıyla başlar. İnsanlığın yeryüzündeki varlığı açısından düşünüldüğünde bu süre çok kısadır. Yeni buluntular modern insanın (homo sapiens) M.Ö. 300 binlerden beri dünya üzerinde var olduğunu göstermektedir. Tarihçi tarihsel dönemlerden kalan kayıtlarla ilgilenir. Ancak insanlığın aydınlanmayı bekleyen diğer büyük zaman dilimiyle, tarih öncesiyle (prehistorya) ilgilenen bilim antropoloji ve alt bilim dalları, özelde ise arkeolojidir. Arkeoloji Türkçeye kazıbilim olarak çevrilse de bu arkeolojinin dar anlamıdır. Kültürel antropolojinin alt dalı olan arkeoloji insanlığın kültürel geçmişini, kültürel değişimini ve kültürlerin birbirleriyle ilişkilerini inceler. Arkeologlar tarihsel metinler üzerinde çalışmazlar. Verilerini maddi buluntulara dayandırırlar. Arkeologların yaptığı iş, höyük ve tümülüs gibi özel mekânlarda eski uygarlıkların izini sürmektir. Bu yönüyle de yapılan iş bir çeşit tarihçiliktir. İlk Çağ ve Orta Çağ tarihçileri çoğunlukla arkeolojinin bilgi birikiminden ve bilimsel yöntemlerinden faydalanırlar.

Arkeolojinin bilimsel yöntemlere kavuşması 19. yüzyılda gerçekleşti. Diğer bilimlerde olduğu gibi arkeolojinin de öncülleri olan isimler bilimsellik sürecine katkı sağladılar.

Fransız din adamı olan Isaac La Peyrère (1596–1676) insanlığın çok uzun bir geçmişe sahip olduğuna inanıyordu. Bu düşünceye sahip olması doğada bulduğu kalıntılardan kaynaklanıyordu. Birbirine benzer birçok yontma taş alet bulmuştu. Bunun rastlantısal olmadığını, insanlığın Hz. Adem'den önce de var olduğunu düşünüyordu. Düşüncelerini buluntulara ve İncil'deki bazı ifadelere dayandırdığı eseri *Ademden Önce*'yi (Prae-Adamitae) 1655 yılında yayınladı.[27] Kilise'nin tepkisini çeken çalışma kısa sürede toplatılarak yakıldı. Ancak eseri ve düşünceleri İngiltere'de buluntulara dair farkındalık oluşturdu. Johann Joachim Winckelmann, Avrupa kıtasını baştan sona gezerek antik eserler topladı. 1767 yılında arkeoloji adına yapılan ilk yayın olan *Antik Sanatın Tarihi* başlıklı eserini yayınladı.[28]

İlk arkeolojik kazılar İngiltere'de başlatıldı. John Frere (1740-1807) 1797 yılında Suffolk'ta yaptığı kazıda Paleolitik döneme tarihlenen kalıntılar buldu.[29] Napolyon'un 1798 yılında Mısır'ı işgal etmesi arkeolojinin gelişmesindeki önemli dönüm noktalarından oldu. Yanında getirdiği bilim insanları tarih öncesi ve İlk Çağ'a ait birçok kültür verisini toplayarak Fransa'ya götürdü. Bunlardan biri Reşit köyünde kale yapımında tesadüfen bulunan Rosetta Taşı'ydı. Üzerindeki hiyeroglif yazı Jean-Francois Champollion tarafından 1822 yılında çözülünce Mısır tarihine ışık tutacak kayıtlara

27 *Sceptics, Millenarians and Jews*, (Edited by David S. Katz, Jonathan I. Isreal), E.J. Brill, Leiden 1990, s. 138-139.

28 Dortothy & Joseph Samachson, *Good Digging: The Story of Archaeology*, Rand McNally & Company, New York 1960, s. 18-19.

29 P. E. Cleator, *Archaeology in Making*, Hale Publishing, New York 1976, s. 34-35.

ulaşma imkânı doğdu.[30] Toplanan kalıntılar ve elde edilen başarılar arkeolojinin düşünürler, aristokratlar ve zenginler tarafından ilgiyle karşılanmasına yol açtı. Bu nedenle arkeoloji çoğunlukla Batılı zenginlerin gönüllülük esasına bağlı kalarak yaptıkları bir iş, bir macera haline geldi.

İnsan türüyle ilgili ilk fosil 1856 yılında Almanya'da Neandertal Vadisi'nde bulundu. Bu kalıntılar insan ırkının ilkelden moderne birbirini takip eden süreçte geliştiğine dair teorilerin ortaya çıkmasına temel oluşturdu. Charles Darwin, 1838-1843 yılları arasında Beagle gemisiyle yaptığı yolculuktaki gözlemler, bulgular ve Batı'da ortaya çıkan arkeolojik veriler ışığında görüşlerini 1859 yılında yayınladığı *Türlerin Kökeni* adlı eserinde açıkladı. Batılı arkeologlar dünyanın birçok ülkesinde çalışarak veri toplasalar da ilgi alanları çoğunlukla Osmanlı İmparatorluğu üzerinde kaldı. Fransız, Alman ve İngiliz arkeologlar 19. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı İmparatorluğu'nun her bölgesini nüfuz alanlarına bölerek çıkardıkları eserleri ülkelerine taşıdılar. Osman Hamdi Bey, 1881 yılında Müze-i Hümayun Müdürü olarak atanınca 1874'te yürürlüğe giren Asâr-ı Âtika Nizamnamesi'ni 1884 yılında yeniden düzenleyerek tarihî eser kaçakçılığının önüne geçmeye çalıştı.[31]

Arkeoloji doğa bilimleriyle ortak çalışır. Doğa bilimleri aracılıyla arkeoloji alanında yapılan ölçümlere *arkeometri* adı verilir. Örneğin metal buluntudan alınan kesitin elektron mikroskobuyla incelenerek hangi şekilde yapıldığının tespit edilmesi ya da kimyanın kullandığı *karbon 14* metodu ile

30 C.W. Ceram, *The March of Archaeology*, Thames and Hudson Ltd, New York 1958, s. 84-86.

31 Wendy M.K. Shaw, *Osmanlı Müzeciliği: Müzeler, Arkeoloji ve Tarihin Görselleşmesi*, İletişim Yayınları, İstanbul 2004, s. 144-166.

kalıntıların tarihlendirilmeleri arkeometridir. Arkeolojinin jeolojiden ödünç aldığı önemli bir uygulama da *stratigrafi*dir. Höyük ve tümülüslerde meydana gelen katmanlaşmanın tespiti için kullanılır. Höyükler, düzlüklerde görülen yükseltilerdir. Bunlar kültür katmanlarıdır. Tümülüs ise mezarın üzerinin doldurulmasıyla elde edilen tepedir. Stratigrafi bilgisiyle en alttan en üste kadarki katmanlar jeolojik özellikleriyle incelenmeye alınırlar. Elde edilen verilerle bölgede yaşamış toplumların kronolojik gelişimi belirlenmeye çalışılır.[32] Karbon 14 veya stratigrafi yöntemi arkeolojiye kronolojik tasnif yani elde edilen buluntuların zamana göre düzenlenmesi olanağı sağlar. Geçmişe ait olanın tanımlanmasında karşılaşılan en önemli sorun elde edilen bilgi ve kalıntıların ortak bir zaman algısı içinde tanımlanabilmesidir. Kronoloji bilimi insanlığın zaman algısını ortak noktada buluşturmak için şekillendi. Arkeoloğun olduğu kadar tarihçinin de dikkat kesilmesi gerekli araçlardan biri de kronoloji bilgisidir.

KRONOLOJİ

Kronoloji (chronology) zaman bilimidir. Isaac Newton'u tarihçiliğe taşıyan bilgi alanıdır. Müslüman ve Hristiyan düşünürlerin ortak çabası evrensel bir zaman algısı ortaya koymaktı. Eski uygarlıklarla ilgilenen Newton, insanlığın geçmişte meydana gelmiş olayları ortak bir zaman dizgisi içinde algılamasını istemişti. Bunun için *Kronoloji* adlı eserini kaleme aldı. Kronolojinin yani zaman ölçümünün ortak bir noktaya gelmesi yüzyıllar sürdü. Zorluk, uygarlıkların

32 Arkeolojik terimler için bkz. "20 Önemli Arkeoloji Kavramı", *Cogito: Arkeoloji, Bir Bilimin Katmanları*, Sayı: 28 (2001), s. 8-11.

zamanı tanımlamakta kullandıkları araçların farklılığından kaynaklanıyordu. İlki kullanılan farklı takvimlerdi, ikincisi de her topluluğun kendi kültürüne uygun bir olayı zaman dizisinin başlangıcı olarak tanımlamasıydı.

Kronolojinin üzerinde durduğu önemli konulardan biri takvimin düzenlenmesiydi. M.Ö. 40.000'lere tarihlenen bir kemik parçası üzerindeki sıralı işaretlerin *a*yın döngüsel hareketini yansıttığı anlaşıldı. Bulgu insanlığın çevresini gözlemeye başladığı andan itibaren zaman kavramına sahip olduğunu gösterdi. Uygarlıklar güneş ve ay olmak üzere iki tür takvim geliştirdiler. Gökyüzünde döngüsel hareket eden iki farklı simgesel güç, Güneş ve Ay'dı. Belirli aralıkla görünür veya görünmez olmaları zaman dizisini ortaya çıkarıyordu. Bazı uygarlıklar güneşi bazılarıysa ayı esas aldılar. Uygarlığın kullandığı takvim onun kültürel yapısı, inançları ve kutsadığı değerlere bağlıydı. Güneş takvimini kullananlar Güneş'e tapıyor, inançlarında güneş önemli rol oynuyor, Güneş ile kendi üst varlıklarını temsil eden devlet yöneticisi arasında ilişki kuruyorlardı. Mısır uygarlığı ilk kez Güneş Takvimi'ni kullandı. Mısır Firavunu'nun güneşin oğlu olarak kabul edilmesi de takvim algısıyla bağlantılıydı. Daha güneydeki sıcak bölgelerin insanları, yaşamlarını gece devam ettirmek zorundaydılar. Bu nedenle Ay'ın hareketlerini gözlüyor, Ay'ın doğuş evrelerini zaman dizisi olarak kayda geçiyorlardı. Ay, inancın da önemli simgesi haline geliyordu. Sümer ve Babil uygarlıkları ay takvimini kullandılar.[33]

33 Güneş ve ayın hareketleri esas alınmak üzere uygarlıkların oluşturduğu takvimler ve zaman kavramları için bkz. Robin Heath, *Güneş, Ay ve Dünya*, A7 Kitap Yayınları, İstanbul 2019.

Zamanın döngüsel tekrarının tasnife tâbi tutulması Güneş veya Ay'ın hareketlerine göre düzenleniyordu. Ancak zamanın tasnifiyle ortaya çıkan takvimlerin başlangıçları uygarlıklara göre farklılık gösteriyordu. Örneğin Ay'ın hareketlerine göre düzenlenmiş olan İbrani takviminin başlangıcı yaratılış ile ilişkilendirilen M.Ö. 3761 yılıdır. Bu demektir ki Miladi takvimin 2020 yılı İbrani takviminin 5780 yılına karşılık gelmektedir. Güneş takvimi kullanan Romalılar başlangıç için Roma'nın kuruluş yılı kabul ettikleri M.Ö. 753'ü seçmişlerdi. Müslümanlar ise Miladi 639 yılında alınan bir kararla Hz. Muhammed'in Mekke'den Medine'ye Hicret yılını yani 622'yi başlangıç olarak kabul ettiler. Bu nedenle Hicri takvim Miladi takvime göre 622 yıl geriden gelmektedir. Ayın hareketlerine göre düzenlendiği için de bir yıl 354 gün sürmekte, güneş takvimine göre 11 gün kısa kalmaktadır.

Zamanın farklı ölçümleri geçmişte yaşanan olayların ortak zaman algısı içinde tanımlanmasını imkânsız kılıyordu. Bu, özellikle Kilise ve Hristiyanlar için büyük bir sorundu. Hristiyanlık geniş bir coğrafyaya yayılmıştı. Her toplumun kendine ait zaman ölçümü vardı. Hz. İsa ne zaman doğmuştu? Ne zaman ölmüştü? Ya da dinsel önemi olan bir olay hangi zamanda gerçekleşmişti? Anma törenleri ne zaman yapılacaktı? Bu sorulara ortak cevap vermek mümkün olamıyordu. Ortak zaman algısı Hristiyanlık bilincini geliştireceği gibi önemli dinsel günlerin bütün coğrafyalarda ortak düzenlenmesine olanak verecekti. Bu da Kilise'nin halk üzerindeki nüfuzunu artıracaktı. Din adamı Bede, Hristiyanlığın karşısındaki bu sorunu çözmek için tarihsel zamanı İsa'dan önce ve İsa'dan sonra diye ikiye ayırdı. Hz. İsa'nın doğumunu sıfır olarak kabul etti. Takvim düzenlemesi Mısırlıların icat ettiği güneş

takvimi üzerinden yapıldı. Çünkü Roma İmparatorluğu da güneş takvimini kullanmış, hatta geliştirmişti. 16. yüzyıla kadar varlığını devam ettirecek olan ve Rumi takvim olarak anılacak takvim İmparator Jül Sezar'ın isteği ile hazırlandı. M.Ö. 46 yılından itibaren uygulanan takvim 128 yılda 1 günlük kayma oluşturuyordu. Buna rağmen Kilise, Rumi takvimi kullanmaya devam etti. 16. yüzyılda Papa XIII. Gregory tarafından yapılan bir düzenleme ile bir günlük kayma ortadan kaldırılarak günümüzdeki Miladi takvim oluşturuldu.

Şu durumda dünya üzerinde kullanılan ve genel kabul gören üç takvim bulunmaktadır. Bunlar Miladi takvim, Hicri takvim ve Rumi takvimdir. Rumi takvim, Hicri Şemsi takvim olarak da anılır. Böyle anılmasının sebebi İslam ülkelerinin ihtiyaç duymalarıyla birlikte Rumi takvimi de kullanmış olmalarıdır. Uzun süre Rusya, İran ve Osmanlı İmparatorluğu Rumi takvimi kullandılar. Miladi takvim ile Rumi takvim arasında 584 yıl fark vardır. Yani 1336 Rumi yılı 1920 Miladi yılına karşılık gelir. Rumi takvim ile Miladi takvim arasında gün farkı da bulunur. Osmanlı İmparatorluğu bu 13 günlük farkı 1 Ocak 1918 tarihinde Miladi takvim ile eşitledi. Bu nedenle 1918 yılı öncesi Rumi takvim hesaplamalarında günlere 13 gün ekleme yapılır. Örneğin 4 Mayıs 1332 Rumi tarihi, Miladi takvime 17 Mayıs 1916 olarak çevrilir. Ama söz konusu tarih 1 Ocak 1918 ve sonrasında ise sadece yıla ekleme yapılır. Takvim karmaşasına son verilmek için 26 Aralık 1925 yılında Miladi takvim kabul edildi.

Hicri takvim, başlangıcı Hicret olarak kabul ettiği için Miladi takvim ile arasında 622 yıl fark vardır. Ay takviminin 11 gün kısa olması da 33 yılda bir yıl fark ortaya çıkarır. Bu nedenle Hicri bir tarih Miladi takvime göre hesaplanırken

önce Hicri tarihin içinde kaç adet 33 yıl farkı olduğu tespit edilir. Örneğin 1293 Hicri yılını Miladi'ye çevirmek için 1293:33=39.18 bulunur. Bulunan sayı yani 39.18 yakın sayıya yuvarlanarak (39) Hicri yılın kendisinden çıkarılır. 1293-39=1254 elde edilir. Hicri takvim ile Miladi takvim arasındaki 622 yıl da elde edilen sayıya eklenerek 1254+622=1876 sonucuna ulaşılır. Bu hesapla elde edilen yıl olması gerektiğinden bir yıl fazla veya eksik olabilir. Çünkü Hicri takvim ayın hareketlerine göre düzenlendiğinden aylar her yıl 11 gün daha erken gelir. Ramazan ayının farklı mevsimlerde yaşanması ayların sabit olmamasındandır. Bu durum özellikle mali hesaplamalarda büyük sorun ortaya çıkarmıştır. Başta Osmanlı İmparatorluğu olmak üzere İslam ülkeleri ayları sabit kalan güneş takvimini kullanmak zorunda kalmışlardır. Kaldı ki Türkler, İslamiyet ile tanışana kadar On İki Hayvanlı ve Celali Takvimi adı verilen güneş takvimlerini kullanmışlardır.

Tarihsel metin okuyan tarihçinin karşılaştığı önemli sorunlardan biri takvimleri tanıyabilme ve birbirlerine çevirebilmedir. Osmanlı belgelerinde çoğunlukla Rumi ve Hicri takvimler birlikte kullanılır. Hangi ayların kullanılmış olduğu takvimin Rumi mi Hicri mi olduğunu gösterir. Rumi takvimde ilk ay Mart'tır. Dolayısıyla aylar; Mart, Nisan, Mayıs, Haziran, Temmuz, Ağustos, Eylül, Teşrin-i evvel (Ekim), Teşrin-i sani (Kasım), Kanun-ı evvel (Aralık) ve Kanun-ı sani (Ocak), Şubat şeklindedir. Hicri takvimde aylar; Muharrem, Safer, Rebiü'l-evvel, Rebiü'l-ahir, Cemazie'l-evvel, Cemazie'l-ahir, Receb, Şaban, Ramazan, Şevval, Zi'l-kade ve Zi'l-hicce'dir. Arapça aylar Osmanlıca yazımlarında zaman zaman kısaltma şeklinde gösterilebilir.

Tarihçinin kronoloji ve takvim bilgisini doğru kullanamaması vahim hataların oluşması, tarihsel olaya ait zamanının kayması anlamına gelir. Bu nedenle tarihçi büyük bir titizlikle takvim bilgisi üzerinde durarak verilen tarihlerin doğruluğunu test eder. Bu aynı zamanda belgelerin güvenirliğini tespit etmek için de gereklidir. Takvimlerin yanlış kullanılması belgenin sahteliği konusunda tarihçiye bilgi verir. Kronoloji bilgisi, 1920 yılında Aram Andonyan'ın yayınladığı eser üzerinde Şinasi Orel ve Süreyya Yuca tarafından uygulandı.[34] Yapılan incelemede Osmanlı yazışmalarında kullanılan kâğıtlar üzerine metin yazıldığı, ancak Rumi tarihlerdeki gün farklarına dikkat edilmediği için olaylarda zaman atlaması yapıldığı tespit edildi.[35] Böylelikle belgelerin sahte olarak üretildiği ortaya kondu. Ermeni iddialarının önemli dayanaklarından biri olan Andonyan Belgeleri'ndeki kayıtlar kronoloji ve diplomatik bilgisinin verileriyle çürütüldü.

Tarihçinin alet çantasında olması gereken önemli araçlardan biri de diplomatik bilgisidir. Türk tarihçisi belge sahteciliğini çözebilmek için Osmanlı diplomatiği konusunda bilgi sahibi olmalıdır.

DİPLOMATİK

Diplomatik, Grekçe "ikiye katlanmış kâğıt" anlamına gelen *Di-Ploma* kelimesinden üretildi. Bu kelime daha sonra Latince'de Senato ve imparatorlar tarafından verilen

34 Aram Andonyan, *The Memoirs of Naim Bey: Turkish Official Documents Relating to the Deportation and the Massacres of Armenians*, Hodder & Stoughton, London 1919.

35 Andonyan Belgelerinin sahteliğini ortaya koyan çalışma için bkz. Şinasi Orel, Süreyya Yuca, *Talat Paşa'ya Atfedilen Belgelerin Gerçek Yüzü*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1983.

imtiyaznâmeler ile çeşitli bölgelere geçiş kolaylığı için verilen geçiş belgelerini tanımlamak için kullanıldı. Tarihî seyir içerisinde diplomatik, idari ve hukuki belgeleri malzeme ve içerik açısından inceleyerek, belgelerin gerçekliğini tespit eden bilim dalı haline geldi.[36] Diplomatik çoğu zaman *diplomasi* ile karıştırılır. Aynı kökten gelmelerine rağmen iki kelimenin anlamları farklıdır. Diplomasi, iki ülkenin barışçı yollarla kurmaya çalıştıkları siyasi ilişkileri ifade eder.

Diplomatik bilgisinin ilk uygulamalarından biri Konstantin Bağışı adı verilen bir belge üzerinde yapıldı. 315 yılına tarihlenen belgeye göre Hristiyanlığı kabul eden İmparator Konstantin, Roma İmparatorluğu'nun batısını Papa I. Sylvester (285-335) ve haleflerinin yönetimine bırakmıştı. Belge güç kazanmaya çalışan krallara karşı Katolik Kilisesi'nin nüfuzunu devam ettirmek için kullanıldı. Lorenzo Valla (1407-1457) adındaki dilbilimci rahip belgeyi iç ve dış tahlile tabi tuttu. 1440 yılında yayınladığı makalede Konstantin döneminde olması imkânsız kelimelerin metin içerisinde kullanıldığını tespit ederek Konstantin Bağışı belgesinin sahte olduğunu ileri sürdü.[37] Bu önemli bir çalışmaydı. Daha sonraki yüzyıllarda Kilise'ye ait belgelerin incelenmesine devam edildi. 17. yüzyıl sonlarında Milanolu papazlar kendilerine Papa III. Innocent (1198-1216) tarafından gönderilen bir belgenin gerçekliğinden şüphelenerek belgenin doğrulanmasını istediler. Papalık bu istek karşısında gerçek belgelerle sahte belgelerin ayrımının yapılacağı bazı esaslar belirledi. Papalığın bu çalışmasından hemen sonra Cizvit Papazlarından Daniel

36 Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)*, Kubbealtı Neşriyat, İstanbul 1994, s. 3.
37 Woolf, *Tarihin Küresel Tarihi*, s. 208.

von Papenbroeck, Saint Denis Manastırı'ndaki belgeleri tahlil ederek 1675 yılında *Acta Sanctorum* (Azizlerin Kayıtları) adlı kitabını yayınladı. Bu kitapta, manastırda bulunan belgelerin tamamına yakınının sahte olduğu belirlendi. Diplomatik biliminin gelişmesindeki en önemli adım ise Fransız Benediktin tarikatı rahiplerden Dom Jean Mabillon'un (1632-1707) 1681 yılında yayınladığı *Diplomatica* adlı eseri oldu. Mabillon kitabında belge tahlilinin nasıl yapılacağına dair bilgiler verdi. Mabillon'un çalışması diplomatiğin yeni bir bilgi alanı olarak ortaya çıkmasını sağladı.[38]

Diplomatiğin İslam dünyasındaki karşılığı *İnşa ve Kitabet* bilgisidir. Emeviler döneminden itibaren yazılan inşa ve kitabet kitaplarıyla yazışma usulleri tespit edildi. Bu tarz eserlerin modern anlamdaki diplomatikten farkı belgenin nasıl yazılacağına dair bilgiler vermelerine rağmen belgelerin gerçekliğinin ve doğruluğunun nasıl tahlil edileceğini açıklamıyor olmalarıdır. Türk tarihinde ilk diplomatik belge değerlendirmesi Abdurrahman Şeref tarafından yapıldı. *Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası*'nda (TOEM) yayınlamış olduğu "Evrak-ı Atika ve Vesaik-i Tarihiyyemiz" başlıklı makalesi Osmanlı diplomatiği açısından ilk olarak kabul edilen çalışmadır. Abdurrahman Şeref, çalışmasında belgelerin nasıl tasnife tâbi tutulması gerektiğini belirtti. Avusturyalı Friedrich von Kraelitz, 1921 yılında TOEM'de yayınladığı "İlk Osmanlı Padişahlarının Isdar Etmiş Olduğu Bazı Belgeler" başlıklı yazısında Osmanlı diplomatiğiyle ilgili bilgiler verdi. Macar Bilim adamı Lajos Fekete, 1926 yılında çok kapsamlı olarak Osmanlı diplomatiği hakkında *Macaristan'da Türk*

38 Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili*, s. 4-5; Tayyib Gökbilgin, *Osmanlı Paleografya ve Diplomatik İlmi*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1992, s. 13-14.

Egemenliği Döneminde Osmanlı-Türk Diplomasisine Giriş başlıklı eserini yayınladı. Fekete, kitabında Osmanlı belgelerini sınıflandırarak, belge özelliklerini tanımladı.[39]

Osmanlı diplomatiği alanında en kayda değer çalışmalardan biri de 1993 yılında Başbakanlık Osmanlı Arşivi tarafından yayınlanan *Osmanlı-Türk Diplomatikası El Kitabı* başlıklı eser oldu. Polonyalı bilim adamları Jan Reychman ve Ananiasz Zajaczkowski tarafından hazırlanan eserde Osmanlı belgeleri *Yazı* ve *Emir* olmak üzere iki ana özelliğe göre tasnif edildi. Yazı belgeleri daha çok mektup özelliğinde belgeler olup padişaha veya padişah tarafından yazılanları ihtiva eder. *Emir* belgeleri ise Ferman, Emir, Hüküm gibi çeşitli resmî belgeleri kapsar.

Cumhuriyet dönemi Türk bilim adamlarının eserleri de diplomatik çalışmalarına katkı sağladı. Tayyib Gökbilgin'in *Osmanlı Paleografya ve Diplomatik İlmi* ve Mübahat Kütükoğlu'nun *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)* başlıklı eserleri önemli çalışmalardır.

Türk tarihçisinin diplomatik bilgisiyle birlikte yazı çeşitlerini ve belge türlerini özellikleriyle bilmesi beklenir. Örneğin "Ferman, berat veya hatt-ı hümayun arasındaki farklar nedir? Tahrir veya tezkire nedir?" gibi sorulara tarihçi somut bilgilerle cevap verebilmelidir.

Diplomatik, belgelerin gerçekliğini tespit etmek için kullanılan önemli bilgi alanlarından biridir. Tarihî metin incelemelerinde iki temel esas bulunur. Birincisi, belgenin

39 Mübahat Kütükoğlu, "Diplomatik", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 9, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1994, s. 360-366; Geza David, "Lajos Fekete", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 12, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1985, s. 299-300.

malzeme açısından gerçekliğinin yani sahte olup olmadığının, ikincisi ise içeriğinin doğru olup olmadığının tespitidir. Gerçekliğin tespiti için uygulanan metoda "dış tahlil", belgenin doğruluğunun tanımlanması için uygulanan metoda ise "iç tahlil" denir. Dış tahlilde metnin yazılı bulunduğu kâğıdın özellikleri, mürekkep, yazı çeşidi ve yazının hangi kalem türüyle yazıldığının tespiti yani belgenin fizikî yapısı incelenir. Kitaplarda ise yazar, yayınevi, yayın yeri, yayın yılı, eserin kaçıncı baskısı olduğu, sayfa sayısı ve kitabın içindekiler kurgusu ele alınır. İç tahlil; belgelerde yazının filolojik, paleografik özelliklerini kitaplarda ise kullanılan üslup, terminoloji, tutarlılık, bütünlük gibi anlatım özelliklerini inceler.[40]

Dış ve iç tahlil tarihçinin mesleki anlamda edinmesi gerekli önemli bilgilerdendir. Diplomatik bilgisi Osmanlı belgeleriyle çalışan tarihçinin niteliğini belirler. Yakın zamanda yaşanan bir olay diplomatik bilgisine sahip olmak ile olmamak arasında ne büyük bir fark olduğunu ortaya çıkardı. *Taraf* gazetesi yazarlarından Ayhan Aktar'ın 22 Mart 2010 tarihinde kaleme aldığı "Yüzbaşı Torosyan'ın Hikayesi" başlıklı yazısı uzun süreli bir tartışmanın başlangıcı oldu. Aktar, yazısında Yüzbaşı Torosyan'dan bahsediyor ve Birinci Dünya Savaşı'nda yaptığı kahramanlıklardan dolayı kendisine *takdirnameler* verildiğini hatta Çanakkale Muharebelerinde batırdığı gemi ile savaşın gidişatını değiştirdiğini iddia ediyordu. Anlatılan olayların tarihsel gerçekliğe uymadığını yine aynı gazetenin yazarı Halil Berktay dile getirdi. İkilinin konu üzerindeki tartışması devam ederken tarihçi Y. Hakan Erdem anlatılan hikâyenin tarihsel gerçekliği yansıtmadığını

40 İç ve dış tenkidin özellikleri için bkz. Leon-E. Halkin, *Tarih Tenkidinin Unsurları*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1989, s. 23-29.

Gerçek ile Kurmaca Arasında Torosyan'ın Acaip Hikayesi başlıklı incelemesiyle ortaya koydu.[41] Ayhan Aktar çevirileri de yanlış yapılan "Torosyan'ın takdirnameleri" tanıtımıyla yayınladığı belgelerin gerçek olduğunu savunmaya devam etti. Söz konusu iki belgeden biri Osmanlı Arşivi uzmanlarından Dr. Muzaffer Albayrak tarafından diplomatik incelemeye tâbi tutuldu. Metindeki onlarca yazım, imla ve üslup hataları tek tek sıralandı.[42] Diğer belge ise tarafımdan incelendi. Yine belge üzerinde onlarca yazım hatası yapıldığı, *tasdikname* ve *takdirname* arasındaki farkın dahi bilinmeden kullanıldığı, döneme ait olamayacak kelimelerin 1915 yılı belgesine yedirildiği ve her şeyden önce de iki yıl arayla verildiği iddia edilen belgelerin aynı kişi elinden çıktığı tespit edildi. Diplomatik inceleme anlatılan hikâyenin temelini oluşturan belgelerin sahte olduklarını açıkça ortaya koyuyordu.[43] Buna rağmen Ayhan Aktar belgelerin sahte olduğunu kabul etmek yerine belgenin diplomatik açıdan incelenmesini *pozitivist* ve *alaturka* tarihçiliğin yansıması olarak tanımladı ve gereksiz ilan etti.[44]

Diplomatik bilgisi belge sahteciliğini önlemek ve sahte olanları da tespit etmek için ortaya çıktı. Ama sahte belge üreten veya sahte belge üzerinden "kurmaca tarih" tasarlayan-

41 Y. Hakan Erdem, *Gerçek ile Kurmaca Arasında Torosyan'ın Acayip Hikayesi*, Doğan Kitap, İstanbul 2012.

42 http://www.geliboluyuanlamak.com/415_serkis-torosyanin-tasdikname-belgesi-uzerine-bir-inceleme-muzaffer-albayrak.html (Erişim Tarihi: 02.03.2020)

43 http://www.geliboluyuanlamak.com/416_sarkis-torosyana-enver-pasanin-verdigi-iddia-edilen-belge-uzerine-prof-dr-taha-niyazi-karaca.html (Erişim Tarihi: 02.03.2020)

44 *Tarih, Otobiyografi ve Hakikat: Yüzbaşı Torosyan Tartışması ve Türkiye'de Tarih Yazımı*, (Derleyen: Bülent Somay), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2015, s. 46-50.

ların saldırdığı ve demode ilan ettiği bir bilgi durumuna geldi. Diplomatik bilgisi günümüzde yalnızca bilimsel metinler için değil, antik dokümanların gerçekliğini tespit etmek için de kullanılır. Bu yönüyle antikacılıkla veya sanat ürünleriyle ilgilenenlerin de bilgi sahibi olduğu özel bir alandır.

SANAT TARİHİ

Homo Sapiens düşünen insan demektir. Bu isim modern insanın diğer insan türlerinden zekâsıyla ayrıldığını göstermek için kullanıldı. Yüzyıllar boyu insanın en önemli özelliğinin zekâsı olduğu düşünüldü, iddia edildi ve dile getirildi. Daha önce tek bir zekânın varlığından bahsedilirken günümüzde çoklu zekâlardan bahsediliyor. Son yıllarda yapılan deneylerle hayvanların da küçümsenemeyecek zekâ türlerine sahip oldukları belirleniyor. Örneğin bir deney şempanzelerin kısa süreli hafızalarının insandan çok üstün olduğunu tespit etti. Dijital ekrana anlık yansıtılan sayılardan ancak birkaçını insan hatırlayabilirken şempanzeler neredeyse hepsini doğru sırayla hatırlamayı başardılar. Deney sonrasında biyolog Dr. Nick Newton Fisher şempanzelerin bilişsel bilgi bakımından bazı konularda insanlardan daha üstün olabileceğini ifade etti.[45] İngiltere'de yapılan başka bir deneyde bir karganın sekiz aşamalı problemi çözerek yiyeceğe ulaştığı gözlendi.[46] Bu deney de hayvanların zekâ konusunun hiç de düşünüldüğü gibi olmadığını ortaya çıkardı. O zaman insan ile hayvan arasındaki bariz farkın hangi noktalarda kendisini

45 https://www.milliyet.com.tr/teknoloji/sempazeler-insandan-daha-akilli-885682 (Erişim Tarihi:05.03.2020)

46 https://www.youtube.com/watch?v=O3RdvYF7soI (Erişim Tarihi: 05.03.2020)

gösterdiği tekrar tartışılmaya başlandı.[47] John Lehrer, *Hayal Gücü* başlıklı yapıtıyla insan beyninin farklı özelliklere sahip olduğunu ortaya koydu. Lehrer'e göre insan yaratıcılığının temeli hayal gücüne dayanır. Olmayanı hayal etme kabiliyeti sadece insana özgüdür. Hayal kurabilmek insan olmaktır. İnsan zihinsel varlığı ile doğal bir yaratıcılık özelliğine sahiptir. Bu özellik onun keşifler, icatlar yapmasını ve hepsinden önemlisi de sanatsal eserler üretmesini sağlar.[48]

Sanat doğrudan hayal gücü ve yaratıcılığın yansımasıdır. İnsanın varlık süreci aynı zamanda sanatın sürecidir. Kazılarda bulunan 43.000 yıllık kemikten yapılmış bir flüt Neandertal insanının dahi sanat algısı ve duygusu olduğunu gösterir.[49] Homo Sapiens türünün ilk kez mağaralara çizdiği resimler hayal gücünü ve sanatı yansıtır. Bütün tarihsel süreç sanatın insan olmanın bir parçası olduğunu somutlaştırır. Bu açıdan aynı zamanda uygarlıklar kendi sanatlarını ve estetik değerlerini yaratırlar. Uygarlıkların ham maddesinden bahsedilecekse bunlardan biri sanat olmalıdır.

Sanat, insanın ruh ve düşüncesinin dışavurumudur. Bu nedenle insan yaşamının var olduğu, düşünme ve hayalin bulunduğu her yerde sanat da var olmuştur.[50] Mimari, el ürünleri, resimler, heykeller, kıyafetler, müzik, dans, tiyatro ve edebiyat gibi insanın varoluşuna bağlı her şey sanatla ilgilidir.

---

47 Gustave Le Bon, bilimin ilk zamanlarda insan ile hayvana yönelik yaptığı ayrımın giderek sıfırlandığını belirtiyor. Bkz. Le Bon, *Tarih Felsefesi*, s. 21.

48 Hayal gücü ve insan olma ilişkisi için bkz. John Lehrer, *Hayal Gücü: Yaratıcılığın Sırrı Nedir?*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2016.

49 https://arkeofili.com/43-000-yillik-dunyanin-en-eski-enstrumani-neandertal-flutunu-dinleyin/ (Erişim Tarihi:05.03.2020)

50 R.G. Collingwood, *Kısaca Sanat Felsefesi*, BilgeSu Yayınları, İstanbul 2011, s. 16-17.

Yüzyıllar boyu insan kendisini sanat ile ifade etti. Zamanın ve mekânın değişmesi insan algısını değiştirdiğinden her tarihsel dönemde sanat anlayışı farklı şekillendi. Sanat tarihi, uygarlıkların sanatla buluşmasını ve zaman içindeki yolculuklarını inceler. Her bir dönemin özellikleri, düşünsel alt yapısı, fikirlerin sanata nasıl yansıdığı konusunda araştırmalar yapar. Tarihçi, dünya sanat tarihinin temel bilgileriyle tarihsel olaylara bakabilmelidir.[51]

Sanat düşüncenin ürünü olduğu için diğer düşünce türlerini de etkiler. Toplumsal hareketlerin arkasında insan düşüncesini yönlendiren eserlerin olabileceği göz önünde tutulmalıdır. Örneğin Namık Kemal'in *Vatan yahut Silistre* adlı tiyatrosu 1873 yılında Gedikpaşa Tiyatrosu'nda gösterildiğinde halk sokaklara dökülmüştü. Ortaya çıkardığı etkiyle bu edebi sanat eseri, Osmanlı vatandaşlarının vatan algısını değiştirmişti.[52] İtalya'nın milli birliğinin sağlanmasında da sanat eserleri önemli rol oynadı. Guiseppe Verdi'nin *Lombardiyalılar* adlı operası 1848 yılında Milano'daki La Scala'da gösterildiğinde halk galeyana geldi ve Avusturya'ya karşı beş gün devam eden ayaklanmalar ortaya çıktı.[53] Harriet Beecher Stowe'un *Tom Amca'nın Kulübesi* adlı romanı da Amerika'da köle karşıtlığının doğmasına yol açtı.[54]

Birçok farklı sanat eserinin toplumsal hareketlerin arkasındaki düşünsel etkiyi ortaya çıkardığı göz önünde tutuldu-

51 Sanat ve uygarlık ilişkisini ortaya koyan önemli çalışma Adnan Turani tarafından yapılmıştır. Bkz. Adnan Turani, *Dünya Sanat Tarihi*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2010.
52 Sina Akşin, *Ana Çizgileriyle Türkiye'nin Yakın Tarihi*, İmaj Yayınları, Ankara 2006, s. 30.
53 Julien Buden, *Verdi*, Oxford University Press, Oxford 2008, s. 14-26.
54 Robert B. Downs, *Dünyayı Değiştiren Kitaplar*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1998, s. 107-120.

ğunda tarihçinin sanat ve tarih ilişkisini göz ardı etmemesi beklenir. Bu ilişki açısından değerlendirildiğinde toplumu, insanı ve tarihsel olayları analiz etmek için tarihçinin alet çantasında bulundurduğu önemli araçlardan biri sanat tarihi bilgisi olmalıdır. Sanatın çeşitliliği bir toplumun sosyo-kültürel ve ekonomik yapısını da ortaya koyar. Sanat, kültür ve düşünceyi etkilerken ekonomi de sanatın çeşitliliğini belirler. Bu nedenle tarihçinin toplumsal değişimleri inceleme açısından ele alacağı önemli bilgi alanlarından biri de tarihsel süreçte ekonomik gelişmeyi inceleyen iktisat tarihidir.

İKTİSAT TARİHİ

İktisat, Arapça hedefe yönelmek ve idareli harcamak anlamındaki *kasd* kelimesinden gelir. Ekonomi ise Grekçe *oikonomia*'dan türetilmiştir. Ev idaresi demektir. İki kelime birbirinin yerine kullanılır. Ancak iktisat çoğunlukla ekonomiyi inceleyen bilimin kendisini, ekonomi ise daha kapsayıcı şekilde hem bilimi (economics) hem de ekonomik işleyiş ile sistemleri (economy) tanımlar.[55]

İnsan sosyal olduğu kadar üretim yapması nedeniyle aynı zamanda ekonomik bir varlıktır. Bu nedenle insanın modern tanımlaması Homo Sapiens'ten başka Homo Socio-Economicus olarak da yapılır. İnsan ihtiyaçlarının mevcut kaynaklarla nasıl karşılanabileceğini ortaya koymaya çalışan iktisat, ihtiyaç ile kaynak arasındaki dengeyi kurmayı amaçlar. Bu konudaki çalışmalar antikiteye kadar uzanır. O*economicus* yani ev idaresi adıyla ilk eseri kaleme alan kişi Ksenofon'dur. Eser,

55 İktisat ve ekonomi kelimeleri arasındaki farkın detaylı tanımlanması için bkz. http://www.mahfiegilmez.com/2019/10/iktisat-ve-ekonomi-ayn-sey-midir.html (Erişim Tarihi: 09.03.2020)

başlığına uygun olarak ev geçiminin nasıl yapılacağı, gelir ile giderin nasıl dengeleneceği üzerinde durur. Ksenofon'un yapıtı insan ve ekonomi arasındaki ilişkiyi ortaya koyar.

İktisatçılar ve tarihçiler iktisat tarihini önemsemişlerdir. Tarihçiler toplumsal gelişmenin ve tarihsel olayların iktisadi faktörler göz önünde bulundurulmadan kaleme alınamayacağını düşünmüşlerdir. Frankfurt ve Annales okulları tarihe yönelik görüşlerini toplumsal gelişme ve iktisat ilişkisi üzerine bina etmişlerdir. Diğer taraftan iktisatçılar da iktisat tarihine özel önem atfeder. Adam Smith, 1776 yılında kaleme aldığı *Milletlerin Zenginliği* adlı yapıtında iktisadi gelişmeyi tarihsel temele oturttu. İktisadın tarihle ilişkilendirilmesi Alman Tarihçi Okulu olarak anılan yeni bir akımı ortaya çıkardı. Tarihçi Okulu, klasik iktisadın soyut, tarihten kopuk, statik ve tümdengelimci bakış açısına karşı çıktı. Okul'a mensup düşünürler ekonominin toplumun parçası olduğunu ancak tarihsel süreçteki gelişmesinin incelenmesiyle iktisadi davranışların nasıl şekillendiğinin belirlenebileceğini ileri sürdüler.[56] Hem tarihçilerin hem de iktisatçıların ekonominin tarihsel süreçteki hareketlerini önemsemeleri iktisat tarihi adıyla bir anabilim dalının ortaya çıkmasını sağladı. İktisat tarihi, toplumların tarihsel süreçte nasıl üretim yaptıkları, üretimdeki artış ve azalışlar, maliyetler, üretimin istikrarlı olup olmadığı ve devletlerin iktisadi yapılanmaları gibi konuları ele alan bilgi alanı oldu.

İktisat tarihini kapsamlı bir teori içerisinde kullanan isim Karl Marx'tır. Marx, tarihsel materyalizm teorisinde toplumsal gelişmeyi belirleyen faktörün tamamen maddi ilişkiler

56 Derya, *Alman Tarihçi Okulu*, s. 3-5.

olduğunu ileri sürdü. Teoriyi temellendirmek için de İlk Çağ uygarlıklarından başlayarak tarihsel süreçte ekonomik yapıları ve işleyişleri inceleyerek görüşünü ortaya koydu. İktisat tarihiyle ilgilenen tarihçiler veya iktisatçılar bireyin tüketim alışkanlıklarına yani mikro ekonomik faaliyetlere odaklandıkları gibi toplumların yaşam biçimlerini veya dünya tarihini değiştiren büyük iktisadi devrimleri de ele alırlar. Tarım, sanayi ve bilgi devrimleri aynı zamanda tarihsel dönemleri, toplumların davranış şekillerini, yaşam biçimlerini belirleyen büyük dönüşümlerdir. İktisat tarihi geçmişteki dönüşümlerin ortaya çıkardığı etkileri belirler. Bu bilgiler gelecekteki muhtemel gelişmelerin neler olabileceğinin öngörülmesi için önemli referanslar verir. Örneğin Alvin Toffler, *Şok* ve *Üçüncü Dalga* adlı eserlerinde geçmiş toplumların yaşam biçimlerini ele alarak geleceğin nasıl şekillenebileceğini öngörmeye çalışır.

Tarihçi açısından iktisat tarihi birey, toplum ve devletin ekonomideki konumunu tespit etmek için önemli bir bilgi alanıdır. Mustafa Akdağ'ın *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi*, Ömer Lütfi Barkan'ın *Türkiye'de Toprak Meselesi*, Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, Ahmet Tabakoğlu, *Türkiye İktisat Tarihi*, Şevket Pamuk'un *Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları* veya *Osmanlı İmparatorluğunda Paranın Tarihi* gibi çalışmalar iktisat tarihi alanına yoğunlaşmıştır.

İktisat biliminin tarihe taşıdığı önemli uygulama istatistiksel yani nicel (kantitatif) bilgi üretimidir. Kantitatif yaklaşımın en fazla katkıda bulunduğu alanlar demografik, sosyal ve siyasi tarihlerdir.[57] Kantitatif tarih kliometri adı verilen bir

57 Kantitatif tarih yaklaşımları için bkz. Tosh, *Tarihin Peşinde*, s. 223-248.

tarihsel uygulama ortaya çıkardı. Kliometri, insan davranışlarının kantitatif, istatistiksel verilerle açıklanmasını amaçlar. Tosh, kliometriye eleştirel yaklaşarak onun "yeni iktisat tarihi denen şeye uydurulmuş gösterişli etiket" olduğu yorumunu yapar.[58] Kantitatif tarih yaklaşımının olayı anlamlandırmanın dışına çıkarak salt veri paylaşmaya yönelerek bunu bilimsellik olarak kabul etmesi tarihçileri rahatsız etmiştir.[59] Amerika'da 1960'larda yükselişe geçen kliometri uygulamaları büyük bir tartışma başlatmıştı. Sadece sayısal veri paylaşmanın bilim olamayacağını düşünen Amerika Tarih Birliği Başkanı tepkisini biraz da ağır kaçan bir şekilde, "Sayısallaştırma denen o fahişe tanrıçanın[60] mabedinde ibadet etmeyin!" sözleriyle göstermişti.[61]

Salt sayısal, istatistiki veri vermek nicel çalışma olarak kabul edilir ve toplum bilimlerde sıkça kullanılır. Ancak yalnızca nicel verilerin bilimin amacıyla ne kadar örtüştüğü tartışılmalıdır. Örneğin tarihçi belirli bir bölgenin demografik hareketlerini çalışabilir. 1831'deki ilk nüfus sayımıyla arşiv malzemesi haline gelen nüfus defterleri bunun için yeterli malzeme sağlar. Fakat defter okumayla elde edilen sayısal veriler olayın niteliksel yönünü açıklamaya imkân sağlamaz. Çalışılan bölgedeki nüfus azalması veya artışının nedenleri dönemin sosyo-kültürel ve siyasi diğer olayları incelenerek, takip edilerek anlamlandırılır. Aksi takdirde yapılan iş tarihçiliği değil yalnızca belge okuyuculuğunu yansıtır.

58 Tosh, *Tarihin Peşinde*, s. 240.
59 Evans, *Tarihin Savunusu*, s. 46-50.
60 Greklerdeki tarih tanrıçası veya perisi Klio'ya atıfta bulunuyor.
61 Tosh, *Tarihin Peşinde*, s. 245.

İktisat tarihçileri tarihsel dönemlerin ekonomik özelliklerini ve ekonominin seyrini belirlemek için çoğunlukla altın veya gümüş paraların özelliklerinin neler olduğunu tespit etmeye çalışırlar. Sikke adı verilen bu madeni paralarda bulunan altın, gümüş, diğer metal miktarları, sikkelerin ağırlıkları ve üzerlerindeki şekiller *nümizmatik* (meskukat) adı verilen bir bilim dalı tarafından incelenir. Nümizmatik, müzelerde yer alan paraların özelliklerini belirleyerek onların tasniflenmesini sağlayan bilgi alanı, sikke bilimidir.[62] Paranın ekonomiyle yakın ilişkisi doğal olarak bu bilgi alanının tarihçilere ve iktisat tarihçilerine yardımcı bilim olarak ortaya çıkmasını sağladı.

Tarihçi kaçınılmaz olarak olayların arkasındaki dinamikleri birçok açıdan incelemek zorundadır. Olayların tanımlanması için kullanılacak her bir bilgi alanı aynı zamanda tarihçinin çalışma konularını da belirler. Sosyoloji, tarihçinin sosyal olayları, psikoloji tarihçinin toplum psikolojisi veya psiko-tarihi, iktisat ise tarihçinin mikro veya makro iktisadi olayları ele almasını sağlayan araçlardır. Yeni bilgi alanları tarihsel bilginin çeşitlenmesi anlamına gelir. Tarihsel bilgi çeşitlendikçe de insanın kendine ve insanlığın geçmişine yönelik bakış açısı değişir. Bu bilgiyle insan, artık fizikî ve biyolojik bir varlık olmaktan çıkarak toplumsal, psikolojik, ekonomik, siyasi ve kurumsal bir varlığa yani insanoğluna dönüşür. Tarih, insanı insan yapan bilgiyi üretir.

62 Stefan Karwiese, *Antik Nümizmatiğe Giriş*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2004, s. 12.

TARİHÇİNİN MUTFAĞI

Alman tarihçi Theodor Mommsen, tarihçiliğin doğuştan gelen bir beceri olduğunu, eğitimle elde edilemeyeceğini söyler.[1] Ona göre tarihçilik öğrenilen ve öğretilen bilimden ziyade sanat veya zanaat olarak değerlendirilmelidir. Bu genel kabul görmüş bir düşünce değildir. Tarihi sanata yakınlaştıran temel özellik tarihin anlatıya bağlı kalmasıdır. Fakat diğer bütün bilimlerde olduğu gibi tarihçiliğin öğrenilmesi de bilgi birikimi ve yöntem bilgisi gerektirir. Tarihçilik mesleğinin temel bilgisi önce tarihi anlamaya yönelik kuramları ve daha sonra uygulama tekniklerini öğrenmeye dayanır. Kaynakların nasıl tasnif edileceği, kullanılacağı ve tahlile tâbi tutulacağı konularında bilgi sahibi olan tarihçi bununla da yetinmeyerek tarihsel bilgi edinmek için araç olarak kullanacağı filoloji, paleografi, diplomatik ve istatistik gibi araştırma konusunu daha iyi incelemesini sağlayacak bilgi alanlarını da öğrenir. Günümüzde iyi eğitim almış bir tarihçi Doğu ve Batı dillerine, sosyoloji ve iktisat gibi farklı bilgi alanlarına hâkim duruma gelir. Tarih, çeşitliliği olan düşünsel bilgi üretimidir.

1 Evans, *Tarihin Savunusu*, s. 70.

Bu durum hiç de kolay olmayan bir süreçten sonra tarihçinin mesleki yeterlilik kazanabileceğini gösterir.

Doğa bilimlerindeki bilgi aktarımı teorik olmakla birlikte çoğunlukla tecrübe ve laboratuvar çalışmasına bağlıdır. Teorik eğitim alan bilim insanının belirli deneyleri tekrarlamadan tecrübe kazanması mümkün değildir. İstisnasız bütün bilgilerin bir bölümü tecrübîdir, yani yapıp ettikçe öğrenilir. Tarihin de bunun dışında kalması düşünülemez. Tarihçinin ilk kez bir araştırma konusu tespit etmesi, malzeme toplaması, değerlendirmesi, referans vermesi ve elde ettiği bilgileri metin haline getirmesi hem teorik hem de pratikle öğrenebileceği bilgilerdir. Hepsinden önemlisi de tarihçiliğin "öğrendim, bitti" denmeyecek kadar ucu açık olmasıdır. Tarihçilik kendisini geliştirmiş bir ustanın rehberliğine ihtiyaç duyar. Yöntem kitapları bu rehberliği sunmak üzere kaleme alınır. Alanında uzmanlaşmış, farklı bilimsel yapıtlar ortaya koymuş tarihçilerin yöntem veya tarih felsefesiyle ilgili eserler yazması beklenir. Umberto Eco'nun *Tez Nasıl Yazılır* başlıklı rehber kitabı, yazarın mesleki yeterliliğinin üst seviyede olduğu dönemin ürünüdür. Ancak durumun Türkiye'de farklı işlediği gözlenir. Yöntemle ilgili birçok çalışmanın doktorasını yeni bitirmiş, doktorası dışında hiçbir bilimsel çalışma yapmamış tarihçiler tarafından yazılmış olması ilginç bir durum ortaya çıkarır. Yazılan ilk kitabın yöntemle ilgili olması ya tarihçinin henüz mesleğin başında kendisini çok iyi yetiştirdiğine ya da yaptığı iş hakkında hiçbir farkındalığa sahip olmadığına işarettir. Aynı durum artık sulandırılmış editörlük yayınları için de geçerlidir. Editöryal çalışma, otoritesi herkes tarafından kabul edilmiş kişinin uzman olduğu alanda diğer araştırmacıların katılımıyla ortak yayın yapılması anlamına

gelir. Halil İnalcık veya Umberto Eco gibi isimlerin editöryal yayın yapmaları mesleki bir değer ortaya çıkarır. Toplanan yazıları eleştirel bakışla okuyup, düzeltecek ve yazılara form verecek kişi editördür. Bu nedenle bu tarz çalışmalar mesleki yeterlilik ve alan uzmanlığı ister. Editörlük, gönderilen yazıların hiçbir inceleme süzgecinden geçmeden olduğu gibi yayın haline getirilmesi değildir. Türkiye'de uygulanan editörlük, çoğu zaman yayın yapmanın en kolay yolu olarak görülür. Uzmanlık isteyen ciddi çalışmaları elbette bu durumun dışında tutmak gerekir. Fakat doktorasını henüz tamamlamış akademisyenlerin, zaman zaman kendi doktora alanlarının da dışına çıkarak rastgele topladıkları yazılarla editöryal yayınlar ortaya çıkarmaları trajikomik bir durumdur.

Diğer bütün bilimlerde olduğu gibi tarihçilik de yöntemin yeni kuşaklara meslek içi eğitimle aktarılmasıyla varlığını devam ettirir. Bilgi aktarma doğal olarak uzmanlık ve ustalık gerektirir. Bu yönüyle biraz da aşçılığa benzer. Hem teorik hem teknik bilgi ister. Aşçının çeşitli malzemeleri kullanarak kendi yorumuyla özgün bir yemek yapması için önce tarife sonra da yemeğin nasıl yapılacağı bilgisine sahip olması gerekir. Tarihçi de eser ortaya çıkarmadan önce kuramları öğrenmelidir. Ayrıca pratikte de mutfağında neyi nasıl yapacağını, malzemeleri tanımasını, toplamasını, yorumlamasını ve elde ettiği bilgileri tasarım haline getirmesini sağlayacak belirli bir yönteme sahip olması şarttır. Tarihçinin mutfaktaki işi onun ne yapacağına karar vermesiyle başlar. Bu karar konu seçimidir. Gerçekte bu tarihçiliğin en zor ve sıkıntılı kısmıdır. Nereye bakacağını bilmek, konu bulmak uzmanlık ister. Seçtiği konu tarihçinin tarihi nasıl algıladığını gösterir. Bu nedenle lisansüstü çalışmalarda öğrencilerin genellikle

zorlandıkları ve çoğunlukla başarısızlıkla sonuçlanan girişimleri de konu seçimidir.

KONU SEÇİMİ

Geçmişe intikal etmiş yüzlerce, binlerce konu vardır. Tarihçinin problematik bağlamında ele alacağı ve görünür kılabileceği olaylar sınırsızdır. Güzelliğin, çirkinliğin, içeceklerin, yiyeceklerin, giyeceklerin, ham maddelerin, hekimliğin, fiziğin, kimyanın, astronominin, insan bedeninin, günlük ev aletlerinin, diplomasinin kısacası insana dair her şeyin tarihini çalışmak mümkündür. Tarihin tarihi de bunun içindedir. Tarihçinin karşısındaki en önemli sorun hangisini çalışacağına nasıl karar vereceğidir. Seçilen konu hem tarihçinin "ilgi alanını" hem de "kimliğini" yansıtır. Siyasi tarihe ilgi duyan bir araştırmacının seçim alanı doğal olarak devletlerin ilişkileri, savaşlar, barışlar, devletlerin kuruluş veya yıkılış süreçleri olacaktır. Bu tarihçinin tarihsel olaylara siyasal boyutlarıyla ilgi duyduğuna, tarihe siyasal pencereden baktığına işaret eder. Yemek kültürüne ilgi duyan diğer bir tarihçi de doğal olarak kültürel ilişki ve gündelik yaşam alışkanlıkları perspektifinden tarihsel olayları değerlendirmektedir. Hangi konunun seçileceği tamamen tarihçinin *varoluşsal* özellikleriyle ilgilidir. Yani dikkatini ne çekiyorsa tarihçi oraya bakacaktır. O halde tarihçinin öncelikle ilgilendiği, kendisini yansıtan alanı belirlemesi gerekir. Teknolojik yenilikleri takip etmeyi seven tarihçi bilim tarihine yönelebilir. Giyim, kuşam ve modayla ilgilenen tarihçi kıyafet tarihi üzerinden tarih araştırması yapabilir. Barry Sanders'in *Kahkahanın Zaferi: Yıkıcı Tarih Olarak Gülme*; Umberto Eco'nun *Güzelliğin Tarihi*, *Çirkinliğin Tarihi*; Jean Claude Bologne'un *Gönül*

Çelmenin Tarihi, Georges Minois'in *Cehennemin Tarihi*, Sven Beckert'in *Pamuk İmparatorluğu*, Hannah Holmes'un *Tozun Gizli Tarihi* ve hatta Dominique Laporte'nin *Bokun Tarihi* başlıklı yapıtları tarihsel bilgi üretiminin sınır tanımayacağını gösterir. Tarihçi hangi konuyu seçerse seçsin dikkat etmesi gereken bazı özellikler bulunur.

ÖZGÜNLÜK

Konu seçiminin ilk kuralı özgünlüktür. Tarihçinin amacı geçmişe intikal ederek toplumun görme alanı dışına çıkmış olayları belirli bir yöntemle "şimdiye" taşımaktır. Tarihçinin aslî işine uygun olarak ele alınan konunun özgün, daha önce üzerinde çalışma yapılmamış olması önemlidir. Üzerinde onlarca çalışma yapılmış konuyu bir kez daha yazmanın, bilineni tekrar etmekten başka bir anlamı olamaz. Özgünlük, tarihçinin alanına bilgi veya kuramsal boyutta yenilik getirmesi demektir. Bu nedenle konu seçiminde tarihçinin öncelikle kendisine "Böyle bir konuyu işlemekle ne gibi bir yenilik ortaya çıkaracağım?" sorusunu sormalıdır. Daha önce çalışılmış konular güncel yeni yaklaşımlar, değerlendirmeler veya kuramlar bağlamında ele alınabilir. Kuramsal çalışmalar özgün bilgi üretimine katkı sağlayabilir. Ancak unutulmamalıdır ki *özgün değer ve yenilik çıkmıyorsa düşünülen konu üzerinde tarih araştırması yapılamaz.*

Herhangi bir konu hakkında yabancı ülkelerde onlarca çalışma kaleme alınmış ama o konu Türkiye'de hiçbir tarihçinin ilgi alanına girmemiş olabilir. Bu nedenle o konuyla ilgili bilgi ihtiyacı iki yolla giderilebilir. Yabancı ülkelerde yayınlanmış eserlerden önemli olanlar tercüme edilir. Bu tarz çalışmalar yapılmamışsa veya yapılamıyorsa *kaynak ve bilgi*

yenilikleri de sağlayarak belirlenen konu tarih araştırması olarak ele alınabilir. Örneğin *Büyük Oyun: İngiliz Başbakanı Gladstone'un Osmanlı'yı Yıkma Planı* başlıklı eser Türkiye'de ortaya çıkan bilgi eksikliğini gidermek amacıyla kaleme alındı.[2] *Yozgat'ta Türk Ermeni İlişkileri* adlı eserin araştırma safhasında Ankara Mahkemesi kayıtlarında William Ewart Gladstone ve Frances Stevenson isimleriyle karşılaştım.[3] Ermeni tutuklular Gladstone'un Ermeni devleti kurulması için kendilerini ayaklanmaya davet ettiğini, İngiltere'nin müdahalesini sağlamak için de teröre başvurduklarını anlatıyorlardı. "Kim bu Gladstone?" sorusuna cevap bulmak için Türkiye'de yayınlanmış çalışmaları taradım. İsim bir-iki çalışmada birkaç paragraf veya cümleyle geçiştirilmişti. Bilgi yok denecek kadar azdı. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde tarama yaptığımda karşıma yüzlerce belge çıktı. İngiltere'de yapılan çalışmaları tespit ve temin ettim. Bunlar Gladstone'un İngiltere'deki politikalarını inceleyen çoğu birbirinin aynı yayınlardı. Gladstone'un Osmanlı İmparatorluğu ile ilgisini kurmak için gazeteler, hatıralar ve arşiv belgelerini kullandım. Bu araştırma Türkiye'de birkaç satırla geçiştirilen Gladstone'un 19. yüzyıldaki en önemli siyasi figür, İngiltere'nin Osmanlı İmparatorluğu'nu parçalama çabasının ve karşılaştığı birçok sorunun arkasındaki kişi olduğunu, onun şekillendirdiği liberal emperyalist politikaların Birinci Dünya Savaşı'na kadar devam ettiğini ortaya koydu. Yabancı bir devlet adamının Türkiye'ye yönelik politikalarının monografik olarak ince-

2 Taha Niyazi Karaca, *Büyük Oyun: İngiltere Başbakanı Gladstone'un Osmanlı'yı Yıkma Planı*, Timaş Yayınları, İstanbul 2011.

3 Taha Niyazi Karaca, *Ermeni Sorununun Gelişim Sürecinde Yozgat'ta Türk-Ermeni İlişkileri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2007.

lenmesi Türk tarihçiliği açısından da bir ilk oldu. Bu açıdan da özgün bir değer ortaya çıkardı.

Özellikle akademik tarih araştırmalarının özgün olması beklenir. Özgünlük yapılan çalışmada mutlaka daha önce var olmayan bilgilerin tespit edilerek olgu haline getirilmesi ya da eski bilgilerin üzerine yenilik (kuramsal veya bilgi) getirilmesi demektir. Bu anlamda Türk tarihçilerinin özellikli çalışmaları vardır. Sayıları az da olsa genç kuşaktan farklı dilleri öğrenerek karşılaştırmalı araştırmalar yapan tarihçilerin yetişmesi Türk tarihçiliği açısından umut vericidir. Umut kırıcı olan ise kopya tarihçiliğin hızla artıyor olmasıdır. Var olan üzerinden tarihçilik yapma eğiliminin gittikçe artış göstermesi tarihsel bilgide yenilik kavramını daha önemli hale getirmektedir.

YENİLİK

Her özgün araştırma doğası gereği yeni bilgiler ortaya koyar. Ya ele alınan çalışma konusu özgün değilse ve daha önce üzerinde yayınlar yapılmışsa, bu durum nasıl değerlendirilmelidir? Yakın zamanda yaşadığım olay akademik tarih çalışmalarında kafaların karışık olduğunu gösterir. Büyük bir üniversitenin tarih doktora programına kabul edilen bir lisansüstü öğrencisi telefonda *Sınırları Çizen Kadın* adlı eserden çok etkilendiğini söyleyerek söze başladı. Kısa süren diyalog sonucunda öğrenci doktora tez konusu aradığını, Gertrude Bell hakkında tez yapmak istediğini, bu konuda kendisine yardımcı olmamı istedi. Doğal olarak Gertrude Bell ile ilgili ne gibi bir çalışma yapmak istediğini sordum. Cevabı "Sizin gibi ben de onun hayatını yazmak istiyorum. Aynı konuyu çalışmam mümkün değil mi?" oldu. Kendisine eğer farklı bir bilgi eklenmeyecek veya bir yenilik getirilmeyecekse böyle bir

konunun aynı şekilde çalışılamayacağını, bunun etik olmayacağını anlattım, doktora danışmanının mesleki yeterliliğine güvenerek konuyu kapattım. Tez aşamasına geçen doktora öğrencisinin neyi, nasıl ve hangi şartlarda ele alacağını bilmemesi üniversitelerimizde yapılan tarih eğitimini tartışmaya açmaktadır. Öğrencinin ve birçok akademisyenin arkasına sığındığı "aynı konuyu çalışamam mı?" cümlesi tarih bilimini tahrip eden bir anlayış ve uygulama ortaya çıkarmaktadır. Evet, aynı konu çalışılabilir. Ama bunun belirli şartları vardır.

Sınırları Çizen Kadın: İngiliz Casus Getrude Bell başlıklı çalışmayı yaparken tereddütlüydüm. Gündemde olan, önemli bir isim hakkında kitap hazırlamak riskliydi. Önce Türkçeye çevrilen iki eseri inceledim. İkisi de tarihçi olmayan, magazin ve moda gazeteciliği yapan isimler tarafından yazılmıştı. Bunlar bilimsel araştırma değil, romandı ve vahim bilgi hataları içeriyordu. Türk düşmanlığı üzerine kurgulanmış, çarpıtılmış bilgilerle kaleme alınmışlardı. Yabancı dildeki çalışmaları da incelediğimde her birinin Gertrude Bell portresini farklı çizdiğini gördüm. Gertrude Bell hakkında yeni bir kitap hazırlamaktaki iddiam eski bilgileri tekrar etmek değil tam tersine belgelere dayalı özgün bir çalışma ortaya çıkarmaktı. Yaptığım işin ne olduğunu kitabın önsözünde açıkladım. Yani daha önce kimlerin konu hakkında yazdığını, eksikliğin ne olduğunu belirttim. Neticede ortaya çıkan iş diğerlerinin ürettiklerinden çok farklı ve bilimsel nitelikli oldu.

Tarihçi daha önce üzerinde eser yayınlanmış konuyu *şartlı* olarak tekrar çalışabilir. Bu şart, tarihçinin yeni bilgi ve yenilik ortaya koyabilmesidir. Önceki çalışma isim olarak bir boşluğu doldurmakla birlikte içerik açısından eksiklikleri olabilir. Son yıllarda arşiv belgeleri ve çevrimiçi kaynaklara

ulaşılabilirlik önceki yayınların ortaya koyduğu argümanları yeni belgelerle değiştirme imkânı sağlayabilir. Bu durumda tarihçi kendisinden önce yapılan çalışmaları inceleyerek aynı konuyu ele alacaksa alana nasıl bir yenilik getireceğini başlangıçta tartışmalıdır. Konuyu araştırmaya karar verdiğinde de mevcut halde ne olduğunu, kendisinin neleri eklediğini kaleme aldığı eserin ilgili yerinde dile getirmelidir. Bilinmelidir ki yenilik getirmeyen her bir çalışma, mükerrer yayın olması nedeniyle etik ihlale adaydır.

Mükerrer çalışmaların onlarca örneğini YÖK Tez Merkezi'nden takip etmek mümkündür. Hatta doktora tezi olarak hazırlanmış konuların birkaç yıl sonra yüksek lisans tezi olarak tekrar çalışıldığını ve bilim kurulundan geçtiğini görmek de olasıdır. Araştırma konusu bulmak için kullanılan açık kapı yani "Aynı konuyu çalışamam mı?" düşüncesi maalesef Osmanlıca metin çevirisinde de kendisini gösterir. Transkripti yapılmış metinlerin lisansüstü çalışmalarda mükerrer yayın haline getirilmesi hukuki bir sorumluluk ortaya çıkarır. Çünkü yapılan iş bilimsel suiistimaldir. Olmaması hem araştırmacı hem de danışmanın ahlaki sorumluluğundadır. O sorumluluğu hatırlamak için *özgünlük* ve *yenilik* tarihçilerin hafızalarını işgal eden iki kavram olmalıdır.

FAYDACILIK VE SORUNSALLIK (PROBLEMATİK)

Bu çalışmanın girişinde bir lise öğrencisinin "Tarihin ne faydası var?" sorusuyla karşılaştığımdan bahsetmiştim. Tarih çalışmaları iki grupta değerlendirilebilir. Birinci gruptakiler salt metin okumaya, niceliksel verilere ve olay anlatıcılığına dayanan çalışmalardır. Osmanlıca veya yabancı gazetelerden bazı haberleri toplayarak bunları arka arkaya sıralamak veya

arşiv belgelerini Latin harflerine çevirmek içerisinde soru ve cevap olmayan işlerdir. Belge ve defter okumaları akademik bilgi açısından önemlidir. Ancak okunan bu metinlerin anlamlandırılması ve tahlilleri de gerekir. Şeriyye sicilini Latin alfabesiyle yazmak paleografi bilgisinin geliştiğini gösterir. Tarihçilik yapıldığını göstermez. İkinci tür ise içinde soruları ve sorunsalları olan çalışmalardır. Araştırmacı tarihçilik ile belge okuyuculuğuna dayanan tarihçilik arasındaki bariz fark şu şekilde kendisini gösterir: Araştırmacı tarihçi elde ettiği bir raporu okur, çevirisini yapar ve o raporun verdiği bilgileri çalışmasında birkaç cümleyle kullanır. Ama belge okuyuculuğuna dayanan tarihçilik raporu Latin harflerine çevirerek raporun kendisini olduğu gibi yayın haline getirir. Belge yayıncılığı mesleki anlamda bir fayda ortaya çıkarır. Bunlar diğer tarihçiler tarafından araştırmacı tarihçiliğin içinde kullanılırsa o zaman toplumsal faydaya dönüşebilir. Tarih araştırması bir sorunsal etrafında ele alınıyorsa toplumsal faydaya dönüşecek bilgi üretimini sağlar.

Araştırmacı tarihçilik soru veya sorularla başlar. Ne, niçin ve nasıl gibi sorulara cevap arar. Bir konunun sorunsal etrafında araştırılması aynı zamanda kendi içerisinde bir teze sahip olması anlamına da gelir. Sorunsal örneklemesini yine kendi çalışmam olan *Yozgat'ta Türk-Ermeni İlişkileri* üzerinden vereceğim. Yozgatlıların zaman zaman "İyi bir Ermeni komşumuz vardı." ile başlayan anlatımlarına zaman zaman da "Ermeni teröründen çok çektik." şeklinde kendisini gösteren anlatımlarına şahit oldum. Tarihçi olarak sözlü anlatımların belgelere yansıyan boyutunu görmek istedim. Ermeni ihaneti ya da Ermeni ayaklanmaları gibi olayı sadece çatışma noktasında ele alan bir çalışma da yapmak istemedim. Amacım

belirli bir mekânda uzun zaman diliminde bir araya gelmiş iki farklı toplumun yaşam alışkanlıklarını, komşuluk ilişkilerini incelemekti. Sorularım şunlardı: Yozgat, Ermenilerin eskiden beri yaşadığı bir şehir miydi? Yoksa sonradan mı gelmişlerdi? Yüzyıllarca devam eden komşuluk ilişkileri nasıl gelişmişti? Eğitim, inanç ve iktisadi alanlarda birbirlerini etkilemişler miydi? Çatışma yaşanmışsa bu nasıl ve ne zaman başlamıştı? Ermeni sorunu öncesinde ve sonrasında Yozgat'ta yaşayan Ermenilerin eğitim, hukuk ve sosyo-ekonomik durumları nasıldı? Ermenileri Yozgat gibi Anadolu'nun ortasında yer alan küçük bir şehirde çatışmaya yönlendiren sebepler neler olabilirdi? Ermeni diasporasının propagandasında sık sık kullanılan temaların doğruluk derecesi neydi? Gerçekten Türkler tarihleri boyunca hep Ermenilerden nefret mi etmişlerdi? Onlarla birlikte yaşıyorlar fakat gerçekte Ermenileri yok etmek için fırsat mı bekliyorlardı? Türkler, Ermenileri hep aşağılamışlar, soymuşlar mıydı? Ağır vergiler altında ezmişler, kadınlarına, kızlarına saldırılarda mı bulunmuşlardı?

Birçok soruyla ortaya çıkan temel sorunsal, yüzyıllar süren komşuluk ilişkisi içinde Türkler ve Ermenilerin nasıl yaşadıklarının tespit edilmesiydi. Hatıralar, raporlar, mahkeme ve vergi kayıtları, gazete haberleri, arşiv belgeleri sorunsalın tanımlanmasına, cevaplar bulunmasına yardımcı oldu. Sonuçta büyük devletler işin içine girinceye kadar Ermeni Kirkor ile Türk Hacı Salih Efendi'nin hiçbir sorunlarının olmadığı, nefret söylemleri üzerine bina edilen sözlü anlatıların gerçeği yansıtmadığı tespit edildi. Tarih araştırması olarak komşuluk ilişkilerinin nasıl gerçekleştiğini belirlemek ülkenin karşılaştığı asılsız Ermeni iddialarının ve propagandanın daha iyi analiz edilmesine fayda sağladı.

Her tarih araştırması sorular üzerine bina edilmelidir. Bu şekilde elde edilen bulgular toplumun güncel yapısının daha iyi anlaşılmasına katkı sağlayacak bakış açıları ortaya çıkaracaktır. Bir olayın, bir sorunun tanımlanması tarihsellik boyutuyla ele alınmaz ise üretilen düşünceler yüzeysel ve yanıltıcı olabilir. Tarihsel bakış konunun boyutlarının tespit edilmesi, tanımlanması ve somutlaştırılması için gerekli ve fayda sağlayıcıdır. Elbette tarihçi bu bakış açısına sahip olarak eserini kaleme almalıdır.

NASIL BİR KONU ÇALIŞACAĞINA KARAR VERMEK

Tarihçi birkaç açıdan değerlendirme yaparak seçeceği konunun ne olacağına karar verebilir. Ne çalışmak gerekir düşüncesine koşut olarak nasıl bir araştırma yapmak gerektiği de önem kazanır. Tarihçi *ne çalışacağıyla* ilgili sayısız alternatifle karşı karşıyadır. Ama seçtiği konunun *nasıl olacağıyla* ilgili fazla seçeneği yoktur. *Nasıl olacağı* konunun niteliğini belirler ve önündeki alternatifler nicel, nitel, monografik veya panoramik çalışma türleridir. Tarihçi bu çalışma türlerinden birini tercih etmek durumundadır.

Nicel çalışma sayılar ve verilerle uğraşmak anlamına gelir. İktisadi veya demografik konular nicel araştırma gerektirir. Bir bölgedeki nüfus hareketleri veya iktisadi hareketlilik nicel veriler ister. Tarihçi nicel verileri çoğunlukla Türkiye İstatistik Kurumu'nun çevrimiçi sitesinden veya yayınlarından elde edebilir.[4] Osmanlı İmparatorluğu'nun dış ticaret, nüfus, tarım, sanayi, ilk nüfus sayımı ve bütçe verileri Türkiye İsta-

4 TUİK web sayfasından istatistik içerikli birçok yayın temin edilebilir. http://www.tuik.gov.tr/Start.do

tistik Enstitüsü (Adı 2005 yılında Türkiye İstatistik Kurumu oldu) tarafından yayınlanan yedi ciltlik *Tarihî İstatistikler Serisi*'nden temin edilebilir.

Nicel çalışmalar sadece durumu ortaya koyar. Verileri anlamlandırmaz. Tarihçi böyle bir çalışma yapabilir ama yapılan iş tarihçiliğin sorgulama ve anlamlandırma özelliği dışında kalır. Tarihçiliğin anlamlandırma amacına yönelik olanı nitel veya karma araştırmalardır. İçerisinde sorunsal ve tez barındıran da yine bu tür çalışmalardır. Nitel araştırma olayın neden ve nasıl meydana geldiğini, sonuçlarının ne olduğunu öğrenmeyi amaçlayan sorular sormayı gerektirir. Neden ve nasılları 1874 tenzil-i faiz kararı üzerinden örneklendirebiliriz. Tenzil-i faiz kararı neden alındı? Karara götüren borçlanma süreci nasıl gelişti? Ödeme planını sekteye uğratan neydi? Karar ilan edilince hangi ülkeler nasıl etkilendi? Osmanlı İmparatorluğu'nun Balkanlarda bulunan eyaletleri süreçten nasıl etkilendi? Karadağ, Bosna-Hersek ve Bulgaristan ayaklanmalarının mali çöküşle ilgisi var mıydı? Varsa etki ve tepki süreci nasıl yaşandı? Her bir tarih araştırma konusu için benzer "neden ve nasıllar" sorularla ortaya konmalıdır.

Nitel çalışma konusuna yönelik sorular sormak, bu sorulara cevaplar bulmak amacıyla veri toplamak araştırmacı tarihçiliğin kendisidir. Nitel tarih araştırması iki şekilde yapılabilir. Biri uzun zamanı (lounge durée) esas alan panoramik çalışmadır. Bunlar Annales Okulu tarzı konulardır. Diğeri ise bilimsel tarihçilikte önemsenen kısa zamanda meydana gelen olayların derinlemesine incelenmesini ifade eden monografilerdir. Bireylerin yaşamını ele alan biyografiler de bu kapsam içerisine girer. *Türk-Rus İlişkileri* veya *Türk-İngiliz İlişkileri*

gibi konular panoramiktir. *Sultan II. Abdülhamid Dönemi Türk-İngiliz İktisadi İlişkileri* veya *Askerî ve Siyasi Yönleriyle Ahmet İzzet Paşa* gibi başlıklar monografik çalışmalardır. Şevket Pamuk'un 1500-1914 yılları arasını alan *Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi* veya Niyazi Berkes'in *Türkiye'de Çağdaşlaşma* başlıklı eserleri panoramik çalışma örnekleridir. Panoramik çalışmaların olumsuz yönü, çok geniş zaman aralıklarının yüzeysel inceleniyor olması nedeniyle hata oranının yüksek olmasıdır. Olumlu yanı ise tarihsel olayların değişimlerini geniş bir perspektiften görmeyi sağlamasıdır. Bilimsel tarihçilik çoğunlukla bir konunun derinlemesine, bütün detaylarıyla incelenmesine odaklanır. Umberto Eco, monografik çalışmayı somutlaştırmak için jeolojiyle bağlantılı şu örneği verir: "Meksika'daki volkanlar konulu bir çalışma yapmak yüzeysel olacaktır. *Popocatepetl'in Tarihi* bir volkanın birkaç yüzyıllık tarihine odaklanmayı gerektirecektir. *Paricutin'in Doğumu ve Bariz Ölümü* başlıklı bir çalışma ise 1943-1952 arasını kapsayacaktır. Tam da bu; ben de son konuyu tavsiye ederim. Yeter ki o noktada söz konusu o lanet volkan hakkında aday söylenecek her şeyi tam olarak söylesin".[5]

Eco'nun örneğinden yola çıkarak Türk tarihiyle ilgili bir örnekleme yapalım. Osmanlı tarihi, tarihçilerin çalışma alanlarından biridir. Ancak "Osmanlı tarihi" olarak belirlenmiş bir başlık araştırma konusu olamaz. Biraz daraltarak bu genel tarihi dönemlere ayırarak inceleyebiliriz. Beylik, imparatorluk veya yükselme, gerileme gibi geniş dönemler tarihçinin dikkatine sunulabilir. Bu dönemler de bilimsel tarihçilik için çok geniştir. Bir padişahın saltanat yılları veya o saltanat dönemi

5 Eco, *Tez Nasıl Yazılır?*, s. 41-42.

içinde gerçekleşen belirli siyasi, ekonomik olayların incelenmesi bilimsel tarihçiliğin tercihi olur. Örneğin *Sultan II. Mahmut Dönemi Eğitim Reformları* monografik bir konudur. Ele alınacak bu tarz bir konu hem padişah ile sınırlandırılmış hem de padişahın iktidarındaki yalnızca bir temaya bağlı kalmış olur. Tarihçi sınırlandırılmış dönemde eğitimle ilgili alınan her kararı ve uygulamayı bütün boyutlarıyla ortaya koyabilir. Böyle bir çalışmanın olumlu yanı konunun en ince ayrıntısına kadar incelenecek olması, olumsuz yanı ise eğitim ile ilgili genel bir bakış açısı sunamayacak olmasıdır.

Tarihçinin ele aldığı konuyu nasıl çalışabileceğini belirlemesi konunun niteliği ve sınırlandırılmasına bağlıdır. Konu mutlaka belirli bir sınır içinde ele alınmalıdır. Sınırlandırma yapmak için tarihçi zaman, mekân, insan veya kurumlara bağlı kalarak konusunu tespit edebilir. Bunlar eşleştirmeli de olabilir. Örneğin Fernand Braudel'in *II. Philip Döneminde Akdeniz ve Akdeniz Dünyası* adlı yapıtı II. Philip Dönemi kavramıyla zaman, "Akdeniz" tanımıyla da mekân sınırlaması yapar. *Yozgat'ta Türk-Ermeni İlişkileri* mekân ile iki farklı toplumu sınırlamaya dâhil eder. Uluğ İğdemir'in *Kuleli Vakası* olay sınırlandırmasını esas alır. İlber Ortaylı'nın *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri* başlıklı çalışması hem zaman hem de kurumsal sınırlandırma yapar. Sınırlandırma, tarihçinin bakış açısı ve ele aldığı konunun imkânlarına bağlı olarak gerçekleşir. Ancak konu sınırlaması açısından tarihçinin dikkat etmesi gereken husus somutlaştırmanın yapılmasıdır. Tarihçinin inceleyeceği konu somut olmalıdır. Eco, öğrencisinin kendisine sunduğu "Çağdaş Düşüncede Sembol" başlığını soyut konu örneği olarak aktarır. Sonra

"imkânsız bir tezdi" diye ekler.[6] Böyle bir konuyu ele alan araştırmacının başlıktaki her kelimeyi somutlaştırması gerekir ki imkânsız olan da budur.

Tarihçi sorunsalı bulunan, belirli bir teze sahip, somut ve sınırlandırılmış konuları seçtiği takdirde bilimsel çalışmasına bilinçli bir adım atmış ve bilimsel çalışmanın ilk şartını yerine getirmiş olur. Artık tarihçinin araştırma sürecindeki ikinci adımı seçtiği konunun özgünlüğünü veya orijinalliğini test etmek olacaktır.

KONU TESPİT ETMENİN PRATİK YOLLARI

Henüz işin başında olan tarihçinin araştırma konusunu tespit etmesi zordur. Onun ilk baktığı yer çoğunlukla tarihteki ana olaylar veya genel konulardır. Konu tespit edebilme becerisinin gelişmesi pratik yapılmasıyla farkındalığın arttırılmasına bağlıdır. Bu nedenle Tarih Metodolojisi dersinin bir kısmı teorik, diğer kısmı pratiğe yöneliktir. Öğrencinin seminer hazırlaması ve makale yazması konu tespit etme, sınırlandırma veya somutlaştırma becerilerini geliştirir. Ancak yabancı dil ve paleografi bilgisinin yetersizliği tarihçinin konu tespitini zorlaştıran etken olarak kendisini gösterir. Çünkü konu aramada farklı dillere ve Osmanlıcaya hâkimiyet önemli bir araçtır.

Konu tespitinin en pratik yollarından biri daha önce yapılmış panoramik araştırmaları takip etmektir. Panoramik çalışmalar yüzeysel bilgiler verdiği için satır aralarında veya ara başlıklarda monografik çalışmaya uygun konular belirlenebilir. Panoramik olarak kaleme alınmış iktisat tarihi

6 Eco, *Tez Nasıl Yazılır?*, s. 42.

kitabında "Osmanlı İmparatorluğu ve Avrupa Ticareti" gibi bir ara başlığa tesadüf edilebilir. Yapısı gereği panoramik çalışmada bu konu birkaç sayfa ancak işlenmiş olacaktır. İktisat tarihine ilgi duyan araştırmacı bu başlığı sınırlayarak ve somutlaştırarak yeni monografik bir çalışma konusu haline getirebilir. Yeni başlık şu şekilde düzenlenerek tarihçinin derinlemesine inceleyeceği özel konu başlığı halini alır: "19. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı İmparatorluğu ve Avrupa Ticareti". Tabii ki konuyu belirledikten sonra literatür taramasıyla konunun özgünlüğünü test etmek en önemli adımdır.

Bir çalışmanın ana bölümlerini, alt başlıklarını ve ara başlıklarını birbirinden ayırmak gerekir. Monografik yapıtlarda bölümler veya alt başlıklar o çalışmanın ana konularıdır. Bir araştırmacının monografik, derinlemesine yapılan çalışmaların ana konularını çıkararak yeni yayın yapması mükerrer çalışmaya girer. Bu yapılacaksa bile gerekçelendirilmesi, yani eksikliklerin veya çalışmaya yapılacak eklerin belirtilmesi gerekir. Aksi takdirde araştırmacının hayatı boyunca kendisini takip edecek, üzerinden atamayacağı bir etik ihlal olayı meydana gelecektir.

Her çalışmanın satır aralarında veya ayrıntılarda detaylı araştırmayı gerektirecek bilgiler bulunur. Mübahat Kütükoğlu'nun *Türk-İngiliz İktisadi Münasebetleri (1580-1850)* başlıklı yapıtı doktora ve doçentlik takdim tezlerinden oluşur. İktisadi ilişkilere ışık tutan ilk çalışma olması nedeniyle önemli ve özgündür. Ancak panoramik bir çalışma olduğu için birçok kavram ve olaya yüzeysel değinilmiştir. Konu arayışında olan ve tabii İngilizce bilgisine sahip bir tarihçi eseri incelerken "7 Ocak 1792'de verilen bir fermanla iki kumpanya birleştirilerek *Levant Company* kuruldu." cüm-

lesine dikkat kesilebilir.[7] Bu cümle kendi içerisinde sorunsalı olan monografik bir çalışmanın konusu haline gelebilir. Levant Company ve faaliyetleri hem Osmanlı Arşivi hem de İngiltere'deki The National Archive'de tespit edilecek birinci elden belgeler üzerinden incelenebilir. Sonuçta özgün monografik bir çalışma ortaya çıkacaktır.

Konu tespit etme yollarından bir diğeri yayınlanmış arşiv belgeleri üzerinde tarama yapmaktır. Her ülke arşivi, üzerinden belirli bir zaman geçtikten sonra belgeleri seri yayınlara dönüştürür. Tarihçinin ilgi alanlarına göre bu yayınlara ulaşarak yazışmaları takip etmesi kendisine hangi konularda yoğunluk oluştuğu hakkında bilgi verir. Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Kafkaslar, Kırım, Orta Asya, Balkanlar, Ermeni sorunu gibi konularla ilgili belge seçkileri yayınlar.[8] Yabancı ülkelerle ilgili konular takip edilmek istenirse de o ülkelerin arşiv yayınlarına ulaşmak gerekir. Bu tarz külliyatın en kapsamlısı olan *British Documents* serisi Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi'nde bulunur. Seri tarihsel olayları incelemek için 16. yüzyıldan 20. yüzyıla kadar geniş bir yelpaze sunar. Genel Türk Tarihi alanında yüksek lisans yapan ve bir türlü kendisine konu bulamayan araştırma görevlisi benden yardım istediğinde onu iki kaynağa yönlendirmiştim. İlki İngiltere'nin Orta Asya politikalarına dair belgeler sunan *British Documents on Foreign Affairs* serisi diğeri ise indekslenmiş süreli yayın (gazete) çalışmalarıydı. Araştırma görevlisi yaptığı tarama sonucunda hem arşiv belgelerinin hem de

7 Mübahat S. Kütükoğlu, *Balta Limanına Giden Yol: Türk-İngiliz İktisadi Münasebetleri (1580-1850)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2013, s. 20.
8 Yayınlar Devlet Arşivleri Başkanlığı'nın web sayfasından temin edilebilir. https://www.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/Yayinlar/Yayinlar.aspx

gazete haberlerinin Hive Hanlığı'na yoğunlaştığını belirledi. Bu veriler doğrultusunda tarihçinin konusu tespit edilmişti: *Rusya'nın Hive Hanlığını İşgali*. Verdiğim örnekte konu arayan araştırmacının ikinci bir kaynağa daha başvurduğunu işaret ettim. Gazete indeksleri. Necdet Hayta'nın hazırladığı *Tasvir-i Efkâr Gazetesi* veya *Basiret*, *Tanin*, *Meşveret* gibi gazetelerin konu tasniflerini yapan ve indeksleyen lisansüstü tezleri yeni çalışma konusu tespitinde iyi bir araç durumuna gelir.[9] Tasnif ve indeksleme yapan tez çalışmalarına YÖK Tez Merkezi'nden ulaşmak mümkündür.

Konu tespiti belge yayını yapan dergilerin indeks veya fihristlerinden de elde edilebilir. *Harp Tarihi Vesikaları* veya *Askerî Tarih Belgeleri* dergileri belge yayını yapar. Fihristlerini takip etmek tarihçiye hangi konularda yazışmalar yapıldığı, hangi olayların gündemi işgal ettiğini öğrenme imkânı sağlar.

Diğer yöntem kronolojik yayınları takip etmektir. İsmail Hami Danişmend'in *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, Zeki Sarıhan'ın *Kurtuluş Savaşı Günlüğü*, Gotthard Jeaschke'nin *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi* ve Utkan Kocatürk'ün *Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Kronolojisi* başlıklı yayınları tarihçinin olay takibine ve konu seçimine yardımcı olacak çalışmalardır.[10]

---

9 Necdet Hayta, *Tarih Araştırmalarına Kaynak Olarak Tasvir-i Efkar Gazetesi (1862-1869)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2002; İlhan Yerlikaya, *Basiret Gazetesi (1870-1878)*, (Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1991; İlhan Karoğlu, *Tanin Gazetesi: İnceleme ve Seçilmiş Metinler (1-300 Sayılar)*, (Yüksek Lisans Tezi), Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tokat 2011; Ahmet Coşkun, *1895-1898 Yılları Arasında Yayınlanan Meşveret Gazetesinin Transkript ve Değerlendirmesi*, (Yüksek Lisans Tezi), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 2006.

10 İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, Cilt: I-VI, Doğu Kütüphanesi, İstanbul 2011; Zeki Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü*, Cilt: I-IV,

Tarihçinin konu tespiti örnekleme yöntemiyle de yapılabilir. Bazı çalışmalar tasarım ve özgünlük açısından alanında ilk olma özelliğini taşır. Belirli bir bölge, zaman veya olaya uyarlanan çalışmalar diğer araştırmacılar için aynı tasarım üzerinden farklı sınırlandırmalar ile tekrar çalışılır. Örneğin ilk özgün çalışmadan sonra hapishane veya halkevi gibi konular her şehre uyarlanarak tekrar tekrar çalışıldı. Bu tarz çalışmalar risklidir. Konu sıkıntısı çeken araştırmacının karşılaştığı soruna kolay çözüm bulur, ancak çalışma özgünlük açısından tartışmalıdır. Örnekleme çalışmalar çoğu zaman da araştırmacının kolaya kaçtığı, en basit yoldan yayın yapma çabasında olduğunu gösterir. Bu riskler nedeniyle örnekleme çalışmalarda mutlaka yenilik getirmek şarttır.

Konu tespiti ikinci adımda konunun özgünlüğünün test edilmesi sürecini başlatır. Bu süreç tarihçinin hazırlık aşamasında yapacağı literatür taraması veya diğer bir ifadeyle kimler ne yapmış, nasıl yapmışın tespitini yapmaktır.

KİMLER NE YAPMIŞ, NASIL YAPMIŞ

Literatür taraması, gidilecek yolun aydınlatılması ve tarihçinin önünü görmesi demektir. Birçok mükerrer çalışmanın nedeni iyi bir literatür taraması yapılmamasından kaynaklanır. Mükerrer çalışmalar iki açıdan değerlendirilir. Tarihçi literatür taraması yapmamış, ele aldığı konuyla ilgili ana çalışmaları görmemişse bu çalışma sürecinin yetersiz ve özensiz gerçekleştiği anlamına gelir. Eğer tarihçi literatür

Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2003-2006; Gotthard Jaschke, *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi*, Cilt: I-II, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1989; Utkan Kocatürk, *Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Kronolojisi (1918-1938)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1988.

taraması yapmış, ama yine de var olan çalışmayı olduğu gibi tekrar eden yeni bir eser ortaya çıkarmışsa bu mükerrer, kopya çalışma yapılmış demektir. Her ikisi de etik ihlal kapsamında değerlendirilir. Şu halde tarih araştırmacısının yapacağı öncelikli iş hiçbir detay atlamadan literatür taraması yapmaktır.

Belirlenen konunun daha önce çalışılıp çalışılmadığını veya kimlerin neler yaptığını tespit etmek kısa sürede tamamlanacak bir iştir. *Sultan Abdülaziz'in Ölümü* başlıklı meydan okuyucu bir konu kendi içinde çokça soruya ve sorunsala sahiptir ve araştırma konusu olabilir. Konu ile ilgili çalışmaları tespit etmek için ilk iş olarak Ulusal Toplu Katalog (To-Kat) üzerinden tarama yapılır.[11] Neden To-Kat? Çünkü Türkiye'deki bütün üniversite kütüphaneleri, Milli Kütüphane ve YÖK Tez Tarama Merkezi'nin tarama sistemleri To-Kat sorgulamasıyla entegredir. Yalnızca To-Kat üzerinden onlarca kütüphanenin kataloglama sistemine ulaşmak mümkündür. Kullanılacak anahtar kelimeler önemlidir. Farklı anahtar kelimelerle tarama yapmak gerekir. "Abdülaziz'in ölümü" aramasıyla 4, "Sultan Abdülaziz" anahtar kelimeleriyle 607 kayda ulaşılır. Benzer tarama Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi[12], Google Akademik[13], Google Kitaplar[14] ve WorldCat[15] üzerinden de yapılır. Elde edilen veriler "bibliyografya fişlerine" veya bilgisayardaki kataloglama programlarına işlenir. Bilgileri kataloğa işlenen eserler temin edilerek incelenir. Bilimsel nitelikli, yani belgelere dayalı, arşiv malzemelerini kullanan, malzemeleri tahlil eden yapıtlar varsa yeni bir konu

11 http://www.toplukatalog.gov.tr/ (Erişim Tarihi: 19.03.2020)
12 http://kutuphane.ttk.gov.tr (Erişim Tarihi: 19.03.2020)
13 https://scholar.google.com/ (Erişim Tarihi: 19.03.2020)
14 https://books.google.com.tr/ (Erişim Tarihi: 19.03.2020)
15 https://www.worldcat.org/ (Erişim Tarihi: 19.03.2020)

aramaya geçilir. Başlıkta *Abdülaziz'in Ölümü* ibaresi olan ancak bilimsel özelliği olmayan, popüler yayınlar varsa bunlar dikkate alınmayarak, konunun çalışılmasına devam edilebilir.

Konu ve kitap ismi sorgulaması yapılabilecek önemli bir uygulama da Koha'dır. Kültür ve Turizm Bakanlığı'na bağlı tüm halk kütüphaneleri Koha'ya entegredir. Araştırılan konu veya eserin hangi il halk kütüphanesinde olduğunu tek bir tarama ile tespit etmek mümkündür.[16]

Literatür tarama işleminde tarihçiye kolaylık sağlayan bazı çalışmalar da bulunur. Bunlar belirli konulardaki bütün yayınları bir araya getiren kaynakça kitaplarıdır. Çoğunluğu eski tarihlidir. Yayın yılına kadar mevcut çalışmaları bu tarz eserlerden takip etmek olasıdır. Örneğin Leman Şenalp'in *Atatürk Kaynakçası*, Sefer E. Berzeg'in *Kafkasya Bibliyografyası*, Sebahattin Şimşir ve Nahide Şimşir'in *Tarih Bibliyografyası*, Neli Bostaşvili'nin *Türkiye Bibliyografyası*, Jale Baysal'ın *Osmanlı Türklerinin Bastıkları Kitaplar (1729-1875)*, Erdal İlter'in *Türk-Ermeni İlişkileri Bibliyografyası*, Recep Karacakaya'nın *Ermeni Meselesi: Kronoloji ve Kaynakça* ile Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü'nün yayınladığı *Bosna-Hersek Bibliyografyası*, *Türkiye Dışındaki Türkler Bibliyografyası* gibi eserler araştırmacıya tematik çalışmalar hakkında bilgi verir.

Literatür tarama, bilimsel araştırmanın en önemli basamaklarındandır. Daha önce kaleme alınan eserler hem konunun sınırlarının, alt başlıklarının belirlenmesine yardımcı olur hem de ele alınan çalışmanın özgün bir çalışma olup

16 İl Halk Kütüphaneleri tarama web sayfası: http://koha.ekutuphane.gov.tr/ (Erişim Tarihi: 19.03.2020)

olmayacağını tespit eder. Bu aşamada tarihçinin hafızasında *özgünlük* ile *yenilik* kavramları saklı kalmalı ve şu cümle tekrarlanmalıdır: "Eğer aynısını yapacaksam bu konuyu tekrar çalışmama ne gerek var?"

Tarihçi literatür taramasından sonra konusunu sabitleyince ikinci adım olarak daha geniş kaynak taramasına yönelir. "Genişten" kasıt her türlü tarih malzemesinin incelenmesidir. Tarihçinin kaynakların nasıl tasnif edildiğini ve tasnif edilen gruplar içindeki malzemelerin niteliklerinin neler olduğunu bilmesi gerekir. Bu tarihçinin malzeme yani kaynak bilgisidir.

MALZEMEYİ TANIMAK: TARİHÇİ NEYİ NEREDE BULUR

"Literatür tarama" işlemi tarihçinin seçtiği konu hakkında çalışmalar yapılıp yapılmadığını, yapıldı ise ortaya çıkan eserlerin bilimsel niteliklerini tespit etmeyi sağlar. Eğer seçilen konunun özgün olduğuna kanaat getirilecek olursa tarihçinin farklı kaynaklardan konu hakkında belge ve bilgi toplaması gerekir. Bunun için tarihçinin öncelikle kaynaklara dair bilgisi olması gerekir. Kaynak nedir? Kaynak, araştırmacının tarihsel bilgi tasarımında kullanacağı kanıtlardır. Kanıt sunma özelliği doğal olarak kaynakların kendi içerisinde tasnif edilmesini gerektirir. Kaynak tasnifi Leopold von Ranke'den beri tarihçilikte uygulanan yöntemdir. Ranke öncesinde farklılıklarına rağmen kaynakların verdiği bilgiler eşit kabul ediliyordu. Günlük ile hatıratın veya gazete haberiyle arşiv belgesinin ayrımı yapılmıyordu. Ranke'nin modern tarihçiliğe katkısı tarihsel bilgi tasarımının öncelikle arşiv belgelerine dayanması gerektiğine yönelik yeni bir yaklaşım ortaya koymasıdır. Birinci elden kaynakları önceleyen bu

yeni yorumla kaynakların güvenirliği, belgelerin tahlile tâbi tutulması ve karşılaştırılması kavramları tarihçilikte yer buldu. Ranke, belgeleri birinci elden ve ikinci elden belgeler diye ikiye ayırdı. Birinci elden belgeler veya ana kaynaklar tarihsel olayın gerçekleşme zamanına en yakın olanlardı. Yani sıcağı sıcağına yazıya geçmiş kayıtlardı. İkinci elden kaynaklar ise birinci elden kayıtların incelenmesiyle üretilen eserlerdi. Tabii üçüncü elden olanlar da ikinci elden kaynaklar üzerine kurgulanan yayınlar durumuna gelmektedir. Kaynak tasnifi biraz Nasrettin Hoca'nın "suyunun suyu" fıkrasını anımsatır. Kaynak bilgisinden mahrum, ana kaynaklara dayanmayan çalışmalar "suyunun suyuna" ekmek banmaya benzer. Tatsızdır. Tarihçinin ana kaynaklara inmeden tarihsel bilgi üretmesi düşünülemez. Yapmayanların da tarihçi olduğu tartışma konusudur.

Kaynakları tasnif ederek araştırmacılara sunan bazı eserler vardır. Bunlar özellikle Türk tarihiyle ilgili bibliyografik bilgiler içerir. Suraiya *Faroqhi'nin Osmanlı Tarihi Nasıl İncelenir?: Kaynaklara Giriş*, Erhan Afyoncu'nun *Tanzimat Öncesi Osmanlı Tarihi Araştırma Rehberi*, Fatma Acun'un *Yakın Dönem Tarih Metodolojisi*, Semih Yalçın'ın *Türkiye Cumhuriyeti Tarihinin Kaynakları*, Altan Çetin'in editörlüğünde hazırlanan *Ortaçağ Türk Tarihinin Kaynakları* ve Necdet Öztürk'ün *Osmanlı Tarihçileri: İmparatorluk Tarihinin Kalemli Muhafızları* başlıklı çalışmalar tarihçilere farklı tarihsel dönemlere dair kaynak bilgisi kazandırır.[17] Tarihçinin hangi bilgileri nerede

17 Suraiya Faroqhi, *Osmanlı Tarihi Nasıl İncelenir?: Kaynaklara Giriş*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1999; Erhan Afyoncu, *Tanzimat Öncesi Osmanlı Tarihi Araştırma Rehberi*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2018; Semih Yalçın, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihinin Kaynakları*, Berikan Yayınevi, Ankara 2007; *Ortaçağ Türk Tarihi Ana Kaynakları*, (Editör: Altan Çetin), Kriter Yayınevi, İstanbul 2008.

bulacağı doğrudan kaynak bilgisine bağlıdır. Bu nedenle tarihçinin kaynak takibi yapması hayati önem taşır.

Dijital devrimle birlikte tarihçiler kaynaklara yeni eklemeler yaptılar. Yenilikler birinci elden veya ikinci elden ayrımından çok verilerin niteliğine dayandırıldı. Arşivler, gazeteler veya cerideler nitelik olarak yazılı verilerdir. Günümüzde farklı özellikler taşıyan görsel, işitsel ve sözlü malzemeler de kaynak sınıflandırılmasının içinde yer aldılar. Bu açıdan kaynakları yazılı, görsel ve sözlü olarak tasnif etmek günün veri anlayışına daha uygundur.

YAZILI VERİLER (KAYNAKLAR)

Tarihçi yazılı veriler içerisinde öncelikle arşivleri iyi tanımalıdır. Birinci elden kaynaklar çoğunlukla resmî ve özel arşivlerden temin edilir. Arşivcilik, kökleri İlk Çağlara kadar uzanan bir uygulamadır. Arkeolojik kazılarda elde edilen tabletlerin çoğu arşiv malzemesidir. Devletler kurumsal hafızayı gelecek kuşaklara aktarmak için arşiv organizasyona ihtiyaç duyar. Günümüzde her devletin hem milli hem de kurum arşivleri bulunur. Bu Türkiye için de geçerlidir. Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanmasıyla ortaya çıkan bağımsız devletler kendi arşivlerini kurmakla birlikte bağımsızlık öncesi geçmişlerini Türkiye'deki Osmanlı Arşivi'nde bulunan belgelerden öğrenirler. Geniş coğrafyaya hitap eden Osmanlı Arşivi'nin modernleştirilmesine yönelik çalışma Sultan II. Mahmut döneminde ortaya çıkan ihtiyaçla başladı. Nezaretlerin kurulması doğal olarak belge sayılarını artırdı ve yeni yapılanmaya bağlı arşiv düzenlemesine dair ilk kararı 1845 yılında Mehmet Emin Rauf Paşa verdi. 1846 yılında Mustafa Reşit Paşa, İngiltere'deki Public Record Office örneğine göre

modern anlamda arşiv binası yapılması için İtalyan mimar Gaspare Fossati'yi görevlendirdi. 1848 yılında tamamlanan binaya Hazine-i Evrak adı verildi. 1839 tasnif için başlangıç yılı kabul edilerek bu yıldan başlamak üzere belgeler Hazine-i Evrak'ta saklanmaya başlandı. Eski belgeler yerlerinde kaldı. Fakat 1871'de Ali Paşa'nın sadrazamlık döneminden itibaren başlamak üzere bu eski dönem belgeleri de Hazine-i Evrak'a taşındı. Sultan II. Abdülhamid döneminde kayıtlar Yıldız Sarayı'nda arşivlendi. Bu şekilde Hazine-i Evrak yanında Yıldız tasnifi de ortaya çıktı.[18]

Arşivdeki ilk düzenli tasnif işlemleri 1892-1893 yıllarında Ahmet Cevdet Paşa tarafından yaptırıldı. II. Meşrutiyet'in ilanından sonra Tarih-i Osmanî Encümeni'nin kurulması ile arşiv belgelerinin düzenlenmesine özel önem verildi. Tasnif sorumlusu son Osmanlı vakanüvisi Abdurrahman Şeref Efendi oldu. Ali Emiri Efendi, 1918-1921 yılları arasında tasnif heyetinin başkanlığını yaptı. Adını Ali Emiri Efendi'den alan Ali Emiri tasnifi modern yöntemlere göre yapıldı. 1921 yılında İbnülemin Mahmud Kemal'in başkanlığında başka bir heyet belge düzenlenmesi için görevlendirildi. Tasnif işlemleri Cumhuriyet döneminde de devam etti. Muallim Cevdet 1932-1937 yılları arasında tasnif heyetinin başkanlığını yaptı.[19] Arşivdeki İbnülemin ve Cevdet tasnifleri de komisyon başkanlarının adlarına izafeten verilmiştir.

18 Osmanlı İmparatorluğu'nda modern arşivcilik çalışmaları için bkz. *Başbakanlık Osmanlı Arşivi*, (Hazırlayanlar: Hacı Osman Yıldırım vd), Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayını, İstanbul 2000, s. 43-46.
19 *Başbakanlık Osmanlı Arşivi*, s. 47-53.

ARŞİVLER

Tarihçinin çalışması çoğunluğu Ankara ve İstanbul'da bulunan arşivlerden başlar. Öncelikli arşivler Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığına bağlı İstanbul'daki Osmanlı Arşivi ve Ankara'daki Cumhuriyet Arşivi'dir.[20] E-Devlet üzerinden giriş yapılarak her iki arşivde de çevrimiçi tarama yapılabilir. Arşivler defterler ve belgeler üzerinden tasnife tâbi tutulur. Mühimme, Şikâyet, Tahvil, Tahrir, Ruus, Bâb-ı Âli veya Maliyeden Müdevver defterler "defter tasnifi"; Ferman, Hatt-ı Hümayun, Berat, Name-i Hümayun, İrade, Telhis, Takrir ve Tezkire gibi yazışmalar da "belge tasnifi" içinde yer alır. Arşivin yapısı ve fonlar hakkında bilgi Devlet Arşivleri Başkanlığı'nın web sitesinden temin edilebilen *Osmanlı Arşivi Rehberi*'nden, belgelerin özellikleri ise *Osmanlı-Türk Diplomatikası El Kitabı*'ndan detaylı olarak öğrenilebilir.[21]

Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı (ATASE) Arşivi de Yakın Çağ tarihi araştırmacılarına hitap eden arşivlerdendir. Arşivdeki belgeler dokuz farklı koleksiyon halinde tasnif edilmiştir. Bunlar: 1. Osmanlı-Rus Harbi (Kırım Harbi) (1853-1856); 2. Osmanlı-Sırp-Karadağ Harbi (1875-1877); 3. Osmanlı-Rus Harbi (1877-1878); 4. Osmanlı-Yunan Harbi (1897); 5. Osmanlı-İtalyan Harbi (1911-1912); 6. Balkan Harbi (1912-1913); 7. Birinci Dünya Harbi (1914-1918); 8. İstiklal Harbi (1919-1922); 9. Atatürk Koleksiyonu'dur. ATASE Arşivi'nin çevrimiçi katalog taraması yoktur. Askerî arşiv olması nedeniyle bizzat başvuru yapılarak arşivde çalışmak mümkündür. Araştırmacı arşivden aldığı belgeleri

20 https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/ (Erişim Tarihi: 20.03.2020)

21 Jan Reychman & Ananiasz Zajaczkowski, *Osmanlı-Türk Diplomatikası El Kitabı*, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Arşivi Yayınları, İstanbul 1993.

üçüncü şahıslara vermeyeceği konusunda sözleşme imzalar. Belge kişiye zimmetlenir.

1848 yılından itibaren arşivlenen tapu kayıtları Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyûd-ı Kadime Arşivi'nde yer alır. Genel Müdürlük tarafından yayınlanan katalogdan arşivdeki belge özelliklerini öğrenmek mümkündür.[22]

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, Osmanlı İmparatorluğu döneminde kurulan vakıflar da dâhil olmak üzere vakıflarla ilgili belgeleri barındırır. Genel Müdürlük düzenli olarak *Vakıflar Dergisi*'ni yayınlar. Derginin sayılarına ve diğer yayınlara Vakıflar Genel Müdürlüğü web sayfası üzerinden ulaşılabilir.[23]

Memurların iş yaşamlarıyla ilgili bilgilere Emekli Sandığı Arşivi'nden ulaşmak mümkündür. Türk Tarih Kurumu Arşivi, Türkiye Büyük Millet Meclisi Arşivi, Kızılay Arşivi, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Arşivi, TRT Arşivi ve çeşitli bakanlıkların bünyesinde bulunan arşivler Ankara'daki diğer arşivlerdir.

İstanbul'da ise Topkapı Saray Arşivi, Deniz Müzesi Komutanlığı ve İstanbul Müftülüğü Arşivi tarih araştırmacılarının çalışma alanlarına göre belge temin edecekleri yerlerdir. Resmî arşivler dışında Osmanlı Bankası Arşivi veya İnönü Vakfı Arşivi gibi özel arşivlerden de belge temin etmek mümkündür.

Arşivde çalışan tarihçi her arşivin kendine özgü tanımlanan tasnif kodlamalarını öğrenmelidir. Belgenin kullanı-

22 Sevgi Işık vd., *Kuyud-ı Kadime Arşiv Kataloğu*, Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2012.
23 https://www.vgm.gov.tr/yayinlar (Erişim Tarihi: 20.03.2020)

mında tasnif kodlarının doğru kullanılması gerekir. Doğru kodlamanın yapılmaması çalışmada etik ihlal yapıldığını gösteren güçlü kanıtlardan biri durumuna gelir.

YAYINLANMIŞ ARŞİV BELGELERİ

Tarihçi, arşiv yayınlarını yakından takip etmelidir. Her ülke arşivinin belge yayını bulunur. Bu tarz yayınlar birinci el kaynaklar grubunda yer alır. İhtiyaç duyulan belgeleri hızlı şekilde elde etmek için iyi bir kaynaktır. Diğer taraftan yeni çalışma konuları da bu belge külliyatları üzerinden tespit edilebilir. Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı'nın yayınladığı eserler çevrimiçi web sitesi üzerinden kullanıma açılmıştır.[24]

Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920); *Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı'da Spor*; *Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı'da Gösteri Sanatları*; *Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı'da Kadın*; *Osmanlı Arşivi'nde Şeyhülislam Fetvaları* yayınlanmış arşiv belgelerine örnek olarak gösterilebilir. Osmanlı Arşiv Daire Başkanlığı onlarca farklı konuda belge yayını yapmış, yapmaya da devam etmektedir.

Diğer ülke arşivleri de benzer şekilde belge yayını yaparlar. İngiliz arşivi tarafından yayınlanan *British Documents on Foreign Affairs* ve *British Documents on the Origins of the War* serilerini kütüphanelerden temin etmek mümkündür.[25] Alman diplomatik belgeleri de Johannes Lepsius, Albrecht Mendelssohn Bartholdy ve Friedrich Timme editörlüğünde

24 https://www.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/Yayinlar/Yayinlar.aspx (Erişim Tarihi: 21.03.2020)

25 *British Documents on Foreign Affairs* serisi tam koleksiyon Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi'nde yer almaktadır. *British Documetns on the Origins of the War* serisine ise https://archive.org/ üzerinden ulaşmak mümkündür.

Die Grosse Politik der Europäischen Kabinette, 1871-1914 ana başlığı altında seriler halinde yayınlanmıştır. Bu belge yayınlarına *archive.org* üzerinden ulaşılabilir.

Çarlık ve Sovyet Rusyası ile ilgili arşiv belgeleri belirli tasniflerle yayınlanmıştır. *Aktı, Sobrannie Kavkazkoyu Arheografiçeskoyu Kommissieyu* başlıklı 12 ciltlik yayın Kafkasya Arkeoloji Komisyonu (AKAK) arşivinde yer alan belgelerdir. 1866-1904 yılları arasında Tiflis'te yayınlanan bu koleksiyon 1398-1862 yılları arasında Kafkasya'daki siyasi gelişmeler hakkındaki raporları ihtiva eder. Diğer önemli koleksiyon Rus İmparatorluk Arşivi (SIRIO) belgeleridir. Bu belgeler 1867-1914 yılları arasında *Sbornik Imperatorskogo Russkogo Istoriçeskogo Obşestva* başlığı altında 148 cilt olarak yayınlanmıştır.[26] İosif V. Gessen editörlüğünde 1922-1937 yılları arasında Berlin'de yayınlanan 22 ciltlik *Arkhiv Russkoi Revolyutsii* (Rus Devrim Arşivi) koleksiyonu Sovyet Rusya'nın ilk dönemleriyle ilgili belgeleri ihtiva eder. Koleksiyonun bazı ciltlerine archive.org üzerinden ulaşmak mümkündür.

Birinci elden belge yayınlarını takip etmesi tarihçiye hem konu tespitini rahatlıkla yapmasında hem de ele aldığı konunun uluslararası bağlamını belirlemesinde yardımcı olur.

MECLİS-İ VÜKELA MAZBATALARI, CERİDELER VE DÜSTURLAR

Birinci el kaynak özelliği gösteren önemli başvuru eserleri mazbata, ceride ve düsturlardır. Meclis-i Vükela, Sultan II.

26 Rus Çarlığı ile ilgili arşivler ve belge yayınları hakkında detaylı bilgi için bkz. Özgür Türker, "Kuzey Kafkasya'daki Rus İşgaline Dair Rusça Kaynaklar Üzerine", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 33, Sayı: 55, (2014), s. 187-198.

Mahmut'un bakanlıkları oluşturmasıyla yönetimde Divan-ı Hümayun'un yerine geçen yönetim birimidir. Meclis-i Meşveret, Meclis-i Hâss-ı Vükelâ, Meclis-i Hâss-ı Meşveret, Meclis-i Âlî-i Vükelâ, Meclis-i Mahsûs-ı Vükelâ, Meclis-i Mahsûs ve Hey'et-i Vükelâ gibi farklı isimlerle anılır.[27] Meclis-i Vükela Mazbataları arşiv malzemesidir. Osmanlı Arşivi'nde "Bâb-ı Âli Daireleri" başlığı altında tasnife tâbi tutulan fonlardan biridir. MV koduyla kısaltılır. Bakanlar Kurulu'nun aldığı kararlar ve hangi konuların gündemi işgal ettiği bu mazbatalardan öğrenilir. Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılışına kadar devam eden süreçte hükümetlerin yaptığı bütün işleri Meclis-i Vükela Mazbatalarından takip etmek mümkündür. Nilüfer Zırh tarafından hazırlanan *Meclis-i Vükela Mazbataları (Ocak1919-Eylül 1919)* başlıklı tez ve benzeri çalışmalarda mazbatalar indekslenmiştir.[28]

Ceride, Arapçada gazete anlamına gelir. Osmanlı İmparatorluğu'nda belirli periyotta yayınlanan her türlü yayına ceride adı verilir. Meclislerin tutanakları zabıt ceridesi olarak tanımlanırken, Harbiye ve Adliye Nezaretleri de ceride adıyla kayıtlar tutmuşlardır.

1876 yılında ilan edilen I. Meşrutiyet aynı zamanda kurumsal olarak ilk kez yasama ile ilişkilendirilen bir meclis oluşumunu ortaya çıkardı. Meclis-i Ayan ve Meclis-i Mebusan'dan oluşan bu yeni meclis Meclis-i Milli olarak adlandırıldı. Meclis-i Ayan padişahın seçtiği kişilerden, Meclis-i

27 Ali Akyıldız, "Meclis-i Vükela", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: 28, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2003, s. 251-253.

28 Nilüfer Zırh, *Meclis-i Vükela mazbataları (Ocak1919-Eylül 1919)*, (Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Erzurum 2000.

Mebusan ise halkın oylarıyla seçilen temsilcilerden meydana geliyordu. Zabıt Cerideleri, Ayan ve Mebusan meclislerindeki görüşmeleri tutanak altına alan kayıtlardır. I. Meşrutiyet'in kısa sürmesi nedeniyle ilk dönemin zabıt cerideleri yoktur. II. Meşrutiyet'in ilanıyla yeni oluşturulan Ayan ve Mebusan Meclislerinde yapılan görüşmeler *Meclis-i Ayan Zabıt Ceridesi*, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi* adıyla yayınlanmıştır. Her iki meclisin tarih sıralı külliyatına TBMM'nin çevrimiçi web sitesi üzerinden ulaşılabilir.[29] 1920'de Türkiye Büyük Millet Meclisi açıldı. Meclis görüşmeleri kayıt altına alındı. Bu görüşme kayıtları yine *Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi* başlığı ile yayınlandı. Külliyata yine TBMM'nin çevrimiçi web sitesinden ulaşmak mümkündür.[30] Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde savaş nedeniyle gizli yapılan görüşmelerin tutanakları da *TBMM Gizli Celse Zabıtları* adıyla İş Bankası tarafından yayınlandı. Gizli görüşme tutanakları da yine TBMM'nin web sitesi üzerinde kullanıma açılmıştır.[31]

İngiltere Parlamentosu'nun kayıtları da benzer şekilde tutanak altına alınmıştır. Parlamento, Avam Kamarası (Commons) ve Lordlar Kamarası (Lords) alt meclislerinden oluşur. Her iki meclisin görüşmelerinin kayıt altına alındığı "zabıt ceridelerine" Hansard Parliament koleksiyonundan çevrimiçi olarak ulaşılabilir. Sorgulama takvim üzerinden yıllara göre veya genel tarama yoluyla da yapılabilir.[32]

---

29 https://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/tutanak_dergisi_pdfler_mmb.meclis_donemleri?v_meclisdonem=0 (Erişim Tarihi: 21.03.2020)

30 https://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/tutanak_dergisi_pdfler.meclis_donemleri?v_meclisdonem=0 (Erişim Tarihi: 21.03.2020)

31 https://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/tutanak_dergisi_pdfler.birlesimler_gc?v_meclis=11&v_donem=1 (Erişim Tarihi: 21.03.2020)

32 İngiltere Parlamentosu zabıt cerideleri için bkz. https://hansard.parliament.uk/ (Erişim Tarihi: 21.03.2020)

Harp Cerideleri ATASE Arşivi'nde bulunan arşiv malzemesidir. Arşiv tasnifinde Klasör'den sonra (H) kısaltmasıyla gösterilir. Savaştaki her gelişmenin günlük kaydını tutan Harp Ceridesi Osmanlı İmparatorluğu'ndaki ruznamçelerin modernize edilmiş halidir. İlk kez 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'nda tutulduğu görülür. Üç farklı tarihte yayınlanan genelgeyle sistemli hale getirilen Harp Ceridesi savaşta ordunun durumunu tespit etmeye yarayan birinci elden kaynaktır.[33]

Mazbata ve ceridelerin dışında *Düstur* da yönetimin hukuki boyutunu ortaya koymak için kayda değer veri sunar. Düstur, yeni kabul edilen veya değiştirilen kanun ve yönetmeliklerin bir araya getirildiği külliyattır. Cevdet Paşa'nın gayretleriyle 1863 yılından itibaren yayınlanmaya başlandı. Cumhuriyetin ilanından sonra da varlığını devam ettirdi.[34] Osmanlı ve Cumhuriyet döneminde yürürlüğe girmiş bütün kanun, kararname ve tüzükler *Düstur*'dan takip edilebilir. Koleksiyona TBMM Kütüphanesi'nin açıkerişim sisteminden veya Hakkı Tarık Us Koleksiyonu'ndan ulaşılabilir.[35]

33 Mehmet Mercan, "Tarih Kaynağı Olarak Harp Cerideleri", *Tarih Dergisi*, Sayı: 46 (2007), İstanbul 2009, s. 273-292.

34 Mehmet Akman'ın makalesinde *Düstur* hakkında detaylı bilgiler bulmak mümkündür. Bkz. Mehmet Akman, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Osmanlı Hukuk Mevzuatı 1.Tertip Düstûr'un Tarihi Fihrist ve Dizini", *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları*, (Bahar 2007), Sayı 3, s. 67-224; Ayrıca bkz. Mehmet Akif Aydın, "Düstur", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 10, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1994, s. 48-49.

35 Hakkı Tarık Us Koleksiyonu linki: http://www.tufs.ac.jp/common/fs/asw/tur/htu/list1.html#d ve TBMM Kütüphanesi erişimi linki: https://acikerisim.tbmm.gov.tr/xmlui/handle/11543/67 (Erişim Tarihi: 22.03.2020).

SİCİLLER

Hem arşiv hem de kütüphane malzemesi olarak siciller tarihçiye birinci elden bilgi verir. İlk önemli sicil kaydı Sicill-i Ahval Defterleridir. Osmanlı İmparatorluğu'nda görev yapmış bütün devlet adamlarının biyografileri Sicill-i Ahvalde bulunur. Arşiv malzemesidir. Osmanlı Arşivi tasnif sisteminde Dahiliye Nezareti Sicill-i Ahval İdaresi (DH. SAİD) fonunda yer alır. Sicill-i Ahval Defterleri Sultan II. Abdülhamid döneminin bir yeniliği olarak ortaya çıktı. Ahmet Cevdet Paşa'nın 1877 yılında oluşturduğu Sicill-i Ahval Komisyonu'nun çalışmasıyla devlet adamlarının biyografileri hazırlandı. Sicill-i Ahval kayıtlarında devlet görevlisinin eğitimi, bildiği diller, aldığı ödül veya cezalar, atandığı görevler gibi çok farklı bilgilere yer verildi.[36]

Mehmet Süreyya'nın hazırladığı altı ciltlik *Sicill-i Osmanî* adlı eser de Osmanlı bürokrasisinin biyografisini takip etmek için önemli bir yayın olma özelliğini gösterir.[37] Buna ek olarak (zeyl) yapılan ve yayınlanan çalışmalar da bulunur. Mehmet Zeki Pakalın'ın on dokuz ciltlik *Sicill-i Osmanî Zeyli* bunlardan biridir.[38] Osmanlı bürokrasisine ait bu sicil defterleri olayların içinde yer alan kişilerin biyografik bilgilerinin takip edilmesi ve özelliklerinin belirlenmesinde kullanılır. "Sicill-i Ahval Defterlerine Göre..." diye başlayan biyografi çalışmaları özellikle lisansüstü tezlerde ilgi gören konulardandır. Bu çalışmalarda; doğdukları şehirlere veya etnik, dinî kökenlerine göre bürokratların *prosopografik* tasnifleri yapılarak, Sicill-i

36 *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*, s. 275-276.
37 Mehmet Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, I-VI, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1996.
38 Mehmet Zeki Pakalın, *Sicill-i Osmanî Zeyli*, I-XIX, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara 2008.

Ahval'de yer alan bilgiler Latin harflerine çevrilir. "Kopya konu" denilen çalışma tarzına uyan örneklerdir. Bu tarz çalışmaların içinde araştırma ve sorgulama yoktur. Daha çok nicel veriler üzerinden bilgi paylaşılır. Bir şehir için yapılan ilk çalışmanın bütün şehirler için uyarlanmış örneklerini YÖK Tez Merkezi'nden bulmak mümkündür.

Toplumsal veya alttan tarih denilen tarih yazımının kullandığı birinci elden malzemelerin başında Şeriyye Sicilleri (Kadı Sicilleri) gelir. Şeriyye Sicilleri, Osmanlı İmparatorluğu'nda hukukî işlere bakan mahkemelerde tutulan kayıtlardır. Şeriyye Sicillerinde, kadının hükmünü gösteren *hüccetler* ve bir noterlik belgesi gibi kadının onayladığı, resmîyet kazandırdığı işlemlerin bildirilmesini ifade eden *ilamlar* yer alır.[39] İlçeden başlamak üzere bütün idari birimlerde kadı bulunduğu için Osmanlı İmparatorluğu'nun hâkimiyet sınırları içerisindeki bütün yerleşim birimlerinde Şeriyye Sicilleri bulunur. Toplumsal, hukuki ve iktisadi konuların takibi Şeriyye Sicillerinden yapılabilir. Nesih ve Talik yazı çeşitlerinin karşımı olan Nestalik ile yazıldığı için okunması zordur. Hem yazının zorluğu hem de terminolojisi özel uzmanlık gerektirir. Lisansüstü tezlerde kullanılan birinci el malzemelerden biridir. Şeriyye Sicilleri koleksiyonuna Milli Kütüphane ve İstanbul Müftülüğü Kütüphanesi'nden ulaşılabilir. İslam Araştırma Merkezi (İSAM) Kütüphanesi Sicillerin kataloglamasını yapmıştır. Çevrimiçi sorgulamada hangi vilayete ait kaç adet sicil bulunduğu katalog üzerinden görülebilir.[40] Ayrıca İSAM tarafından gerçekleştirilen bir proje ile İstanbul Kadı Sicil-

39 Yunus Uğur, "Şeriyye Sicilleri", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 39, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2010, s. 8-11.
40 http://ktp.isam.org.tr/?url=kaynaksicil/ (Erişim Tarihi: 23.03.2020)

lerinin önemli bölümü okunmuştur. Bunlar araştırmacıların kullanımına dijital ortamda açılmıştır.[41]

SALNAME VE NEVSALLER

Kütüphane malzemelerinden olan salnameler, devlet, bakanlıklar ve vilayetlerin bürokratik işleyişle ilgili bilgiler verdikleri yıllıklardır. Kelime anlamıyla da salname yıllık anlamına gelir. Özel kurum, kişi ve dergilerin yıllık raporları salname veya nevsal adı verilen yayınlarla kamuoyu ile paylaşılır. Salname ve nevsaller Tanzimat ile başlayan bürokratik dönüşümün ürünleridir. Salname yayınlanması Mustafa Reşit Paşa'nın projesidir. İlk kez 1847 yılında Devlet Salnamesi yayınlandı. 1918 yılına kadar da toplam altmış sekiz adet Devlet Salnamesi çıkarıldı. İlk bakanlık salnamesi ise 1865 tarihli Salname-i Askeri'dir. Daha sonraları Bahriye, İlmiye ve Maarif Nezaretleri de salname yayınına başladılar. Vilayetler de 1866 yılından itibaren salname çıkardılar. İlki Bosna vilayetine aittir. Resmî yayınların dışında Ali Suavi ve Ebuzziya Mehmet Tevfik'in çıkardığı özel salnameler de vardır. Nevsaller de benzer mantıkla çıkarılan özel yıllıklardır.[42]

Hasan Duman tarafından hazırlanan iki ciltlik *Osmanlı Salnameleri ve Nevsalleri* başlıklı eser, yıllıklar hakkında detaylı bilgi verir.[43] Birçok salname Latin alfabesine çevrilmiştir. Örneğin Hariciye Salnameleri dört cilt halinde yayınlan-

41 http://www.kadisicilleri.org/; http://www.kadisicilleri.org/yayin.php (Erişim Tarihi: 23.03.2020)

42 Bilgin Aydın, "Salname", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 36, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1999, s. 51-54.

43 Hasan Duman, *Osmanlı Salname ve Yıllıkları*, Cilt: I-II, Enformasyon ve Dokümantasyon Hizmetleri Vakfı, Ankara 2000.

mıştır.[44] Salname külliyatına dijital ortamlardan ulaşmak mümkündür. Hakkı Tarık Us Koleksiyonu, İSAM Kütüphanesi ve diğer bazı sitelerden elektronik kitap formatında temin edilebilir.[45]

Tarihçi, salnamelerden bir vilayetin nüfus hareketlerini, iktisadi yapısını gösteren verileri, kayda değer tarihî miraslarının ne olduğunu, devlet görevlilerinin atamalarını, okul ve öğrenci sayılarını öğrenebilir. Salnamelerde devlet görevlilerinin isimleri ve nicel veriler paylaşılır. Tarih çalışmalarının önemli kaynaklarından biridir.

SÜRELİ YAYINLAR: GAZETE VE DERGİLER

Belirli bir periyotta yayınlanan gazete ve dergiler tarihçiye takip ettiği konu hakkında detaylı bilgi sunar. Gazete ve dergiler, kütüphane malzemesidir. Gazete yayınının tarihi çok eskilere dayanır. Bilinen ilk gazete M.Ö. 59'da 2.000 kopya olarak Roma Senatosu tarafından çıkarılarak halka dağıtılan *Acta Diurna*'dır. Çin'de de Han Hanedanlığında *Dibao* denilen duyuru metinleri gazeteciliğin ilkel örneğidir. Gutenberg matbaasının yaygınlaşmasıyla gazete ve dergicilik profesyonelleşmeye başladı. Günümüzdeki gazeteciliğe uygun ilk yayınlar Almanya'da 1605 yılında Johann Carolus tarafından çıkarılan *Relations: Aller Furnem* ile 1609'da Wolfenbüttel'de dağıtılan *Avisa: Relation oder Zeitung*'dur.

44 *Osmanlı Hariciye Salnameleri*, Cilt: I-IV, (Kolektif), İşaret Yayınları, İstanbul 2003.

45 Hakkı Tarık Us Koleksiyonu için bkz. http://www.tufs.ac.jp/common/fs/asw/tur/htu/list2.html#s (Erişim Tarihi: 24.03.2020); http://isamveri.org/?url=salname (Erişim Tarihi 24.03.2020); Tasnif edilerek okuyucuya sunulmuş koleksiyon için bkz. https://tarihvemedeniyet.org/e-kutuphane/salnameler-ve-nevsaller (Erişim Tarihi: 24.03.2020)

İngiltere'de ilk gazete 1622 yılında Nathaniel Butter tarafından yayınlandı. Fransa'da *La Gazette* 1631, Ceneviz'de *Di Genova* 1639, Portekiz'de *A Gazeta da Restauração* 1641, İspanya'da *Gaceta de Madrid* 1661 yılında yayın hayatına başladı. İngiliz gazetesi *The Times* 1785'de kuruldu.[46] Gazeteciliğin 17. yüzyıldan itibaren yaygınlaşması Türkiye ile ilgili haberlerin de bu gazetelerden takip edilmesine imkân sağlar. Örneğin Türklerin Viyana'yı kuşatmasına dair detaylar 30 Temmuz 1683 tarihli *The London Gazette*'nin haberleri arasında yer alır.[47]

Osmanlı İmparatorluğu'nda gazetecilik Mehmet Ali Paşa'nın Mısır'da uygulamaya başladığı reformların sonucunda ortaya çıktı. İlk gazete 1828'de Kahire'de çıkan *Takvim-i Mısıriyye*'dir. Alexandre Blacque Bey'in İzmir'de çıkardığı *Spectateur Oriental* ve *Courrier de Smyrne* ilk özel gazetelerdir. İstanbul merkezli gazete ise Sultan II. Mahmut'un iradesiyle 1831 yılında yayın hayatına başlayan *Takvim-i Vekayi*'dir. *Takvim-i Vekayi* resmî gazetedir. Cumhuriyet döneminde de *Ceride-i Resmîye* ve *Resmî Gazete* adıyla yayınlandı.[48]

Blacque Bey'in çıkardığı gazetelerin nüshaları günümüze ulaşmamıştır. Bu nedenle nüshaları bulunan ilk özel gazete İngiliz vatandaşı William Churchill tarafından özel izinle 1840-1864 yılları arasında çıkarılan *Ceride-i Havadis*'tir. William Churchill, 1836 yılında yaşanan ve ilk Dışişleri Bakanı Mehmet Akif Paşa'nın görevden azliyle sonuçlanan

46 Gazeteler hakkında bilgi için bkz. https://www.wikiwand.com/en/Newspaper (Erişim Tarihi: 25.03.2020)

47 https://www.wikiwand.com/tr/II._Viyana_Ku%C5%9Fatmas%C4%B1 (Erişim Tarihi: 25.03.2020)

48 Nesimi Yazıcı, "Takvim-i Vekayi", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 39, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2010, s. 490-492.

Miyop Çörçil Olayı'nın sorumlusudur. Mehmet Akif Paşa, kendini savunmak için *Tabsıra* (İbret) adlı eseri kaleme aldı.[49] 1836'daki diplomatik kriz ve 1838 Balta Limanı Ticaret Anlaşması'ndan sonra gazete yayınlama hakkı imtiyaz olarak William Churchill'e verildi. Gazetenin masrafları Osmanlı İmparatorluğu tarafından karşılandığı için de *Ceride-i Havadis* ders kitaplarında ilk yarı-resmî gazete tanımlamasıyla yer aldı.[50]

Osmanlı İmparatorluğu'nda gazeteciliğin gelişmesindeki önemli kırılma noktası "genç hareketinin" temsilcileri Mazzini ve Garibaldi'nin devrim düşüncelerinin İstanbul'a ulaşmasıdır. Guiseppe Mazzini'nin 1833 yılında yayınladığı *Genç İtalya* (Giovine Italia) adlı gazetesi gizli örgütlenmeye sahip *Genç İtalyan* (La Giovine Italia) hareketini başlatmıştı. Mazzini ve daha sonra Giuseppe Garibaldi'nin kontrolündeki genç hareketi İtalya'nın birliği ve bağımsızlığını savunuyordu. Devrim düşünceleri Fransa'ya ulaştı. Osmanlı İmparatorluğu'nda Ali Paşa'nın baskısından kaçan düşünürler Paris'e gittiklerinde genç hareketinin ortaya attığı fikirlerle tanıştılar. Şinasi'nin Paris'te tanıdığı isimlerden biri İtalyan asıllı Giampietri (Jean Pietri) idi. Giampietri 1858 yılında İstanbul'a gelerek *Presse d'Orient* gazetesini çıkarmaya başladı. Kuleli Olayı'ndan sonra gazete kapatıldı. Giampietri bu kez 1860 yılında *Courrier d'Orient*'i çıkardı 1870 yılına kadar yayınlanan *Courrier d'Orient* gazetesi ilk Türk gazetecilerinin yetiştiği ve hatta "genç hareketi" düşüncelerinin yayıldığı

49 *Türk İngiliz İlişkileri ve Mehmet Akif Paşa'nın Anıları (İbret)*, (Yayına Hazırlayan: Taha Niyazi Karaca), IQ Yayınları, İstanbul 2004.

50 Ceride-i Havadis'in yayınlanma öyküsü detayları için bkz. Orhan Koloğlu, *Miyop Churchill Olayı: Ceride-i Havadis'in Öyküsü*, Yorum Yayınları, Ankara 1986.

mekân oldu.[51] İlk Osmanlı devrimci düşüncelerinin 1860'tan sonra ortaya çıkması ve buna bağlı olarak özel Türkçe gazetelerin yayınlanması bu etkinin büyüklüğünü gösterir. 1860'da Agâh Efendi ve Şinasi *Tercüman-ı Ahval*'i yayınladı. Daha sonra Şinasi ile Agâh Efendi'nin yolları ayrıldı. Şinasi 1862'de *Tasvir-i Efkâr*'ı çıkardı. Bu ilk gazetelerden sonra birçok gazete yayın hayatına girdi. Sürgünde olan Osmanlılar yurt dışında da gazetecilik yaptılar. 1866'da bir yıl çıkardığı *Muhbir* kapatılınca, Londra'ya kaçan Ali Suavi gazetenin yayınını Londra'da devam ettirdi. Aynı şekilde Ahmet Rıza, İttihat ve Terakki Fırkası'nın yayın organı kabul edilen *Meşveret*'i Paris'te çıkardı.[52]

Osmanlı İmparatorluğu ve Cumhuriyet döneminde yayınlanan onlarca gazete olay takibi için tarihçinin başvurduğu kaynak olma özelliğindedir. Gazete takibi için öncelikle tarihçinin gazetelerin hangi yıllarda, kaç sayı çıktığı ve gazetenin özelliklerini bilmesi gerekir. Bunun için başvuru kaynakları vardır. Biri Hasan Duman'ın üç cilt olarak hazırladığı *Osmanlı-Türk Süreli Yayınları ve Gazeteleri* başlıklı çalışmasıdır. Eser, 2526 bibliyografik künye sunar.[53] Süreli yayınlar için diğer başvuru kaynakları ise TBMM ve Milli Kütüphane tarafından yayınlanan bibliyografik eserlerdir.[54]

---

51 Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Yapı Kredi Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2003, s. 277.

52 Roderic H. Davison, *Osmanlı İmparatorluğunda Reform*, Cilt: 1, Papirüs Yayınları, İstanbul 1997, s. 198-242.

53 Hasan Duman, *Osmanlı-Türk Süreli Yayınları ve Gazeteleri*, I-III, Enformasyon ve Dokümantasyon Hizmetleri Vakfı Yayınları, Ankara 2000.

54 *TBMM Kütüphanesi Süreli Yayınlar Kataloğu*, Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM) Kütüphane-Dokümantasyon ve Tercüme Müdürlüğü Yayınları, Ankara 1987; *Eski Harfli Türkçe Süreli Yayınlar Kataloğu*, Milli Kütüphane Başkanlığı Yayınları, Ankara 1987.

Günümüzde gazete koleksiyonlarına çevrimiçi veritabanları üzerinden ulaşmak mümkündür. Bunlardan biri Tokyo Üniversitesi'nin Hakkı Tarık Us Koleksiyonunu dijitalleştirerek kullanıma açtığı veritabanıdır.[55] Bazı gazetelere de Ankara Üniversitesi Kütüphanesi üzerinden ulaşılabilir.[56] İstanbul Büyük Şehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı ve Atatürk Üniversitesi Kütüphanesi Seyfettin Özege Salonu'nda gazetelerin geniş koleksiyonlarına erişmek mümkündür.[57]

Dergi de gazeteciliğe paralel şekilde 17. yüzyılda gelişti. İlk dergi 1611 yılında Fransa'da yayınlanan *Magazines of France* oldu.[58] Daha sonra Almanya'da 1663'de bir düşünce dergisi yayınlandı. Resimli dergiciliğin öncülüğünü İngiltere yaptı. 18. yüzyıldan itibaren birçok resimli dergi toplumsal alanda yer buldu.[59] Türkiye'deki ilk dergi 1845-1851 yılları arasında çıkan *Takvim-i Tıbbiye*'dir. Münif Paşa'nın 1862 yılında kurduğu Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye Derneği, bilimsel gelişmelerle ilgili bilgi vermek amacıyla *Mecmua-ı Fünûn*'u yayınlamaya başladı.[60] Dernek ve derginin yayınları kendi karşıtlarını da ortaya çıkardı. İstanbul'daki kâtipler toplanarak Cemiyet-i Küttap derneğini kurarak *Mecmua-ı*

55 http://www.tufs.ac.jp/common/fs/asw/tur/htu/list1.html (Erişim Tarihi: 25.03.2020)

56 https://dspace.ankara.edu.tr/xmlui/handle/20.500.12575/60 (Erişim Tarihi: 25.03.2020)

57 Atatürk Kütüphanesi; http://ataturkkitapligi.ibb.gov.tr/ataturkkitapligi/index.php?dil=tr&p=7&ID=7 ; Seyfettin Özege; http://bilgimerkezi.atauni.edu.tr/yordambt/yordam.php?aKutuphane=A&aBolum=01

58 https://commons.wikimedia.org/wiki/Category:Magazines_of_France,_1611 (Erişim Tarihi: 25.03.2020)

59 https://www.wikiwand.com/en/Magazine (Erişim Tarihi: 25.03.2020)

60 Hasan Refik Ertuğ, *Basın ve Yayın Hareketleri Tarihi*, Cilt: 1, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1970, s.186-188; Tevfik Çavdar, "Mecmua-ı Fünûn Üzerine", *Amme İdare Dergisi*, (Haziran 1982), Cilt:15, Sayı: 2, s. 83-98.

İbretnüma adıyla bir dergi yayınlamaya başladılar.[61] Mustafa Refik'in 1863 yılında çıkardığı *Mirat* dergisi de özel girişimlerden biridir. Dergicilikte önemli gelişmelerden biri Harbiye Nezareti'nin 1864 yılından itibaren *Ceride-i Askerîyye*'yi yayınlamasıdır.[62] Kara kuvvetleri ve donanma ile ilgili haberlerin yer aldığı *Ceride-i Askerîyye* 1922 yılına kadar varlığını devam ettirdi.[63]

Diğer bir resmî dergi örneği *Adliyye Ceridesi*'dir. Adliye Nezareti tarafından 1873 yılından itibaren yayınlandı. Kanunların amaçlarını açıklamak, maddelerin nasıl uygulandığını göstermek, açıklayıcı bilgiler vermek, Temyiz Mahkemesi ilamlarını ve genel yazışmalar içindeki tebliğ veya tamim gibi genelgeleri yayınlamak amacını taşır. 1908'e kadar *Ceride-i Mehâkim*, 1908 yılından sonra adı *Ceride-i Adliyye* adıyla yayınlandı. Cumhuriyet döneminde de yayınına devam edildi. 1930'da *Adliyye Ceridesi*, 1946'da *Adalet Dergisi* adını aldı. Osmanlı İmparatorluğu veya Cumhuriyet döneminde yaşanan adlî olayların süreçlerinin takibi, adliye ile ilgili tüm yazışmalar *Adliyye Ceridesi*'nden takip edilebilir.[64] *Ceride-i Askerîyye*

61 *Mecmua-i İbretnüma*'nın sekiz sayısı Marmara Üniversitesi veritabanından temin edilebilir. http://dspace.marmara.edu.tr/xmlui/handle/11424/42520 (Erişim Tarihi: 25.03.2020)

62 https://tr.wikisource.org/wiki/Cer%C3%AEde-i_Askerîyye (Erişim Tarihi: 25.03.2020)

63 *Ceride-i Askerîyye* dergisinin 1864-1870 arası indeksleme çalışması için bkz. Ali Emre Yerdoğan, *Cerîde-i Askerîyye Gazetesi'nin Tasnîfi (1864-1870)*, (Yüksek Lisans Tezi), Aydın Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Aydın 2019.

64 Hulusi Yavuz, "Ceride-i Mehâkim", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 7, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1993, s. 408-409; Hulusi Yavuz, "Ceride-i Adliye", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 7, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1993, s. 404-405.

veya *Ceride-i Adliyye*'ye Hakkı Tarık Us Koleksiyonu'ndan ulaşmak mümkündür.[65]

Osmanlı İmparatorluğu'nun yaptığı bütün antlaşmaların yer aldığı *Muahedât Mecmuası* da önemli kaynaklardan biridir. Periyodik yayın değildir, ancak dergi kategorisindedir. Tarihçi, Osmanlı dönemindeki bütün antlaşma maddelerini bu yayından takip edebilir. Mecmuanın beş ciltlik tıpkıbasımı Türk Tarih Kurumu tarafından yapıldı.[66] Mecmua dijital formatta Hakkı Tarık Us Koleksiyonu ve Yakın Doğu Üniversitesi veritabanında yer almaktadır.[67] Diğer taraftan Osmanlı ve Cumhuriyet dönemi antlaşmalarının metinleri Nihat Erim'in *Devletlerarası Hukuk ve Siyasi Tarih Metinleri* ile İsmail Soysal'ın *Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları* başlıklı eserlerden elde edilebilir.[68]

1870'ten sonra farklı konularda onlarca dergi yayınlandı. Bu dergilerin kaç sayı çıktığı, hangi sayılarının mevcut olduğu gibi bilgiler Hasan Duman'ın *Osmanlı-Türk Süreli Yayınları ve Gazeteleri* başlıklı çalışmasından öğrenilebilir.

---

65 http://www.tufs.ac.jp/common/fs/asw/tur/htu/list1.html#c (Erişim Tarihi: 22.03.2020)

66 *Muahedât Mecmuası*, Cilt: I-V, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2008.

67 Hakkı Tarık Us Koleksiyonu, http://www.tufs.ac.jp/common/fs/asw/tur/htu/list2.html#m ; Yakın Doğu Üniversitesi;http://docs.neu.edu.tr/library/nadir_eserler_el_yazmalari/Dergiler/Muahedat%20Mecmuas%C4%B1/ (Erişim Tarihi: 25.03.2020)

68 Nihat Erim, *Devletlerarası Hukuk ve Siyasi Tarih Metinleri, I, (Osmanlı İmparatorluğu Andlaşmaları)*, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara 1953; İsmail Soysal, *Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları*, Cilt: I-II, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1989.

GÜNLÜK, MEKTUP, TELGRAF VE TUTANAKLAR

Günlük tutmak, eğitimli insanların alışkanlıklarındandır. Günlükler, kişinin hem kendi yaşantısına dair oluşturduğu düzenli rapor hem de etrafında gelişen olaylara bakış açısını gösterir. Kişinin temasta bulunduğu kişiler veya içinde olduğu olayların anlatımıdır. Geçmişte gerçekleşmiş olayın zamanına yakın tutulan kayıttır. Bu nedenle hatıralardan farklıdır. Kişi, günlüğü aynı gün içinde tuttuğundan kayıtları daha sonra değiştirme şansına sahip değildir. Kayıt nasıl yapılmışsa öyle kalır. Günlükler kişinin ruhsal dünyasının yansımasıdır. Divan-ı Hümayun Teşrifatçısı Ahmet Ağa'nın *Viyana Kuşatması Günlükleri*'nde olduğu gibi 17. yüzyıla uzanan örnekleri olsa da günlükler daha çok son iki yüzyılda yaygınlaşan bir gelenektir.[69] Bu nedenle modern dönem araştırmacıları için önemli kaynaklardır. Birçok devlet adamı, siyasetçi ve eğitimli insanın bıraktığı günlüklere kolaylıkla ulaşmak mümkündür. Son zamanlarda yayınevlerinin günlük yayınlarına önem verdikleri görülür. Örneğin Timaş Yayınevi'nin Sir W. M. Ramsay'ın *İsyan Günlerinde İstanbul* başlığı ile yayınladığı günlükler Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerini anlamak için iyi bir kaynaktır.

19. yüzyıla damgasını vuran William Ewart Gladstone'un 13 ciltlik günlükleri sadece İngiltere'yi değil bütün dünyanın siyasal sürecini takip etmek için lüzumlu kaynaklardandır. Günlükler olayların perde arkasını keşfetmekte araçtır. Bu özelliği Gladstone'un günlüklerinde görmek mümkündür. İngiltere, Kırım Savaşı'na geç girmişti. Görünen se-

69 Richard F. Kreutel, *Ahmet Ağa'nın Viyana Kuşatması Günlüğü*, Epsilon Yayınevi, İstanbul 2005.

bep Maliye Bakanlığı'nın ekonomik zorlukları göstererek savaş bütçesi yapmamasıydı. Bu tarihte Maliye Bakanlığı görevini Gladstone yapıyordu. Maliye Bakanlığı'nın savaş bütçesi yapmamaktaki sebebinin ekonomik zorluk olmadığını Gladstone'un günlükleri ortaya çıkarmıştır. Gladstone 1853-1854 yılı başlarındaki kayıtlarında Türklere duyduğu antipatiden bahsederek İngiltere'nin Osmanlı İmparatorluğu lehine savaşa girmek istemesinin felaket olduğunu belirtir. Ayrıca bu nedenle savaş bütçesi yapmaktan kaçındığını yazar. İngiltere, Fransa'nın zorlamasıyla Kırım Savaşı'na girmek zorunda kalır.[70] Gladstone'un günlükleri görünenin arkasında çok farklı niyetler ve farklı bir tarih olduğunu ortaya koyar.

Türkiye'de üzerinde çalışma yapılan konulardan biri Siyonizm ve Yahudiliktir. Ancak işin ilginç yanı bu çalışmaların büyük çoğunluğu Theodor Herzl'in günlükleri incelenmeden hazırlanmıştır. Tarihçinin bu günlükleri incelemeden Siyonizm ile ilgili bir kitap veya makale kaleme alması imkânsızdır. Theodor Herlz'in Sultan II. Abdülhamid ile 19 Mayıs 1901 tarihinde yaptığı görüşmenin günlüklere yansıyan şekli, Türkiye'de sık sık vurgulanan "toprak istekleri karşısında Sultan II. Abdülhamid'in Herlz'i azarladığı" iddialarının doğru olmadığını gösterir.[71] Tarihçi İngilizce bilmiyor ama Siyonizm konusunda çalışmak istiyorsa karşısına iki seçenek çıkıyor. Ya İngilizce öğrenerek kaynakları inceleyecek ya da Umberto Eco'nun sık sık tekrarladığı gibi "kendine fazla gelen" konulardan uzaklaşacaktır.

70 Kırım Savaşı'nda Gladstone'un rolüne dair bilgiler için bkz. Karaca, *Büyük Oyun*, s. 104-125.

71 Sultan II. Abdülhamid ile Teodor Herzl'in görüşme detayları için bkz. *The Diaries of Teodor Herzl*, (Edited by Marwin Lowenthal) New York 1956, s. 335-341.

Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye Cumhuriyeti dönemlerinde İsmet İnönü, Nihat Erim, Celal Bayar, Fevzi Çakmak, Abdülhalik Renda ve Kazım Karabekir gibi önemli isimlerin günlükleri vardır. Bu günlükler Yapı Kredi Kültür Yayınları tarafından yayınlandı.[72] Tarihçi incelediği tarihsel zamanda yaşamış kişilerin günlüklerinin olup olmadığını araştırarak onlara ulaşmak durumundadır. Günlükler incelenmeden tarihsel olayların değerlendirilmesi yapılamaz.

Geçmişteki olaylara yakın kayıtlar olması nedeniyle mektuplar da önemli kaynaklar arasında yer alır. Kişi düşünce ve duygularını mektupta anlık paylaşır. Yazıldıktan sonra değiştirilme imkânı olmaz. Bu nedenle olayların perde arkasını görmeyi sağlayacak önemli bir araç durumuna gelir. Örneğin Gertrude Bell'in hem günlükleri hem de mektupları Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılış sürecini anlamak, olayın karşı tarafında bulunanların duygu ve düşüncelerini tespit etmek için iyi bir malzemedir. Gertrude Bell, Osmanlı İmparatorluğu'na düşman olan ve yıkılması gerektiğine inanan isimlerdendi. Arap ve Ermeni bağımsızlık hareketlerine dostça yaklaştı ve destekledi. Gertrude Bell, 1909 Adana Olayları çıktığında Suriye'dedir. Günlüğüne Türklerin Ermenileri katlettiklerini yazar. Günlerce aynı fikirde sabit kaldığı görülür. Türkiye'ye geçtikten sonra Malatya ve Kayseri civarında Amerikalı misyonerlerle karşılaşır. Ermenilerin bilinçli olarak silahlandıklarını, kan dökülmesi için Türkleri kışkırttıklarını,

72 İsmet İnönü, *Defterler*, Cilt: I-II, Yapı Kredi Kültür Yayınları, İstanbul 2001; Nihat Erim, *Günlükler (1925-1979)*, Cilt: I-II, Yapı Kredi Kültür Yayınları, İstanbul 2005; Kazım Karabekir, *Günlükler* (1906-1948), Cilt: I-II, Yapı Kredi Kültür Yayınları, İstanbul 2017; Mustafa Abdülhalik Renda, *Günlükler* (1920-1950), Yapı Kredi Kültür Yayınları, İstanbul 2019; Nilüfer Hatemi, *Mareşal Fevzi Çakmak ve Günlükleri*, Cilt: I-II, Yapı Kredi Kültür Yayınları, İstanbul 2010.

Türklere saldırdıklarını onlardan öğrenir. Yeni bilgiler ışında düşüncelerini ve duygularını gözden geçiren Gertrude Bell annesi Florance Bell'e gönderdiği 27 Haziran 1909 tarihli mektubunda şöyle yazar: "Amerikan misyonerlerinden ilginç hikâyeler dinledim ve bunlardan biri çok yenice, Adana'dan. Benim düşüncem Ermenilerin yaşananları hak ettiği (Elbette ki bu şekilde değil, kimse bunu hak etmez). Fakat Türklerin elinden sıkı bir cezayı hak etmişlerdi. Geçen yıl Temmuz'dan beri ellerindeki kötü ipliği sallayıp duruyorlardı. Şiddetleri, kullandıkları ölçüsüz dilleri artık güveni yıkmıştı. Kiliselerde Türklere saldırılması ve Ermeni bağımsızlığının kazanılması için vaazlar veriliyordu. Ben bu konuda kararımı oldukça kesin bir şekilde verdim."[73]

Alman İmparatoru II. Wilhelm'in Rus Çarı Nikola'ya gönderdiği ve Willie-Nillie Mektupları diye tanımlanan yazışmalardan Birinci Dünya Savaşı'na giden sürecin görünmeyen yönleri öğrenilir.[74] Devlet adamlarının, şair ve yazarların özel mektuplarından resmî kayıtlara girmeyen birçok bilgiyi elde etmek mümkündür. Bu tarz mektuplar yayınlanmaktadır. Örneğin Namık Kemal'in özel mektupları Fevziye Abdullah Tansel tarafından 4 cilt halinde hazırlanmıştır.[75] Tarihçinin, araştırdığı tarihsel zamanda yer alan bireylerin kişisel düşünce ve duygularının yansıması olan mektuplara, mevcut ise, ulaşması gerekir.

---

73 Gertrude Bell'in Ermeni olayları hakkındaki yazışmaları ve düşünceleri için bkz. Karaca, *Sınırları Çizen Kadın*, s. 136.

74 Isaac Don Levin, *The Kaiser's Letters to the Tsar*, London 1920.

75 *Namık Kemal'in Hususi Mektupları*, (Hazırlayan: Fevziye Abdullah Tansel), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2013.

Telgraf 19. yüzyılın ikinci yarısında yaygınlaşmış haberleşme araçlarındandır. Telgrafı önemli kılan özellik olayın gerçekleştiği anda bilgiyi kayda geçirmiş olmasıdır. Anlık haberleşmeyi sağladığı için karşılıklı telgraf gönderimi veya özel durumlarda nasıl telgraflar gönderildiği önem kazanır. Özellikle savaş zamanlarında haberleşme telgraf üzerinden yapılır. Tarihsel olaylarla ilgili telgraflaşmaya Osmanlı Arşivi, Cumhuriyet Arşivi ve ATASE Arşivi kataloglarından ulaşılabilir. Telgrafların tematik olarak tasnif edildiği yayınlar da vardır. Örneğin *Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri* veya *Milli Mücadele'de TBMM'ne Anadolu'dan Çekilen Telgraflar* başlıkları altında tasnif edilmiş telgraflar yayınlanmıştır.[76]

Anlık kayıtlardan biri de tutanaklardır. Belirli grupların, kurumların, organizasyonların, örgütlerin ve heyetlerin açık veya gizli olmak üzere yaptıkları toplantılarda, konferanslarda görüştükleri konuları kayda geçtikleri belgelerdir. Tutanaklardan kişilerin olayla ilgili düşünceleri, alınan kararlar, muhalif görüşlerin neler olduğu gibi özel durumlar öğrenilir. Milli Mücadele'de Heyet-i Temsiliye'nin bütün görüşmeleri ve Sivas Kongresi oturumları tutanak altına alınmıştır.[77] Hangi konuda nasıl düşünüldüğü tutanaklardan öğrenilir. Aynı şekilde barış görüşmelerinin tutanakları da tarihsel olayların anlaşılması için imkân sağlar. Londra ve San Remo Konfe-

76 *Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri*, (Hazırlayanlar: İzzet Öztoprak vd), Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2006; *Milli Mücadele'de TBMM'ne Anadolu'dan Çekilen Telgraflar*, (Hazırlayanlar: Haluk Selvi, Bülent Cırık), TBMM Yayınları, Ankara 2013.

77 *Heyet-i Temsiliye Tutanakları*, (Hazırlayan: Uluğ İğdemir), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1989; *Sivas Kongresi Tutanakları*, (Hazırlayan: Uluğ İğdemir), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999.

ranslarının tutanakları Osman Olcay,[78] Lozan Antlaşması tutanakları ise Seha L. Meray tarafından yayınlanmıştır.[79]

Milli Mücadele'de yapılan kongrelerin de tutanakları vardır. Bunlardan biri olan *Trakya Müdafaa-i Hukuk Cemiyetinin Kongre Tutanakları* Ankara Üniversitesi tarafından yayınlandı.[80] Özel kurum veya grupların da yaptıkları toplantıların kayıtları olabilir. Yayınlanmış ya da arşivlerden temin edilebilen toplantı tutanakları tarihsel araştırmanın daha tutarlı olmasını sağlayan araçtır.

HATIRALAR

Herkesin hatıraları vardır. Toplumun en altında bulunan birey de siyasal organizasyonun en üstünde bulunan devlet adamı da hatıra eseri kaleme alabilir. Hatıralar, kişinin kendisini otobiyografik ifade şeklidir. Kişi, yaşadığı olayları yıllar sonra belirli bir kurgu ile anlatır. Bu yönüyle günlük, mektup veya telgraf gibi tarihsel malzemelerden farklılaşır. Tarihsel kaynak olarak güvenirliliği düşüktür. Her birey kendi yaşamının kahramanıdır ve anlattığı olayda da kendisini önemser. Kişinin olayların gidişatını değiştirecek etkilerde bulunduğunu söylemesi hatıraların doğal özelliğidir. Egosantrik bir yazım tarzı olmasının dışında insanın hafızası ve uzun geçmişte hatırladıklarının güvenilirliği tartışmalıdır ve psikolojinin konusudur.

---

78 Osman Olcay, *Sevres Andlaşmasına Doğru: Çeşitli Konferans ve Toplantıların Tutanakları ve Bunlara İlişkin Belgeler*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara 1981.

79 Seha L. Meray, *Lozan Barış Konferansı: Tutanaklar-Belgeler*, Cilt: I-VIII, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara 1969.

80 *Trakya Müdafaa-i Hukuk Cemiyetinin Kongre Tutanakları (9 Mayıs 1920-13 Mayıs 1920)*, (Hazırlayan: Mustafa Toker), Ankara Üniversitesi Yayınları, Ankara 2016.

İnsanın yaşadığı olayı gerçekleştiği gibi hatırlayabilmesinin mümkün olup olmadığı Elizabeth Loftus ve John Palmer tarafından deneylerle sınandı. Deneyler; zaman, yaşanan diğer olaylar ve sosyal çevrenin hatırlama üzerinde etkili olduğunu gösterdi.[81] İnsan beyni yaşam sürecinde hafıza yanılmaları üretebiliyor, anılara olay eklemesi yapabiliyordu.[82] Bu durumda hatıra yazarının yirmi otuz yıl önce yaşadığı olayları anlatırken değiştirmesi, ekleme ve çıkarma yapması en iyimser yaklaşımla insani özellik haline gelir. Anıların çarpıtılması veya hayali anı üretimi kişinin çevresindekilerin ilgisini çekmek amacıyla yaptığı bir eylem de olabilir. Baron Munchausen 1735-1739 Osmanlı-Rus Savaşı'na katılan Alman asilzadelerinden biriydi. Savaştan dönüşünde anlattığı hikâyelerle meşhur bir isim haline gelmişti. Ancak kısa sürede anlattığı anıların uydurma ve hayali olduğu ortaya çıktı. Rudolf Erich Raspe 1785 yılında yayınladığı *Baron Munchausen'in Rusya'daki Muhteşem Seyahatleri ve Mücadeleleri* başlığıyla bir eser kaleme aldı. Bu eserden sonra Munchausen'in adı hayali anı üretimiyle eş değer hale geldi.[83]

İlk Osmanlı tarih yazarlarından biri olan Aşıkpaşazâde'nin kaleme aldığı *Tevarih-i Al-i Osman*'ın önemli bir bölümü Aşıkpaşazâde'nin kendi yaşadıkları ve gördüklerine dayanan anlatımlardır. Yaşlılığında yazmıştır. Kişisel duygu ve düşüncelerinin yansımasını eserde görmek mümkündür. Bu nedenle Halil İnalcık, "Aşıkpaşazâde Tarihi Nasıl Okunmalı?"başlığı

81 E. Loftus'un çalışmaları için bkz. https://www.wikiwand.com/tr/Sahte_an%C4%B1 (Erişim Tarihi: 26.03.2020)

82 Yılmaz Özakpınar, *Hafıza Yanılmaları ve İki Ayrı Hafıza Kodu Teorisi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2016.

83 John Carswell, *The Prospector: Being the Life and Times of Rudolf Erich Raspe (1737-1794)*, The Cresset Press, London 1950, s. 181-192.

ile yazdığı makalede kişiselleştirilmiş anlatıya vurgu yapar.[84] Aslında sadece Aşıkpaşazâde'nin eseri değil bütün hatıra türü yayınlar temkinle karşılanmalıdır. Ayhan Aktar'ın yayınladığı *Çanakkale'den Filistin Cephesi'ne Sarkis Torosyan* adlı hatıralara bakılacak olursa Çanakkale ve Filistin cephelerinin tek kahramanı Sarkis Torosyan'ın kendisidir.[85] "Sahte anı" üretimini açığa çıkaran ilaç tarih bilimidir. Genelkurmay Başkanlığı'nın bu isimle bir subayın bulunmadığını açıklamasına rağmen Aktar'ın ısrarla "var olduğunu" iddia etmesi üzerine Y. Hakan Erdem, Sarkis Torosyan'ın hatıralarının düzmece olduğunu anlatan bir çalışma yayınlamak zorunda kaldı.[86] Aktar, hatıra eserde anlatılanlar ve belge olarak sunulan görsellerin tamamen sahte olduğu kanıtlanmasına rağmen Torosyan'ın yazdıklarının gerçek olduğunda ısrarcılığını devam ettirdi.[87] Gerekçesi de belgeye dayalı tarihçiliğin alaturka ve modası geçmiş pozitivist tarihçilik olduğuydu.[88] Halbuki Aktar'ın savunduğu postmodern tarih anlayışı belgeyi reddetmez. Postmodern tarih alttan tarih denilen bir yazım tarzı geliştirir ancak kişinin bütün anlattıklarını koşulsuz tarihsel

84 Halil İnalcık, "Aşıkpaşazâde Nasıl Okunmalı?", *Söğüt'ten İstanbul'a: Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu Üzerine Tartışmalar,* (Derleyenler: Oktay Özel, Mehmet Öz), İmge Kitabevi, İstanbul 2019, s. 119-145.

85 *Çanakkale'den Filistin Cephesine Sarkis Torosyan*, (Hazırlayan: Ayhan Aktar), İletişim Yayınları, İstanbul 2012.

86 Y. Hakan Erdem, *Gerçek ile Kurmaca Arasında Torosyan'ın Acayip Hikayesi*, Doğan Kitap, İstanbul 2012.

87 Hatıra eserde bulunan belgelerin sahte olduğu ile ilgili diplomatik incelemeler için bkz. http://www.geliboluyuanlamak.com/415_serkis-torosyanin-tasdikname-belgesi-uzerine-bir-inceleme-muzaffer-albayrak.html; http://www.geliboluyuanlamak.com/416_sarkis-torosyana-enver-pasanin-verdigi-iddia-edilen-belge-uzerine-prof-dr-taha-niyazi-karaca.html (Erişim Tarihi: 02.03.2020)

88 *Tarih, Otobiyografi ve Hakikat: Yüzbaşı Torosyan Tartışması ve Türkiye'de Tarih Yazımı*, (Derleyen: Bülent Somay), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2015, s. 46-50.

bilgi olarak kabul etmez. Kabul ediyorsa orada sorun var demektir. Hatıralar egosantrik, ben merkezli anlatımlardır. Bu nedenle hatıralar belgelerle doğrulanmalıdır. Eğer belge yoksa kaynak olarak kullanılan hatıralar dönemin diğer hatıra eserleriyle karşılaştırılarak bilgilerin doğrulukları kontrol edilmelidir. Tarihçinin belgeleri görmezden gelerek sadece hatıralar üzerinden tarih inşa etmeye çalışması tarihçilik ile ilişkilendirilemez.

Mustafa Kemal Atatürk'ün 1927 yılında otuz altı saatte okuduğu *Nutuk*, Milli Mücadele'nin en önemli kaynaklarından biridir. Anlatı ilk sayfasından itibaren belgelerle desteklenmiştir. Hiçbir bilgi rastgele verilmemiştir. Nutuk'un üçüncü cildi metin içinde geçen belgelerin orijinal nüshalarından oluşur. Konunun belgelerle desteklenmesine özen ve hassasiyet gösterilmesine rağmen Nutuk da bir hatırattır. Mustafa Kemal Atatürk, Sivas'taki komutanlar toplantısı devam ederken İstanbul'dan gelen heyete başkanlık eden kişinin adını yanlışlıkla Ahmet Fevzi Paşa olarak vermiştir. Halbuki Anadolu'ya geçen kişi Mustafa Fevzi Paşa'dır.[89] Bu küçük örnek dahi hatıra sahibi ne kadar titizlikle hareket etmiş olsa da yanlış anımsamalar olabileceğini gösterir.

Her kesimden, her meslek grubundan insanın hatırasına ulaşılabilir. Günlük tutma alışkanlığı Türklerde çok yaygın değildir. Ancak ilk dönemlerden itibaren hatıra kaleme almanın daha genelleşmiş bir alışkanlık olduğu görülür. Kronikler veya vakayinamelerin çoğu kısmen de olsa hatıra özelliği taşır.

89 Kemal Atatürk, *Nutuk*, Cilt I, Türk Devrim Tarihi Enstitüsü, İstanbul 1982, s.282; Heyetin Anadolu'ya geçişiyle ilgili detaylı inceleme için bkz. Taha Niyazi Karaca, *Son Osmanlı Meclis-i Mebusan Seçimleri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2004, s. 269-285.

Türk tarihinde gerçek anlamda hatıraların eskiye uzanan örneklerini de bulmak mümkündür. *Bir Yeniçerinin Hatıraları* İstanbul'un fethinden sonra Türklere esir düşen ve Yeniçeri Ocağı'na alınan Sırp Konstantin Mihailoviç'in Türkler arasında kaldığı on yıllık sürede yaşadıklarını anlatır. Türk gelenek, görenek ve yaşam tarzıyla ilgili detaylı bilgiler verir.[90] Benzer bir örnek de Temaşvarlı Osman Ağa'nın hatıralarıdır. 1687 Lipova Kalesi savunmasında esir düşen Osman Ağa on iki yıl boyunca Avusturyalılarla yaşadı. 1724 yılında hatıralarını kaleme aldı. Müslüman ve Hristiyan toplumları karşılaştırdı. Gördükleri karşısında düştüğü karamsarlığı hatıralarının sonunda "Dünya müminin cehennemi, kafirin cennetidir." cümlesiyle özetledi.[91]

Hatıralar tarihçinin önemli başvuru kaynaklarıdır. Ancak bilgilerin tutarlılığı tahlil edilmelidir. Rıza Nur gibi bazı siyasal figürler hatıralarının kendi ölümlerinden ve belirledikleri bir yıldan sonra yayınlanmasını vasiyet ettiler.[92] Zaman şartı, aynı dönemde yaşamış diğer kişilerin de vefat etmesi anlamına geldiğinden bu tarz hatıraların güvenirliliği düşüktür. Çünkü artık kendisini olayların kahramanı ilan eden yazara itiraz eden veya anlatıları yalanlayan kimse kalmamış demektir. Bu nedenle egosantrik kişiliklerin hatıralarına daha dikkatle yaklaşmak gerekir. Bazen de geçmişe duyulan kız-

90 Konstantin Mihailoviç, *Bir Yeniçerinin Hatıraları*, (Çevirmen: Behiç Anıl Ekim, Nuri Fudayl Kıcıroğlu), Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2013.

91 *Viyana Kapılarından Dönüş ve Osman Ağa'nın Çilesi*, (Hazırlayan: M. Şevki Yazman), Tarih Yayınları, İstanbul 1962.

92 Rıza Nur'un *Hayat ve Hatıratım* başlığı ile yayınlanan hatıraları egosantrik anlatım özelliklerine iyi bir örnektir. Bkz. Rıza Nur, *Hayat ve Hatıratım*, Cilt: I-IV, Altındağ Yayınevi, İstanbul 1967.

gınlıklar veya kişinin kendisini daha fazla önemli gösterme isteği olayın olduğundan farklı anlatılmasına yol açabilir.

Popüler tarih yazarlarının sık sık tekrarladığı Fevzi Çakmak'ın Mustafa Kemal Paşa'yı tutuklamak istediği iddiası böyle bir çarpıtmanın yansımasıydı.[93] Doktora tezim olan 1919 yılı seçimlerini hazırlarken bu iddia ile karşılaştım. İddia, hemen hemen bütün Milli Mücadele komutanlarının hatıralarında aynı şekilde geçiyordu. Anlatıma göre, İstanbul Hükümeti görüntüde seçim işlerini kontrol etmesi ama gerçekte ise Mustafa Kemal Paşa'yı tutuklaması için Fevzi Çakmak'ı Anadolu'ya göndermişti. Kazım Karabekir olayı fark ederek Fevzi Çakmak'a engel olmuş, böylece Mustafa Kemal Paşa'yı kurtarmıştı. Bütün komutanlar ayrıca Mustafa Kemal Paşa'nın Fevzi Çakmak'a kin bağladığını Anadolu'ya geçmek istediğinde de geldiği yere iade edilmesini istediğini yazarlar. Fevzi Paşa'nın İstanbul'a gönderdiği raporlar ve Mustafa Kemal Paşa'ya iletilen istihbarat bilgileri ile anlatılan olaylar birbiriyle çelişiyordu. Bu bilgi nasıl ortaya çıkmış olabilirdi? Fevzi Çakmak ile görüşen isim Kazım Karabekir'di. Olayın anlatımı da ilk kez Kazım Karabekir'in *İstiklal Harbimiz* başlıklı hatıralarında geçiyordu. Aynı anlatım daha sonradan diğer komutanlar tarafından da tekrarlanıyordu. Fevzi Paşa ve Kazım Karabekir arasında bir konuşma gerçekleşmiş ancak olayın üçüncü bir tanığı olmamıştı. Dolayısıyla yakın zamana kadar Fevzi Çakmak'ın Mustafa Kemal'i tutuklamasına dair bilgiler tek tanıklı bir anlatıma bağlıydı.

93 Cemal Kutay, *Fevzi Çakmak Atatürk'ü Tevkif Edecekti*, İstanbul 1956; Sadi Borak, *Atatürk'ün Özel Mektupları*, İstanbul 1970, s. 106; "Fevzi Paşa, Mustafa Kemal Paşa'yı İstanbul'a Getirmek için Gelmişti", (Anlatan: Kazım Karabekir) *Yakın Tarihimiz*, IV, (1962-1963), s. 326-327.

Mustafa Kemal Paşa'nın komutanların anlattığı gibi Fevzi Çakmak'a hiçbir şekilde kin duymadığını, Anadolu'ya geçmek istediği kendisine iletilince de çok iyi karşılanması için emir verdiğini, hatta bizzat Fevzi Çakmak'a gönderdiği telgrafta kendisini Anadolu'da görmekten büyük mutluk duyacağını söylediğini arşiv belgeleri ortaya koyuyordu. Belgelerle hatıra kesinlikle uyuşmuyordu. Tezimde bu bilginin gerçeği yansıtmadığı sonucuna vararak bu tarz bir olay anlatımının kişisel çekişmelerden kaynaklanabileceğini belirttim.[94] Fakat bilginin doğrulanması için Fevzi Çakmak'ın anılarına veya günlüklerine ulaşmak gerekiyordu. Yeğeni Adnan Çakmak tarafından *Hürriyet* gazetesinde tefrika edilen anılarında tutuklamayla ilgili bilgi verilmiyordu. Geriye günlüklerine başvurmak kalıyordu. Nilüfer Hatemi'nin Fevzi Çakmak'ın günlüklerini 2010 yılında yayınlamasıyla "tutuklama hikâyesi"nin nasıl gerçekleştiği açıklığa kavuştu. Komutanlar Toplantısı'na katıldıktan sonra Erzurum'a dönmek için hazırlanan Kazım Karabekir, Fevzi Paşa'nın Sivas'a geleceğini öğrenince birkaç gün daha kalarak Paşa'yı beklemişti. Fevzi Paşa Sivas'taki incelemelerini bitirince Erzurum'a gidecekti. Kazım Karabekir, Fevzi Paşa'yı kendi otomobiline alarak 1 Aralık 1919 tarihinde yola çıkmıştı. Fevzi Paşa, aynı gün günlüğüne "Kazım Paşa'nın heyetimiz hakkındaki iştibâhı" cümlesini düşmüştü. Yani Kazım Karabekir, Fevzi Paşa'ya niçin geldiklerine dair şüpheli sorular yöneltmiş, daha sonra kendi soruları etrafında şekillenen konuşmayı hatıralarında Fevzi Paşa'nın ağzıyla an-

94 Fevzi Çakmak'ın Anadolu'ya geçmesi ve faaliyetleri için bkz. Karaca, *Son Osmanlı Meclis-i Mebusan Seçimleri*, s. 269-285.

latmıştı.[95] Halbuki Fevzi Paşa'nın ne tutuklama hikâyesinden ne de kendisi üzerinden böyle bir kurgu yapıldığından hiçbir zaman haberi olmamıştı. Çünkü kendisi 1950'de vefat etmiş, *İstiklal Harbimiz* ise 1960'da yayınlanmıştı.

Tarihçinin dikkat etmesi gereken noktalardan biri de sahte hatıralardır. Hatıralar konusunda uzman tarihçilerden Ali Birinci, yazdığı makalede bu tarz uydurma hatıralara değinerek, yaygın şekilde referans olarak kullanılan *Abdülhamid'in Hatıra Defteri* adlı yayını inceler. Birinci, değerlendirmesinin sonucunda *Sultan II. Abdülhamid'in Hatıra Defteri*'nin Süleyman Nazif tarafından yazılmış sahte bir hatıra olduğunu ortaya koyar.[96]

Hatıralar tarihsel dönemlerin perde arkasını anlaması konusunda tarihçiye bilgi sağlayan kaynaklardan biridir. Ancak dikkatle değerlendirilmeli, eser tahlili ciddiyetle yapılmalıdır.

SEYAHATNAME VE SEFARETNAMELER

Dünya'yı değiştiren kitapların ilk sıralarında Marco Polo'nun *Seyahatname*'si yer alır.[97] Marco Polo, sefaletle boğuşan Avrupalıya kendi yaşamlarının dışında çok farklı dünyalar olabileceğini göstermiş, tasvir ettiği dünya Orta Çağ Avrupalısını etkisi altına almıştı. Çin ve Hindistan'ın zenginlikleri yüzyıllar boyunca Avrupalının hayalini süsledi. Kristof Kolomb bu zenginliklere ulaşmak için yolculuğa çıktı.

---

95 Fevzi Çakmak'ın günlüğü esas alınarak iddianın yeniden değerlendirilmesi için bkz. Taha Niyazi Karaca, "Fevzi Paşa (Çakmak) Mustafa Kemal Paşa'yı Tutuklamak İstedi Mi?", *Çayeli'nden Erzurum'a Yrd. Doç. Dr. Cemil Kutlu Armağan Kitabı*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum 2016, s. 145-162.

96 Ali Birinci, "Sultan Abdülhamid'in Hâtıra Defteri Meselesi", *Divan*, (2005/2), Sayı: 19, s. 177-194.

97 Marco Polo, *Seyahatname*, Alfa Yayınları, İstanbul 2019.

Karaya çıktığında Hindistan'a ulaştığını düşünen Kolomb karşılaştığı insanlara Hintli adını verdi. Marco Polo, kitabıyla Avrupalının asla göremeyeceği bir dünyayı onlara taşımıştı. Seyyah, toplumun yaşam sınırları dışına çıkmış, diğerlerinin göremediklerini görmüş ve yazdığı seyahatname ile kendi gözlemlerini toplumuna aktarmıştı. Farklı kültürlerin ve yaşam biçimlerinin kıyaslanmasını seyahatname sağlamıştı. Seyahatnamelerin gücü buradan yani kıyaslama yapmaya imkân vermesinden geliyordu.

Tarihçinin karşısına iki tür seyahatname çıkar. Birincisi sadece merak duygusuyla hareket edenlerin, diğeri ise özel görevlerle belirli yerlere gönderilenlerin kaleme aldıklarıdır. Sadece merak duygusuyla dünyanın birçok ülkesini gezen isimlerden en meşhuru İbn Battuta'dır (1304-1369). Seyyahın Afrika, Asya ve Uzakdoğu'da gezdiği yerlerin uzunluğu 120.700 kilometredir. İbn Battuta, çok farklı coğrafyalar ve toplumlar hakkında bilgiler verir. Onun bilgileri tarafsız gözlem niteliğindedir.[98] Taraflı veya tarafsız olmak, gördüklerini olduğu gibi yansıtma çabası ya da abartılarla süslemek seyyahın kişisel özellikleriyle ilgili olabileceği gibi seyahate çıkış amacıyla da ilgili olabilir. Meşhur seyyah Evliya Çelebi'nin abartılı öyküleri onun tasvirleri zenginleştirmek için aralara sokuşturduğu anlatı, ilgi çekmek amacıyla uyguladığı bir yöntemdir. Abartılı hikâyelerin dışında kalan veriler tarihsel kaynak olarak kullanılacak nitelik ve ciddiyettedir.[99]

98 Ebu Abdullah Muhammed İbn Battuta Tanci, *İbn Battuta Seyahatnamesi*, Cilt: I-II, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2010.

99 Yapı Kredi Kültür Yayınları tarafından Evliya Çelebi seyahatnamesi 10 kitap iki cilt halinde yayınlandı. Bkz. *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, Cilt: I-II, (Hazırlayan: Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı), Yapı Kredi Kültür Yayınları, İstanbul 2016.

Bertrandon De La Broquiere, casus olarak doğuya gönderilmişti. Bizans İmparatoru'nun danışmanı Messire Jehan Torzelo, Türklere saldırılmasını ve Kutsal Toprakların Müslümanlardan geri alınmasını isteyen rapor kaleme alarak dukalıklara göndermişti. Bourgogne Dukası Philippe le Bon, hizmetkârı La Broquiere'i durum tespiti ve Haçlı Sseferi başlatma imkânının mümkün olup olmadığını araştırması için görevlendirmişti. La Broquiere, 1432-1433 yıllarında Kudüs, Lübnan, Suriye, Anadolu, Bizans İstanbul'u, Türk başkenti Edirne ve çevre illeri gezdikten sonra Fransa'ya döndü. Gözlem amacı Batı'nın düşman olarak gördüğü Doğu'nun güçlü ve zayıf yanlarını belirlemekti. Seyahatnamesinde Türkler ile Avrupalıların yaşam biçimlerini kıyasladı. Türklerin güçlü ve zayıf taraflarını belirtti. Yaşam biçimleri, toplumsal özellikleri ve askerlikteki maharetleri nedeniyle Türklerle savaşmanın kolay olmayacağını belirterek Torzelo'nun raporunun eksikliklerini ortaya koydu.[100] La Broquiere ve benzeri casusların "düşmanı iyi tanımak" anlayışıyla elde ettiği bilgilerin önemi 1444 yılında yapılan Haçlı saldırısında kendini somut olarak gösterdi.

Büyük devletlerin 19. yüzyıldaki emperyal mücadeleleri içinde seyyahlık bilgi elde etmenin aracı olarak kullanıldı. İngiltere, Orta Asya üzerinde Rusya ile mücadele içeresindeydi. Orta Asya'daki Müslümanların durumlarını, bölgenin coğrafi yapısını öğrenmesi gerekiyordu. Bu bilgileri elde edecek şahıs tabii ki bir seyyah olmalıydı. Türkçe, Arapça ve Farsçaya hâkim Arminius Vambery İngiltere adına bu işe koyuldu. Yaptığı seyahat süresince haritalar çizdi, stratejik bilgiler elde

100 *Bertrandon De La Broquiere'in Deniz Aşırı Seyahati*, (Editör: Ch. Schefer), Eren Yayınları, İstanbul 2000, s. 264-278, 303-310.

etti. Daha sonra bunları İngiltere'ye verdi. Gezisinden geriye genel okuyucuya hitap ettiği ve Türkçeye *Bir Sahte Derviş'in Orta Asya Gezisi* olarak çevrilen seyahatname notları kaldı.[101]

Seyyah, merak duygusuyla hareket ederek yaşadığı dönemde anlatılanları kendi gözüyle görmek isteyebilir. Bu seyahatin sonucunda da gözlemlerini seyahatnamede ortaya koyabilir. Bunun iyi bir örneği Fred Burnaby'nin seyahatnamesidir. 19. yüzyılın ikinci yarısında "korkunç Türk" algısı yaratan William Ewart Gladstone'un liderliğini yaptığı Evanjelikler kara propaganda ile Türklerin Hristiyanları katlettiğini bütün Avrupa kamuoyuna yaymışlardı. Anlatılanlar korkunçtu. İngiliz ordusunda asker olan Fred Burnaby (Fredrick Gustavus Burnaby) bu propagandanın gerçekliğini sorgulamak için bütün Anadolu'yu kapsayan seyahate çıktı. Uğradığı her şehirde Rum ve Ermenilerle görüştü. "Türkler size zulmediyor mu, sizi öldürüyor, mallarınıza el mi koyuyor" diye sorular sordu. Aldığı cevap Avrupa'da anlatılanların tam tersineydi. Rum ve Ermeniler bu sorulara gülerek karşılık veriyorlardı.[102] Burnaby, kendi gözlemleri ile kara propaganda arasındaki farkları seyahatnamesinde açıklıkla kaleme aldı.

Seyahatnameler siyasi kimliklerin, casusların ya da bilim insanlarının gözünden dünyayı algılamayı sağlar. Bu nedenle tarihçinin en fazla üzerinde duracağı kaynaklardan biri seyahatnameler olmalıdır. Seyahatnamelerin bibliyografik olarak tasniflerine çeşitli çalışmalar üzerinden ulaşılabilir. Türk tarihi için önemli seyahatnamelerin listesi Zeki Velidi

101 Arminius Vambery, *Bir Sahte Dervişin Orta Asya Gezisi*, Ses Yayınları, İstanbul 1993.

102 Fred Burnaby, *At Sırtında Anadolu*, İletişim Yayınları, İstanbul 2005.

Togan'ın *Tarihte Usul* adlı çalışmasından[103], Osmanlı seyyahları hakkında detaylı bilgiler ise Mahmut Ak'ın *Osmanlı'nın Gezginleri* başlıklı eserinden elde edilebilir.[104] Bazı ansiklopedik yayınlar seyyahlar ve eserleri hakkında genel bilgiler verir. Örneğin *Trade, Travel and Exploration in the Middle Ages* veya *Literature of Travel and Exploration: An Encyclopedia* ansiklopedilerinden seyahatnamelerle ilgili genel bilgilere ulaşmak mümkündür.[105]

Tarihçi belirli tarihsel dönemleri veya coğrafyaları seyyahların değerlendirmelerine göre inceleyebilir. Gülgün Üçel-Aybet, *Avrupalı Seyyahların Gözünden Osmanlı Dünyası ve İnsanlar* başlıklı incelemesiyle 16 ve 17. yüzyıl seyyahlarının bakış açılarını ortaya koymaktadır.[106] Benzeri çalışmalar çoktur. Ancak tarihçinin toplum, kültür ve yaşam şekillerini kıyaslaması için bu tarz çalışmaların yapılmasında fayda vardır.

Belirli tarihsel dönemde toplumların durumlarını kıyaslamaya yarayan önemli kaynaklardan biri sefaretnamelerdir. Sefirin gönderilme amacı, gözlem yaparak elde ettiği bilgileri yönetim merkezine bildirmektir. Özel amaçlarla yabancı ülkelere gönderilen geçici sefirler vardı. Bunlar ya Sultanların tahta çıkışlarını tebliğ eder ya da barış görüşmeleri için gönderilirlerdi.[107] Bu tarz geçici sefirlerin isimlerine

103 Togan, *Tarihte Usul*, s. 246-261.

104 Mahmut Ak, *Osmanlı'nın Gezginleri*, 3F Yayınları, İstanbul 2006.

105 *Trade, Travel and Exploration in the Middle Ages*, (Edited by John Block Friedman, Kristen Mossler Figg), Routledge Publishing, New York 2016; *Literature of Travel and Exploration: An Encyclopedia*, (Edited by Jennifer Speake), Routledge Publishing, New York 2003.

106 Gülgün Üçel-Aybet, *Avrupalı Seyyahların Gözünden Osmanlı Dünyası ve İnsanları (1530-1699)*, İletişim Yayınları, İstanbul 2003.

107 Faik Reşit Unat, *Osmanlı Sefirleri ve Sefaretnameler*, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara 1968, s. 18-20.

1562 yılından itibaren rastlanır. Geçici sefirlerin en meşhuru Yirmisekiz Mehmet Çelebi'dir. Kaleme aldığı sefaretname Osmanlı İmparatorluğu'nda Lale Devri'nin başlamasında etkili olmuştur.[108]

Osmanlı İmparatorluğu'nun daimi sefaretleri (elçilikleri) III. Selim'in saltanatında başladı. İlk daimi elçilerden Yusuf Agâh Efendi 1793'te İngiltere'ye, Afif Efendi 1795'te Viyana'ya, Giritli Ali Efendi Berlin'e, Moralı Esseyit Ali Efendi 1796'da Paris'e gönderildi. Bu nedenle sefaretnameler ancak 18. yüzyılın sonundan itibaren görülmeye başlandı. Bilinen 48 sefaretname vardır. Sefaretnameler çoğunlukla Avusturya, Fransa, Rusya, İngiltere ve Polonya üzerinedir.[109] Sefirler Osmanlı İmparatorluğu'nun dış dünyadaki gözüdür. Bu nedenle onların gözlemlerini kaleme aldıkları sefaretnameler Osmanlı bürokratlarının dış dünyada gelişen olayları nasıl değerlendirdiklerini ortaya koyar. Sefaretnamelerle ilgili bilgilere Faik Reşit Unat'ın *Osmanlı Sefirleri ve Sefaretnameler* adlı çalışmasından ulaşılabilir. Ayrıca Mustafa Hatti Efendi'nin *Viyana Sefaretnamesi*, Ahmet Resmî Efendi'nin *Viyana ve Berlin Sefaretnameleri* gibi yayınlanmış sefaretname tam metinlerini de bulmak mümkündür.[110]

Seyahatname ve sefaretnameler tarihçiye karşılaştırmalı çalışma yapmasını sağlayacak bilgiler sunar. Bu nedenle önemlidir.

---

108 *Yirmisekiz Mehmet Çelebi'nin Fransa Seyahatnamesi*, Hayat Tarih Mecmuası Yayınları, İstanbul 1970.

109 Mehmet Alaaddin Yalçınkaya, "Osmanlı Zihniyetindeki Değişimin Göstergesi Olarak Sefaretnamelerin Kaynak Defteri", *OTAM*, (1996), Cilt: 7, Sayı: 7, s. 319-338.

110 Mustafa Hatti Efendi, *Viyana Sefaretnamesi*, (Yayına Hazırlayan: Ali İbrahim Savaş), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999; *Ahmet Resmî Efendi'nin Viyana ve Berlin Sefaretnameleri*, (Sadeleştiren: Bedriye Atsız), Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul 1980.

TELİF ESERLER

Telif kelimesi Arapça *elf* ve *ellefe* kelimelerinden türemiştir. İsim olan *elf*, hem bin hem de anlaşma, uzlaşma anlamlarına gelir. Fiil olan *ellefe* de anlaştırmak, uzlaştırmak, bir araya getirmek, biçimlendirmek demektir. *Telif* uzlaştırma, birleştirme anlamlarına geldiği gibi bilgileri bir araya getirmeye vurgu yapar. Bu nedenle özel anlamda kitap yazmak eylemi için de kullanılır. Ancak "telif eser" kavramı lügat anlamı dışında hukuki çerçevede ele alınan yeni bir tanımlama ortaya çıkarır. Telif eser, kişinin belirli bir fikri çaba harcayarak meydana getirdiği üründür.

Telif eser, tercüme ve çeviri eserlerden farklı özellik taşır. Çeviri ve tercüme daha önce kaleme alınmış eserlerin başka bir dile veya alfabeye çevrilmesidir. Ama telif, kişinin özgün bir tasarımla herhangi bir konuda araştırma veya fikri çaba sonucunda ortaya koyduğu eserdir. Edebi yapıtlar ve bilimsel araştırma sonuçları telif eser kapsamına girer. Roman veya şiir fikri ürünlerdir. Konunun kopya edilmesi telif hakkı kapsamında değerlendirilir. Aynı şekilde yayınlanmış özgün çalışmalar da konu, tasarım ve elde edilen sonuçlar açısından telif haklarıyla korunur.

Araştırma eserler, birinci elden veya ikinci elden kaynaklardan elde edilen bilgilerle konu, kişi veya dönemsel değişimleri ele alır. Monografik ya da panoramik çalışmalar olabilir. Bu tarz inceleme eserleri kısım (kesim) ve bölümler halinde tasarlanır. Kısım (Kesim) her çalışmada bulunmaz. Eğer konunun kendi içinde büyük farklılıklar varsa yazar birinci ve ikinci kısım şeklinde tasarım yapabilir. Bu tarz kısımlardan oluşan bir çalışma örneği Halil İnalcık'ın *Osmanlı*

İmparatorluğu: Klasik Çağ (1300-1600) adlı yapıdır. İçinde çok farklı konular olduğu için kitap dört kesime ayrılmıştır. Ancak telif eserler genellikle birkaç bölümden ve bölüm alt başlıklardan oluşur. Çalışma hangi tasarım üzerinden şekillendirilirse şekillendirilsin araştırma eserin en önemli özelliği özgün olmasıdır. Özgün çalışma konunun ve tasarımın araştırmacının fikri ürünü olması esasına bağlıdır. "Tarihçi ve Etik"başlığı içerisinde ele alınacağı gibi konu ve tasarımın başka araştırmacı tarafından olduğu gibi kopya edilmesi etik ihlal ortaya çıkarır.

Telif eserler özgün düşünce ve tasarımları içeren edebi, şiirsel anlatımları da kapsar. Bu nedenle tarihçiye bilgi üretiminde katkı sağlayacak olan menâkıbnameler ve vakayinameler (kronik) gibi materyaller de telif eserler kapsamında değerlendirilir. Menâkıbnameler ve vakayinameler Orta Çağ ve Yeni Çağ tarihçiliğinin önemli kaynakları arasında yer alır.

Tarihçi telif eser çalışmalarıyla ilgili sorgulamayı To-Kat, Koha, Google Kitap veya Ulusal Tez Merkezi[111] sistemleri üzerinden yaparak yayınlanmış kitap isimlerine veya yayınlanmamış tez çalışmalarına buralardan ulaşabilir.

MAKALE VE BİLDİRİLER

Telif hakları kapsamında değerlendirilmekle birlikte telif eserler dışında tutulan çalışma türü makaledir. Konunun uzmanı araştırmacı çok spesifik bir konuyla ilgili inceleme sonuçlarını ve elde ettiği bilgileri makalede kaleme alır. Telif eserlerin bölüm alt ve ara başlıklarında yer alabilecek özellikteki özel konular makale halinde yazılabilir. Çalışma

111 Ulusal Tez Merkezi için bkz. https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/

genelleşiyorsa bu durumda makale yazımından çok konunun özetlenmesi söz konusudur. *Osmanlı İmparatorluğunun Dış Borçları ve Kararnameler* başlığı telif esere konu olabilir. Eser içinde yer bulacak olan *1874 Tenzil-i Faiz Kararnamesi* başlığı bağımsız bir çalışma olarak düşünülürse makale haline getirilebilir. Yani makale çok spesifik bir konunun ele alınması üzerine kurgulanır. Makalenin spesifik konuya odaklanması kaleme alınan metnin uzunluğunun sınırlı olmasından kaynaklanır.

Biyografi çalışmalarında bir şahsın bütün yaşamı makale konusu olamaz. İncelenen tarihsel şahsiyetin yaşamından bir kesit, yaşadığı bir olay veya özel bir durum makalenin konusu olur. Örneğin Mehmet Akif Paşa'nın hayatını bütün olarak ele almak kitap çalışması yapmak anlamına gelirken, "Mehmet Akif Paşa-Pertev Paşa Çekişmesi" başlığı ile ele alınabilecek dar konu makale yazmaya uygun hale gelir.

Makaleler akademik çalışmalardır. Bu nedenle makalelere Google Akademik, academia.edu, atıf dizinleri Sobiad ve Acarindex, Milli Kütüphane Türkiye Makaleler Bibliyografyası ile Tübitak Ulakbim çatısı altında oluşturulan DergiPark Akademik web sayfalarından erişilebilir.[112] Türkiye'nin en eski tarih dergilerinden *Belleten*'in koleksiyonu Türk Tarih Kurumu tarafından araştırmacıların kullanımına elektronik ortamda sunulmuştur.[113]

112 Google Akademik için, https://scholar.google.com/schhp?hl=tr&as_sdt=0,5; Academia için, https://www.academia.edu/ ; Dergipark için, https://dergipark.org.tr/tr/; Sobiad için, https://atif.sobiad.com/; Acarindex için, http://www.acarindex.com/; Milli Kütüphane Makaleler Bibliyografyası dâhil olmak üzere bütün süreli yayınlar ve kitap taramaları Kâşif adı verilen bir tarama programında bütünleşik hale getirildi. Kâşif taraması için, https://kasif.mkutup.gov.tr/

113 https://www.ttk.gov.tr/category/yayinlarimiz/dergi/belleten/

Bildiriler de makale mantığı ile hazırlanır. Herhangi bir tezi, bulguyu veya araştırma sürecini tartışmayı amaçlar. Bildiri konusunun belirli bir sorunsal etrafında işlenmesi, alana bir yenilik getirmesi ve özgün olması beklenir. Bu nedenle ele alınan konu önce bilimsel amaçlı düzenlenen kongre veya sempozyum gibi tartışmaya açık organizasyonlarda sunularak tartışılır. Sunulan bildiri, yöneltilen eleştiriler ve yorumlardan sonra yeniden düzenlenebilir. Nihai haliyle organizasyonun bildiriler kitabında yayınlanır.

GÖRSEL VERİLER

Görsel malzemeler; tablo, minyatür ve haritalar bir kenara bırakılırsa yakın zamanların teknolojik imkânlarına bağlı olarak ortaya çıktılar. Fotoğraf makinesi, görsel kayıt aletleri ve baskı teknolojisindeki gelişmeler görsel verileri çeşitlendiren araçlardır. Tarihçi görsel malzemeyi incelediği tarihsel dönemi anlamlandırmak için kullanabilir. Bu durumda karşısına çıkacak malzemeler şunlar olacaktır: 1- Haritalar, taslaklar, krokiler 2- Gravür, resim, tablo, minyatürler 3- Paralar, pullar 4- Fotoğraflar, slayt, diyapozitifler 5- Afişler, ilanlar 6- Sinema, belgesel, dizi gibi video kayıtları.

Bütün uygarlıkların somut verilerinden biri haritadır. Merak, keşif ve haritacılık birbirine koşut gelişti. Antikiteye tarihlenen haritalar ile modern haritalar arasındaki fark insanoğlunun dünyayı keşfediş öyküsünün yansımasıdır. Bu nedenle milletleri harita üretenler ve üretmeyenler diye bir tasnife tâbi tutmak da mümkündür. Türkler harita üreten uygarlıklar arasında yer alır. Çünkü Türk düşünce ve iradesi bilinen sınırların ötesini sorgulamış, Türk toplumu güneşin ardından batıya doğru yol almıştır. Türk haritacılığının en

meşhur ürünleri Kaşgarlı Mahmud'un 1074 yılında *Divanu Lügati't-Türk*'te yayınladığı dünya haritası ve 1513 yılına ait Piri Reis haritasıdır. Batı'nın haritacılığı ise Johann Samuel Heinrich Kiepert adıyla özdeştir. 1842-1845 yılları arasında yaptığı Küçük Asya Haritası ilk detaylı harita çalışmasıdır. Kiepert, ayrıca Orta Doğu'nun hemen her bölgesinin haritasını çıkaran isimdir.[114] Tarihçinin harita ve haritacılık konusunda bilgi sahibi olması, tarihsel dönemleri haritalarla çalışma zorunluluğu tarihin mekânla kaçınılmaz ilişkisinin sonucudur. Tarihçi tarihsel dönemlerle ilgili haritaları farklı görsel malzemeler sunan *World Digital Library* veya sadece modern çizim haritaların bulunduğu *The Map Archive* web siteleri üzerinden temin edebilir.[115]

Wikipedia, görsel malzemeler için *Wikimedia Commons* projesini başlattı. Bütün toplumlarla ilgili görsel malzemeleri bir yerde toplamayı amaçlayan projede Türk tarihiyle ilgili koleksiyonlar da yer alır. Haritalar açısından kayda değer bir veritabanıdır.[116] Görsel malzemeler için diğer bir uluslararası platform Avrupa Birliği tarafından desteklenen *Europeana* projesidir. Avrupa ülkelerinin kütüphane, müze ve resim galerilerinden temin edilen görseller burada paylaşılmaktadır.[117]

Seyyahların veya sanatçıların çevrelerindeki yaşamı somutlaştırmak için çizdikleri gravür, resim, minyatür veya tablolar tarihsel dönemleri yansıtan görsel malzemelerdir.

---

114 "Kiepert", (Hazırlayan: Kolektif), *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 25, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2002, s. 563-564.

115 World Digital Library, https://www.wdl.org/en/ ; The Map Archive, https://www.themaparchive.com/ (Erişim Tarihi: 28.03.2020)

116 Wikimedia Commons, https://commons.wikimedia.org/wiki/Main_Page (Erişim Tarihi: 28.03.2020)

117 https://www.europeana.eu/en (Erişim Tarihi: 28.03.2020)

Osmanlı İmparatorluğu'nda görsel sanat minyatür üzerinden gelişti. Renklerin canlılığı, karşıtlığı veya uyumu minyatürleri etkili bir görsel malzeme haline getirdi. Nakkaş Levni (Abdülcelil Çelebi), Lale Devri insanlarını minyatürlerinin konusu yaptı. Onun çizimleriyle tarihsel dönemin giyim-kuşam ve fiziksel görüntüsü somutlaştı. Levni ile aynı dönemlerde İstanbul'da bulunan Flaman asıllı Fransız ressam Jean-Baptiste Vanmour'un çizimleri sosyal yaşama ilişkin görsel malzeme sunar. Fransız elçisinin isteği ile XIV. Louis için yaptığı resimler Versailles Sarayı'nda beğeniyle karşılanınca Vanmour'a, XIV. Louis tarafından "Kral'ın Doğudaki Ressamı" unvanı verildi. Minyatür ve tablo resimler Batı ile Doğu'nun nesneyi ve dünyayı nasıl algıladığını da gösterir. Minyatürde perspektif ve derinlik yoktur. Batı'ya ait resim sanatı ise perspektif üzerinden gelişmiştir. Derinlik kavramı ancak 19. yüzyılda Fransız resim okullarından yetişen Şeker Ahmet Paşa ve Osman Hamdi Bey ile Osmanlı sanatına giriş yaptı. Gravür, minyatür ve tablo gibi malzemelerin incelenmesi ve yorumlanması özel bilgiye ihtiyaç duyar. John Berger, *Görme Biçimleri* başlıklı yapıtında resimlerin anlatım yönünü ön plana çıkarır.[118]

Fotoğraflar çizilenden farklı görsel malzeme sunar. Fotoğrafçı teknolojik araç yardımıyla *anı* yakalar. Resim çizimlerinde olduğu gibi görüntüye insanın yorum ve müdahalesi sınırlıdır. Joseph Nicephore Niepce'in 1826 yılındaki ilk çekimiyle başlayan fotoğrafçılık 1888 yılında George Eastman'ın portatif kamerayı bulmasıyla geniş alanlara yayıldı. 1838'de Louis Daguerre ilk kez içinde insan bulunan bir fotoğraf kay-

118 John Berger, *Görme Biçimleri*, Metis Yayınları, İstanbul 1995.

dı almayı başardı. Fotoğrafçılık seyyahlarla birlikte Osmanlı İmparatorluğu'na giriş yaptı. 1840'ta dünya gezisine çıkan Vorace Vernet, Charles Marie Bouton ve Frederic Goupil Fespuet adlı gezgin fotoğrafçılar Suriye, Mısır, Anadolu ve İstanbul'un fotoğraflarını çektiler. Kamera savaş muhabirliği kavramını da ortaya çıkardı. İlk kez Kırım Savaşı'nda cephelerde çekilen fotoğraflar gazetelere yansıdı. James Robertson adlı İngiliz savaş fotoğrafçısı olarak ünlendi. İngilizlerin çıkardığı Ceride-i Havadis gazetesi de bu fotoğrafları yayınladı. Osmanlı İmparatorluğu'nda fotoğrafçılığa en fazla ilgi duyan isim Sultan II. Abdülhamid oldu. Binlerce fotoğraftan oluşan koleksiyon Osmanlı Arşivi Yıldız tasnifinde yer alır. Yakın Çağ tarihine ait fotoğraf koleksiyonunun bir bölümü İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'ndedir. Çevrimiçi erişimle bu koleksiyona ulaşmak mümkündür.[119]

19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren birçok seyyah fotoğraf makinesi taşımaya başladı. Bunlardan biri de Gertrude Bell'di. 1896 yılında gittiği İtalya'da ilk çekimlerini yapan Bell, geride 6.000 adetten oluşan bir koleksiyon bıraktı. Orta Doğu ve Anadolu'nun birçok görüntülerinin bulunduğu bu koleksiyon New Castle Üniversitesi'nin Gertrude Bell Arşivi'ndedir.[120]

Fotoğraflarla birlikte afişler ve ilanlar da görsel veri olarak ortaya çıktı. Afiş ve ilanlar çoğunlukla propaganda amaçlı üretilen materyallerdir. Bazı arşivler bu konuda geniş ko-

119 http://katalog.istanbul.edu.tr/client/tr_TR/default_tr/search/results?te=&lm=IUNEKABDUL (Erişim Tarihi: 28.03.2020)
120 http://gertrudebell.ncl.ac.uk/ (Erişim Tarihi: 28.03.2020)

leksiyon sunarlar.[121] Görsel malzemenin özel durumu aynı zamanda onun değerlendirilmesi ve yorumlanması gerekliliğini de beraberinde getirir. Görüntüye nasıl bakılır, nasıl değerlendirilir? Yakalanan an neyi anlatır? Fotoğrafı anlamak ve anlamlandırmak farkındalık ister. John Berger bu farkındalığın önemini ve görüntüye nasıl bakılacağını *Bir Fotoğrafı Anlamak* ve *O Ana Adanmış* başlıklı eserlerinde detaylandırır.[122]

Görsel malzeme açısından tarihsel dönemleri hem estetik hem de iktisadi açıdan anlamlandırabilecek veriler paralardır. Sikkeler ve kâğıt paraların üzerlerindeki simge, şekil, resim gibi figürler basıldığı dönemdeki ideoloji veya inançları yansıtır. Desen ve figür analizine tâbi tutulan pullar da aynı şekilde dönemin anlamlandırılmasına katkı sağlar. Para ve pul koleksiyonları PULKO serisi yayınlarından takip edilebilir.[123]

Günümüzde önem taşıyan görsel veriler televizyon yayıncılığı veya video barındıran web siteleri üzerinden paylaşılan haber programları, belgeseller, diziler ve sinemalardır. 1918 yılında dünyayı kasıp kavuran İspanyol gribiyle ilgili video kayıtları bulunmazken bu satırların yazıldığı 2020 yılında bütün dünyayı etkisi altına alan coronavirus ile ilgili binlerce haber ve paylaşım yıllar sonra konuyu araştıracak tarihçiler veya

121 University of North Texas koleksiyonu için; https://digital.library.unt.edu/explore/collections/wwpc/ ; Library of Congress poster koleksiyonu için; http://www.loc.gov/pictures/collection/wwipos/ ; Alman Dijital Arşivi için; https://www.bild.bundesarchiv.de/dba/en/; Fotoğraf ve video koleksiyonu için Kanada Arşivi; https://www.veterans.gc.ca/eng/remembrance/history/first-world-war; Amerikan Milli Arşivi; https://www.archives.gov/topics/wwi (Erişim Tarihi: 28.03.2020)

122 John Berger, *Bir Fotoğrafı Anlamak*, Metis Yayınları, İstanbul 2014; John Berger, *O Ana Adanmış*, Metis Yayınları, İstanbul 1986.

123 *PULKO Cumhuriyet Dönemi Kâğıt Para Kataloğu*, İstanbul 2006; *PULKO Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye Cumhuriyeti Pulları*, İstanbul 2006.

diğer araştırmacılar için fazlasıyla görsel malzeme sunacaktır. Kırım Savaşı fotoğraf makinesi ve telgrafın kullanımıyla dünya savaş tarihinde ilk olmuştu. Cep telefonlarının gelişmesi her bireye haberci olma şansı verdi. Bu nedenle yaşanan olayları halkın nasıl yansıttığı da önem kazandı. Bireylerin elde ettikleri görsel malzemeyi paylaştıkları çevrimiçi sosyal platformlar görsel verilerin elde edileceği alanlar haline geldi.

SÖZEL VERİLER

Sözel verileri birkaç açıdan değerlendirmek mümkündür. İlki tarihsel döneme ait olan ve arşivlerde saklanan işitsel malzeme olmasıdır. Video kameraların bulunmadığı dönemlerde devlet adamlarının yaptığı konuşmalar haberciler tarafından ses olarak kayda alınıyordu. Bu tarz işitsel veriler çoğunlukla söylev, demeç veya açılış nutuklarından oluşur. Örneğin İngiliz Başbakanı William Ewart Gladstone'un 1888 yılında yaptığı konuşmanın ses kaydı vardır. Üç dakikalık bu kayda *archive.org*'dan ulaşmak mümkündür.[124] *Archive.org* binlerce ses kaydı ile araştırıcılara geniş bir ses koleksiyonu sunar. Türkiye'de ise işitsel verilere TRT arşivinden ulaşılabilir.

İkinci sözel veri türü araştırmacının belirlenen bir konu etrafında olayı yaşamış kişilerle görüşerek elde ettiği kayıtlardır. Bu tür sözel veri araştırmacının tanıkların anlattıklarını kayıt altına almasıyla elde edilir. Şiir, öykü, destan, efsane, fıkra ve menkıbe gibi halk arasında anlatılan edebi ürünlerin kayda geçmesi için yaygın olarak kullanılan bir metottur. Farklı bilgi alanlarının çalışma şekillerinden etkilenen post-

124 https://archive.org/details/williame.gladstonebritishprimeminister (Erişim Tarihi: 28.03.2020)

modern tarih anlayışı sözlü tarih çalışmalarını önemli hale getirmiştir. Mikro tarih çalışmaları yapan tarihçiler belirli bir konuyu sözlü kaynaklar üzerinden ele alır. Sözlü tarih çalışmalarına büyük önem veren Tarih Vakfı sözlü tarih kılavuzu yayınladı.[125] Ayrıca Vakıf, birçok sözel tarih projesini hayata geçirdi.[126]

Tarih Vakfı'nın yayınladığı kılavuzdaki ilk ifade şu şekildedir: "Belgenin olmadığı alanlarda, araştırma konusuyla ilgili bilgi verebilecek kaynak kişilerin sözlü anlatımlarına, anılarına başvurulabilir, günümüz kayıt teknolojilerinden faydalanılarak da bunlar hem kendimiz hem de başka araştırmacılar için kayıt altına alınabilir." Postmodern tarihçiliğin sözlü tarih çalışmasına atfettiği önem "belgelerin olmadığı" alanlar için geçerlidir. Herhangi bir konuda belge varsa, bu belgeyi görmezden gelerek yalnızca kişilerin anlatımına dayalı tarih kurgusu oluşturmak, tarihçilik mesleğinin ilkeleriyle uyuşmaz. Tarihçi belirli bir olayı incelerken hem belgeleri hem de varsa tanıkların ifadelerine başvurmak zorundadır. "Belgenin olmadığı alanlarda" değil, belgenin olduğu alanlarda da sözlü tanıklığa başvurulabilir. Bu durum incelenecek yakın dönem olayları için geçerlidir.

Sözlü tarih çalışmalarında sahte anı üretimine, abartılara, hafıza yanılgılarına ve anlatılan olayların kişiselleştirilme oranının yüksekliğine dikkat edilmelidir. Sözlü anlatımlardaki yanılsamaları gidermek için belgeye başvurulur. Dolayısıyla belgeleri atlayarak sadece sözlü anlatımlar üzerinden tarih

125 https://www.tarihvakfi.org.tr/proje/sozlu-tarih-kilavuzu/79 (Erişim Tarihi: 28.03.2020)

126 https://www.tarihvakfi.org.tr/projeler/sozlu-tarih-projeleri/42 (Erişim Tarihi: 28.03.2020)

kurgulamak bilinçli olarak tarihsel bilginin çarpıtılmaya çalışılması anlamına gelir. Tarihçi araştırmasında birçok farklı özellikteki kaynağı inceleyerek doğruluklarını kontrol ve tahlil etmek zorundadır. Tarihçiliği zorlu kılan da budur.

MALZEMEYİ KAYDA GEÇMEK: FİŞLEME

Tarihçi, çalışmanın ilk adımında konusunu tespit eder. İkinci adımında konusunun özgünlüğünü sınamak için Ulusal Tez Merkezi, To-Kat, Koha, Google Kitap, Google Akademik veya DergiPark sistemleri üzerinden literatür taraması yapar. Seçtiği konunun özgün olduğunu belirleyen tarihçi üçüncü adımda çalışacağı konuya ait bibliyografyayı kayıt altına alır. Bu işlem bibliyografya fişlemesi olarak adlandırılır. Tarihçi çalıştığı konuyla ilgili, incelemesini gerektirecek bütün eserleri önce bibliyografik özellikleriyle kartekslere geçirir. Diğer bir ifadeyle fişlemesini yapar.

Bibliyografya fişlemesi yapılırken eserlerin hangi kütüphanelerde hangi kodlama sistemiyle kayıt altına alındığını bilmek gerekir. Türkiye'deki kütüphanelerde iki farklı tasnif sistemi kullanılır. Melvil Dewey'in 1864 yılında başlattığı Dewey Onlu Tasnif Sistemi ve Amerika Kongre Kütüphanesi'nde kullanılan Kongre Kütüphanesi Tasnif Sistemi (Library of Congress Classification-LCC)'dir. Dewey Onlu Tasnif Sistemi üçlü sayılardan oluşur. Her üçlü sayısal ayırım onlu alt basamaklara ayrılır. Sistemin ana tasnifi şöyledir: 000: Genel Konular; 100: Felsefe ve Psikoloji; 200: Din; 300: Sosyal Bilimler; 400: Dilbilim; 500: Temel Bilimler; 600: Uygulamalı Bilimler; 700: Güzel Sanatlar; 800: Edebiyat; 900: Tarih ve Coğrafya.

Dewey'in Onlu Sisteminde 900 kodlu ana grubun altında yer alan 956 sayısal tasnifi Orta Doğu tarihine aittir. Türkiye'ye ayrılan tasnif kodları ise 956.1 Türkiye Tarihi (Genel), 956.101 Türkiye Tarihi (Osmanlı), 956.102 Türkiye Tarihi (Cumhuriyet), 956.103 Türkiye Tarihi (1950 sonrası) şeklindedir.

LCC Sistemi'nde ise A'dan Z'ye sıralanan harfler kullanılır. Ana sınıflandırma şöyledir: A: Genel Konular; B: Felsefe, Psikoloji, Din; C: Tarihe Yardımcı Bilimler; D: Tarih; E-F: Amerika Tarihi; G: Coğrafya, Antropoloji, Turizm; H: Sosyal Bilimler; J: Siyaset Bilim; K: Hukuk; L: Eğitim; M: Müzik; N: Güzel Sanatlar; P: Dil ve Edebiyat; Q: Bilim; R: Tıp; S: Tarım; T: Teknoloji; U: Askerlik; V: Denizcilik; Z: Kaynakçalar, Kütüphanecilik.

LCC Sistemi'nde D: Tarih ana tasnifidir. Türkiye tarihi ile ilgili eserler DR.401 ile DR.741 aralığında yer alır. DS harf grubu Asya tarihi ile ilgilidir.

BİBLİYOGRAFYA FİŞLEMESİ

Birçok kitap ve makale ile karşılaşan tarihçi bir süre sonra "Bu eseri incelemiş miydim?" ya da "Bu kitap neredeydi?" gibi sorular sormaya başlar. Dağınıklığı yok etmenin yolu incelenmesi düşünülen her kitap ve makalenin bibliyografik özelliklerinin fişlenmesidir. Fişleme işlemi iki türlü yapılabilir. Eski metotta 12x14 cm ebadında kartlar kullanılır. Yeni metotta ise kütüphane takip programları bilgisayar ortamında bibliyografya takibine imkân sağlar.

Klasik metotta karteksin ön yüzüne üstten başlayarak eser sahibinin adı soyadı, eserin künyesi, yayınevi, baskı yeri, baskı sayısı ve yılı ile en alta eserin nerede bulunduğu yazılır.

Yer belirtilirken eserin hangi kütüphanede bulunduğunun ve tasnif numarasının ne olduğunun fişlenmesi önemlidir. Bibliyografya fişinin arka yüzüne de eserin bölümleri veya eser hakkındaki düşünceleri yazmak mümkündür. Makale kayıtlarında makale başlığı tırnak içerisine alınır. Altta derginin adı, yayın yılı, cildi, sayısı ve makalenin sayfa aralığı yazılır. Klasik metotta oluşturulan bu bibliyografya fişlemesine karteks oluşturma adı verilir.

Karteksin ön yüzüne eserle ilgili "görüldü, fotokopisi alındı, taraması yapıldı, ilgili değil" gibi kısa notlar düşülebilir. Bu notlar araştırmacının eseri inceleyip incelemediği veya incelediği esere nasıl bir işlem uyguladığı konusunda kendisine hatırlatma yapacaktır.

Klasik uygulama temelde anlatıldığı şekilde olmakla birlikte her araştırmacı kendi çalışma kolaylığı ve alışkanlığına bağlı olarak bir model geliştirebilir.

Karteks oluşturma, eski bir yöntemdir ancak kullanışlıdır. Yüzlerce bibliyografik künyenin saklanması veya taşınması yöntemin olumsuz yönüdür. Kütüphane takip programlarıyla elektronik ortamda çalışmak araştırmacıya daha esnek kullanım imkânı sunar. Hangi kayıt yöntemini kullanacağı tarihçinin imkânları ve çalışma alışkanlıklarına bağlıdır.

BİLGİ FİŞLEMESİ

Çalışacağı bütün kaynakları bibliyografik olarak fişleyen tarihçi kayda geçtiği eserlerin hepsine ulaşarak, malzemesini bir araya getirir. Bu işlemi yaparken bir taraftan da eserleri inceleyerek çalışacağı konunun sınırlarını ve taslak planını oluşturabileceği bilgileri elde eder. Dördüncü adımda tarihçi

topladığı bütün malzemeler üzerinden taslak (geçici) plan yapar. Bu plan çerçevesinde beşinci adıma geçer. Araştırmanın beşinci adımı farklı kaynaklardan elde ettiği bilgileri tasnif edeceği bilgi fişleri oluşturmaktır.

Bilgi fişleri klasik yöntemde A5 kâğıdının yatay şekilde tek yüzüne yazılmasıyla elde edilir. Arka yüzü kullanılmaz. Bilgi fişlerinin yıpranmaması ve saklanması için üretilmiş özel folyolar ile klasörler bulunur. Araştırmacı fişlerin her birini özel ebattaki folyo içinde bölümler için oluşturulmuş klasörlerde tasnif eder. Böylece birkaç bölüm haline getirilmiş konu, fişleme yapıldıkça doğal bir yöntemle tasnif edilmiş olur.

Bilgi fişleri üst ve sol yan kısımda boşluk bırakılacak şekilde oluşturulur. Fişin üstüne hangi konuyu ilgilendirdiği kırmızı kalemle yazılır. Bunun nedeni daha sonra aynı konunun fişleri bir araya getirildiğinde metin inşasında kullanılacak bilgilerin aynı başlık altında toplanmasını sağlamaktır. Bilgi, fişe iki şekilde kaydedilebilir. Biri özet, diğeri birebir alıntıdır. On sayfalık özet çıkarılıyorsa hangi eserden hangi sayfaların özeti çıkarıldığı belirtilir. Eğer birebir alıntı yapılıyorsa alıntı mutlaka tırnak içerisinde gösterilmelidir.

Kâğıt üzerine yapılan bilgi fişlemesi yöntemini kullanıp kullanmayacağı tarihçinin çalışma alışkanlığı ile ilgilidir. 21. yüzyılın sunduğu teknolojik imkânlar tarihçiye çok farklı programlarla bilgi fişlemesi yapma imkânı sunar. Tarihçi geçmişle ilgilendiği kadar şimdi ile de ilgilenir. Şimdinin en heyecan verici yönlerinden biri teknolojik gelişmelere şahit olmaktır. Tarihçilik mesleğine uygun programlar tarihçi tarafından takip edilir ve kullanılırsa çalışma süreci daha kolay ve hızlı gerçekleşebilir. Teknolojinin sunduğu bu programlar aynı zamanda tarihçinin araç ve gereçlerini oluşturur.

TARİHÇİNİN ARAÇ VE GEREÇLERİ

1990'lı yılların başında Osmanlı Arşivi'nde çalışırken Amerikalı bir araştırmacının belgeleri yanında getirdiği taşınır bilgisayara kaydettiğini görmüş, çok etkilenmiştim. O yıllarda bilgisayar henüz arşivde dahi kullanılmıyordu. Tarama defterler üzerinden yapılıyordu. Biz Türk tarihçileri klasik sistemle çalışıyor belgelerin fotokopisini alıyor, belge kısa ise bunları yanımızda getirdiğimiz defterlere yazıyorduk. Amerikalı araştırmacı kâğıtla olan bağını kesmiş görünüyordu. Kayıtlarını sadece bilgisayara işliyordu. 90'lı yılların taşınabilir bilgisayarlarının şimdiki masa üstü bilgisayarlar kadar iri olduğunu söylemeye gerek yok sanırım. Buna rağmen bu taşınır bilgisayarın çalışma rahatlığı sağladığı açıktı. Kaldı ki, klasik yöntemle çalışanlar metinleri önce el yazısıyla kaleme alıyor, bunlar daha sonra daktilo yazısına aktarılıyordu. Uzun ve zahmetli bir süreçti. Bilgisayar teknolojisi her şeyden önce metin oluşturma işini kolaylaştırıyordu. Zamanla gelişen teknoloji tarihçiye metin oluşturmanın dışında da çalışmasını kolaylaştıracak yeni imkânlar hazırladı. Kütüphane, fişleme, not alma, referans verme ve tarama yapma

programları tarihçinin zorlu araştırma sürecini kolaylaştıran araçlar haline geldi.

Tarihçi kümülatif bilgiyle uğraşır. İnsanlığın geçirdiği toplumsal veya teknolojik değişimleri bütün olarak görebilir. Bu nedenle tarihçinin teknolojik yeniliklere kayıtsız kalması düşünülemez. Mesleki bilgi paylaşım ağlarında tarihçilerin zaman zaman dijital ortamda çok kolay temin edilmesi mümkün eserlerin elektronik versiyonlarını meslektaşlarından talep etmiş olmaları, onların neyi nerede bakacaklarını bilmediklerini ortaya çıkarıyor. Halbuki günümüzdeki araçlar tarihçiye artık odasından ayırılmadan dahi birçok arşive, kütüphaneye ve veritabanlarına ulaşma imkânı veriyor. Eğer tarihçi bunların farkında ise yaptığı çalışmanın kaynak zenginliği fazla olacaktır. Teknolojik bilgi tarihçiye kendisine yarayacak araç ve gereçleri doğru kullanmasını sağlayacak bir kapı aralamaktadır. Tarihçi o kapıdan girdiğinde çok farklı bir dünya ile karşılaşacaktır.

KÜTÜPHANE PROGRAMLARI

Tarihçinin kaynakları yazılı, görsel ve sözlü verilerdir. Bunları tasnif etmesi hem kendisinin bibliyografya bilgisini artıracak hem de elinde bulunan malzemelerin neler olduğunu en kolay yoldan takip edebilecektir. Bu nedenle tarihçinin ilk önemli araç-gereci kütüphane takip sistemidir. Tarihçinin kullanabileceği birçok program profesyonel yazılımcılar tarafından hazır hale getirilmiştir. Her araştırmacı kendi ihtiyaçları doğrultusunda bu programları internet üzerinden bulabilir. Onlarca program arasında kullanım kolaylığı açısından Book Collector ve Alfa eBooks Manager adlı programlar ön plana çıkmaktadır.

Book Collector, çalışma konusuna göre farklı veritabanları oluşturabilir. Örneğin kullandığım bu programın "tarihçi" başlıklı veritabanında tarih araştırma metotlarıyla ilgili bütün kitapların isimleri ve bibliyografik künyeleri yer almaktadır. Her bir kitap için oluşturulacak bilgi kartında kitap hakkındaki bilgiler ve kitapla ilgili detaylı notlar almayı sağlayan bilgi giriş alanları mevcuttur. Kitap ekleme manuel veya internet üzerinden ulaşılabilen kataloglar aracılığıyla yapılabilir. Bibliyografya oluşturmak için herhangi bir sayısal sınırlama yoktur. Ayrıca program kitap kayıtlarını çevrimiçi veritabanına aktararak güvence altına alır. Böylece farklı işletim sistemleri ve bilgisayarlar üzerinden daha önce oluşturulmuş kayıtlara ulaşmak mümkün olabilir. Program silinip tekrar kurulduğunda çevirimiçi veritabınından katalog bilgileri indirilebilir. Program anahtar kelimeler veya açıklayıcı notlar içerisinde arama yapabilir. Sorgulanan kelimelerin binlerce kayıttan hangilerinde bulunduğunu kısa sürede öğrenmek mümkün olabilir. Kayıtların tüm özelliklerini istatistiki olarak gösterir. Türkçe karakterleri desteklemesi açısından kullanılabilirliği yüksek programlardan biridir.

Alfa eBooks Manager de görsel dizaynı açısından dikkat çeken kullanışlı bir programdır. Farklı veritabanları oluşturmaya, bu veritabanlarını Google Drive veya diğer çevrimiçi sistemlerde saklamaya imkân sağlar. Kitap kayıtları genel bilgiler ve açıklama notları girişleriyle yapılabilir. Kitap künyeleri çevrimiçi kataloglardan güncellenebilir. Sorgulama alanları, kitap başlıkları ve anahtar kelimeler üzerinde yapılabilir. Diğer alanlarda tarama yapmaz. Istatistiki bilgi verir. Program, Türkçe karakterleri destekler.

Yukarıda tanıtılan iki program dışında ücretli veya ücretsiz birçok programa ulaşmak mümkündür. Hatta yazılım ve kodlama bilen tarihçiler kendi ihtiyaçlarına göre dizayn ettikleri kütüphane programları da üretebilmektedir.

BİLGİ FİŞLEME VE NOT ALMA PROGRAMLARI

İncelenen eserlerden elde edilen bilgilerin fişlenmesi veya eserlerden notlar çıkarılması bilimsel çalışmanın ana halkasını oluşturur. Klasik yöntemde bu işlem A5 kâğıdı ile yapılıyordu. Teknolojik gelişme tarihçiye birçok alternatiften faydalanma imkânı veriyor. Bilgi fişlemesi dijital ortamda özel boyutlarda ayarlanmış Word belgesi üzerinden yapılabileceği gibi farklı işletim sistemleri üzerinde çalışabilen flashcard uygulamalarıyla da yapılabilir. Bunlardan biri olan Flashcards Deluxe programının içerisindeki stantta farklı konular için başlıklar açılabilir. O konular için flashcard serisi oluşturmak mümkündür. Bilgiler daha sonra pdf olarak kaydedilebilir. Program web tabanlı olarak da çalıştığı için Windows üzerinden de işlem yapılması, notların düzenlenmesi mümkündür.

Hem fişleme hem not alma açısından tarihçinin olmazsa olmazı Microsoft'un OneNote uygulamasıdır. OneNote bağımsız olarak veya Office programına bağlı olarak yüklenebilir. Farklı işletim sistemlerine uyumlu versiyonlarının olması, programın hem cep telefonu ve tablet hem de Windows yüklü bilgisayarlardan senkronize şekilde çalışılmasını sağlar. OneNote klasör oluşturma mantığı üzerinden çalışır. Ana klasörlerin içerisine defterler eklenerek konular ayrı başlıklar haline getirilir. Her bir defterin altında alt başlıklar çoğaltılarak sayfalar oluşturulur. OneNote sayfaları üzerine karteksler, bilgi fişleri ve görsel malzemeler, ses kayıtları gibi

çok farklı kaynaklardan bilgiler eklenebilir. Tarihçi başka hiçbir ek programa ihtiyaç duymadan, araştırmasının bütün bilgilerini OneNote üzerinde depolayabilir. Dış ortamlardan medya yüklemesi mümkün olduğu gibi ses kaydı yapılarak da programa bilgi yüklemesi yapılabilir. Windows işletim sistemine uyumlu programlardan biri her ne kadar sunum programı olsa da bilgi fişlemelerinde esnek olarak kullanılabilecek olan Power Point ve çeşitleridir. Konuya göre oluşturulacak başlıklar üzerinden bilgi fişleri oluşturmak mümkündür. Diğer bir program olan PDF Annotator da farklı amaçlarla üretilmiş olmasına rağmen tarihçiye Windows işletim sistemi üzerinden bilgi fişlemesi yapabilmesini sağlar. Programda açılan her boş sayfaya el yazısıyla ya da klavye ile kayıt yapmak mümkündür. Çoklu sayfa oluşturarak bilgi fişlemesi yapılabilir. Bu bilgiler istenildiği gibi sınıflandırılabilir. Tutulan notlar doğrudan pdf formatında kaydedildiği için de kullanımı esnektir.

Windows işletim sisteminde fişleme yapmak ve not almak Office programına bağlı yapılabilirken android ve ios işletim sisteminde çalışan program sayısı fazladır. Bu programların kullanılması kalemle yazma özelliği olan tabletler üzerinde verimli olur. Bu nedenle bazı firmalar tarafından üretilen tabletler hem program çeşitliliği hem de dijital kalem kullanımı açısından araştırmacıya iyi bir imkân sunar.

LectureNotes, Nebo, INKredible Pro, Bamboo Paper, OneNote ve Groovy Notes adlı programlar android ve ios işletim sistemi üzerinde kullanılabilecek yararlı programlardır. Hepsinde klasör ve dosya oluşturma seçeneği bulunur. Tabletin kalemiyle gerçek el yazısı kalitesinde not tutulabilir. Nebo adlı program diğerlerinden farklı olarak el yazısını eş

zamanlı olarak dijital yazı karakterlerine çevirebilir. Diğerlerinde klavye açma kapama özelliği bulunduğu için istenirse klavye üzerinden de yazım yapılabilir.

Teknolojinin sunduğu imkanlardan biri de parlama yapmayan ekran (anti-glare) özelliğinde üretilen ve e-ink teknolojisini kullanan inkpad cihazlardır. Sony ve Onyx firmalarının ürettiği 13 inç boyutlarındaki inkpad hem elektronik belgelerin okunması hem de üzerlerine not alabilmeyi sağlayan araçlardır. Bunlar çok hafif ve incedir. Wacom kalemlerle gerçek yazma hissi veren inkpadler Cbr, Cbz, Pdf, Epub, Mobi, Fb2, Djvu, Tiff, Chm gibi çok farklı formatlarda elektronik kitapların okunmasını sağlar. Belirtilen formatlar android ve ios işletim sistemleri üzerinde çalışan MoonReader, FBReader, Librera Pro, PocetBook, ezPDF Reader, Xodo ve CDisplay gibi programlarla da görüntülenebilir.

E-ink teknolojisini kullanan cihazlar veya tabletler üzerinden tarihçinin fişleme yapmasını ve kitaplarla ilgili notlar almasını sağlayacak çok fazla sayıda program mevcuttur. ezPdf Reader ve Xodo adlı programlar pdf dosyalarını okumak ve üzerlerine notlar almak açısından en elverişli programlardan ikisidir. ezPDF Reader'ın önemli bir özelliği pdf uzantılı elektronik kitapları seslendirebilir ve istenirse üzerine ses kaydı yapılabilir olmasıdır.

Araştırma süresince tarihçinin kafasında çağrışım yapan fikirler, anlık bağlantılar oluşacaktır. Bunları unutmamak için en hızlı şekilde kayda geçmek önemlidir. Bu ihtiyaca "yapışkan not" programları cevap verir. Microsoft işletim sistemi için Microsoft Store'dan Sticky Notes, android ve ios işletim sistemleri için ise ColorNote ve Color Sticky Notes öne çıkan kullanımı kolay programlardır.

GÖRÜNTÜ VE TARAYICI (SCANNER) PROGRAMLARI

Daha önceleri taşrada bilim yapmak zordu. Çünkü tarihçi büyük şehirlerdeki arşiv ve kütüphanelere bağlı çalışmak zorundaydı. On beş, yirmi yıl öncesinin teknolojisiyle sadece fotokopi çekimi yapılabiliyordu. Büyük şehirlerdeki kütüphanelere bağlı çalışmanın zorluklarını taşrada yaşayan bir tarihçi olarak uzun yıllar yaşadım. Her hafta onlarca kitabın fotokopisini alıp valiz içerisinde yaşadığım şehre getirmek hem maddi hem de fizikî anlamda yıpratıcıydı. 2000 yılında Intel firması Intel Pocket PC Camera adıyla 640x480 çözünürlükte dijital bir kamerayı piyasaya sürdü. İşe yararsa bütün o fotokopi çektirme ve taşıma zahmetinden kurtulabilirdim. Ürün piyasaya ilk kez sürüldüğü için hem çekim örneklerini görmek hem de almadan önce denemek mümkün değildi. Çalışma sürecini kolaylaştıracağı düşüncesiyle riske girerek kamerayı satın aldım. Düşük özelliklerine rağmen ürün çok pahalıydı. Tabii büyük hayal kırıklığı yaşadım. Çözünürlük çok düşüktü. Yakınlaştırma ve el titremesini engelleyen anti-şok sistemi bulunmuyordu. Bu özelliklere sahip yeni bir makinanın çıkması için birkaç yıl daha geçmesi gerekiyordu. Sonraki yıllarda belirttiğim özelliklere sahip Kodak ve Sony'nin geliştirdiği dijital makineleri kullanarak çok sayıda eseri elektronik ortama aktardım. Adobe firmasının ürettiği çeşitli programlarla biraz zahmetli olsa da görüntüleri pdf formatına çevirmek mümkün olabiliyordu. Şimdi Foxit Phantom PDF Editor veya Xodo Pdf Editor gibi farklı programlarla bu işlem çok daha kolay bir şekilde yapılabiliyor. Hatta pdf formatına çevirmeye dahi gerek kalmıyor. Fotoğraf makinesi veya cep telefonuyla elde edilen görüntüler cbz ve cbr for-

matında kaydedilebiliyor. Bu dosyalar işletim sistemlerine uyumlu CDisplay veya CBR Reader gibi özel programlarla hem tabletlerde hem de bilgisayarlarda okunabiliyor.

Tarihçinin karşısına çıkan önemli dijital görüntü formatlarından biri *djvu* oldu. Program aslında görüntü işleme açısından bir devrim ortaya çıkardı. Djvu açık kaynak kodlu olarak özel bir proje için üretildi. Elde edilen çok yüksek çözünürlüklü görüntülerin djvu programıyla yüzde seksen oranında sıkıştırılması mümkündür. Tokyo Üniversitesi Hakkı Tarık Us Koleksiyonu'ndan temin edilen gazete ve dergiler djvu formatındadır. Bu format Djvu Reader veya Librera Pro programlarının yardımıyla okunur.

Bunların ötesinde gelişen teknoloji tarihçiye artık daha fazla imkân sunuyor ve son birkaç yıl içinde cep telefonları tarayıcıların (scanner) yerini almaya başladı bile. Renkli, siyah-beyaz ve fotokopi görünümü gibi farklı formatlarda tarama yapılabiliyor. CamScanner ve Quick PDF Scanner toplu ve tek çekim yapmak için ideal özelliklere sahip programlar. CamScanner toplu çekimler, Quick PDF Scanner ise tekli belge çekimleri için idealdir. Her iki program çekilen görüntülerin döndürme, kesme, aydınlatma gibi farklı özelliklerde düzenlenmesine imkân sağlar. Çekimler doğrudan pdf formatında kaydedilebilir. Tarihçinin cebinde taşıdığı ve ancak avuç içi kadar bir yer kaplayan telefonu yüzlerce eserin kişisel kullanım için dijital formata çevrilmesini sağlayan araçtır. Bu nedenle tarihçinin olmazsa olmaz araç-gereçlerinden biri kamera çözünürlüğü yüksek bir telefona yüklenmiş tarayıcı programıdır.

REFERANS PROGRAMLARI

Çalışma kolaylığı sağlayan araçlardan biri de referans programlarıdır. Kitap yazımında kullanılması zordur. Küçük çaplı çalışmalarda ve özellikle makale yazımlarında kolaylık sağlayan özellikleri bulunur. Zotero, Mendeley, EndNote, BibTex ve RefWorks dünyada kabul gören uygulamalardır. Bu programlar üzerinde çalışılacak makalelerin yüklenmesine, tasnif edilmesine, üzerlerinde not alınmasına ve Word ile uyumlu olarak referans verilmesine zemin hazırlar. Ayrıca uygulama içinden akademik yayın taraması yapılabilir. Çevrimiçi web sayfalarının uygulamalara eklenerek daha sonra referanslarda kullanılması sağlanabilir. Oluşturulan hesaplar farklı bilgisayarlar üzerinden senkronize çalışabilir. Web Browserlar ve Word için eklentileri mevcuttur. Eklentiler kurulduktan sonra uygulamaya tanıtılmış referans bilgileri Word'e otomatik olarak tanıtılır.

Uluslararası dijital arşivlerin ve kitap sitelerinin alt taraflarında isimleri belirtilmiş olan bu uygulamalar için kısa yollar bulunur. Bu şekilde kitap künyesi uygulamaya otomatik olarak aktarılabilir. Makale çalışmalarında tarihçinin yükünü azaltacak yararlı programlar kategorisinde yer alırlar.

VERİ ANALİZ PROGRAMLARI

Nicel çalışma yapan tarihçilerin elde ettikleri bilgileri istatistiki veriler haline dönüştürmelerini ve analiz yapmalarını sağlayacak bazı programlar geliştirildi. Bu tarz programlar iktisat tarihi araştırmalarında, temettuat, esar, şeriyye defterlerinde veya anket yapmayı gerektiren çalışmalarda ihtiyaç duyulan sayısal veri girişlerini ve analizleri kolaylaştırabilir.

Sosyal bilgi alanlarının genelinde tercih edilen SPSS (Statistical Package for the Social Sciences) paket programıdır. 1968 yılından beri istatiksel analizler için kullanılan programın bütün işletim sistemlerine uyumlu versiyonları bulunur. Son sürümü 2019 yılında piyasaya sürülen Statistic v26'dır. Programın kullanımı ile ilgili bilgilere çeşitli web sitelerinden ulaşmak mümkündür.[1]

SPSS programı dışında diğer istatistiksel analiz programları da yapılan işin niteliğine göre tercih edilebilir. Genel amaçlı, grafik oluşturma için kullanılan Systat; 1981 yılında NCSS, LLC firması tarafından piyasaya sürülen NCSS; 1993 yılında Auckland Üniversitesi'nin geliştirdiği R Project ve 1994 yılında Quantitative Micro Software firması tarafından üretilen Eviews programları bunlardan bazılarıdır.

DİJİTAL ARŞİVLER

Dünyanın birçok arşivine çevrimiçi ortamda ulaşarak belge temin etmek mümkün olabilir. Dijital külliyata sahip en kapsamlı arşivlerden biri Türkiye'deki Devlet Arşivleri Başkanlığı'dır. Devlet Arşivleri iki daire başkanlığı halinde alt birimlere ayrılır. Bunlar *Osmanlı Arşivi* ve *Cumhuriyet Arşivi*'dir. Araştırmacı sisteme kayıt olduktan sonra yaptığı tarama sonucunda elde ettiği belgeleri ücreti karşılığında dijital olarak temin edebilir.[2]

Türkiye'de bulunan önemli dijital arşivlerden biri de Dışişleri Bakanlığı Diplomatik Arşivi'dir. Arşiv sekiz ülke

1 SPSS programının kullanımı için pratik bilgiler verilen web sayfasına bkz. http://www.dergipdr.com/spss-programini-kullanabilmek-icin-gerekli-temel-bilgiler-4428h.htm (Erişim Tarihi: 30.03.2020)

2 https://www.devletarsivleri.gov.tr/ (Erişim Tarihi: 30.03.2020)

kapsamında yeniden tasnife tâbi tutulan 1919-1958 yılları arasındaki 50.149 adet diplomatik belgenin dijital görüntülerini Devlet Arşiv Başkanlığı Belge Tarama Sistemi üzerinden tarih araştırmacılarının hizmetine sunmuştur.[3]

Üzerinde güneş batmayan imparatorluk olarak tanımlanan İngiltere 1838 yılında imparatorluk arşivi olarak *Public Record Office*'i (PRO) kurdu. Daha sonra yönetimin farklı birimleri de kendi bağımsız arşivlerini oluşturdular. Farklı çalışma sistemleri olan bütün arşivler 2003 yılında *The National Archives* (TNT) çatısı altında bir araya getirildi. İngiltere'nin sahip olduğu arşiv koleksiyonu sömürgelerden dolayı çok farklı coğrafyalara aittir. PRO, WO ve CA kodlu bazı belgelere açık erişim sağlanmakla birlikte *The National Archives* araştırmacılara dijital ortamda satın alma yoluyla belge temin etme imkânı sunmaktadır.[4]

İngiltere'nin sömürgeci politikalarıyla bağlantılı belgeler ve hatta *The National Archives*'daki belgelerin nüshaları *Qatar Digital Library*'de bulunur. Adı her ne kadar kütüphane olarak tanımlansa da arşiv olarak işlev görmektedir. Katar Arşivi'ndeki her türlü belge kullanıcıya açık erişimlidir. İngiltere tarafından hazırlanmış raporlar, yazışmalar, haritalar ve görsel malzemelere ulaşmak mümkündür.[5]

Almanya Federal Arşivi *Das Bundesarchiv* üzerinden çevrimiçi tarama yapılabilir. Dijital koleksiyonlara ulaşılabilir.[6] Fransız Milli Arşivi *Archives Nationales*'tir. Arşiv web sayfası

3 http://diad.mfa.gov.tr/default.tr.mfa (Erişim Tarihi: 30.03.2020)
4 https://nationalarchives.gov.uk/ (Erişim Tarihi: 30.03.2020)
5 Katar Milli Kütüphanesi için; https://www.qdl.qa/en (Erişim Tarihi: 30.03.2020)
6 Alman Federal Arşivi için, https://www.bundesarchiv.de/EN/Navigation/Home/home.html (Erişim Tarihi: 30.03.2020)

üzerinde çevrimiçi katalog sorgulaması yapılmasına izin verir.[7] 1935 yılında kurulan ABD Milli Arşivi *The National Archives and Records Administration*'ın (NARA) belge koleksiyonu 1775 yılına uzanır. Arşiv çevrimiçi çalışmaya imkân sağlar.[8] Belirtilen arşivler dışında web sayfaları üzerinden çevrimiçi tarama yapılmasına olanak veren arşivler ve bu arşivlerin bağlantı adresleri şöyledir:

Bulgar Dijital Kütüphanesi: http://www.nationallibrary.bg/wp/?page_id=1417&lang=en

Çek Cumhuriyeti Milli Arşivi: https://www.nacr.cz/en/

Hollanda Milli Arşivi: https://www.nationaalarchief.nl/

İspanya Milli Arşivi: http://www.mecd.gob.es/redirigeme/

Kanada Milli Arşivi : http://www.bac-lac.gc.ca/eng/Pages/home.aspx

Kuzey Makedonya Cumhuriyeti Devlet Arşivi: http://www.arhiv.gov.mk/index.php?j=3

Macar Milli Arşivi: https://mnl.gov.hu/

Rusya Devlet Askerî Arşivi: http://ргвиа.рф/

Rusya Federasyonu Devlet Arşivi: http://statearchive.ru/

Vatikan Arşivi: http://www.archivioapostolicovaticano.va/content/aav/en.html

Venedik Devlet Arşivi: http://www.archiviodistatovenezia.it/web/index.php?id=280

Her devletin kurumsal olarak kayda aldığı arşivi vardır. Tarihçi çalışma alanlarına göre bu arşivleri takip etmek zo-

7 http://www.archives-nationales.culture.gouv.fr/en/web/guest/home (Erişim Tarihi: 30.03.2020)

8 ABD Milli Arşivi, https://www.archives.gov/ (Erişim Tarihi: 30.03.2020)

rundadır. Osmanlı İmparatorluğu'nun tarihsel süreçte çok geniş bir coğrafyaya yayılması çok farklı uluslarla temasın ortaya çıkmasını sağladı. Tarihçi dönemsel çalışmalar için Türklerin temasta bulunduğu diğer uluslarla ilgili belgeleri Osmanlı Arşivi'nden temin edebilir. Ancak bu tarz çalışmalar artık uluslararası bir kimlik kazanacağından tarihçi filoloji konusundaki yeterliliğini sağlayarak diğer ülkelerin arşivlerine girmeli, Türk tarihi ile ilgili belgeleri araştırmasının bir parçası yapmalıdır.

DİJİTAL KÜTÜPHANELER

Dünya üzerinde binlerce kütüphane bulunur. Bazı kütüphaneler dijital kütüphane kapsamında değerlendirilir. Bu kütüphaneler tarihçinin çevrimiçi olarak erişebileceği ve elektronik formatlarda eser indirebileceği platformlardır.

Dijital kütüphane denildiğine öne çıkan birkaç tane kütüphane vardır. Bunlar kâr amacı gütmeyen projeler kapsamında oluşturulmuş ve milyonlarca kitap, doküman barındıran *Internet Archive* (archive.org) ve *Gutenberg Project* (gutenberg.org)'dir. *Internet Archive*'de güncel kitapları bulmak mümkündür. Telif hakkı olan kitaplar 14 gün süreyle ödünç alınabilir. Eserler değişik elektronik formatlarda sunulur. *Archive*'de multimedia malzemeler de yer alır. En geniş koleksiyona sahip dijital kütüphanelerden biridir. Gutenberg ise daha çok klasik eserleri epub, fb2 ve mobi formatlarında ortama aktarır. Koleksiyonda 60.000'in üzerinde e-kitap bulunur.

Tarihçilerin başvuru adreslerinden biri HathiTrust Digital Library'dir.[9] 2008 yılında kurulan kütüphane 17 milyon

9 https://www.hathitrust.org/ (Erişim Tarihi: 31.03.2020)

dijital malzemeye erişim sağlar. Telif hakkı olmayan eserler yoğunluktadır. Koleksiyonda Osmanlıca ve Arapça eserler de bulunur. Geniş veritabanıyla her döneme ait kaynağın temin edilmesi mümkündür.

Bu üç dijital platform kâr amacı gözetmeyen vakıflar tarafından kontrol edilirler. Dünya üzerinde devlet kontrolü olan veya özel girişimle oluşturulmuş birçok dijital kütüphane bulunur. Bunlardan bazılarının bağlantı adresleri şöyledir[10]:

Afganistan Digital Library: http://afghanistandl.nyu.edu/index.html

Atatürk Kitaplığı (İBB): http://ataturkkitapligi.ibb.gov.tr/ataturkkitapligi/index.php

AvaxHome: https://avxhm.se/ebooks

BookFI: http://en.bookfi.net/

Booklid: http://en.booklid.org/

British History Online: https://www.british-history.ac.uk/

Center for Research Libraries: https://www.crl.edu/

Crossref: https://search.crossref.org/

DigiLibraries: https://digilibraries.com/

Directory of Open Access Journals (DOAJ): https://www.doaj.org/

DocPlayer: https://docplayer.biz.tr/

Ebsco eBooks: https://www.ebsco.com/

EpubBooks: https://www.epubbooks.com/

FeedBooks: http://www.feedbooks.com/

Free Book Spot: http://www.freebookspot.es/default.aspx

10 31.03.2020 tarihi itibariyle aktif olan linkler listelenmiştir.

FullBooks: http://www.fullbooks.com/idx1.html

Google Play Books: https://play.google.com/books

Istmat (Rusya): http://istmat.info/

Issuu: https://issuu.com/

İran Ketabfarisi Digital Library: http://ketabfarsi.org/

İran Ketabnak Digital Library: https://ketabnak.com/

İran Noorlib Digital Library: https://www.noorlib.ir/view/fa/default

İSAM (İslam Araştırmaları Merkezi): http://www.isam.org.tr/

İSAM Farabi Digital Archive: https://e-library.ircica.org/

Library of Congress Digital Collections: https://www.loc.gov/collections/

Library Genesis: http://gen.lib.rus.ec/

Loyal Books: http://www.loyalbooks.com/

Manuscript Online: https://www.manuscriptsçevrimiçi.org/

ManyBooks: https://manybooks.net/

Open Access (Oapen) Digital Libarary: http://www.oapen.org/home

Open Library: https://openlibrary.org/

Open Science Directory: http://www.opensciencedirectory.net/

Runivers (Rusya): http://istmat.info/

SALT Araştırma Dijital Arşivi: https://archives.saltresearch.org

Sci-Hub: https://sci-hub.tw/

Tuxdoc: https://tuxdoc.com/

Wiley Online Library: https://onlinelibrary.wiley.com/

World Library: http://worldlibrary.net/default.aspx

WOW! eBook: http://www.wowebook.org/

ZLibrary Articles: https://booksc.xyz/

ZLibrary: https://b-ok.org/

Bağlantı adresleri verilen bu kütüphanelerin dışında Türk ve yabancı birçok üniversitenin dijital kütüphanesi bulunmaktadır. Geniş veritabanına sahip açık erişim sunan dijital kütüphanelerden bazılarının bağlantıları şu şekildedir:

Ankara Üniversitesi Dijital Kütüphanesi: https://dspace.ankara.edu.tr/xmlui/

Atatürk Üniversitesi Seyfettin Özege Kütüphanesi: http://bilgimerkezi.atauni.edu.tr/

Koç Üniversitesi Kütüphanesi: https://librarydigitalcollections.ku.edu.tr/

Cornell University Digital Library: https://arxiv.org/

Yakındoğu Üniversitesi: http://docs.neu.edu.tr/library/nadir_eserler_el_yazmalari/

Akademik kitap paylaşımları Twitter veya Facebook'ta açılan gruplar üzerinden yapılır. Twitter'da açılan #icanhazpdf hashtagi ile uluslararası akademik paylaşım platformu oluşturuldu. Benzer şekilde Türkiye'deki araştırmacılar tarafından Facebook'taki "Türk Tarihçiler Birliği" ve Google Grup içinde yer alan "Türkiye Tarihçileri" (turk-tarihciler@googlegroups.com) grupları üzerinden bilgi ve belge paylaşımları yapılmaktadır.

Elektronik formatta kitap kullanımı yaygınlaştıkça çeşitli kurumlar kütüphanelerini çevrimiçi ulaşıma açık hale getirerek yayınlarını bu platformlarda okuyucuyla paylaşmaktadırlar. Bu tarz bir paylaşımı yapan kurumlardan biri Milli Savunma Bakanlığına bağlı Askerî Tarih Arşivi'dir. ATASE daha önce yaptığı seri yayınlarını dijital ortamda kullanıma açmıştır. Türk İstiklal Harbi, Çanakkale Harbi veya Birinci Dünya Harbi serileri ATASE'nin çevrimiçi ulaşım imkânı veren dijital kütüphanesinde yer alır.[11]

Elektronik kitabın yaygınlaşmaya başlaması bazı girişimcileri ücretli dijital kütüphaneler kurmaya yönlendirdi. Geniş e-kitap koleksiyonuna sahip olan *scribd.com*, Proquest'in *Ebook Central*, *World eBooks Library* ile 22.000 kitaplık Türkçe koleksiyona sahip *hiperkitap.com* siteleri ücretli erişim sağlar. *Ebook Central* (Ebrary) ve *World eBook Library* koleksiyonuna Milli Kütüphane'nin elektronik hizmetler bölümünden, *Ebsco eBooks* dijital koleksiyonuna Halk Kütüphaneleri tarama sistemi Koha veya Üniversitelerin veri tabanlarından ulaşmak mümkündür.

Fransa Ulusal Kütüphanesi'nin (Bibliothèque Nationale de France) *Gallica* adlı dijital kütüphanesine özel yer ayırmak gerekir. 1997 yılında erişime açılan bu çevrimiçi kütüphane, dijitalleşme konusunda dünyanın ilkleri arasında yer alır. Gallica üzerinden kitaplar, el yazmaları, resimler, fotoğraflar, haritalar ve ses kayıtları gibi farklı malzemelere ulaşım sağlanabilir.[12]

---

11 https://www.msb.gov.tr/ArsivAskeriTarih/icerik/arsiv-ve-askeri-tarih-daire-baskanligi# (31.03.2020)

12 Gallica için, https://gallica.bnf.fr/accueil/en/content/accueil-en?mode=desktop (Erişim Tarihi: 03.04.2020)

VERİ TABANLARI

Veri tabanları farklı tematik koleksiyonlara erişim sağlar. Veritabanları abonelik sistemiyle çalışır. Bu nedenle ücretsiz erişim mümkün değildir. Milli Kütüphane, Türk Tarih Kurumu ve üniversitelerin kütüphane koleksiyonları içinde çevrimiçi veritabanları bulunur. Milli Kütüphane'ye üyelik çevrimiçi sistem üzerinden yapılabildiği için kütüphane hizmetlerine uzaktan erişim de mümkündür. Veritabanları tarihçiye büyük imkânlar sunar. En önemlilerinden biri makale veritabanı olan JSTOR'dur.[13] Bünyesinde 12 milyon akademik makale barındırır. Türk tarihi de dâhil olmak üzere dünya tarihinin herhangi bir dönemi veya olayı ile ilgili onlarca farklı makale bu veritabanından temin edilebilir.

Tarihçinin kullanımına sunulan veritabanlarından bazıları tek bir firmanın kontrolündedir. Proquest Ebook Central, Proquest Dissertations & Theses Global ve Proquest Priodicals Archive Online, Proquest firmasının oluşturduğu üç farklı veritabanıdır. Ebook Central elektronik kitaplara, Proquest Dissertations & Theses Global ise dünyada yapılan tezlere tam erişim sağlar. Periodicals Archive Online yayınlanmış bilimsel ve ticari dergileri bünyesinde barındırır. Dergilerin yayın dili İngilizcedir. Bu veritabanlarına Milli Kütüphane elektronik hizmetler kısmından ulaşılabilir.

Yararlı bir tez veritabanı İngiltere tarafından oluşturulmuştur. EThOS e-theses veritabanı İngiltere'de yapılan bütün tez çalışmalarını erişime açmıştır.[14] Bu platform Türkiye'deki akademik çalışmaların takip edildiği YÖK Ulusal

13 https://www.jstor.org/ (Erişim Tarihi: 03.04.2020)
14 https://ethos.bl.uk/Home.do (Erişim Tarihi: 03.04.2020)

Tez Merkezi'nin benzeridir.[15] Aynı şekilde Rusça lisansüstü tezlere de disserCat veritabanı üzerinden ulaşılabilir. Bu veritabanı ücretlidir.[16] Open Access Theses and Dissertations veritanı farklı ülkelerde yapılan tezleri tek bir çatı altında toplamayı amaçlayan ve ücretsiz erişim sağlayan bir projedir. Farklı dillerde yazılmış tezlere bu veritabanından ulaşılabilir.[17]

Gale Historical Newspapers koleksiyonu 19 ve 20. yüzyıla ait birçok gazetenin tam koleksiyonunu barındırır. *The Times*, *The Economist*, *Financial Times*, *International Herald Tribune* gibi gazeteler Gale veritabanında yer alır. Türkiye'deki üniversitelerden bazıları bu veritabanına üyedir. İngilizceyi kullanan tarihçinin araştırdığı olayların dünyadaki yansımalarını takip etmesi için önemli bir veritabanıdır.

Özel veritabanlarından biri de Türk-Rus ilişkilerine aittir. Brill firmasının oluşturduğu koleksiyon Milli Kütüphane elektronik hizmetler bölümünde yer alır. 1600-1900 yılları arasında yazılmış orijinal metinleri Brill Russian-Ottoman Relations Online üzerinden temin etmek mümkündür.[18]

Türkiye'de veritabanı uygulamasını başlatan idealonline çeşitli süreli yayınları araştırmacının hizmetine sunmaktadır. Yeni bir girişim olması nedeniyle veritabanı imkânları şimdilik sınırlıdır.[19]

Programlar, veritabanları, dijital arşivler ve dijital kütüphaneler tarihçinin bilimsel araştırmasını kolaylaştıran araç

15 https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/ (Erişim Tarihi: 03.04.2020)
16 https://www.dissercat.com/ (Erişim Tarihi: 03.04.2020)
17 https://oatd.org/ (Erişim Tarihi: 03.04.2020)
18 https://www.mkutup.gov.tr/tr/Sayfalar/E-Veri-Tabanlari/Brill-Russian-Ottoman-Relations-Online.aspx (Erişim Tarihi: 03.04.2020)
19 http://www.idealonline.com.tr/IdealOnline/# (Erişim Tarihi: 03.04.2020)

ve gereçlerdir. Bilimsel yolculuğun ilk basamağındaki tarihçi çoğunlukla verilen ödev veya araştırma konularındaki yetersizliği "Araştırdım ama bulamadım." diye açıklar. Aslında bu "Neyi, nerede araştıracağımı bilmiyorum." söyleminin farklı ifadesidir. Bibliyografya bilgisine sahip olması, kimin neyi, nasıl çalıştığını ve kaynaklara nasıl ulaşacağını bilmesi tarihçinin bilim evine girmesi için kullanacağı anahtar olacaktır.

Bibliyografya fişlemesini yapan, malzemesini toplayan, geçici bir plan yaptıktan sonra bilgi fişlemelerini hazırlayan tarihçi araştırma bulgularını şekillendireceği metin tasarımına geçer. Bu tarihsel bilgi üretiminin *ars historica*'sıdır. Yani sanattır.

TARİHÇİ VE TASARIM-İNŞA

Tarihçilik iki temel bilgiye dayanır. Birincisi bilgiyi elde etmeyi, ikincisi ise elde edilen bilginin kaleme alınma yöntemini bilmedir. Tarihçi araştırmanın birinci kısmında arşiv belgeleri, tutanaklar, cerideler, süreli yayınlar, telif eserler ve makaleleri tek tek inceleyerek malzemeden bilgi çıkarır. Bunları klasik yöntemle veya dijital araçları kullanarak kayıt altına alır, fişleme yapar. Her fişi ait olduğu konu alt başlıklarıyla eşleştirir. Alt başlıkları daha önce hazırladığı taslak plana göre bir araya getirerek bölümler halinde klasörlere aktarır. Yazmaya geçmeden önce tarihçinin önünde ihtiyaç duyduğu bütün bilgilerin ve kişisel değerlendirmelerinin yer aldığı *araştırma sandığı* yer alır. Yapması gereken bu *sandığı* açarak hazırladığı bilgilerin ortaya çıkmasını sağlamaktır.

Tasarım tarihçinin bilgiyi şekillendirme yöntemidir. Onun bilgi birikimi, ilgi duyduğu farklı alanlar, bilime ve dünyaya bakış açısı, kısacası tarihçinin varoluşsal özellikleri tasarımın nasıl yapılacağına yön verir. Tasarımın başlığı araştırma konusunun bölümleri ve alt başlıkları, metnin tutarlılığı ve metnin gerçekliğini sağlayacak referanslarıyla bütünlük içinde olmalıdır. Tarihçi bu bütünlüğü önce konu başlığını tespit

etmekle sağlar. Bu nedenle tarihsel araştırmada tasarıma çatıdan başlanır.

TASARIMA ÇATIDAN BAŞLAMAK: BAŞLIK

Tarihsel araştırma bina inşasına benzer fakat tasarımın inşası çatıdan başlar. Çünkü çatı yani konu başlığı tarihçinin sınırlarını belirler. Sınırları çizilmemiş bir konuda tarihçi neyi çalışacağını ve binayı nasıl şekillendireceğini bilemez. O zaman yapılması gereken konun sınırlandırılması ve somutlaştırılmasıdır. Konunun başlığını seçmek bilimsel araştırmanın da niteliğini ortaya koyar. Bu açıdan başlığın bazı özellikleri bulunmalıdır.

İlk olarak konu başlığı kapsayıcı olmalıdır. Araştırmanın bütün bölüm ve alt başlıklarını kapsamalıdır. Lisansüstü çalışmalardaki en önemli sorunlardan biri konu başlığı ile araştırma metninin uyumunu sağlayamamaktır. Bunu örneklemek için YÖK Ulusal Tez Veritabanı üzerinde rastgele bir tarama yapalım. Karşımıza çıkan *Kalkınma ve Milliyetçilik (1929-1938 Türkiye Örneği)* başlıklı tezi inceleyelim. Böyle bir çalışmada araştırmacı nasıl bir bilgi ortaya koymak amacında olabilir? Kalkınma ile milliyetçilik arasında bağ mı kurmak ister? Kalkınmanın mı milliyetçilik üzerindeki etkisini, yoksa milliyetçiliğin mi kalkınma üzerindeki etkisini sorgulayacaktır? Tabii buradaki bağlantının olumlu mu yoksa olumsuz mu olacağına dair araştırmacının bakış açısını da ortaya koyması beklenir. 86 sayfalık tezin bölümleri şu şekildedir: Birinci Bölüm, Milliyetçilik; İkinci Bölüm, Türk Milliyetçiliğinin İlk Dönemi; Üçüncü Bölüm, Milli Mücadele ve Kuruluş Yılları; Dördüncü Bölüm, Bunalım Yılları ve Milliyetçilik.

Başlığı *Kalkınma ve Milliyetçilik* olan çalışmanın iki kavramı ilişkilendirmesi beklenir. Ancak tasarımın bölümlerine bakıldığında kalkınma ile ilgili hiçbir bölüm başlığına yer verilmediği diğer bölümlerin de araştırma başlığı ile uyumlu olmadığı görülür. Başlıktaki sınırlandırma 1929-1938 yılları arasına atıf yapmaktadır. Yani çalışmanın bölüm ve alt başlıklarının belirtilen yıllar arasındaki olaylara ait olacağı düşünülmektedir. İkinci ve üçüncü bölüm doğrudan başlıkla ilişiği olmayan konulardır. Dördüncü bölümde ise 1929 iktisadi buhranı, Türk tarih tezi veya devletçilik anlayışı gibi konular ele alınmıştır. Tez tasarımının bölüm başlıklarının hiçbir şekilde araştırma konusu olarak tespit edilen *Kalkınma ve Milliyetçilik* ile ilgili olmadığı sadece çalışmanın içindekiler sayfasına bakılarak dahi tespit edilebilir. Örneklenen "başlık ve içerik uyumsuzluğu" lisansüstü çalışmaların genel sorunudur. Karşılaşılan bu durum aynı zamanda araştırmacının lisans eğitiminde veya lisansüstü eğitimde yöntem konusunda yeterli eğitim almadığını ve akademik yol göstericiliğin de pek yeterli düzeyde yapılmadığını gösterir.

Kalkınma ve Milliyetçilik isimlendirmesi araştırma konusunun anlaşılır olması gerekliliğini de gösterir. Çünkü hem kalkınma hem de milliyetçilik soyut kavramlardır. Kalkınma tanımı döneme ve bakış açısına göre değişir. Yani neye göre, kime göre? Milliyetçilik de öyle. İkisinin bir araya getirilerek tez inşa edilmesi ilk baştan itibaren araştırmacının belirsizlikte kalacağını gösterir. Bu durum biraz da Umberto Eco'nun bahsettiği *Çağdaş Düşüncede Sembol* örneklemesine benzer. Soyut kavramlara bağlı kalarak çalışmayı düşünmek başlı başına bir sorundur ve Eco'nun yaşadığı olay birçok akademisyenin zaman zaman karşılaştığı bir süreçtir. Ancak

konu somutlaştırması akademik danışmanlıkla aşılabilecek bir sorundur. Akademik danışmanların varlık sebebi de zaten budur.

Başlık yanıltıcı olmamalıdır. Başlıkta yer alan ibareler metin içerisindeki bilgilerle örtüşmelidir. Popüler tarih yazarlarından İsmet Bozdağ'ın *Mustafa Suphi'yi Kim Öldürttü: Atatürk mü Lenin mi?* başlıklı eseri dikkat çekicidir.[1] Eserin başlığı Mustafa Suphi'nin öldürtüldüğünü, bu öldürtme olayının Atatürk tarafından veya Lenin tarafından yaptırıldığını vurgular. Okuyucu eserde iki ihtimalden birinin açıklanmasını bekler. Ancak yazar konuyla ilgisiz birçok farklı bilgi verdikten sonra sonuçta Mustafa Suphi'nin nasıl ölmüş olduğunun bilinmediğinde karar kılar. Başlık ile içindeki bilgi arasında hiçbir örtüşme yoktur. Bu durum başlığın okuyucunun dikkatini çekmek amacıyla bilinçli olarak seçildiğini gösterir. Popüler tarihin sık sık kullandığı bu tarz uygulamalar bilimsel tarihçilik için söz konusu olamaz. Tarihçi yazdıklarıyla araştırma başlığı arasında bağ kurmak zorundadır.

Araştırmacı, tarihsel olaylara profesyonel olarak yaklaşan kişidir. Tarihsel olay veya kişilikler onun için inceleme konusudur. Tarihsel verilere nefret veya hayranlık duygularıyla yaklaşamaz. Kişisel duygularını çalışmasına yansıtamaz. Bu nedenle tarih araştırmasının başlığı tarihçinin duygularını yansıtan şekilde verilemez. Kin ve nefret duygularını yansıtan başlık tarihsel bir araştırma ürününde yer alamaz. Yine popüler bir tarih yazarının eseri bu açıdan dikkat çekicidir. Enver, Talat ve Cemal Paşaların anlatıldığı Üç *Beyinsiz Kafa*

1 İsmet Bozdağ, *Mustafa Suphi'yi Kim Öldürttü: Atatürk mü Lenin mi?*, Emre Yayınları, İstanbul 1992.

adlı eser yazarın ele aldığı olaya bakış açısını yansıtır.[2] Böyle bir başlık altında verilecek bilgilerin tarihçilik ürünü olmayacağı açıktır. Tarihçilik mesleğini yapanların duygularıyla hareket etmesi ve yaptıkları çalışmalara nefretlerini yansıtan başlıklar vermesi düşünülemez. İki önemli tarihsel figürün biyografisi tarafımdan kaleme alındı. Gladstone ve Gertrude Bell. İkisi de Türk düşmanlığı ile bilinen isimlerdi. Türk tarihçisi olarak bu isimlere düşmanlık ve kin duygusuyla yaklaşmadım, tarihsel figür olarak yaptıklarını ortaya koymaya çalıştım. Tarihçinin her zaman hafızasında çakılı olan ilke, tarihçilik mesleğinin kin ve nefret duygularını işlemek için değil anlamak ve anlamlandırmak için yapıldığı olmalıdır.

Tarihçi veya araştırmacının dikkatli olmasını gerektiren başka bir konu da başlıkta yer alacak kelimeler ve vurgulardır. Taha Akyol'un *Osmanlı'da ve İran'da Mezhep ve Devlet* adlı yapıtı bir tarih çalışmasıdır. Akyol, eser başlığı için *Devlet ve Mezhep* tercihinde bulunmamıştır. Çünkü *Mezhep ve Devlet* ile *Devlet ve Mezhep* sıralaması farklı vurguları ortaya çıkarır. Başlıktan yazarın iki farklı toplumda mezheplerin devlet yapısını nasıl şekillendirdiğini anlatmak istediği anlaşılır. Eğer başlık *Devlet ve Mezhep* şeklinde verilseydi, o zaman yazarın devletin mezhep üzerindeki etkisine vurgu yaptığı sonucu ortaya çıkardı. Başka bir örnek olarak *Türk Siyasal Kültüründe Millet Algısı ve Milliyetçilik* başlıklı lisansüstü çalışmayı değerlendirelim. Başlıktaki kavramlar; Türk Siyasal Kültürü, Millet Algısı ve Milliyetçilik'tir. Yazar, "Türk Siyasal Kültürü" kavramını tercih etmiştir. Bunun yerine "Türk Siyasal Yaşamında" veya "Türk Siyasetinde" gibi farklı ifadeleri

2 Mustafa Müftüoğlu, *Üç Beyinsiz Kafa*, Risale Yayınları, İstanbul 1994.

de kullanabilirdi. Ama yazarın yönelimi "kültürden" yana olmuş, yazar Türk siyasal yaşamını kültürün parçası olarak kabul ederek yola çıkmıştır. Bu durumda yazarın başlıktaki vurgusu kültür içindeki millet algısı ve milliyetçiliğin bu algı ile ilişkisi olmalıdır. Ancak "Türk Siyasal Kültüründe" tabiri tarih boyunca var olmuş bütün Türk siyasal teşkilatlarındaki algıların ele alınacağını ifade eder. Böyle bir tercihi yapan araştırmacının bütün Türk devletleriyle ilgili derinlemesine bir araştırma yapması imkânsızdır. Bu nedenle konunun "Cumhuriyet Dönemi" veya "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e" gibi ifadelerle sınırlandırılması çalışmanın somutlaşmasını sağlayabilirdi.

Yazar seçtiği kelimeler ve yaptığı vurgular ile metin tasarımının da nasıl olacağını konu başlığıyla belirler. Rastgele, üzerinde düşünülmeden ve ne ifade edeceği bilinmeden araştırma isimlendirilemez. Verilen isim eserin kimliği ve karakterini oluşturduğu kadar araştırmacının da neyi ne kadar bildiğini gösterir.

TASARIMIN İSKELETİNİ KURMAK: BÖLÜM VE ALT BAŞLIKLAR

Araştırma konusunun kimliğini oluşturacak ana başlık kadar o başlığın altında yer alacak bölümler ve alt başlıklar da tarihsel bilgi üretimindeki bilimsel yönteme işaret eder. Bölüm organizasyonun şekillenmesi bilimsel araştırmanın bilgi fişleme adımından itibaren başlar. Tarihçi geçici veya taslak plan ortaya çıkarır. Fişlemeler geçici plan üzerinden yapılır. Bütün bilgi fişlemesi tamamlandıktan sonra taslak plan değişebilir. Elde edilen verilere göre daha önce belirlenen kimi bölüm ve alt başlıklar değişime uğrar, kimileri de plana

yeni başlık olarak eklenir. Aslında çalışma bitinceye kadar planda değişiklikler olması muhtemeldir. Elde edilen veriler kaleme alınırken ortaya çıkan yeni ihtiyaçlar, vurgular, yönlendirmeler tarihçiyi değişiklik yapmaya zorlar. Bu olağandır.

Tarihçi, elindeki konuyu mümkün olabildiği kadar eşit parçalara böler. Eşit parçadan kasıt şudur: Eğer dört bölümlü bir çalışmada ilk bölüm 80 sayfa, ikinci bölüm 150 sayfa, üçüncü bölüm 30 sayfa ve dördüncü bölüm 10 sayfadan oluşuyorsa bu planlamada bir dengesizlik olduğu görülür. İkinci bölüm konunun aşırı derecede şişirildiğine, üçüncü ve dördüncü bölümlerde ise araştırma verilerinin yetersizliğine işaret eder. İkinci bölüm kendi içerisinde iki bölüme ayrılır; üçüncü ve dördüncü bölüm bir araya gelirse yine dört bölümlük ama dengeli bir çalışma ortaya çıkar. Bu durumda tarihçi elde ettiği verileri dengeli bir şekilde dağıtarak eserini meydana getirmiş olur.

Bölümlerin organizasyonunda ortaya çıkan önemli konu, bütün bölüm başlıklarının yani büyük parçaların birbirini takip etmesi, bir araya geldiklerinde ana konuyu oluşturmalarının sağlanmasıdır. Bir bütün olarak düşünülen ana konu parçalara ayrılıyorsa, ortaya çıkan parçalar kendi arasında uyumlu olmalıdır. Bölümler tarihçinin tasarımının yansıması olarak belirli bir kurgu üzerinden şekillenir. Kurgu tarihçinin anlatmak istediği konuyu en etkili şekilde okuyucuya aktarmak için kullandığı yoldur. Bu nedenle her bölüm bir sonraki bölüm ile kurgusal anlamda bağlantılıdır. Bölümler arasındaki mantıksal ve kurgusal kopukluk, araştırmanın veri toplama sürecinin yetersizliğine ve tasarım üzerinde yeterince düşünülmediğine işaret eder. Bu nedenle tasarımın kurgusal boyutu, bölümlerle kendisini gösterir.

Alt başlıklar da aynı mantıkla büyük parça olan bir bölümün daha küçük parçalara bölünmesi anlamına gelir. Her alt başlık diğeriyle uyumlu ve hepsi bir araya geldiğinde de kurgusal ve anlamsal bütünlük oluşturacak şekilde belirlenmelidir. Her üniversitenin ilgili birimleri lisansüstü çalışmalarda bölüm ve alt başlıkların nasıl konumlanacağını açıklayan tez hazırlama rehberi yayınlar. Sayısal sistem artık genel kabul haline gelmiştir. Birinci bölüm 1, ikinci bölüm 2, üçüncü bölüm 3 rakamlarıyla tanımlanır. Örneğin 1.1. sıralaması birinci bölümün birinci başlığını, 2.2. sıralaması ikinci bölümün ikinci başlığını gösterir. Eklenen her rakam alt ve ara başlıklara ait olur.

Önsöz (prolog/prologue) çalışmaya ait bir parça değildir. Yazar duygularını ve çalışma süreciyle ilgili düşüncelerini burada belirtir. Ele aldığı konuyu niçin tercih ettiğini, hangi zorluklarla karşılaştığını, kimlerden yardım gördüğünü anlatır. Kısaca önsözde ne anlatılacağı tamamen yazarın kişisel tercihine bağlıdır. Önsözden farklı olarak sonsöz (epilog) veya sonuç çalışmanın bir parçasıdır. Sonsöz/sonuç yazarın çalışmada elde ettiği bulguları değerlendirdiği yerdir. Bu açıdan araştırmanın en önemli başlıklarından biridir.

Giriş de genellikle bölümlerin dışında tutulur. Çünkü giriş esas konuya zemin hazırlamak için okuyucuya verilen genel veya ön bilgiyi ihtiva eder. Örneğin Kırım Harbi'ni araştırma konusu olarak tespit eden bir tarihçinin ana konuya girmeden önce Türk-Rus ilişkileriyle ilgili genel bir bilgi paylaşımını girişte yapması beklenir. Tarihçinin araştırma konusu Kırım Harbi olduğuna göre bölümler de konuya uygun olarak ana bölümlere ve alt başlıklara ayrılır. Araştırmacı konu dışında kalan bilgileri araştırmanın ana bölümü haline getiremez.

Yayınlanmış çalışmalar üzerinden bilimsel araştırmaların nasıl tasarım haline getirildiği gözlemlenebilir. Örneğin Rabert K. Massie'nin *Dretnot: İngiltere, Almanya ve Yaklaşan Savaşın Ayak Sesleri* adlı eserinin tasarımı incelenebilir.[3] Yazar eserine önsöz yazmamıştır. Bunun yerine Trafalgar başlığı altında Trafalgar Deniz Savaşı'nın önemini anlatmıştır. Giriş'te 19. yüzyılda denizlerde yapılan mücadele ve deniz gücü olmak için devletler arasında ortaya çıkan yarış incelenmiştir. Yazar, denizdeki mücadele konusunda okuyucuya genel bilgiler vermiştir. Birinci Bölüm: Almanya Meydan Okuyor; İkinci Bölüm: Muhteşem Tecritin Sonu; Üçüncü Bölüm: Donanma; Dördüncü Bölüm: İngiltere ve Almanya: Politika ve Artan Gerilim 1906-1919; Beşinci Bölüm: Kıyamet Gününe Giden Yol başlıklarını taşır. Çalışma kırk altı alt başlığa ayrılmıştır.

Yazar Dretnot başlığı altında yüzen kale olarak tanımlanan dretnotların ortaya çıkışı, İngiltere ve Almanya arasındaki güç yarışı, İngiltere'nin muhteşem yalnızlık olarak tanımlanan tecrit politikasından sıyrılışı ve dünya savaşına gidişi hazırlayan süreçleri incelemektedir. Konu Almanya'nın meydan okumasından dünya savaşının çıkışına kadar geçen sürede bölümlere ayrılmıştır. Alt başlıklarla birlikte değerlendirildiğinde ele alınan konunun tutarlı şekilde bölümlere ayrıldığını tespit etmek mümkündür.

Bütün bilimsel çalışmalar belirli bir düşüncenin ve tasarımın ürünüdür. Yayınlanmış olan eserlerin nasıl bir düşünceyle kaleme alındığı çalışma tasarımının görünen şekli olan için-

3 Robert K. Massie, *Dretnot: İngiltere, Almanya ve Yaklaşan Savaşın Ayak Sesleri*, Sabah Kitapları, İstanbul 1995.

dekiler sayfasından anlaşılır. Bir eserin konu başlığı, bölümler ve alt bölümlerin nasıl tasarlandığı ile ilgili değerlendirmeler diplomatik bilgisinin dış tahlil olarak tanımlanan ilkelerine bağlı kalarak yapılır. Yapılan tahlil eserin kıymetlendirilmesi için önemli bakış açısı sağlar. Yazarın tarihsel bilgi elde etme yöntemine ve bulgularını nasıl bir tasarımla şekillendirdiğine dair veri ortaya koyar.

Konunun mantıksal plan çerçevesinde ele alınması araştırmanın yalnızca bir boyutudur. Ondan daha önemli olan metin inşasının tutarlı, mantıklı ve bütünlüklü şekilde yapılmasıdır.

METİN İNŞASI VE YAZIM ÖZELLİKLERİ

Anlatım ve metin, tarihçinin elde ettiği bulguları kendi dışındaki dünya ile paylaşmasını sağlayan araçtır. Anlatan ile anlatılan arasındaki bağdır. Araştırma sonuçlarının anlamlandırılması ve anlatılması için metin inşası önem kazanır. Bu noktada tarihçi de bir yönüyle edebi ürünler kaleme alan düşünür veya sanatçı konumundadır. Yazdığı her ifade, oluşturduğu metin tarihçinin kimliğini, düşüncesini yansıtma şeklini, aldığı eğitimi ve düşünsel dünyasını yansıtır. Metin inşası kelimelerle başlar. Cümle oluşturmak için seçtiği her kelime tarihçinin bilgi birikimini yansıtır. Tarihçi düşünsel dünyası içinde olmayan kelimeleri metnine yansıtamaz. O sadece kendinde olanı kullanır. Bu nedenle tarihsel metin inşasının zenginliği tarihçinin bilgi birikimi ve zengin bir dil kullanmasına bağlıdır.

Tarihsel metin inşası yüzyıllardır belirli ekoller çerçevesinde gelişti. İngiliz, Alman, Fransız veya Amerikan yazım ekolleri ortaya çıktı. 19. yüzyılın yazım tarzı ağdalı, uzun

cümlelere dayanıyordu. Bu özellikle Alman tarihçiliğinde kendisini açıkça gösteren yazım şekliydi. Cümle birkaç satırlık paragraf haline geliyor ve virgüllerle ayrılarak oluşturuluyordu. Bu şekilde uzun, karmaşık ve iç içe geçmiş cümlelerle düşüncelerin ifade edilmesi hem anlatmayı hem de anlaşılmayı sorunlu hale getiriyordu. Metin inşasının kompleks yapısı, anlam bütünlüğünün de sorgulanmasını ortaya çıkardı. Tarihin metin inşasından ibaret olduğunu düşünen postmodern yapıbozum/yapısökümcü düşünce, ifadelerin tutarlılığını sorgulamaya yöneldi. Yapıbozum kavramını ortaya çıkaran Jacques Derrida cümleleri inceleyerek görünen bütünlüğün arkasındaki kelime ilişkilerini, kelimelerdeki tutarsızlıkları ortaya çıkarmayı amaçladı. Yapıbozum çözümleme, tarihçinin metin inşasında kullandığı kelimelere ve cümledeki tutarlılığa dikkat etmesini zorunlu kıldı. Metin analizleriyle tarihçinin meydana getirdiği tasarım yalnızca bilgi elde etme yöntemi açısından değil metin oluşturma açısından da eleştiriye açık hale geldi.

Metin inşası kelimeden başlar. Kelimeler sözcük öbeklerini ve bu öbekler de cümleleri oluşturur. Kelimelerin uyumu cümlenin uyumunu ortaya çıkarır. Cümlenin yazılma amacı yazarın kendisini ifade etmesidir. Bu nedenle açık ve net cümleler kurulması yazar ve okuyucu diyaloğunu anlaşılır kılar. Her cümle mantıksal bir bağ ile diğer cümleye bağlıdır. Birbirine düşünsel bütünlük içinde bağlı kalan cümleler paragrafları oluşturur. Yazılan her paragraf düşünsel ve mantıksal tasarımla diğer paragrafla ilişkilendirilir. Sonuçta metin inşası tutarlılığın, düşünsel ve mantıksal bütünlüğün yansıması olan metin ve anlatı haline gelir.

Metin inşası bilinçli üretim olmalıdır. Ortaya konan tezin ve yazımın tutarlılığı bilinçli üretime bağlıdır. Metin çözümlemesi inşanın bilinçli şekilde yapılıp yapılmadığını ortaya koyar. *Mustafa Suphi'yi Kim Öldürttü: Atatürk mü? Lenin mi?* başlıklı eserin birkaç paragrafı "tutarlılık" açısından değerlendirilebilir. Ön bilgi olarak belirtmek gerekir ki yazarın kaleme aldığı Mustafa Suphi ve arkadaşlarının ölümü ile ilgili olay tartışmalıdır. Komünizm propagandası yapmak için Sovyet Rusya'dan Anadolu'ya gelen Mustafa Suphi ve arkadaşlarının faaliyetlerine izin verilmeyerek Rusya'ya geri dönmeleri istenmiş, 28 Ocak 1921'de Trabzon'dan ayrılan Suphi ve arkadaşlarının bindikleri tekne batarak hepsi hayatını kaybetmiştir. Kayıkçılar Kahyası Yahya'nın tekneyi batırdığı iddialar arasında yer almıştır. Mustafa Kemal Paşa'nın 3 Ocak 1921 tarihinde Meclis kürsüsünde yaptığı komünizm karşıtı konuşmayı gerekçe gösteren ideolojik yazarlar ima yollu da olsa teknenin batışını Mustafa Kemal Paşa ile ilişkilendirme çabası içerisinde olmuşlardır. İsmet Bozdağ'ın kitabı bu olayı açıklama iddiasıyla kaleme alınan çalışmalardan biridir. Popülerliğini koruyan konu günümüzde de ideolojik tarih yazımının önemli malzemelerinden biri olarak kullanılmaktadır.[4]

Mustafa Suphi'yi Kim Öldürttü: Atatürk mü? Lenin mi? başlığında yazar Mustafa Suphi'nin öldürtüldüğünü, öldürtme işinin Atatürk veya Lenin tarafından yaptırıldığını vurgulamaktadır. Yazar iç sayfalarda "Mustafa Suphi ve Arkadaşlarının Katli Muammasına Yeni Bir Yaklaşım" başlığı altında açıklamalar yapar:

4 Ayşe Hür, *Öteki Tarih*, Cilt: 2, Profil Yayınları, İstanbul 2013, s. 107-118.

"Baku'de Türk Komünist Partisi'ni ilk kuran, Rusya'daki Türk tutsaklarından Kızılordu'lar düzenleyen Mustafa Suphi, eğer Trabzon açıklarında Rusya'ya giderken arkadaşlarıyla birlikte öldürülmüş veya motoru batmış olmasaydı, bugün Laz İsmail, mesela Saatçi Niko kadar kamuoyunun meçhulü olacaktı! Fakat bu toplu cinayet *faili* malum, *yaptıranı* meçhul kaldıkça, kamuoyunun sonunun çengelinde asılı kalmaya devam edecektir"[5]

Cümle düşüklükleri veya "ilk kuran", "Kızılordu'lar" gibi kullanımlar bir tarafa bırakılırsa, paragrafın düşünsel ve anlamsal tutarlılığının bulunmadığı görülür. Cümledeki "arkadaşlarıyla öldürülmüş veya motoru batmış olmasaydı" ifadesi Mustafa Suphi ve arkadaşlarının ölümünün cinayetle olabileceği kadar doğal sebeplerden de kaynaklanabileceğine işaret eder. Ancak hemen arkasından "bu toplu cinayet *faili* malum, *yaptıranı* meçhul kaldıkça" yargısıyla bir üst cümledeki alternatifli açıklama ortadan kaldırılır. Yazar ilginç bir cümle ile açıklamasını bitirir: "Kamuoyunun sonunun çengelinde asılı kalmaya devam edecektir". Okuyucu haklı olarak "kamuoyunun sonunun çengeli"nin ne olduğunu soracaktır.

Yazar, iki paragraf sonra ele aldığı konuya yaklaşımını açıklar: "Peşin hükümlü değiliz. Mustafa Suphi'nin ne yanında ne karşısında olacağız. Açıklanmış belgeler bizi nereye kadar götürürse, oraya kadar kesin bilgilerle gideceğiz; belgelerin sustuğu yerde olayların mantığını kullanmaya başlayacağız." Mustafa Suphi ve arkadaşlarının öldürtülmesi ve bunun Atatürk veya Lenin tarafından yaptırıldığı yargısını kitabın başlığına taşıyarak önyargılı tasarım ortaya koyan

5 Bozdağ, *Mustafa Suphi'yi Kim Öldürttü:*, s. 7.

yazar, metin içinde peşin hükümlü olmayacağını, belgelere dayanacağını belirtiyor. Kitabın bütünü incelendiğinde yazarın olayın kesin bilgisi olarak tanımladığı belgelerin *Harp Tarihi Vesikaları Dergisi*'nden alınmış ve konuyla doğrudan ilgisi olmayan bazı yazışmalar olduğu görülür. Olağanüstü iddia ve yargılar taşıyan çalışmanın sonucuna gelindiğinde yazar şu ifadelerle konuyu tamamlar: "Bugüne kadar ele geçen belgelerle Mustafa Suphi olayını, tam bir vuzuh içinde anlatmak mümkün olamadı. Fakat tarih, yalnız belge değil, olayın dinamiğine uygun yorumdur da... Biz, elimizden geldiğince olayı, belgelerin aydınlattığı ölçüde anlamaya, anladığımız ölçüde de yorumlamaya çalıştık. Eğer Sovyet arşivleri de önümüzdeki yıllarda açılır ve Mustafa Suphi olayı politika olmaktan çıkarılır, tarihleştirilmesine izin verilirse, ancak o zaman olayı gerçek boyutlarıyla tanımış olacağız."[6]

Sonuç başlığı altında kaleme alınan bu cümleler aslında yazarın "belgelerin aydınlığı" diye tanımladığı bilgilerin konuyla ilgili olmadığını gösterir. Yazar, Mustafa Suphi olayının anlaşılmasını Sovyet arşivlerinin açılmasına bağlayarak, kitabın başlığı haline getirdiği "kim öldürttü", "Atatürk mü", "Lenin mi" gibi iddialı yargılarının aslında hiçbir gerçekliğe sahip olmadığını açığa çıkarır. Sonuçta eser sanki Derrida'nın tarihsel bilgilerin tutarsızlık ve anlamsızlık içerdiğine ilişkin görüşlerini haklı çıkarmak için kaleme alınmış izlenimini verir. Tabii bu tarz kitapları tahlil ederken yazarın tarihçilikle ilişkisini ve tarihsel bilgi üretmekten çok popüler yazılar kaleme alma çabasını göz önünde bulundurmak gerekir.

6 Bozdağ, *Mustafa Suphi'yi Kim Öldürttü*, s. 83.

Tarihsel metin inşasında temel sorun tarihin yöntemi konusunda eğitim almamış kişilerin yazdıkları eserlerin niteliğinden çok tarihçiliği meslek olarak icra edenlerin metin inşasını belirli bir bilinçle üretip üretmedikleridir. Bu nedenle lisansüstü tezler başta olmak üzere akademik yayınların metin çözümleri, eleştirel değerlendirmeleri danışmanlar ve akademik hakemler tarafından titizlikle yapılmalıdır. Akademik sorumlulukların yerine getirilmemesi vahim hataların ortaya çıkmasına yol açar. Akademik hiçbir özelliğe sahip olmayan çalışmaların maalesef akademik kurullardan geçtiği veya bilimsel dergilerde makale olarak yayınlandığı görülür.

Eserdeki üslup yazarın düşünce dünyasını yansıtır. Kısa veya uzun cümleler kurulması, resmî anlatım ya da rahat bir anlatımla metin inşası yazarın kendisini ifade etme biçimidir. Ancak yine de akademik yazımlarda bazı özelliklere dikkat edilmesi gerekir.

Tarihçi, cümlelerini kurarken duygusal, ideolojik ya da kin ve nefret hislerini ortaya koyan cümleler kurmaktan kaçınmalıdır. "Savaşta bütün kafirleri kılıçtan geçirdi.", "Onun bu konuda verdiği karar tam bir ahmaklıktı." gibi ifadeler akademik metin inşasında kullanılamaz.

Özellikle akademik çalışmalarda cümleleri kişiselleştirmek doğru bir yaklaşım değildir. Kişiselleştirme cümle sonuna veya cümle başına eklenen kelimelerle yapılabilir. Cümle sonunda kişisel vurgu; "...olduğunu düşünüyorum" veya "olduğu kanaatindeyim" ifadeleriyle kendisini gösterir. Cümle başında ise; "Bence...", "Kanaatimce.." ya da "Düşündüğüm...", "Daha önce söylediğim gibi", "Söylediğimiz gibi", "Belgelere baktığımızda" kelimeleriyle ortaya çıkar. Bu tarz kullanımlar akademik bilgiyi kişiselleştirmek anlamına gelir.

Lisansüstü çalışmalarda çok sık yapılan hatalardan biri ana metin içinde "Çalışmamda belirttiğim" veya "Çalışmamızda faydalandığımız" tarzda ifadelerin kullanımıdır. Kişiselleştirilmiş ifadeler metin inşasının akademik alandan çıkarak artık kişisel düşüncelerin paylaşıldığı bir mecraya yöneldiğini gösterir. Bu nedenle "çalışmada ifade edilen" veya "çalışmada kullanılan" gibi edilgen tanımlar yapmak daha uygundur. Ulusal bilimsel dergilerden birinde yayınlanmış olan makalenin giriş cümleleri kişiselleştirilmiş anlatıma örnektir: "Yazımızın amacı, bu dava ile ilgili olarak hepimizin aklına gelen aşağıdaki sorulara bir cevap arayışından çok, bu sorular üzerinde insanların beyin fırtınası yapmasını sağlayarak bu dava ile yapılan incelemelere katkı sağlamaktır".

Çok sık karşılaşılan benzer uygulamalardan biri de anlatımın belirsiz hale getirilmesidir. Akademik bilgi somutluk ister. Yapılmış bir lisansüstü tezden alıntı olan "Birtakım bilim insanlarının üzerinde durduğu şu husus dikkat çekicidir:" ifadesi belirsizlik içeren anlatıma örnektir. "Birtakım bilim insanları" kimdir? Bilim insanı kim ise ona atıf yapılarak referansta da bilginin alındığı kaynak somut olarak gösterilmelidir. Bilim insanının görüşü "birtakım bilim insanları" ifadesiyle genelleştirilemez ve belirsizleştirilemez. Yine aynı tezden alıntı, "İngiliz ordusunun 3.500 kişilik kayıp verdiği düşünülmektedir." cümlesi edilgen bir belirsizliği içerisinde taşır. Bu cümle kimin düşündüğünü belirtmiyor. Sadece "düşünülmektedir" vurgusuyla bilgi belirsiz şekilde ortada bırakılıyor. Akademik metin inşasında "yapıldığı düşünülmektedir", "öyle olduğu bilinmektedir" gibi belirsizlik içeren ifadeler kullanılamaz. Bunlar yapılan akademik işin mantığı ve amacına aykırıdır.

Genelleme yapmak da sık karşılaşılan yazım yanlışlarındandır. "Eski zamanlarda...", "Yakın çağlarda..." ve "insanların söylediğine göre.." gibi genellemeler akademik metnin yazım amacına aykırıdır. Bunlar kullanılırsa o zaman okuyucu hangi eski zamanlar, hangi yakın çağlar ve hangi insanlar sorusunu sormakta haklıdır.

Samsatlı Lukianos tarihçiliğin özellikli bir iş olduğunu, yazım ve üslubun da buna göre belirlenmesi gerektiğini, tarihçinin pazar yerindeki insanların konuştuğu dille tarih eseri kaleme alamayacağını M.S. 2. yüzyılda *Tarih Nasıl Yazılır*? başlıklı çalışmasında detaylandırmıştı. Günümüzde de tarihsel metin inşasında karşılaşılan sorunlardan biri sokak ağzının metin yazımının parçası haline getirilmesidir. "Atıyorum", "öte yandan", "öte taraftan", "işte tam da öyle olduğu gibi", "Mesela diyelim ki" şeklindeki ifadeler akademik metinlerde yer almamalıdır. Tarihsel metin inşasında akademik üslup kullanmaya azami gayret sarf edilmelidir.

Cümleler tutarlı olmalıdır. Üst cümlede yazılan düşünce bir sonraki cümle ile çürütülmemelidir. Yine bir lisansüstü çalışmadan alınan "Çiçek hastalığı Osmanlı Devleti'nde sık görülen hastalıklardan biriydi ve yaşanan çiçek salgınları demografik yapının değişmesini sağlıyordu. Osmanlı Devleti'nde çiçek aşısı bilindiği için çiçek salgınlarının etkisi az oluyordu" cümlesi iki farklı önerme içerir. İlk önermede, çiçek salgınının etkisinden nüfus yapısının değiştiğinden, yani ölümler olduğundan ikinci cümledeki önermede ise Osmanlı Devleti'nin çiçek aşısını bildiği ve kullandığı için çiçek salgınının etkisiz kaldığından bahsediliyor. İki cümlenin ileri sürdüğü önermeler birbiriyle tezattır. Yazar metin inşasında düşünsel bütünlük sağlamalıdır. Her cümle diğerini

mutlaka mantıksal açıdan doğrulamalı ve tutarlı olmalıdır. Cümlelerdeki tutarsızlığın sebebi çoğunlukla yazarın bilgileri farklı eserlerden alarak işlemeden ve üzerinde düşünmeden oluşturduğu metinde kullanmasıdır. Yazar iki farklı bilgiyle karşılaştığında bunların mantıksal tutarlılıklarını önce kontrol etmeli, daha sonra oluşturduğu metin içerisinde kendi özgün ifadesiyle düşüncelerini belirtmelidir. Farklı eserlerden bire bir alıntılar hem değişik üslupların hem de tutarsız fikirlerin metne girmesine yol açar. Üstüne bir de etik ihlal gibi bir sorun ortaya çıkar. Tarihçi fişlemeye geçirdiği bilgileri kendi özgün düşüncesi haline getirmelidir ki yazılan metin de özgün ve tutarlı yapıya kavuşabilsin. Aksi takdirde Derrida'nın bakış açısıyla tarihsel metinler tutarsızlıklarının bir araya geldiği anlamsızlıklar yığınından başka bir şey olmayacaktır.

Tamamlanmış ve bilim kurulundan geçmiş olan doktora çalışmasındaki cümleler sanki Derrida'ya haklılık kazandırmaktadır. "Çağrı Bey'in İlk Anadolu Seferi" başlığı altında yer alan ifadeler hem başlık ile alakasızlık hem de cümlelerin tutarsızlığı açısından ilgi çekicidir:

"Anadolu'ya ilk Selçuklu akını bir keşif mahiyetinde olmak üzere Çağrı Bey komutasındaki Türkler tarafından 1015-1021 yıllarında yapılmıştır. Anadolu'ya keşif amacıyla yapılan bu akınlar sonucunda, Anadolu'nun Türkler için uygun bir yurt olacağı sonucuna ulaşılmıştır. Ayrıca bu dönemde Anadolu'ya yapılan akınlar Bizanslıları oldukça zor durumda bırakmıştır. Bu gelişmelerden sonra Türklerin Anadolu'ya yaptığı akınlar hız kazanmıştır. Bu dönemde yapılan Türk akınları ve amaçları itibariyle Bizans imparatorluğu ve Türkler arasında olumlu dostlukların kurulduğunu ifade etmek pek mümkün değildir. Bu dönemde Bizans İmparatorluğunu

Avrupa'da Normanlar, Asya'da Selçuklu Türkleri tehdit etmekteydi."

Başlıkta Çağrı Bey'in seferinden bahseden yazar, konuyu açıklamak için yalnızca tek bir cümle kurmuştur. Cümle doktora çalışmasına yakışmayacak şekilde bozuk ve mantıksızdır: "Anadolu'ya ilk Selçuklu akını bir keşif mahiyetinde olmak üzere Çağrı Bey komutasındaki Türkler tarafından 1015-1021 yıllarında yapılmıştır". Doktora eğitimi almış tarihçinin sefer, akın ve keşif hareketi arasındaki farkı bilmesi beklenir. Başlıkta sefer, açıklamada hem akın hem keşif tanımlarını kullanan yazarın bu kelimeler hakkında bilgi sahibi olmadığı anlaşılmaktadır. Başlıkta askerî anlamda bir seferden bahsedilmektedir. Bu vurgu nedeniyle Çağrı Bey'in Anadolu'ya sefer düzenlediği ve bu seferin oluş biçiminin ortaya konacağı beklenmektedir. Oysa yazar "Selçuklu akını keşif mahiyetindeydi." ifadesiyle konuya ait bilgiyi tamamlamaktadır. Akın, askerî bir hareket olarak rakip ülke topraklarına yıldırma, korkutma ve yağmalama yapmak için yapılan ani baskınları ifade eder. Keşif hareketi ise tanıma amaçlıdır. Yazar ayrıca "akınların 1015-1021 yıllarında yapıldığını" belirtmektedir. Yani metinden anlaşıldığı kadarıyla ilk akın altı yıl sürmüştür. Altı yıl devam eden bir akın olabilir mi? Diğer tutarsız cümleler "Anadolu'ya yapılan keşif akınları" vurgusuyla devam eder. "Ayrıca bu dönemde Anadolu'ya yapılan akınlar Bizanslıları oldukça zor durumda bırakmıştır. Bu gelişmelerden sonra Türklerin Anadolu'ya yaptığı akınlar hız kazanmıştır." cümleleri yazarın ifade etmek istedikleri konusunda bilgisi olmadığını gösterir. Arka arkaya gelen cümlelerde akınlardan ve bu akınların "Bizanslıları" zor durumda bıraktığından bahseden yazar hemen arkasından

şu önermede bulunur: "Bu gelişmelerden sonra Türklerin Anadolu'ya yaptığı akınlar hız kazanmıştır." Cümle şu soruyu da beraberinde getirir. "Hangi gelişmelerden sonra?". Halbuki yazar herhangi bir gelişmeden bahsetmemiştir. Yine cümlede yer alan "akınlar hız kazandı" ifadesi, daha önce üzerinde durulan ve "Bizanslıları" zor durumda bırakan akınların mahiyetinin tekrar sorgulanması anlamına gelir. Takip eden "Bu dönemde yapılan Türk akınları ve amaçları itibariyle Bizans İmparatorluğu ve Türkler arasında olumlu dostlukların kurulduğunu ifade etmek pek mümkün değildir." cümlesi de paragrafın bütünlüğü içinde tutarsız ve mantıksızdır. Böyle bir düşüncenin ifadesine neden ihtiyaç duyulduğu, yazarın ne düşünerek gereksiz şekilde dostluk ilişkilerine vurgu yaptığı anlaşılmamaktadır. Paragrafın son cümlesindeki; "Bu dönemde Bizans İmparatorluğu'nu Avrupa'da Normanlar, Asya'da Selçuklu Türkleri tehdit etmekteydi." vurgusu hem kendisinden önceki cümlelerle hem de paragraf ile uyumlu değildir. İncelenen bu paragraf dahi doktora düzeyinde yapılan çalışmadaki metin inşasının akademik bilinçle inşa edilmediğini ortaya koyar.

Tarihçi bilgileri birinci ve ikinci elden kaynaklardan elde eder. Bu bilgileri metin inşasında kullanır. Zaman zaman alıntı yapmak zorunda kalır. Ancak tarihsel metin inşası tamamen alıntılar üzerine bina edilemez. Yukarıdaki örnek için kullanılan doktora araştırmasının metni incelendiğinde tamamına yakınının alıntılarla oluşturulduğu tespit edilir. Tırnak içinde verilen alıntı bittiğinde araya bir iki cümle serpiştiren yazarın başka eserlerden blok aktarmalar yaparak çalışmayı tamamladığı görülür. Neredeyse tamamı alıntılar üzerine bina edilen bir metnin doktora tezi olarak kabul edilebilmesi

nasıl ve niçin mümkün olabilir, olabilmiştir? Gerekçelerini anlamak imkânsızdır. Tarihçinin rolü arşiv belgelerini inceleyerek verileri okuyucuya kendi özgün ifadeleriyle aktarmaktır. Tarihçi aradan çekilerek, "rapor şudur" gibi bir yaklaşımla bütün raporu veya belgeyi alıntı olarak okuyucuya sunarsa bu uygulama metin inşasından çok transkripsiyonu yapılan belgenin yalın halde aktarılması anlamına gelir. Lisansüstü çalışmalarda en sık karşılaşılan hatalardan biri tarihsel metnin uzun alıntılarla şekillendirilmesidir. Alıntı yapılır ve metin içinde iki tırnak arasına alınır. Alıntılar çalışmanın ancak yüzde onluk bir bölümünü oluşturabilir.

Metin inşasında bazen bir veya iki cümle ile anlatılabilecek bilgiyi dolambaçlı, gereksiz anlatımlara boğan tarihçilerin sayısı az değildir. Bunun nedeni açıktır. Tarihçi yazdığı metni uzatmak, sayfa sayısını artırmak için bu yola başvurur. Fakat örnekte olduğu gibi bu yöntem metnin anlamını, bütünlüğünü ve tutarlılığını bozar:

"Romalıların ise Afrika yerlilerine nazaran doğanın tahribi hususunda daha dikkatli oldukları görülmektedir. Özellikle çevre düzenine ve temizliğe önem veren Romalılar pis koşulların hastalıklara sebep olacağını çok iyi bildiklerinden, Afrika yerlileri gibi davranmayıp aksine ortaya çıkacak mikroplardan korunmak ve bu mikropların yiyecek ve içeceklerine karışmasını önlemek amacıyla binlerce kilometrelik su kemerleri inşa etmişlerdir. Roma kralları tarafından inşa ettirilen bu su kemerleriyle halkın temiz su ihtiyacı karşılanarak, pis su kaynaklı olabilecek salgın hastalıkların da ortaya çıkması ve yayılması engellenmeye çalışılmıştır. Özellikle pis su kaynaklı hastalıklardan korunmak için yapılan Roma su kemerleri, I. yüzyılda şehre sıtma virüsünü taşıması ve

binlerce insanın ölümüne sebep olması dışında, su kaynaklı hastalıkları önlemede genel anlamıyla başarıya ulaşmıştır. Dünyada her ne kadar bu tip önlemler alınarak salgın hastalıklardan korunmaya çalışıldıysa da hastalıklara sebep olan mikropların çok küçük organizmalar olması ve her ortama rahatlıkla girip üreyebilmeleri, alınan bütün önlemleri yetersiz bırakabilmektedir. Bütün hastalıkların sebebi olan mikroplar ise ancak laboratuvar ortamında gözlemlenebilen çok küçük birer canlı varlıklardır. İlk defa Afrika bataklığında ortaya çıktığını söylemiş olduğumuz sıtma hastalığının da mimarı hayvanlardan insanlara geçtiği düşünülen o küçük mikroptur. Birçok hastalığın mikrobu ise ilk defa hayvanlarda görülmüş ve daha sonra bu mikroplar insan bedenine geçmiştir. Bu canlıların insan hayatına girmesi ise günümüzden binlerce yıl önce başlamıştır."

Bir lisansüstü çalışmadan alıntı yaptığım cümleler mikrobu pislikle ilişkilendirmeyi amaçlamaktadır. Kurulan her cümle gereksiz tekrarlarla ve uzatmalarla anlatım bütünlüğünün dışına çıkılmasına yol açmaktadır. Cümleler birbirinin tekrarı olarak ilerlemektedir. Üstte anlatılanlar bir sonraki cümlede yeniden tekrarlanmaktadır. Bu tarz bir anlatım yazarın konusuna vakıf olmadığını da gösterir. Çünkü metin inşası düşünsel tasarımla gerçekleştirilir. Eğer kendi içerisinde düşünsel tutarlılık yoksa cümleler tekrarlarla veya tezatlarla dolu ise yazar kaleme aldığı konuyu özümsememiş, üzerinde çalışmamış ve bilgileri işlememiş demektir.

Uluslararası bir sempozyuma sunulan tebliğin ilk paragrafı metin inşasında bilinç kavramını tartışmaya açmaktadır: "Kapitalizm, bir ekonomik sistemin ifadesidir. Kapitalizm ekonomik sisteminde üretim malları özel kişilerin mülkiyetindedir

ve bu sistemde üretim maksimum kâr sağlayabilmek adına yapılır. Özel mülkiyet, insan ve doğa tarafından yaratılan sermayenin özel kâr için kullanılmasıyla belirlenen ekonomik sisteme kapitalizm denmektedir. Kapitalizm ekonomik sisteminde üretim malları özel kişilerin mülkiyetindedir ve bu sistemde üretim artı-değer sağlayabilmek için yapılır. Böylece özel mülkiyet, insan ve doğa tarafından yaratılan sermayenin kâr oluşturan sisteme kapitalizm denir."

Metinde kapitalizmin tarifi yapılmaktadır. Ancak tekrarlarla dolu anlamsız cümleler yapılan işin metni uzatmayı amaçladığını, yazarın neyi niçin yazdığı konusunda fikri olmadığını göstermektedir. Metnin anormal inşasını, tekrarlara bağlı tutarsızlıklarını tanımlamak için okuryazar olmaktan fazlasına gerek yoktur. Bu örnekler cümlelerin tutarlığının ve anlamsal devamlılığının önemini göstermektedir. Elbette cümleler kadar paragraflar da tutarlı olmalıdır. Paragraflar arasındaki uyum çalışmanın düşünsel bütünlüğünü meydana getirir.

Anlatımı tersten yapmak da metnin anlaşılmasını zorlaştıran yazım tarzıdır. Önce olayı anlatıp sonra "çünkü" ile olayı açıklamak zaman zaman başvurulan bir yoldur. Ancak tarihçinin bu yazımı sürekli hale getirmesi ve sürekli "zira" veya "çünkü"lerle cümleye başlayarak olayı tekrar öncesine götürerek açıklamaya girişmesi okuyucunun olayı kavramasını zorlaştırır. Örneğin, "Çar II. Nikola 16 Mart'ta tahttan feragat etmek zorunda kaldı. Geçici hükümet Boleşviklerin muhalefetiyle karşılaştı. Zira hükümet savaşa devam kararı vermişti. Oysa Bolşevikler "ekmek, barış, hürriyet" sloganı ile halkı kendilerine çekmeyi bilmişlerdi. Bolşeviklerin Mart 1918'de Almanlar ile mütareke imzalaması İtilaf Devletlerini

zor durumda bıraktı. Zira Almanya, Rus cephesindeki birliklerini batıya kaydırabilecekti." şeklindeki anlatımda arka arkaya kullanılan zira ile cümle kurulması olay akışındaki sürekliliği bozmaktadır. Cümleler şu şekilde kurulabilirdi: "Savaşa devam etme kararı veren geçici hükümet Bolşeviklerin muhalefetiyle karşılaştı. Savaş karşıtı olan Bolşevikler halka barış, hürriyet ve ekmek vaat ediyordu. Etkili olan propaganda halkı Bolşeviklere yaklaştırdı. Mart 1918'de Bolşeviklerle anlaşma imzalayan Almanya doğu cephesini güvence altına alarak birliklerini batıya kaydırma imkânı buldu. Batı cephesine yapılan asker sevkiyatı İtilaf Devletlerini zor durumda bıraktı".

Tarihsel metin inşasında en çok tartışılan konulardan biri cümlenin hangi zamanla ifade edileceğidir. "Yaptı, gördü, oldu" şeklindeki ifadeler tarihçinin olaya doğrudan tanık olduğuna dair bir anlam çıkarır. Bu nedenle tarihçiler genellikle "geçmiş zaman" yerine "mişli geçmiş zaman" kipi kullanmayı tercih ederler. Sonuçta her ikisi de tarihçinin tercihidir. Tarihçi tarihsel bir olay anlatmaktadır ve anlattığı olay geçmişe aittir. Tarihçi tanık olduğunu değil araştırdığı, incelediği ve herkesten daha iyi bildiği konuyu anlatmaktadır. Bu nedenle geçmiş zaman kipinin kullanımı yapılan işe ve anlatılan olaya uygundur. Ancak metin inşasında "-mekteydi, -maktaydı" ile ifade edilen fiillerin kullanılması akademik anlatımın yapısını bozar. Lisansüstü bir çalışmadan alıntılanan şu cümleler bu konuda dikkatli olunması gerektiğini gösterir:

"Bu dönemde, dünyadaki ekonomik buhranlar da yapılmaya çalışılan bütün bu çalışmalara sekte vurmaktaydı. Aynı zamanda ülkede bu dönemlerde önemli sağlık problemleri ile de uğraşılmaktaydı. Bu dönemde bazı hastalıklar salgın

halindeydi ve bu durum da ulusal boyutta ciddi sıkıntılara sebebiyet vermekteydi."

Bu paragrafta yazarın "....çalışmalara sekte vuruyordu", "....problemleri ile de uğraşılıyordu", "...sebebiyet veriyordu" şeklinde sürekli geçmiş zaman kipiyle olayları anlatması daha uygun olurdu.

Her yazarın cümle kurgusu ve anlatımı birbirinden farklıdır, farklı olmalıdır. Buna rağmen anlatımın tutarlı bütünlük oluşturması, anlatan ile anlatılan arasındaki diyaloğun sorunsuz kurulmasını sağlar. Tarihçinin kullandığı dil ve üsluba dikkat etmesi önemlidir. Bu kadar önemli ve hatta zorunluluk olan başka bir özellik ise olay anlatısının *anakronik* sapmanın dışında tutulmasıdır. Anakronizm, tarihsel olayın bağlamından ve şartlarından çıkarılarak başka bir zamana taşınması veya güncelleştirilmesidir. Leonardo da Vinci'nin Mona Lisa tablosu Rönesans insanının güzellik anlayışını yansıtır. Rönesans'taki o anlayış günümüz için geçerli değildir. Toplumsal değerler veya tarihsel olgular ait oldukları tarihsel dönemlerle anlam kazanır. Tarihçi bir yargıç olmadığı için dönemin değerlerini yargılamakla değil tarihsel süreci anlamaya çalışmakla yükümlüdür. Örneğin Birinci Dünya Savaşı sonunda bütün ülkelerde totaliter yönetim anlayışları belirgin hale geldi. Komünizm ve faşizm toplumlarda rağbet görmeye başladı. 1929 ekonomik buhranı devlet organizasyonunun yeniden şekillenmesine yol açtı. Dünyayı etkisi altına alan gelişmeler elbette Türkiye'yi de etkiledi. Devletçilik ilkesi veya tek parti yönetimi iki savaş arası dönemin ruhunu yansıtır. Tarihsel olaylara anakronik yaklaşmak dönemin kontekstine (context) yani bağlamına bakmadan günün değerleriyle yargıda bulunmak demektir. Kontekst (bağlam) belirli tarihsel

dönemde incelenen olayı kendisini çevreleyen şartlarla ele almak anlamına gelir. Bütün kavram ve değerler kendilerini çevreleyen diğer varlıklarla ölçülür. Tarihçi olayı bağlamından koparark başka bir zamana taşırsa bu anakronik yaklaşım olur. Metin inşa sürecinde tarihçinin karşısındaki en büyük tehlikelerden biri budur. Tarihçi günün değerleriyle geçmişi yargılayamaz.

Tarihçi inşa ettiği metnin ustasıdır. Nasıl isterse tasarımı öyle yapar. Ancak ortaya çıkardığı tasarımın temelleri, belirli bir dizaynı ve kendi içerisinde tutarlılığı olmalıdır. Oluşturulan metnin sağlam temellere oturması tarihsel bilginin gerçekliğini belirtmekle sağlanabilir. Bu da bilginin dayandığı kaynakların belirlenmiş bilimsel yönteme göre gösterilmesini gerekli kılar.

TARİHSEL BİLGİ VE GERÇEKLİK: REFERANSLAR

Tarihin bilim olup olmadığı ile ilgili tartışmalar yapıldı. Karl Popper, bilimleri yanlışlanabilirlik teorisine uygun olup olmamasına göre sınıflandırdı. Bilim yeni bir bilgi ortaya koyuyor, kabul edilen bu bilgi daha sonraki yıllarda başkaları tarafından yanlışlanabiliyordu. Popper'e göre, bu tarz bir yanlışlama tarihsel bilgiye uyarlanamayacağı için *tarih* bilim olarak kabul edilemezdi. Richard J. Evans, *Tarihin Savunusu* adlı eserinde "Birinci Dünya Savaşı'nın Alman saldırganlığı düşüncesiyle çıktığının" yanlışlanabileceğini ya da doğrulanabileceğini belirterek Popper'in tarihsel bilgiye yönelik yargısını eleştirdi.[7] Neopozitivist Popper'in tarihsel

7 Evans, *Tarihin Savunusu*, s. 43-44.

bilgi konusundaki değerlendirmeleri günümüzde artık geçerliliğini yitirdi. Çünkü bilginin çoklu kaynaklardan elde edilebileceği ve bu nedenle de tarih de dâhil olmak üzere sosyal bilgi alanlarında üretilen bilgilerin bilimsel olabileceği görüşü yaygınlık kazandı. Diğer taraftan bilim, elde edilen bilgi türünü değil bilgiyi elde etme sürecini tanımlamak için kullanılmaya başlandı.

Tarihçi laboratuvar bilgisi üretmez. Ama ürettiği bilgi hayali, uydurma bilgiler de değildir. Tarihçinin inceleme konusu gerçekten yaşanmış, var olmuş olaylardır. Bu nedenle olayın nasıl meydana geldiğini anlamanın yolu farklı özellikteki ana kaynaklara inmektir. Tarihçi önermelerini kaynaklara dayandırarak yapar. Bu, anlattığı olayın gerçekliğini belgelemenin yoludur. Kullandığı belgenin niteliği tartışmalı olsa bile ortaya konan belge daha sonraki yıllarda elde edilen yeni bilgi veya belgelerle çürütülebilir. Yani Popper'in ifadesiyle yanlışlanabilmesi mümkündür. Tarihsel bilginin güncelliği elde edilen yeni belgelere dayanır. Bu nedenle tarihsel bilgi de statik özellikte değildir. Diğer bütün bilimsel bilgi türlerinde olduğu gibi yeni bulgu ve verilere göre yenilenir ve değişikliğe uğrar.

Tarihsel bilginin gerçekliğinin sınanması tarihçinin kullandığı kaynaklarla yapılır. Tarihçi metin inşasında kaynaklara atıf yapar, diğer ifadeyle onları referans olarak kullanır. Referans sistemlerine göre atıflar metin içinde, dipnotta veya son notta gösterilir. Rastgele atıf yapılmaz. Atıf yapmanın belirli bir amacı vardır. Bunlar metin içinde ileri sürülen görüş ve önermelerin doğruluğunu belirtmek, elde edilen bilginin hangi kaynaktan alındığını göstermek, bu kaynakların gerçekliklerinin kontrol edilmesine imkân sağlamak ve okuyu-

cunun konuyla ilgili araştırmasını derinleştirebilmesine yol açmaktır. Metin içinde geçen özel kelime veya terminolojiyi açıklamak için de dipnotta bilgi verilir. Bu somut gerekçelerin dışında atıf veya dipnot, *Dipnot* adlı eserin yazarı Anthony Grafton'un tanımıyla bilginin kaynağını açığa çıkarmaktan çok daha fazla iş yapar. Farklı bilimsel toplulukların entelektüel tarzları, farklı diploma programlarının ve bilimsel yayınların yöntem tercihlerini gösterir.[8]

Atıflarda göz önünde bulundurulması gerekli bazı özellikler vardır. Genel bilgiler için atıf yapılmaz. Örneğin *Birinci Dünya Savaşı* yazdıktan sonra referans kaynak veren yazar, nerede atıf yapacağını bilmiyor demektir. Benzer şekilde İstanbul'un 1453'de fethi gibi bir ifadeye atıf yapılmaz. Bunlar gereksiz referanslardır. Atıf, özel bilgi ve önermeler için yapılır. Metin içindeki iddiaları desteklemek için kullanılan referanslar gerçek olmalıdır. Rastgele arşiv belgeleri veya kitap adları yazmak bilimsel anlamda "uydurmacılık" etik ihlalini ortaya çıkarır. Bu nedenle okuyucunun rahatlıkla bulabilmesi için atıf bilgileri açıklıkla yazılmalıdır.

Kitap, makale, arşiv belgesi veya gazete yazıları için farklı referans yöntemleri kullanılır. Bu yöntemin nasıl olacağı referans sistemleriyle belirlenir. Bu sistemler Microsoft Word programının başvurular sekmesi altında yer alan stiller düğmesi içinde listelenir. Dünya genelinde APA, Chicago, Ghost, Harvard, IEEE, ISO 690, MLA, SIST02 ve Turabian gibi farklı referans yöntemleri kullanılır. Değişik isimlerle anılmalarına rağmen bütün sistemler Chicago ve Harvard referans yöntemlerinden doğmuştur. Chicago, atıf yapılan eser

8 Grafton, *Dipnotlar*, s. 13-14.

bilgilerinin dipnotta; Harvard ise metin içerisinde kısaltma yapılarak verilmesine dayanır. Diğerleri bu iki sistem üzerinde yapılan küçük değişikliklerle oluşturulmuştur.

Chicago atıf sistemi açık künye bilgisini esas alır. Referans eser dipnotta ilk kez geçtiği yerde detaylı tam künyesi ile verilir. İkinci defa gösterildiğinde kısaltma yapılır. Örneğin eser ilk geçtiği yerde: Ali Akyıldız, *Osmanlı Merkez Bürokrasisi*, 1. Baskı (İstanbul: Timaş Yayınları, 2018), 120; ikinci geçtiği yerde ise Akyıldız, *Osmanlı Merkez Bürokrasisi*, s.144 şeklinde verilir.

Telif eserlerde kitap adı italik yazılır, makalelerde ise dergi adı italik yapılır. Makale de ilk geçtiği yerde tam künye, ikinci geçtiği yerde kısaltma ile verilir. Makale referansında dikkat edilecek husus makale adının tırnak içinde yazılması, cilt, sayı ve yılın derginin üzerinde bulunduğu şekilde belirtilmesidir. Tam künye örneği şu şekilde olmalıdır: Taha Niyazi Karaca, "The Armenian Question According to Meşveret, The Publication Organ of the Committee of Union and Progress," *Bilig*, 58, (2011): 211. Makale ikinci geçtiği yerde şu şekilde verilir: Karaca, "Armenian Question", s.222.

Chicago atıf sisteminde dikkat edilmesi gerekli hususlar vardır. Yazarın unvanı referansta belirtilmez. Yazar isimleri, isim ve soy isim sırasıyla yazılır, soy isimler büyük yazılmaz. *İtalik*, "tırnak arası" ve **bold** eser başlıkları veya kelimelerin vurgusu için kullanılır. Eser adı hem *italik* hem de **bold** yapılmaz. Sadece bir vurgu yapılır. Bu durum metin içindeki herhangi bir kelime veya ifade vurgusu için de geçerlidir.

Harvard atıf sistemi, referansların metin içinde verilmesi yöntemini esas alır. Şu şekilde gösterilir: (Akyıldız: 2018,

s.120). Eserlerin tam künyeleri kaynakçada gösterilir. Harvard sisteminde kelime veya terminoloji açıklamaları için dipnot kullanılır.

Her akademik referans uygulaması Microsoft Word programında listelenen referans sistemlerinden biri ile yapılır. Bu nedenle lisans veya lisansüstü çalışma yapan tarihçi hangi atıf sistemini kullanacağını kayıtlı olduğu üniversitenin yayınladığı tez yazım kılavuzundan takip etmelidir.

Uluslararası referans sistemlerinin dışında kalan bazı uygulamalara rastlamak mümkündür. Bunlardan biri 19. yüzyılda kullanılan Latince kısaltmalarla yapılan atıf yönteminin Türkçeye uyarlamasıdır. Bu yöntemde a.g.e (adı geçen eser), a.g.m. (adı geçen makale), a.g.y. (adı geçen yer) gibi kısaltmalar kullanılır. Ancak bu sistemin kökleri 19. yüzyıla dayanmaktadır ve hiçbir güncel uluslararası atıf sistemi içinde yer almaz. Tarihçi incelediği yabancı dildeki eski kitaplarda bu yöntemin Latince infra, supra, passim, ibid, op. cit ve loc. cit gibi kısaltmaları ile karşılaşabilir. Infra: Bundan sonraki kısımlara bakın; Supra: Bundan önceki kısımlara bakın; Passim: Kitabın bütününe bakın; Ibid: Aynı yerde; Op. Cit (Opere Citation): Yukarıda adı geçen çalışma; Loc. Cit (Loco Citato): Yukarıda adı geçen yer anlamlarına gelir.

Birçok Türk tarihçisinin kullandığı atıf sistemi küçük farklarla Chicago sisteminin bir versiyonudur. Uluslararası atıf sistemlerinin dışında kalan bu yöntem 2000'li yılların başında Türk Tarih Kurumu tarafından belirlenmiştir. Tarihsel metin inşası çokça referans ve açıklamaya dayandığı için Chicago atıf sistemi ve versiyonları tarihçilere çalışma kolaylığı sağlar. Elinizdeki eserin yazımında da Türk Tarih Kurumu'nun belirlediği Chicago versiyonu kullanılmıştır.

Chicago atıf sisteminin bir parçası olarak dipnotta gösterilen referanslardan biri de arşiv belgeleridir. Osmanlı Arşivi, Cumhuriyet Arşivi, ATASE Arşivi, Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi ve TBMM Arşivi gibi arşivlerin kodlama sistemleri birbirinden farklıdır. Bazı arşivlerde yapılan düzenlemeler sonucu kodlamalar eski ve yeni olarak ikiye ayrılır. Örneğin ATASE Arşivinin tasnif sistemi 2004 yılında değişmiştir. 2004 yılı öncesi ile sonrasındaki referanslar farklıdır. Tarihçi gerçekten arşive girmiş ve belgelerle çalışmışsa kodlama sistemlerini bilir. Girmemiş de daha önce yayınlanmış telif eserlerde kullanılan referansları görmüş gibi kendi eserinde kullanıyorsa kodlama sistemindeki eski veya yenilik yazarın etik ihlal yapıp yapmadığını ortaya koymak açısından önemli bir veri durumuna gelir. Bu açıdan tarihçinin arşiv belgelerini açık, net şekilde kimden kime yazıldığını ve belgenin tarihini de belirterek referansta kullanması gerekir.

Gazetelerin referansları da benzer şekilde tarihleri ve numaraları ile açık şekilde verilmelidir. Etik ihlallerin en fazla yapıldığı referansların başında gazeteler gelir. Tarihçi bu durumdan uzaklaşmak için gazete haberinin başlığını, gazetenin adını, gazetenin üzerinde yazdığı şekliyle sayısını ve haberin hangi sayfada yer aldığını belirterek gazeteyi referansta bilimsel yöntemle kullanır. Gazete yazısı bir köşe yazısı veya makale şeklinde olabilir. Bu durumda o yazının başlığı ve yazarının adı dergi makalesinde belirtildiği gibi tam künye ile verilir.

En önemli nokta ise tarihçinin görmediği, incelemediği hiçbir kaynağı referans olarak veremeyeceğidir. Yani ikinci el kaynakları inceleyen tarihçi, incelediği eserin kullandığı kaynakları kendi görmüş gibi yazdığı esere taşıyamaz. Tarih

eğitiminde karşılaşılan en büyük sorunlardan biri tarihçi adaylarının bu uygulamanın bir etik ihlal olduğunu kavrayamamalarıdır. Her eserin künyesinin fişlenmesi ve elde edilen eserlerden bilgiler çıkarılarak kayda geçilmesi etik ihlallerden kaçınmak ve göz nuruyla özgün tarih metni inşa etmek için yapılır. Tarihçinin emeğinin somut göstergesi eserin sonunda okuyucuya sunduğu kaynakçadır.

KAYNAKÇA OLUŞTURMAK

Bütün tarih araştırmaları kaynaklara dayanır. Kaynaklara dayanmıyorlarsa bilimsel tarih araştırması değildirler. Bilimsel nitelikli yayınlarda kaynakların sınıflandırılarak okuyucuya sunulması gerekliliktir. Edward Gibbon, *Roma İmparatorluğunun Yükselişi ve Düşüşü* adlı eserinde kaynak kullanımı ve atıfların önemini ortaya koydu. Leopold Ranke de bu kaynakların nasıl sınıflandırılacağını açıkladı. Ranke'ye göre tarihçinin kaynakları öncelikle arşiv belgeleri olmalıydı. Özgün çalışma ancak bu şekilde ortaya çıkarılabilirdi. Ranke bu yaklaşımıyla tarihçinin belgelerini birinci elden ve ikinci elden olarak sınıflandırdı. Birinci elden olanlar ana kaynaklar, ikinci elden olanlar ise ana kaynaklara dayalı olarak yazılan özgün eserlerdi. İkinci el kaynakları inceleyen tarihçi arşiv belgelerini görmüyor, görmüş olan tarihçinin eserinden faydalanıyor demektir. Kaynakların tasnifi eserin kaynakçasında yapılır. Tarihçi yazdığı eserde kullandığı belgeleri arşiv belgelerinden başlayarak tasnife tâbi tutar. Belgeleri yedi grupta değerlendirmek mümkündür. Kaynakçada yer alan eserler bu grupların içerisinde yer alır.

Arşivler: Bu bölümde yayınlanmamış, tarihçi tarafından görülen belgelerin tasnif isimleri ve numaraları yazılır. Her arşiv ayrı bir başlık altında belirtilir.

Yayınlanmış Arşiv Belgeleri: Arşivlerin zaman zaman kitap haline getirdikleri belge koleksiyonları arşive ait olmakla birlikte yayınlanmış oldukları için tarihçi bu yayınları ayrı olarak belirtir. Tarihçinin kitapta yer alan belgeleri arşivde görmüş gibi kullanması etik ihlaldir. Belgeleri arşivde değil yayınlanmış kitapta görmüştür. Bu nedenle belgeyi gördüğü yeri referans vermelidir. Kaynakçada da bu eserler ayrı bir tasnifle gösterilmelidir.

Resmî Yayın ve Tutanaklar: Bu başlık altında zabıtlar, cerideler, düsturlar, salnameler, siciller gibi kayıtlar tasnif edilir. Her biri ayrı bir başlık altında tasnif edilerek hangi yıla ait oldukları, ciltleri ayrı ayrı belirtilir.

Süreli Yayınlar: Hangi gazete ve derginin kullanıldığı ile ilgili bilgiler bu başlık altında tasnif edilerek verilir.

Kitaplar: Kitaplar başlığı altında telif eserler, hatıralar, seyahatnameler, günlükler ve tercümeler gibi farklı eserler yer alır.

Makaleler: Dergi, gazete makaleleri ve editöryal eserler ile bildiri kitaplarında yayınlanan çalışmalar bu başlık altında tasnif edilir.

Dijital Veriler: Dijital platformlardaki çevrimiçi görsel, işitsel veya yazılı veriler (web sayfaları) burada belirtilir.

Kaynakçada dikkat edilmesi gerekli husus, kullanılan arşiv belgelerinin tasnif kodlarının yan yana yazılmasıdır. Kaynakça sayfasını çoğaltmak için kodların teker teker ve alt alta yazılması doğru değildir. Kaynakça oluştururken yazar isimlerinin

nasıl yazılacağı da atıf sistemlerine göre değişir. Chicago'da şu şekildedir. Akyıldız, Ali. *Osmanlı Merkez Bürokrasisi*, 1. Baskı (İstanbul: Timaş Yayınları, 2018). Harvard'da ise Akyıldız, A. (2018). *Osmanlı Merkez Bürokrasisi*. İstanbul: Timaş Yayınları. Diğer atıf yöntemleri ikisini esas aldığı için genellikle kaynakçalar benzer şekilde oluşur.

Tarihçi kaynakçada belirttiği eserleri gördüğünü, incelediğini ve kendi elde ettiği bilgilerle tarihsel metni inşa ettiğini temin eder. Kaynakça tarihçinin çalışma performansının bir özetidir. Kaynakların görülmediği halde görülmüş gibi kullanılması tarihçi ve etik ihlal kavramını yan yana getirir. Etik ihlal hem ahlaki hem de hukuki sonuçları olan bir suç eylemidir.

TARİHÇİ VE ETİK

Platon, *Kriton* adlı yapıtında hapiste ölüm cezasını bekleyen Sokrates ile arkadaşı Kriton'u bir diyalog içerisinde ahlak kavramını sorgularlarken ele alır. Sokrates'in haksız yere öldürülmesine gönlü razı olmayan Kriton, arkadaşına kendisini hapishaneden kaçırmayı teklif eder. Kaçmanın ahlaki bir davranış olmayacağı gerekçesiyle Sokrates bu isteği reddeder. Sokrates, çok yaşamaktansa iyi ve doğru bir şekilde yaşamanın erdemine inandığını, hukukun dışına çıkarak kendi kurtuluşunu para ile satın almakla erdemli yaşamayı terk etmiş olacağını belirtir.[1]

Platon, Sokrates'i konuşturduğu eserinde ahlaklı, iyi ve doğru olmanın ilkelere bağlılıkla sağlanabileceğini ileri sürer. Platon'un üzerinde tartışma ihtiyacı duyduğu kavramlar insanoğlunun günümüzde dahi tartıştığı, anlamlandırmaya çalıştığı değerlerdir. Sokrates, ölümü seçmekle ahlaki ilkelere bağlı kaldı. Aynı şekilde Thomas More da İngiltere Kralı VIII. Henry'nin Anglikan Kilisesi'ni kurması ve Kilise'nin başı olmasına karşı çıktı. Kral, More'u hapse attı, kendisine biat ederse hayatını bağışlayacağını söyledi. More, "inanma-

1 Platon, *Kriton*, Say Yayınları, İstanbul 2017, s. 48-51.

dığı şeylere inanıyor gibi yaparak hayatının geri kalanında acı çekmektense ölümün bir anlık acısını yaşayarak hayatını erdemli şekilde sonlandırmayı" tercih etti. Her iki düşünür de erdemli olmak adına yaşama haklarından vazgeçtiler. Diğer taraftan da tarihsel geçmiş erdemsiz, kişiliksiz ve başkalarının haklarını gasp edenlerin hikâyeleriyle doludur.

Bir insanın erdemi veya erdemsizliği seçmesi onun ahlaki değerlere ve etik ilkelere bağlılığıyla ilgilidir. Bu durumda ahlak ve etiğin ne olduğunu tanımlamak gerekir. Ahlak, Arapça hulk/halk kökünden türeyen çoğul anlamlı bir kelimedir. Manası yaratılışlardır. Ancak daha çok kişinin yaratılıştan getirdiği karakterini ve huyunu ifade eder. Grekçe ethos ve Latince Mos (Moral) da aynı anlamda kullanılır. Bu durumda ahlak insanın doğuştan getirdiği veya sonradan edindiği toplumsal yaşam içinde olumlu kabul edilen davranışların tümünü belirler. Zamanla etik kelimesi ilk başlarda taşıdığı genel anlamından farklılaştı. Daha özel bir anlam kazanarak ahlak üzerine felsefi düşünme şekli olarak kabul edildi. Ahlak; gelenekler, toplumsal kabul ve bu kabullere göre belirlenen yasalara bağlıdır. Etik ise evrensel insani değerler üzerinden çıkarımlar yapar. Etik, zaman ve mekândan bağımsız olarak insanın yaptığı davranışların doğruluğu veya yanlışlığı üzerinde durur. İnsanın ürettiği bilgi ve ortaya koyduğu bütün pratikleri kapsar. Ahlak ve etik arasındaki fark şöyle açıklanabilir: Küçük yaştaki kız çocuklarının evlilik amacıyla para karşılığında satılması bazı toplumların gelenek ve törelerine uygundur. Bu uygunluk nedeniyle yapılan eylem o toplum için ahlaki kabul edilebilir. Ancak o toplumun dışına çıkılarak değerlendirildiğinde eylem evrensel insan hakları açısından *etik* dışı bir konuma gelir.

Her mesleğin, pratiğin ve bilgi alanının belirlediği etik kurallar vardır. Hekimliğin, mühendisliğin veya öğretmenliğin etik ilkeleri dünyanın her yerinde aynıdır. Gelenek, göreneklere göre değişmez. Bilimsel bilgi ile uğraşanlar evrensel bilimsel etik ilkelere bağlıdır. Bilimsel etik, bilim insanının bilgi elde etme sürecinin evrensel ahlaki kuralların sınırları içinde kalmasını sağlamak için ortaya konmuş ilkelerdir. Belirlenmiş ilkelerin dışına çıkan bilim insanı etik ihlal yapmış olur. Diğer bir ifadeyle bilim etiğine aykırı hareket etmiş duruma gelir. Bilimsel özgün çalışmalar yasaların güvencesi altındadır. Bu açıdan yapılan etik ihlaller hukuki sonuçlar da doğurur.

Emek sarf eden, çalışan, göz nuru döken insanlarla çalışmayan, emek gaspı üzerinden geçinen insanları aynı meslek grupları içinde görmek mümkündür. Kaçınılmaz olarak tarihçilikte de durum böyledir. Her çalışma, her yapıt, kaleme alınmış olan her eser yazarın kişiliğini yansıtır. Yazar titiz ve etik değerlere bağlı bir insan ise kişiliğine uygun olarak emek ürünü eserler ortaya koyar. Yazar haylaz, kurnaz ve insanları aldatmaya meyilli ise yazdıkları kişiliğini yansıtan şekilde hafif, etik ihlallerle dolu ve kaçınılmaz olarak sahtekârlık ürünü çalışmalar olur.

Bir yazarın niçin etik ihlal yaptığını sorgulamak gereksizdir. Sonuçta etik ihlal kişinin evrensel ahlaki değerlere bakış açısını yansıtan bilinçli bir tercihtir. Mesleki ilkelere ve etik değerlere bağlılık daha kapsayıcı ilkeler olduğu için bu değerlere bağlı olmayan kişilerin ahlaklılığından bahsedilemez. Aslında durum biraz da kişinin kişiliği ile ilgilidir. Bilimsel anlamda yetersizlikler etik ihlal yapmak için geçerli neden değildir. Bilgi yetersizliği olan ama etik değerleri bulunan

araştırmacı kendisini geliştirerek, bilgi açığını kapatabilir. Fakat etik değer yoksunluğunun kapatılması mümkün olmaz. Bu nedenle tarihçiler içinde de etik ihlaller yapan isimlere sıkça rastlanır. Etik ihlal suç unsurudur. Şeytanın peşinden koşan araştırmacı hem hukuki ve hem de kendisini hayatı boyunca takip edecek vicdani sorumluluk karşısında kalır.

ETİK İHLAL İLE İLGİLİ KANUN VE DÜZENLEMELER

Yasal düzenlemelerle akademi içinde yer alan araştırmacıların veya akademiden bağımsız telif eserler kaleme alan yazarların ürünleri kanun ve yönetmeliklerle koruma altına alınır. Etik ihlal yapanlar da yine bu yasal düzenlemelere bağlı olarak cezalandırılır.

Özgünlük Batı dünyasının antikiteden beri üzerinde durduğu konudur. İlk tarihçilerin yazdıkları eserlerin özgün olduğuna vurgu yapmaları, başkalarının düşünce ve eserlerini kopyalamanın olumlu karşılanmadığını gösterir. Telif hakkının yasalaşması ise 1710 yılında kabul edilen "Copyright Act" ile İngiltere'de gerçekleşti. Bu yasa bilimin gelişmesi ve düşünürlerin, sanatçıların ekonomik açıdan korunmasını hedefliyordu.[2] Ne kadar işe yaradığı tartışılsa da bu kanun, çok erken tarihlerde düşünce ürünü eser üretimine saygı duyulduğunu gösterir. Türkiye'de fikir ve sanat eserleri 1951 yılında kabul edilen 5846 sayılı kanun ile güvence altına

2 Birçok yayında Telif Hakları Yasası'nın 1709 yılında kabul edildiği belirtilse de bu yanlıştır. Doğrusu 1710 yılıdır. Bu konuda yapılmış olan bilimsel çalışma için bkz. John Feather, "The Book Trade in Politics: The Making of the Copyright Act of 1710", *Publishing History*, Volume: VIII, (1980), s. 19-44.

alındı.[3] Akademik çalışmalar da telif hakları kapsamında değerlendirilir. Telif hakkının ihlal edilmesi etik suç ortaya çıkarır.

Akademik birimler etik ihlallerin neler olduğunu belirlemek ve somutlaştırılmak için çeşitli çalışmalar ve yasal düzenlemeler yaptılar. İlk olarak Türkiye Bilimler Akademisi 2008 yılında yayınladığı *Bilimsel Etik El Kitabı* ile "etik ihlal" konusundaki farkındalıkları artırmaya çalıştı.[4] Yükseköğretim Kurulu 19.08.2012 tarih 2012.18.946 sayılı kararı ile *Yükseköğretim Kurulu Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesi*'ni kabul etti.[5] Türkiye Bilimsel ve Teknolojik Araştırma Kurumu (TÜBİTAK) da 07.11.2015 tarih ve 247 sayılı toplantısında *Bilimsel Araştırma Yayın Etiği Kurulu Yönetmeliği*'ni onayladı.[6] Üniversitelerarası Kurul da doçentlik sınavlarında etik ihlalleri değerlendirmek için *Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesi*'ni uygulamaya geçirdi.[7]

YÖK'ün *Etik İlkeler Yönergesi*'nin 4., TÜBİTAK'ın *Yayın Etiği Kurulu Yönetmeliği*'nin 9. ve Üniversitelerarası Kurul'un *Yayın Etiği Yönergesi*'nin 4. maddelerinde bilimsel bilgi üretme sürecinde ortaya çıkan etik ihlallerin neler olduğu belirtildi. Fakat Danıştay İdari Dava Daireleri Genel Kurulu, 2012 yılında "etik ihlal kapsamında değerlendirilen suçların yönetmelik hükümlerine göre cezalandırılamayacağına" karar

3 *Resmî Gazete*, 13.12.1951, Sayı: 7981.

4 *Bilim Etiği Elkitabı*, (Editör: Ayşe Erzan), TÜBA Yayınları, Ankara 2008.

5 http://www.yok.gov.tr/web/guest/icerik/- /journal_content/56_INSTANCE_rEHF8BIsfYRx/10279/18187 (Erişim Tarihi: 10.04.2020)

6 http://www.tubitak.gov.tr/sites/default/files/247_sayili_bk_islenmis_hali.pdf (Erişim Tarihi: 10.04.2020)

7 Üniversitelerarası Kurul yönetmeliği için bkz. http://www.uak.gov.tr/yonetmelikler/Yay%C4%B1nEti%C4%9FiY%C3%B6nergesi_de%C4%9Fi%C5%9Fikli%C4%9Fi_20022020.pdf

verdi.[8] Bu hüküm üzerine Yükseköğretim Kurulu 2016 yılında etik ihlal suçlarını 2547 sayılı Yüksek Öğretim Kanunu'nun 53. maddesine dâhil etti.[9] Etik ihlallerin giderek artması üzerine 15.04.2020 tarihinde kabul edilen 7243 sayılı kanunla Yüksek Öğretim Kanunu'nda değişiklik yapıldı. Kanunun 7. maddesinde "Başkalarına ait özgün fikir, metot, veri veya eserleri bilimsel kurallara uygun biçimde atıf yapmadan kısmen veya tamamen kendisine ait gibi göstermek" ve "Atama ve yükselmelerde, unvan veya derece kazanılmasında; anket uygulama, veri toplama gibi akademik değerlendirme içermeyen katkılar dışında kişisel emek ve birikimine dayanmayan, başkaları tarafından ücret karşılığında veya ücretsiz olarak üretilmiş yayın ve çalışmalar kullanmak" şeklinde belirlenen eylemleri yapanlara *üniversite öğretim mesleğinden çıkarılma* cezası getirildi.[10]

Lisansüstü çalışmalar için de Yükseköğretim Kurulu Lisansüstü Eğitim-Öğretim Yönetmeliği 2016 yılında yeniden şekillendirildi. Amaç etik ihlal kavramını lisansüstü çalışmalara da uygulamaktı. *Lisansüstü Eğitim-Öğretim Yönetmeliği*'nin 9. maddesi 2. fıkrasına "Enstitü söz konusu teze ilişkin intihal yazılım programı raporunu alarak danışmana ve jüri üyelerine gönderir. Rapordaki verilerde gerçek bir intihalin tespiti halinde gerekçesi ile birlikte karar verilmek üzere tez enstitü yönetim kuruluna gönderilir." ifadeleri eklendi.

8 Mustafa Yaşar Demircioğlu, "Üniversitelerde 2014 Yılından Önce İşlenen İntihal Suçlarıyla İlgili Disiplin Soruşturması ve Cezalandırma Sistemi", *Ankara Barosu Dergisi*, Sayı 4 (2014), s. 330.

9 http://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.2547.pdf (Erişim Tarihi: 10.04.2020)

10 https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2020/04/20200417-1.htm (Erişim Tarihi:20.04.2020)

Böylece lisansüstü tezlerin *Turnitin* ve *iThenticate (Research Tool)* gibi intihal tespit programlarından geçirilmesi zorunlu hale getirildi.[11] İntihal yapıldığı tespit edilmesi durumunda araştırmacıya *Yükseköğretim Kurumları Öğrenci Disiplin Yönetmeliği*'nin 7. maddesi, 1. fıkrası ve f bendine göre "bir yarıyıl okuldan uzaklaştırma" cezası verilir.[12]

Tezlerdeki benzerlik oranlarının yasal sınırları üniversitelerin lisansüstü yönetmeliklerinde belirtilir. Bu oranların tespiti üniversitelere göre farklılık gösterir. Lisansüstü çalışma yapan tarihçilerin kendi üniversitelerinin ilgili yönetmeliklerini incelemeleri özgünlük oranlarını öğrenmeleri açısından faydalıdır.

Akademik alanda yer alan araştırmacılar Yükseköğretim Kurulu ve Üniversitelerarası Kurul'un belirlediği yasal düzenlemelere göre hareket etmek zorundadır. Akademik yasal düzenlemelerin dışında daha kapsamlı eser sahipliği haklarını yasal olarak koruyan 88 maddelik 5846 sayılı Fikir ve Sanat Eserleri Kanunu'dur. Kanun üretilen eserleri; ilim ve edebiyat, musiki, güzel sanatlar, sinema, işlenmeler ve derlenmeler ile alenileşmiş ve yayınlanmış eserler olarak tasnif eder. Akademik yapıtlar da ilim ve edebiyat eserleri kapsamında telif hakları kanununun yasal koruyuculuğu içerisinde yer alır. Kanunun 71. maddesi eser sahipliğine yönelik etik ihlal eylemlerinin hafife alınamayacak cezalarını belirtir. Akademik alanda çoğu zaman görmezden gelinen,

11 Yükseköğretim Kurulu Lisansüstü Eğitim-Öğretim Yönetmeliği için bkz. https://www.mevzuat.gov.tr/Metin.Aspx?MevzuatKod=7.5.21510&MevzuatIliski=0&sourceXmlSearch= (Erişim Tarihi:20.04.2020)

12 Öğrenci Disiplin Yönetmeliği için bkz. https://www.mevzuat.gov.tr/Metin.Aspx?MevzuatKod=7.5.16532&MevzuatIliski=0 (Erişim Tarihi:20.04.2020)

önemsenmeyen birçok eylemin Fikir ve Sanat Eserleri Kanunu kapsamında suç unsuru olarak kabul edildiğini ifade etmek gerekir.

ETİK İHLAL ÇEŞİTLERİ

Her bilimsel bilgi alanı için tespit edilmiş yöntemler, araştırmanın süreci kadar etik ilkelerini de öğretmeyi hedefler. Kanun ve diğer yasal düzenlemeler ise etik ihlallerin neler olduğunu tespit eder.[13] Doğa ve sosyal bilimlerin etik ihlal tanımları bilimsel araştırma süreçleri nedeniyle farklılık gösterebilir. Örneğin laboratuvar çalışmalarında bir aracın izinsiz kullanılmasıyla bilgi üretilmesi etik ihlal kapsamında değerlendirilmektedir. Tarihçiler için ise bir çalışmada etik ihlalin bulunup bulunmadığı metin inşasının belirlenmiş ilkelere uygun hazırlanıp hazırlanmadığına bağlıdır.

Kanun ve yönetmelikler içerisinde tanımlanan etik ihlaller çok çeşitlidir. Etik ihlaller intihalden özensiz araştırma yapmaya kadar geniş bir yelpaze içerisinde değerlendirilir.

İNTİHAL (AŞIRMACILIK)

İntihal (plagiarism) diğer ifadeyle *aşırmacılık* başkalarının fikirlerini ve ürettiği bilgileri kısmen veya tamamen kendi eseri gibi kullanmaktır. Bütün uygar ülkeler kanun ve yasal düzenlemelerle intihale savaş açmıştır. İngiltere ve Amerika

13 Etik ihlal çeşitlerinin detaylı tanımlamaları için bkz. Melih Boydak, "Araştırma ve Yayın Etiği", *Bilim Etiği* (Editör: Nurhan Atasoy vd), İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2011, s. 15-42; *Bilimsel Araştırma Yöntemleri*, (Hazırlayanlar: Şener Büyüköztürk vd), Pegem Akademi, Ankara 2014, s. 28-34; Gürol Irzık & Ayşe Erzan, "Araştırmada Kusurlu Davranışlar", *Bilim Etiği Elkitabı*, (Editör: Ayşe Erzan), TÜBA Yayınları, Ankara 2008, s. 22-24; Nazan Özenç Uçak & Hatice Gülşen Birinci, "Bilimsel Etik ve İntihal", *Türk Kütüphaneciliği*, 22/2 (2008), s. 187-204.

gibi ülkelerde bulunan üniversiteler intihalleri sıkı bir şekilde takip ederek elde ettikleri verileri istatistiki olarak yayınlarlar. İntihal konusunda farkındalık oluşturmak için hazırlanmış olan https://www.plagiarism.org/ web sayfası üzerinden ülkelerin takip ettiği politikalar ve intihal ile mücadele yöntemleri paylaşılmaktadır. Aynı şekilde Wikipedia da Vroniplag Wiki (https://vroniplag.wikia.org) adıyla oluşturduğu çevrimiçi platformda intihal ile ilgili çalışmalara yer vermektedir. Veriler başkalarının fikirlerini ve eserlerini gasp etmenin bütün ülkelerin sorunu olduğunu göstermektedir.[14]

İntihal de kendi içerisinde farklı sınıflandırmalara tabidir. Başkalarının yapıtlarının bir bölümünü veya tamamını kendi eseri gibi göstermek "kaba intihaldir". Özellikle sosyal bilimler alanında eser ve fikirlerin alınma yöntemlerine göre intihaller "kaba intihal"den "ince intihal"e kadar çeşitlenir. İntihal türleri şunlardır:[15]

1. Klonlama: Başkasının çalışmasını kelime kelime değiştirmeden kendi eserine almak.
2. Kopyalama: Bir eserin bazı bölümlerini değişiklik yapmadan kopyalamak.
3. Bulma-Değiştirme: Kelime ve cümlelerde değişiklik yaparak, ana düşünceyi ve cümle içeriklerini koruyarak kullanmak.

14 İntihalin dünya ölçeğindeki durumunu gösteren (Behlül Gücükoğlu, Zerrin Ayvaz Reis, "Türkiye'de ve Dünyada İntihalin Yaptırımları") başlıklı çalışma için bkz. http://ab.org.tr/ab14/bildiri/323.doc (Erişim Tarihi:20.04.2020)

15 İntihal çeşitleriyle ilgili tanımlar için ayrıca bkz. Gücükoğlu, Reis, "Türkiye'de ve Dünyada İntihalin Yaptırımları". Erişim linki: http://ab.org.tr/ab14/bildiri/323.doc (Erişim Tarihi:20.04.2020)

4. Melezleme: Kaynak göstermeden kopyalanan metinler ile kaynak gösterilenleri birleştirmek.
5. Toplama: Kaynaklara atıf yaparak almak, ancak hiçbir özgün bilgi ortaya koymamak.

İntihal çeşitlerine bakıldığında öncelikli olarak özgün ve yenilik içeren çalışmalar yapılması gerekliliği ortaya çıkar. İkinci olarak referans verme önem kazanır. Özgün bir çalışma yapılsa bile metinde kullanılan başkalarının düşüncelerinin alındığı kaynakları mutlaka doğru yöntemle referans göstermek gerekir. Birebir alıntıların tırnak içinde verilmesi hayati önem taşır. Yapılmış bir çalışma konusunu özgün yeni bilgiler eklemeden yeni bir eser ya da lisansüstü tez haline getirmek intihalin bir çeşidini uygulamak anlamına gelir.

Özellikle lisansüstü çalışmalarda sıkça karşılaşılan sorun üzerinde doktora yapılmış konuların yüksek lisans olarak tekrar yapılmasıdır. Böyle bir durum hangi mantıkla, nasıl açıklanabilir? Bütün arşiv kaynaklarına başvurularak, dönemin bütün verileri işlenerek hazırlanan doktora çalışmaları üzerine aynı konunun özeti haline getirilmiş yüksek lisans tezi hangi özgün bilgiyi ortaya koyabilir? Bu durum akademik bilgi üretiminin mantığına aykırıdır. Yenilik getirmiyorsa bu gibi çalışmalar yapmak araştırmacının akademik geleceğini olumsuz şekillendirecektir. Kaçınılması gerekir.

Suç unsuru varsa, cezai karşılığı da olmalıdır. 2020 yılında güncellenen YÖK Kanunu'nda intihalin cezai yaptırımı 53. maddenin 5. fırkasında "öğretim üyeliği mesleğinden çıkarma" olarak belirlenir. Lisans ve lisansüstü öğrencilerinin intihal eylemlerinin karşılığı Disiplin Yönetmeliği'nde "bir yarıyıl okuldan uzaklaştırma" olarak tespit edilir. Başkalarının fikir ve

eserlerini kendi eseri gibi kullanmanın cezası Fikir ve Sanat Eserleri Kanunu'nun 7. maddesinin 2. fıkrasında "altı aydan iki yıla kadar hapis veya adli para cezası" olarak tanımlanır.

Bilim yolculuğuna çıkmış olan tarihçinin öncelikle intihal ve benzeri etik ihlallerle ilgili bilgilere sahip bir araştırmacı olarak her türlü etik ihlalden kaçınması önemli bir gerekliliktir. Üretilen her eser kişinin karakterini yansıtır. Ahlaki temelleri sağlam bir millete mensup olmak, öncelikle başkalarının haklarına, ürettiklerine ve emeklerine saygıyı gerektirir. Milletin yükselişinin en etkili yolu emeği güvence altına almak ve emeğe saygıyı sağlamaktan geçer.

UYDURMACILIK

Uydurmacılık araştırma sürecinin basamaklarını yerine getirmeden masa başında bilgi ve referans uydurmayı ifade eder. Diğer bir deyişle uydurmacılık eserlerin gerçek dışı, hayali bilgiler üzerine kurgulanması yöntemidir. Nasıl bir insan karakteri, gerçekte olmayan verileri rahatsızlık duymadan yazdığı metnin bir parçası yapmayı düşünür ve hayali üretimler yapar? Tanımlamasını yapmak gerçekten zordur.

Uydurma ve hayali bilgi üretiminin gerçekliğini tahayyül etmek zorlanılacak bir durum olsa da kimi akademisyenlerin ürettiği eserlerde ve lisanüstü çalışmalarda bu etik ihlal ile karşılaşmak mümkündür. Lisansüstü tezlerde uydurmacılığın görülmesi araştırma konusunun ücret karşılığında başkalarına yaptırılmasından kaynaklanıyor olmalı. Gerçekte ise akademik danışmanlığın layığı ile yapıldığı bir süreçten sonra bilim heyetinin onayını alan lisansüstü tezlerde uydurmacılığın bulunmaması gerekir. Lisansüstü etik ihlallerdeki sorumlu-

luk öğrencinin olduğu kadar akademik danışman ve bilim heyetinde yer alan akademisyenlerin de üzerindedir.

Uydurmacılık ve hayali referans kullanımı yalnızca lisansüstü çalışmalarda görülmeyebilir. Yapılacak bir akademik atama için incelediğim başvuru dosyasında yer alan bütün yayınların uydurma bilgiler ve uydurma referanslarla dolu olduğunu görmüş olmam etik değerlerle ilgili hiçbir durumun insan tahayyülünün dışında kalamayacağını gösterdi.[16] Bu tarz etik ihlaller toplumsal değerlere bir saldırı olduğu için topluma ve ülkeye karşı işlenmiş bir suç olarak değerlendirilmelidir. Uydurmacılık etik ihlalinin YÖK Kanunu'ndaki cezai karşılığı 53. maddenin 4. fırkasında "kademe ilerlemesinin durdurulması veya birden fazla ücretten kesme" olarak belirlenmiştir. Bilgi uydurma lisansüstü çalışmalar için "bir dönem okuldan uzaklaştırma" cezasını gerektirir.

ÇARPITMA

Çarpıtma veya sahtecilik etik ihlali araştırma verilerinin kasıtlı olarak çarpıtılması ve farklı gösterilmesidir. Tarihçiler için çarpıtma etik ihlali istatistiki çalışmalarda veya birinci el kaynakların okunmasında ortaya çıkabilir. Elde edilen verilerin özel nedenlerle yanlış sunulması ve birinci el kaynaktaki bilginin bilinçli olarak tahrif edilmesi çarpıtma yapıldığı anlamına gelir.

16 Türkiye'de uydurmacılık ve hayali bilgilerle eser üretiminin somutlaştığı Naci Şahin Olayı için bkz. Taha Niyazi Karaca, https://www.academia.edu/38518628/Ekmedi%C4%9Fini_Bi%C3%A7mek-1_Muhayyel_Referanslar_%C3%9Czerine_Kurgulanan_Bilim_To_Harvest_The_Crop_Without_Sowing_-1_The_Science_Which_is_Builded_on_Imaginary_References_ (Erişim Tarihi: 20.04.2020)

Türkiye'de olduğu gibi dünya tarihçiliğinde de sahte bilgi ve çarpıtma referanslarla eser üretme örnekleri görülür. Bunlardan biri Abraham Olayı'dır. Siyaset bilimci David Abraham 1981 yılında yayınladığı *Weimer Cumhuriyeti'nin Çöküşü* başlıklı eserini yayınladı. Amerikalı tarihçi Gerald Feldman, Abraham'ın çalışmasını inceleyerek kaynakların çoğunlukla çarpıtılarak verildiğini tespit etti. Abraham önce iddiaları reddetse de Feldman'ın kararlılıkla olayın üzerine gitmesi üzerine etik ihlal yaptığını kabul etti. Bunun üzerine akademisyenlik görevinden uzaklaştırıldı.[17] Abraham Olayı, tarihçinin ürettiği bilgilerin kontrol edilebileceği, referansların kontrolüyle bilgilerin doğruluk ve yanlışlıklarının sınamaya tâbi tutulabileceğini göstermiştir.

YÖK Kanunu çarpıtma etik ihlalini suç kapsamında değerlendirmiştir. Yine 53. maddede bu etik ihlali yapanlara "kademe ilerlemesinin durdurulması veya birden fazla ücretten kesme" cezasını öngörülmüştür.

TEKRAR YAYIN

Daha önce yayınlanmış araştırmanın sonuçlarını başka isimlerle birden fazla yayın haline getirmek tekrar yayın etik ihlalini ortaya çıkarır. Tarihçi aynı kitap ve makaleleri küçük başlık değişiklikleriyle tekrar yayınlamış olabilir. Bu tarz yayınların etik ihlal kapsamında değerlendirilmesi "akademik yükselmelerde" kullanılmasına bağlıdır. Tekrar yayınların yükselme amacıyla kullanılmış olmasının etik ihlal olacağı Üniversitelerarası Kurul Bilim ve Yayın Etiği Yönetmeliği'nin 4. maddesinde açıkça belirtilir. Bu nedenle tarihçinin aynı

17 Evans, *Tarihin Savunusu*, s. 122-123.

konuyu farklı dergilerde yayınlayarak yayın sayısını artırma çabasında olması ve tekrar yayınlarla akademik yükselmeyi hedeflemesi etik dışı davranış olarak değerlendirilir. Bu tarz yayınlarla akademik yükselmeyi hedefleyen araştırmacılar eser değerlendirme sürecinde etik ihlal suçlamasıyla karşı karşıya kalabilirler.

DİLİMLEME

Bir çalışmanın bütünlüğünü bozarak, aynı çalışma konusunu birçok yayın haline getirmek de bilimsel etik dışı davranışlardan biridir. Dilimleme, tekrar yayının bir benzeridir. Lisansüstü tez hazırlayan bir tarihçi tez konusu içinde yer alan konuları bilinçli olarak teze dâhil etmeyerek farklı yayınlar yapmayı tercih edebilir. Farklı yayın haline getireceği konular çalıştığı tez konusunun bir parçası olduğu için tezin dışında yayınlandığında konu dilimlenmiş hale gelir. Dilimleme yaparak ayrı ayrı eser sahibi olmak niceliksel anlamda yayın sayısını artırmaktan ibarettir. Bu nedenle de etik dışı davranıştır. Doçentlik başvuru dosyalarında dilimleme yayınlar Bilim ve Yayın Etiği Yönetmeliği'nin 4. maddesinde etik ihlal kapsamında değerlendirilir.

HAKSIZ YAZARLIK

Haksız yazarlık, araştırma sürecine aktif katkısı olmayan kişilerin yazarlar arasına dâhil edilmesinden ibarettir. Atama ve yükselme kriterlerinin veya akademik teşvik ödeneklerinin nicel yayın sayılarına göre belirlenmesi haksız yazarlık etik ihlalinin hızla artmasına yol açtı. Üç sayfalık bir makalede on-on beş araştırmacının adının yer alması ve aynı yazarla-

rın aktif katkıları olma ihtimalinin bulunmamasına rağmen birbirlerini ortak yazar olarak göstermeleri etik ihlaldir. Bu yöntemle bir grup araştırmacı emek sarf etmedikleri yayınlarda ismen yer alarak yayın sayısını artırmak ve akademik yükselmede ve teşvik ödeneklerinde çıkar sağlamayı hedeflerler. Bu tür davranışlar Bilim ve Yayın Etiği Yönetmeliği'nde etik dışı kabul edilir.

Belirtilen bu etik ihlallerin dışında doğa bilimlerine yönelik bazı etik ihlaller de söz konusudur. Bunlar araştırma kaynaklarının doğru kullanılmaması, özensiz araştırma, araştırmaya destek veren kişi ve kuruluşları belirtmemek diğer etik ihlallerdir.

Etik ihlallerin giderek yükseliş göstermesi ve niteliksiz akademik yayınlarda gözlenen artışlar Yüksek Öğretim Kurulu'nu önlem almaya sevk etmiştir. Bu doğrultuda 15.04.2020 tarihinde kabul edilen 7243 sayılı kanunla Yüksek Öğretim Kanunu'nda değişiklik yapıldı. Kanunda yapılan değişiklikle hem bilimsel ilkelere uygun atıfta bulunmadan yayın yapmanın hem de kişisel emek ve birikime dayanmadan üretilen çalışmaları ücret karşılığında yayın haline getirmenin cezası meslekten ihraç olarak belirlendi. Böyle bir kararın alınmasındaki en önemli nedenlerden biri araştırmacıların hiçbir emek sarf etmeden ortaya çıkardıkları metinleri *yağmacı dergi* (predatory journals) adı verilen ücretli dergilerde yayınlamaları ve bu yayınların akademik yükselmelerde kullanılmasıdır. Yağmacı dergilerde yapılan yayınların önüne geçmek için yeni kanuni düzenlemede "kişisel emek ve birikim" doğrultusunda yayınlar yapılmasına vurgu yapılmıştır.

Her çalışma, her yapıt yazarın kimliğini ve kişiliğini yansıtır. Ahlaki değerlere sahip insanlar için sınırlayıcı yasalar oluş-

turmaya gerek olmayabilir. Ahlaki açıdan sorunlu insanların bilim dünyasında yer alması etik ihlallerin ortaya çıkmasına yol açar. Bu nedenle kanunlara ve diğer yasal düzenlemelere ihtiyaç duyulur. Ancak yasaların etik ihlalleri engellemediği de bir gerçektir. Bunun nedeni yasaların uygulanma aşamasındaki boşluklardır.

Etik ihlaller çoğunlukla bilimsel yayınlar üzerinden yapılır. Her akademik yükselme ve bilimsel çalışma hakem sürecinden geçer. Etik ihlallerin önüne geçmek raportör, hakem ve danışmanlık görevi üstlenen akademisyenlerin sorumluluklarını yerine getirmeleriyle önlenebilir. Bir makaleyi veya tebliği yeterli şekilde incelemeyen hakemin, yapılan tezin özgünlüğünü ve yeterliliğini kontrol etmeyen danışmanın, akademik yükselmelerde eser incelemesi yapmadan rapor yazan jüri üyelerinin yaşanan etik ihlallerde payı bulunur. Kanunların caydırıcılığıyla değil, akademisyenlerin etik ilkelere bağlı hareket ederek bilimsel usulsüzlüklere karşı yapacakları mücadele ile temiz bilim var olacak, Türkiye'nin bilimsel varoluşu da ancak bunun sağlanmasına bağlı kalacaktır.

SONUÇ

21. yüzyılda hala *historia* kitapları kaleme alınıyor. Tarihçi hem tarihî olayları inceleyerek topluma ürettiği tarihsel bilgiyi sunuyor hem de tarihsel bilgi üretiminin özgünlüğünü sağlamanın nasıl olabileceği konusunda kendisini geliştirmeye çalışıyor. Bu birkaç açıdan anlamlıdır. Tarihsel bilgi üretimi bütün uygar ülkelerde varlığını koruduğuna göre bu durum tarihin evrensel anlamda önemsendiğini ve faydasının kabul edildiğini gösterir. Faydası görülmeyen hiçbir bilgi alanı yüzlerce yıl varlığını devam ettiremez. Diğer taraftan milattan önceki yüz yıllarda başlayan tarihsel bilgi üretmenin serüveni üretilen bilginin bilimsel bilgi alanlarından biri olarak kabul edilmesiyle sonuçlandı. Tarihsel bilgi insan varlığına bağlı kaldığı için gelecek yüzyıllarda da var olmaya devam edecektir. Tarihin nasıl olacağı iletişim ve kayıt araçlarının nasıl var olacağına bağlı kalacaktır. Günümüzde ortaya çıkan yeni görsel ve işitsel malzemeler ileriki yılların tarih tasarımını ve metin inşa yöntemini şekillendirecektir. Tarihsel bilgi elde etmenin değişen teknolojilere bağlı kalması tarihin durağan değil gelişmeye açık bir bilgi üretim alanı olduğunu ortaya

koyar. Hikâyeci tarihten postmodern tarih yazımına kadar gelişme göstermesi dinamik bilgi alanı olmasından kaynaklanır.

Tarihsel bilgi tarihçilik mesleğinin ürettiği bilgidir. Tarihçinin varoluş nedeni tarihsel bilgiyi üretmek ve bunu toplumun hizmetine sunmaktır. Tarihçinin ürettiği bilgi her şeyden önce onun tarihe bakış açısına, varoluşsal özelliğinin parçası olan eğitimine, diğer bilimsel alanlarla olan ilişkisine, kısaca ne kadar yeterliği olduğuna bağlıdır. Onun paleografi, diplomatik, filoloji, sosyoloji, coğrafya ve iktisat gibi bilgi alanlarıyla olan ilişkisi tarih bilimine bakış açısını da şekillendirir. Bu nedenle tarihçi sadece anlatı tarihçiliğini öğrenen ve bunları anlatan değil diğer bilimsel alanlarla da ilgilenen, tarihsel olaylara o bilimsel alanların gözüyle bakabilen insandır.

Tarihçi önce tarih felsefesi ve tarihsel kuramları öğrenerek işe başlamalıdır. Bütün tarihsel olaylar aynı zamanda düşüncenin tarihidir. Her tarihsel olayın içerisinde düşünce, bireysel ve toplumsal psikoloji yer alır. Düşünce olmadan eylem ortaya çıkmaz. İnsanlık tarihinin düşünsel, felsefi boyutunu öğrenmek, dönemlere bağlı kalan tarih kuramlarını, tarih okullarını öğrenerek ortaya çıkarılan tarihsel bilginin bu kuramlarla ilişkisini kurmak tarihçilik mesleğinin ilk adımını oluşturur.

Türkiye'de Dil, Tarih ve Coğrafya Fakültesi'nin kurulması sosyal bilimler açısından en doğru kararlardan biri oldu. Çünkü her üç bilgi alanı birbirinin varlığı ile anlam kazanır. Filoloji eğitimi alan öğrencilerin akademik çalışma alanları çoğunlukla tarihe kayar. Filoloji öğrencisi tercümanlık veya turist rehberliği dışında kalacaksa bir şekilde tarihle buluşması kaçınılmazdır. Tarihçi için de filoloji aynı konumdadır. Antik

dilleri bilmeyen İlk Çağ; Latince, Arapça ve Farsça bilmeyen Orta Çağ; İspanyolca, İtalyanca ve İngilizce bilmeyen Yeni Çağ tarihçisinin tarihsel bilgi üretmesi imkânsızdır. Bu durumda tarih disiplinler arası iş birliğine mecbur olan bilgi alanıdır. Hatta bu iş birliği tarihin edebiyat ile iç içe geçmesine kadar gider. Antikiteden beri tarih *ars historica* olarak kabul edildi. Bunun nedeni tarihin aynı zamanda bir edebi anlatım, bir sanat olduğunun düşünülmesiydi. Tarih, geçirdiği aşamalarla bilgi elde etme yöntemini ilkeleştirdi. Bu ilkelerle elde edilen bilgilerin tarihsel gerçeklik kontrolünü yapmak mümkündür. Diğer taraftan tarihin *ars historica* boyutu olan sanat, tarihsel bilgi tasarımı içerisindeki varlığını korumaya devam eder.

İnsan ve toplumun varoluşu yüzyıllarca akıp gelen kültürel birikime yani tarihsel çevreye bağlıdır. İnsanı ve toplumu kültür ortamından, tarihsel varoluşundan bağımsız olarak ele almak mümkün değildir. Tarihçinin rolü geçmişle övünmek, böbürlenmek veya geçmişte yaşamak değil günü anlamak ve toplumların kendilerine çekidüzen vermelerini sağlamak için tarihsel bilgiyi toplumun hizmetine sunmaktır. Tarihçi düşünce ürünü eserler ortaya çıkarmakla entelektüel iş üretir. Tarihçi güncel olayların sorunlarını çözmek için bilgi üretmez, ama ürettiği bilgi sorunların kaynağının anlaşılmasını sağlar. Güncel sorunları tarihsel bilgiye taşımak anakronik tarih anlayışı ortaya çıkarır. Tarihçinin anakronizmden uzaklaşması ideolojilerden bağımsız hareket etmesine bağlıdır. Devlete hâkim olan herhangi bir unsurun ideolojik yaklaşımı çoğunlukla *resmî tarih* olarak tanımlanır. Ancak hâkim unsur dışında kalan ideolojik tarih algıları da vardır. Bunlar da sonuçta belirli ideolojilere hizmet eder. Bu açıdan resmî

veya gayri resmî tarih tanımlamasından ziyade ideolojik tarih algısı ve tarih bilgisi üretiminden söz etmek daha doğru olur. Tarihçi ideolojiye hizmet rolünü üstleniyorsa ürettiği bilginin tarihsel bilgi olup olmadığı da tartışmalıdır.

Tarihçi, insan ve toplum yaşamının değişimleriyle ilgilenir. Uzun süreçlerde devletlerin neden çöktüğünü, toplumsal zaafların sonuçlarının neler olabileceğini herkesten çok gözlemleme imkânına sahiptir. Bu bağlamda tarihçi dünyanın insan hakları konusunda geçirdiği aşamaları, kaydettiği ilerlemeleri değerlendirebilecek konumdadır. Geçmişten itibaren toplumların etik ve insan haklarına verdikleri değerlerle uygarlıklar meydana getirdiklerini gören tarihçinin ahlaki değerlere bağlı kalması beklenir. İnsani ve etik değerleri anlatmak kadar uygulamak da tarihçinin sorumluğundadır.

Tarihçi tarihsel bilgi ile ilgilendiği için tarihin içinde kaybolan veya tarihte yaşayan insan durumunda olamaz. Tarihçinin rolü toplumları geçmişte yaşamaya zorlamak değil, güncel yaşam ile eski yaşam arasında kıyaslamalar yaparak güncelin daha iyi ve güzel olmasına katkı sağlamaktır. Bu açıdan bütün insanlık tarihini, düşünsel ve teknolojik gelişmeleri inceleyen, gözleyen tarihçi geçmişle gelecek arasındaki yegâne köprüdür.

KAYNAKÇA

KİTAPLAR

A Companion to Plutarch, (Edited by Mark Beck), Blackwell Publishing, Oxford 2014.

Acun, Niyazi; *Dünya Petrol Tarihi ve Türk Petrolü*, İstanbul 1949.

Aczel, Amir D.; *Dolanıklık: Fiziğin En Büyük Gizemi*, Kırmızı Kedi Yayınları, İstanbul 2018.

Afyoncu, Erhan, *Tanzimat Öncesi Osmanlı Tarihi Araştırma Rehberi*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2018.

Ahmet Resmi Efendi'nin Viyana ve Berlin Sefaretnameleri, (Sadeleştiren: Bedriye Atsız), Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul 1980.

Ak, Mahmut; *Osmanlı'nın Gezginleri*, 3F Yayınları, İstanbul 2006.

Akdoğan, Yaşar; *İskendername'den Seçmeler*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1988.

Akengin, Hamza; *Siyasi Coğrafya: İnsan ve Mekân Yönetimi*, Pegem Yayınları, Ankara 2017.

Akşin, Sina; *Ana Çizgileriyle Türkiye'nin Yakın Tarihi*, İmaj Yayınları, Ankara 2006.

Akyüz, Horiepiskopos Gabriyel; *Tüm Yönleriyle Süryaniler*, Mardin 2005.

Alighieri, Dante; *İlahi Komedya*, (Türkçesi: Rekin Teksoy), Oğlak Yayınları, İstanbul 2011.

_____; *Monarşi*, Pinhan Yayıncılık, İstanbul 2017.

Ancient Greece, Volume: II, (Edited by Thomas J. Sienkewicz), Salem Press, New Jersey 2007.

Andonyan, Aram; *The Memoirs of Naim Bey: Turkish Official Documents Relating to the Deportation and the Massacres of Armenians*, Hodder & Stoughton, London 1919.

Aristoteles, Augustinus, Heidegger, *Zaman Kavramı*, İmge Kitabevi, Ankara 1996.

Aristoteles, *Poetika: Şiir Sanatı Üzerine*, Say Yayınları, İstanbul 2017.

Arslan, Ahmet; *İlkçağ Felsefe Tarihi*, Cilt: I, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2006.

_____; *İlkçağ Felsefe Tarihi*, Cilt: II, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2006.

_____; *İlkçağ Felsefe Tarihi*, Cilt: III, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2007.

Asimov, Isaac; *Bilim ve Buluşlar Tarihi*, İmge Kitabevi, Ankara 2006.

Aşıkpaşazade Tarihi, (Hazırlayan: Necdet Öztürk), Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2013.

Aşıkpaşazade, *Osmanoğulları'nın Tarihi*, (Hazırlayanlar: Kemal Yavuz, M.A. Yekta Saraç), Koç Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2003.

Atatürk, Kemal; *Nutuk*, Cilt I, Türk Devrim Tarihi Enstitüsü, İstanbul 1982.

Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri, (Hazırlayanlar: İzzet Öztoprak vd), Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2006.

Aysever, Kubilay; *Tarih Felsefesi*, Say Yayınları, İstanbul 2015.

Babinger, Franz; *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1992.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, (Hazırlayanlar: Hacı Osman Yıldırım vd), Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayını, İstanbul 2000.

Bayrav, Süheyla; *Filolojinin Oluşumu*, Multilingual Yayınları, İstanbul 1998.

Bentley, Michael; *Modernizing England's Past: English Historiography in the Age of Modernism (1870-1970)*, Cambridge University Press, Cambridge 2005.

Berger, John; *Bir Fotoğrafı Anlamak*, Metis Yayınları, İstanbul 2014.

_____; *Görme Biçimleri*, Metis Yayınları, İstanbul 1995.

_____; *O Ana Adanmış*, Metis Yayınları, İstanbul 1986.

Bergson, Henri; *Zihin Kudreti*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1998.

Berkes, Niyazi; *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Yapı Kredi Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2003.

Bernardo, Aldo S.; *Petrarch, Laura and The Triumphs*, State University of New York, New York 1974.

Bernheim, Ernst; *Lehrbuch der Historischen Methode und der Geschichtsphilosophie*, Verlag von Duncker&Humbolt, Leipzig 1903.

Bertrandon De La Broquiere'in Deniz Aşırı Seyahati, (Editör: Ch. Schefer), Eren Yayınları, İstanbul 2000.

Bıçak, Ayhan; *Tarih Düşüncesi*, Cilt: I, Dergâh Yayınları, İstanbul 2004.

Bilim Etiği Elkitabı, (Editör: Ayşe Erzan), TÜBA Yayınları, Ankara 2008.

Bilimsel Araştırma Yöntemleri, (Hazırlayanlar: Şener Büyüköztürk vd), Pegem Akademi, Ankara 2014.

Aziz, Aysel, *Araştırma Yöntemleri Teknikleri ve İletişim*, Turhan Kitabevi, Ankara 2003.

Black, Edwin; *Banking on Baghdad*, John Wiley & Sons. Inc., New Jersey 2004.

Black, Jeremy & Macraild, Donald M.; *Tarih Çalışmak*, Yayınodası Yayınları, Ankara 2016.

Bloch, March; *Feodal Toplum*, Doğu Batı Yayınları, Ankara 2019.

_____; *Tarihin Savunusu Ya da Tarihçilik Mesleği*, Gece Yayınları, İstanbul 1994.

Boccacio, *Dekameron: On Gün On'ar Hikâye*, Rek-Tur Kitap, İstanbul 1968.

Borak, Sadi; *Atatürk'ün Özel Mektupları*, İstanbul 1970.

Bouthoul, Gaston; *Sosyoloji Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul 1992.

Bozdağ, İsmet; *Mustafa Suphi'yi Kim Öldürttü: Atatürk mü Lenin mi?*, Emre Yayınları, İstanbul 1992.

Braudel, Fernand; *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, Cilt II, Eren Yayınları, İstanbul 1990.

Breisach, Ernst; *Tarihyazımı*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2009.

Bronowski, Donald Walter; *Polybius and Roman Imperialism*, Bloomsbury Publishing, New York 2011.

Bronowski, Jacob; *İnsanın Yükselişi*, Say Yayınları, İstanbul 2012.

Bruno, Giardano; *Cause, Principle and Unity*, (edited by Richard J. Blackwell) Cambridge University Press, Cambridge 2004.

Buden, Julien; *Verdi*, Oxford University Press, Oxford 2008.

Burckhardt, Jacob; *The Civilization of the Renaissance in Italy*, Penguin Books, London 1990.

Burke, Peter; *Fransız Tarih Devrimi: Annales Okulu*, Doğu Batı Yayınları, Ankara 2006.

Burnaby, Fred; *At Sırtında Anadolu*, İletişim Yayınları, İstanbul 2005.

Butterfield, Herbert; *Man on His Past: The Study of the History of Historical Scholarship*, Cambridge University Press, Cambridge 1969.

_____; *The Whig Interpretation of History*, G. Bell and Sons, London 1931.

Buzetti, Dino; *Tatar Çölü*, İletişim Yayınları, İstanbul 2014.

Cadiou, François (ve diğerleri); *Tarih Nasıl Yapılır?*, İletişim Yayınları, İstanbul 2013.

Callender, Craig; *Introducing Time*, Icon Books Publishing, London 2012.

Carlyle, Thomas; *Kahramanlar*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2004.

Carr, Edward Hallett; *Tarih Nedir?*, İletişim Yayınları, İstanbul 2006.

Carswell, John; *The Prospector: Being the Life and Times of Rudolf Erich Raspe (1737-1794)*, The Cresset Press, London 1950.

Cellarii, Christophori; *Historia Univarsalis*, 1719.

Ceram, C.W.; *Tanrıların Vatanı Anadolu*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2008.

_____; *The March of Archaeology*, Thames and Hudson Ltd, New York 1958.

Cevizci, Ahmet; *Paradigma Felsefe Sözlüğü*, Paradigma Yayları, İstanbul 1999.

Chadwick, Henry; *Augustine of Hippo, A Life*, Oxford University Press, Oxford 2009.

Chalmers, Alan; *Bilim Dedikleri*, Vadi Yayınları, Ankara 1994.

Champbell, Mark; *Agatha Christie*, Pocket Essential Books, Harpenden 2005.

Chaplin, Jane D.; *Livy's Exemplary History*, Oxford University Press, Oxford 2000.

Cleator, P. E.; *Archaeology in Making*, Hale Publishing, New York 1976.

Cochrane, Eric; *Historians and Historiography in the Italy Renaissance*, University of Chicago Press, Chicago 1981.

Collingwood, R.G.; *Kısaca Sanat Felsefesi*, BilgeSu Yayınları, İstanbul 2011.

_____; *Tarih Felsefesi Üzerine Denemeler*, Ayışığı Kitapları, İstanbul 2000.

_____; *Tarih Tasarımı*, Gündoğan Yayınları, Ankara 1996.

_____; *Tarihin İlkeleri ve Tarih Felsefesi Üzerine Başka Yazılar*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2005.

Collins, Billie Jean; *The Hittites and Their World*, The Society of Biblical Literature, Atlanta 2007.

Condorcet, *İnsan Zekasının İlerlemeleri Üzerine Tarihi Bir Tablo Taslağı*, Cilt: I-II, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1990.

Copenhaver, Brian P. & Schmitt, Charles B.; *A History of Western Philosopy:3, Renaissance Philosophy*, Oxford University Press, Oxford 1992.

_____; *Renaissance Philosophy*, Oxford University Press, Oxford 1992.

Copleston, *Felsefe Tarihi: Aydınlanma*, İdea Yayınları, İstanbul 2004.

Coşkun, Ahmet; *1895-1898 Yılları Arasında Yayınlanan Meşveret Gazetesinin Transkript ve Değerlendirmesi*, (Yüksek Lisans Tezi), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 2006.

Crossley, Ceri; *French Historians and Romanticism*, Routledge Press, New York 1993.

Cushing, James T.; *Fizikte Felsefi Kavramlar*, Cilt: II, Sabancı Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2006.

Çanakkale'den Filistin Cephesine Sarkis Torosyan, (Hazırlayan: Ayhan Aktar), İletişim Yayınları, İstanbul 2012.

Çığ, Muazzez İlmiye; *Gilgameş: Tarihte İlk Kral Kahraman*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2000.

Çıvgın, İzzet; *Ortaçağ Tarihi*, Maya Akademi Yayınları, Ankara 2008.

Çiftçi, Davut; *Sözlü Kültürden Yazılı Kültüre İslam Tarihçiliği*, (Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2016.

Çüçen, A. Kadir; *Bilgi Felsefesi*, Sentez Yayınları, Bursa 2017.

D'Hondt, Jaques; *Hegel ve Hegelcilik*, İletişim Yayıncılık, İstanbul 1994.

Danişmend, İsmail Hami; *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, Cilt: I-VI, Doğu Kütüphanesi, İstanbul 2011.

Davies, Jason P.; *Rome's Religious History*, Cambridge University Press, Cambridge 2004.

Davison, Roderic H.; *Osmanlı İmparatorluğunda Reform*, Cilt: 1, Papirüs Yayınları, İstanbul 1997.

de Morgan, Jacques; *The History of Armenian People*, (Translated by Ernest F. Barry), 1918.

Derya, Hülya; *Alman Tarihçi Okulu: Ortaya Çıkışı, Nedenleri, Dış Ticaret, Klasik Okula Tepkileri ve Yöntem Tartışmaları*, (Doktora Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2014.

Descartes, *Metot Üzerine Konuşma*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1986.

Diamond, Jared; *Tüfek, Mikrop, Çelik*, Tübitak Yayınları, Ankara 2010.

Dillery, John; *Xenophon and History of His Time*, Routledge Publishing, New York 1995.

Doğan, İsmail; *Sosyoloji: Kavramlar ve Sorunlar*, Sistem Yayıncılık, İstanbul 2000.

Downs, Robert B.; *Dünyayı Değiştiren Kitaplar*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1998.

_____; *Dünyayı Değiştiren Kitaplar*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1998.

Duiker, William J. & Spielvogel, Jackson J.; *The Essential World History*, Volume I, Wadsworth Publishing, Boston 2011.

Dukas, *Bizans Tarihi*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1956.

Duman, Hasan; *Osmanlı Salname ve Yıllıkları*, Cilt: I-II, Enformasyon ve Dokümantasyon Hizmetleri Vakfı, Ankara 2000.

_____; *Osmanlı-Türk Süreli Yayınları ve Gazeteleri*, I-III, Enformasyon ve Dokümantasyon Hizmetleri Vakfı Yayınları, Ankara 2000.

Dunn, John; *Locke: A Very Short Introduction*, Oxford University Press, Oxford 2003.

_____; *The Enlightenment*, Lucent Books, San Diego 1999.

Durant, Will and Ariel; *The Story of Civilization, IX: The Age of Voltaire*, Simon and Schuster, New York 1965.

_____; *The Story of Civilization: VII, The Age of Reason Begins*, Simon and Schuster, New York 1961.

Durkheim, Emile; *Socialism and Saint-Simon*, Routledge & Kegan Paul Ltd., London 2009.

Duygu, Zafer; *Süryani Tarih Yazıcılığında Geç Antikçağ: Hıristiyanlık, İslam, Siyasi Tarih*, Divan Kitap, İstanbul 2017.

Dzielska, Maria; *İskenderiyeli Hypatia*, Berfin Yayınları, İstanbul 1999.

Ebu Abdullah Muhammed İbn Battuta Tanci, *İbn Battuta Seyahatnamesi*, Cilt: I-II, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2010.

Eco, Umberto; *Genç Bir Romancının İtirafları*, Kırmızı Kedi Yayınları, İstanbul 2011.

_____; *Gülün Adı*, Can Yayınları, İstanbul 2019.

_____; *Tez Nasıl Yazılır?*, Can Yayınları, İstanbul 2018.

Eliade, Mircae; *Mitlerin Özellikleri*, Om Yayınları, İstanbul 2001.

Erasmus, Desiderius; *Deliliğe Övgü*, Kabalcı Yayınları, İstanbul 2010.

Erdem, Y. Hakan; *Gerçek ile Kurmaca Arasında Torosyan'ın Acayip Hikayesi*, Doğan Kitap, İstanbul 2012.

Erhat, Azra; *Mitoloji Sözlüğü*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1996.

Erim, Nihat; *Devletlerarası Hukuk ve Siyasi Tarih Metinleri*, I, (*Osmanlı İmparatorluğu Andlaşmaları*), Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara 1953.

Erim, Nihat; *Günlükler (1925-1979)*, Cilt: I-II, Yapı Kredi Kültür Yayınları, İstanbul 2005.

Ersanlı, Büşra; *İktidar ve Tarih*, İletişim Yayınları, İstanbul 2003.

Ertuğ, Hasan Refik; *Basın ve Yayın Hareketleri Tarihi*, Cilt: 1, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1970.

Eski Harfli Türkçe Süreli Yayınlar Kataloğu, Milli Kütüphane Başkanlığı Yayınları, Ankara 1987.

Eusebios, *Kilise Tarihi*, Chiviyazıları Yayınları, İstanbul 2011.

Evans, Richard J.; *Tarihin Savunusu*, İmge Kitabevi, Ankara 1999.

Farmer, S.A.; *Syncretism in the West: Pico's 900 Theses (1486)*, Arizona Board of Regents for Arizona State University, Tempe-Arizona 1998.

Faroqhi, Suraiya; *Osmanlı Tarihi Nasıl İncelenir?: Kaynaklara Giriş*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1999.

Faure, Paul; *Rönesans*, İletişim Yayınları, İstanbul 1992.

Fink, Carole; *Marc Bloch: A Life in History*, Cambridge University Press, Cambridge 1989.

Fosse, François; *Ufalanmış Tarih*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2017.

Foucault, Michel; *Kelimeler ve Şeyler: İnsan Bilimlerinin Bir Arkeolojisi*, İmge Kitabevi, Ankara 2001.

_____; *Yapısalcılık ve Postyapısalcılık*, Birey Yayınları, İstanbul 2001.

Foulquie, Paul; *Varoluşçuluk*, İletişim Yayınları, İstanbul 1991.

Francis, *Şehir Düştü! Bizanslı Tarihçi Francis'ten İstanbul'un Fethi*, İletişim Yayınları, İstanbul 1992.

Freund, Julien; *Beşerî Bilim Teorileri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1997.

Fukuyama, Francis; *Tarihin Sonu ve Son İnsan*, Profil Kitap, İstanbul 2016.

Galbraith, John Kenneth; *İktisat Tarihi*, Dost Kitabevi, Ankara 2010.

Gauch, Hugh G.; *Bilimsel Yöntem*, Dipnot Yayınları, Ankara 2016.

Gibbon, Edward; *Roma İmparatorluğunun Gerileyiş ve Çöküş Tarihi*, I-IV, İndie Kitap, İstanbul 2019.

Giddens, Anthony; *Sosyoloji*, Kırmızı Yayınları, İstanbul 2012.

_____; *Tarihsel Materyalizmin Çağdaş Eleştirisi*, Paradigma Yayınları, İstanbul 2000.

Gilbert, Neal W.; *Renaissance Concepts of Method*, Columbia University Press, New York 1963.

Gilderhus, Mark T.; *Tarih ve Tarihçiler: Tarih Yazıcılığına Giriş*, Birleşik Yayınları, Ankara 2011.

Ginzburg, Carlo; *Peynir ve Kurtlar: Bir 16. Yüzyıl Değirmencisinin Evreni*, Metis Yayınları, İstanbul 2011.

Gooch, G.P.; *History and Historians in the Nineteenth Century*, Longmans, Green, and Co. London 1913.

Göka, Şenol; *İnsan ve Mekân*, Pınar Yayınları, İstanbul 2001.

Gökberk, Macit; *Felsefe Tarihi*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2000.

_____; *Kant ile Herder'in Tarih Anlayışları*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2019.

Gökbilgin, Tayyib; *Osmanlı Paleografya ve Diplomatik İlmi*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1992.

Grafton, Anthony; *Dipnotlar*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2012.

Gregory Abu'l Farac, *Abu'l Farac Tarihi*, I-II, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1987.

Gubser, Steven S.; *Sicim Teorisi Hakkında Küçük Bir Kitap*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2016.

Guha, Ranajit; *Dünya-Tarihinin Sınırında Tarih*, Metis Yayınları, İstanbul 2006.

Guldi, Jo & Armitage, David; *Tarih Manifestosu*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2016.

Gutherie, W.K.C.; *İlkçağ Felsefesi Tarihi*, Gündoğan Yayınları, Ankara 1999.

Gülbenkian Komisyonu: Sosyal Bilimleri Açın, (Komisyon Başkanı: Immanuel Wallerstein), Metis Yayınları, İstanbul 1996.

Gülkaynak, Hasret; *Anna Komnena ve Tarihçiliği*, (Yüksek Lisans Tezi), Bozok Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yozgat 2017.

Günaltay, Şemsettin; *İslam Tarihinin Kaynakları: Tarih ve Müverrihler*, Endülüs Yayınları, İstanbul 1991.

Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi, Cilt: I-II, (Hazırlayan: Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı), Yapı Kredi Kültür Yayınları, İstanbul 2016.

Halkın, Leon-E.; *Tarih Tenkidinin Unsurları*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1989.

Hall, Martin; Stefoff, Rebecca; *Great Zimbabwe*, Oxford University Press, Oxford 2006.

Hatemi, Nilüfer; *Mareşal Fevzi Çakmak ve Günlükleri*, Cilt: I-II, Yapı Kredi Kültür Yayınları, İstanbul 2010.

Hawking, Stephen W.; *Zamanın Kısa Tarihi*, Milliyet Yayınları, İstanbul 1989.

Hayta, Necdet; *Tarih Araştırmalarına Kaynak Olarak Tasvir-i Efkar Gazetesi (1862-1869)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2002.

Head, Tom; *Dünya Tarihi 101*, Say Yayınları, İstanbul 2018.

Heard, J.B.; *National Christianity or Cesarism and Clericalism*, Longmans, Green and Co. London 1877.

Heath, Robin; *Güneş, Ay ve Dünya*, A7 Kitap Yayınları, İstanbul 2019.

Hegel, G.W.F.; *Tarih Felsefesi*, İdea Yayınları, İstanbul 2006.

_____; *Tarihte Akıl*, Kabalcı Yayınları, İstanbul 2011.

Heidegger, Martin; *Varlık ve Zaman*, İdea Yayınları, İstanbul 2004.

Hermeneutik (Yorumbilgisi) Üzerine Yazılar, (Derleyen: Doğan Özlem), Ark Yayınları, Ankara 1995.

Herodotos, *Tarih*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2012.

Hesiodos Eseri ve Kaynakları, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1977.

Heyet-i Temsiliye Tutanakları, (Hazırlayan: Uluğ İğdemir), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1989.

Heywood, Colin; *A History of Childhood*, Polity Press, Cambridge 2018.

Hilmi Ziya, Ziyaeddin Fahri, *İbni Haldun*, Kanaat Kitabevi, İstanbul 1940.

Hititler (Editör: İlker Can), ODTÜ Yayıncılık, Ankara 2006.

Hizmetli, Sabri; *İslam Tarihçiliği Üzerine*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1991.

_____; *İslam Tarihi*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1991.

Hobbes, Thomas; *Leviathan*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2007.

Homeros, *İliada*, Varlık Yayınları, İstanbul 1971.

_____, *Odysseia*, Varlık Yayınları, İstanbul 1971.

Hook, Samuel Henry; *Ortadoğu Mitolojisi*, İmge Kitabevi, Ankara 2002.

Hughes-Warrington, Marnie; *Fifty Key Thinkers on History*, Routledge Publishing, New York 2008.

Hume, David; *Selected Essays*, Oxford University Press, Oxford 1993.

Hür, Ayşe; *Öteki Tarih*, Cilt: 2, Profil Yayınları, İstanbul 2013.

Iggers, Georg G.; *Bilimsel Nesnellikten Postmodernizme Yirminci Yüzyılda Tarih Yazımı*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2011.

Işık, Sevgi (vd).; *Kuyud-ı Kadime Arşiv Kataloğu*, Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2012.

İbn Haldun, *Mukaddime*, Cilt: I, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1997.

İbnü'l Esir, *İslam Tarihi: El-Kamil fi't-Tarih Tercümesi*, Cilt: I, Bahar Yayınları, İstanbul 1989.

İnönü, İsmet; *Defterler*, Cilt: I-II, Yapı Kredi Kültür Yayınları, İstanbul 2001.

Jaschke, Gotthard; *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi*, Cilt: I-II, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1989.

Jeffery, Renée; *Hugo Grotius in International Thought*, Palgrave Macmillan, New York 2006.

Jenkins, Keith; *Tarihi Yeniden Düşünmek*, Dost Kitabevi, Ankara 1997.

Johns, J.R.; *The First Whigs: The Politics of the Exclusion Crisis 1678-1683*, Oxford University Press, London 1961.

Kanadlı, Sedat; *Sosyal Bilimlerde Teoriden Uygulamaya Araştırma Sentezi: Nicel, Nitel ve Karma Yöntemler*, Pegem Akademi Yayınları, Ankara 2019.

Karabekir, Kazım; *Günlükler* (1906-1948), Cilt: I-II, Yapı Kredi Kültür Yayınları, İstanbul 2017.

Karaca, Taha Niyazi; *Büyük Oyun: İngiltere Başbakanı Gladstone'un Osmanlı'yı Yıkma Planı*, Timaş Yayınları, İstanbul 2011.

_____; *Ermeni Sorununun Gelişim Sürecinde Yozgat'ta Türk-Ermeni İlişkileri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2007.

_____; *Son Osmanlı Meclis-i Mebusan Seçimleri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2004.

Karasar, Niyazi; *Bilimsel Araştırma Yöntemi*, Nobel Akademi Yayınları, Ankara 2012.

Karoğlu, İlhan; *Tanin Gazetesi: İnceleme ve Seçilmiş Metinler (1-300 Sayılar)*, (Yüksek Lisans Tezi), Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tokat 2011.

Karwiese, Stefan; *Antik Nümizmatiğe Giriş*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2004.

Kemal, Yaşar; *Üç Anadolu Efsanesi: Köroğlu, Karacaoğlan, Alageyik*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1987.

Kenny, Anthony; *Batı Felsefesinin Yeni Tarihi; II: Ortaçağ Felsefesi*, Küre Yayınları, İstanbul 2011.

_____; *Batı Felsefesinin Yeni Tarihi*, Cilt: III, Küre Yayınları, İstanbul 2011.

_____; *Batı Felsefesinin Yeni Tarihi*, Cilt: IV, Küre Yayınları, İstanbul 2017.

Kızılçelik, Sezgin; *Frankfurt Okulu*, Anı Yayınları, Ankara 2008.

_____; *Sosyoloji Teorileri*, I, Yunus Emre Yayıncılık, Konya 1994.

Knesofon, *Anabasis - Onbinlerin Dönüşü*, Kabalcı Yayınları, İstanbul 2011.

Kocatürk, Utkan, *Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Kronolojisi (1918-1938)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1988.

Koloğlu, Orhan; *Miyop Churchill Olayı: Ceride-i Havadis'in Öyküsü*, Yorum Yayınları, Ankara 1986.

Komnena, Anna; *Alexiad*, İnkılap Kitabevi, İstanbul 1996.

Kracauer, Siegfried; *Tarih: Sondan Bir Önceki Şeyler*, Metis Yayınları, İstanbul 2013.

Kramer, Samuel Noah; *Sümerler*, Kabalcı Yayınları, İstanbul 2002.

Kreutel, Richard F.; *Ahmet Ağa'nın Viyana Kuşatması Günlüğü*, Epsilon Yayınevi, İstanbul 2005.

Krieger, Leonard; *Ranke: The Meaning of History*, The University of Chicago Press, Chicago 1977.

Kuhn, Thomas S.; *Bilimsel Devrimlerin Yapısı*, Alan Yayınları, İstanbul 2003.

Kuneralp, Sinan; *Son Dönem Osmanlı Erkanı Ricali (1839-1922), Prosopografik Rehber*, İsis Yayınları 1999.

Kutay, Cemal; *Fevzi Çakmak Atatürk'ü Tevkif Edecekti*, İstanbul 1956.

Kütükoğlu, Mübahat S.; *Balta Limanına Giden Yol: Türk-İngiliz İktisadi Münasebetleri (1580-1850)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2013.

_____; *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)*, Kubbealtı Neşriyat, İstanbul 1994.

Labarre, Albert; *Kitabın Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul 1994.

Lacoste, Yves; *İbn Haldun*, Sosyalist Yayınları, İstanbul 1993.

Le Bon, Gustave; *Kitleler Psikolojisi*, Hayat Yayınları, İstanbul 1977.

_____; *Tarih Felsefesi*, Ataç Yayınları, İstanbul 2004.

Le Goff, Jacques; *Tarihi Dönemlere Ayırmak Şart mı?*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2017.

Leakey, Richard; *Göl İnsanları*, Tübitak Yayınları, Ankara 1998.

Lefebvre, Henri; *Diyalektik Materyalizm*, Kanat Kitap, İstanbul 2006.

_____; *Mekânın Üretimi*, Sel Yayınları, İstanbul 2014.

Lehrer, John; *Hayal Gücü: Yaratıcılığın Sırrı Nedir?*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2016.

Levin, Isaac Don; *The Kaiser's Letters to the Tsar*, London 1920.

Lévi-Strauss, Claude; *Yapısal Antropoloji*, İmge Kitabevi, Ankara 2012.

Literature of Travel and Exploration: An Encyclopedia, (Edited by Jennifer Speake), Routledge Publishing, New York 2003.

Lorenz, Edward; *The Essence of Caos*, University of Washington Press, 1995.

Löwith, Karl; *Tarihte Anlam*, Say Yayınları, İstanbul 2012.

Luce, T. J.; *Greek Historians*, Routledge Publishing, New York 1997.

Luckert, Karl W.; *Göbekli Tepe*, Alfa Yayıncılık, İstanbul 2016.

Lukacs, John; *Modern Çağın Sonu*, Ketebe Yayınları, İstanbul 2018.

Lyotard, J.F.; *Postmodern Durum*, Vadi Yayınları, Ankara 1997.

Maccalum, W.M.; *Shakespeare's Roman Plays and Their Background*, Macmillan and Co. Limited, London 1935.

Machiavelli, Niccolò; *Prens*, Can Yayınları, İstanbul 2008.

Mahan, A.T.; *The Influence of Sea Power Upon History 1660-1783*, Little, Brown and Company, Boston 1890.

Makers of Rome: Nine Lives by Plutarch (Translated by Ian Scott-Kilvert), Penguin Books, New York 1965.

Mandler, Peter; *Aristocratic Government in the Age of Reform: Whigs and Liberals 1830-1852*, Clarendon Press, Oxford 1990.

Manuel, Franke A.; *Isaac Newton: Historian*, The Belknap Press, Cambridge, Massachusetts 1963.

Marquis de Sade, *En Çok Kendisine Yabancıdır İnsan: Aforizmalar*, Aylak Adam Yayınları, İstanbul 2015.

Martinich, A.P.; *Thomas Hobbes*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2013.

Marx, Karl & Engels, Friedrich; *Komünist Manifesto*, Can Yayınları, İstanbul 2008.

Mason, Stephen F.; *Bilimler Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2013.

Massie, Robert K.; *Dretnot: İngiltere, Almanya ve Yaklaşan Savaşın Ayak Sesleri*, Sabah Kitapları, İstanbul 1995.

Mattes, Melissa H.; *The Rape of Lucretia and the Founding the Republics*, The Pennsylvania State University Press, Pennsylvania 2000.

McTaggart, John; *The Nature of Existence*, Volume I-II, Cambridge University Press, Cambridge 1921, 1927.

Mehmet Süreyya, *Sicill-i Osmani*, I-VI, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1996.

Meray, Seha L.; *Lozan Barış Konferansı: Tutanaklar-Belgeler*, Cilt: I-VIII, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara 1969.

Merçil, Erdoğan; *Gazneliler Devleti Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1989.

Meriç, Cemil; *Saint-Simon: İlk Sosyolog, İlk Sosyalist*, İletişim Yayınları, İstanbul 1996.

Michelet, Jules; *Rönesans*, Cumhuriyet Kitap, İstanbul 1998.

Mihailoviç, Konstantin; *Bir Yeniçerinin Hatıraları*, (Çevirmen: Behiç Anıl Ekim, Nuri Fudayl Kıcıroğlu), Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2013.

Miller, Cecilia; *Giambattista Vico: Imagination and Historical Knowledge*, St. Martin's Press, London 1993.

Milli Mücadele'de TBMM'ne Anadolu'dan Çekilen Telgraflar, (Hazırlayanlar: Haluk Selvi, Bülent Cırık), TBMM Yayınları, Ankara 2013.

Moore, John C.; *A Brief History of Universities*, Palgrave Macmillan Press, New York 2019.

Muahedât Mecmuası, Cilt: I-V, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2008.

Munslow, Alun; *Tarihin Yapısökümü*, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2000.

Mustafa Hatti Efendi, *Viyana Sefaretnamesi*, (Yayına Hazırlayan: Ali İbrahim Savaş), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999.

Müftüoğlu, Mustafa; *Üç Beyinsiz Kafa*, Risale Yayınları, İstanbul 1994.

Namık Kemal'in Hususi Mektupları, (Hazırlayan: Fevziye Abdullah Tansel), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2013.

Nicholas, Andrew G.; *Ctesias on India*, Bloomsbury Publishing, London 2011.

Nietzshce, Friedrich; *Tarih Üzerine*, Say Yayınları, İstanbul 1986.

Nur, Rıza; *Hayat ve Hatıratım*, Cilt: I-IV, Altındağ Yayınevi, İstanbul 1967.

Olcay, Osman; *Sevres Andlaşmasına Doğru: Çeşitli Konferans ve Toplantıların Tutanakları ve Bunlara İlişkin Belgeler*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara 1981.

Oral, Mustafa; *İmparatorluktan Ulus Devlete Türkiye'de Tarih Anlayışı*, (Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara 2002.

Orel, Şinasi; Yuca, Süreyya; *Talat Paşa'ya Atfedilen Belgelerin Gerçek Yüzü*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1983.

Orsenna, Erik; *Kâğıt Yolunda: Küreselleşme Üstüne Küçük El Kitabı*, Metis Yayınları, İstanbul 2013.

Ortaçağ Türk Tarihi Ana Kaynakları, (Editör: Altan Çetin), Kriter Yayınevi, İstanbul 2008.

Ortaylı, İlber; *Tarih Yazıcılık Üzerine*, Cedit Yayınları, İstanbul 2009.

Orzel, Chad; *Köpeğinize Kuantum Fiziğini Nasıl Öğretirsiniz?*, Aylak Kitap, İstanbul 2011.

Osmanlı Hariciye Salnameleri, Cilt: I-IV, (Kolektif), İşaret Yayınları, İstanbul 2003.

Öğrenme Öğretim ve Değerlendirme ile İlgili Bir Sınıflama, (Editörler: Lorin W. Anderson, David R. Krathwohl), Pegem Yayınları, Ankara 2014.

Özakpınar, Yılmaz; *Hafıza Yanılmaları ve İki Ayrı Hafıza Kodu Teorisi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2016.

Özcan, Ahmet; *Türkiye'de Popüler Tarihçilik (1908-1960)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2011.

Özdoğan, Ogan; *Endüstri 4.0: Dördüncü Sanayi Devrimi ve Endüstriyel Dönüşümün Anahtarları*, Pusula Yayıncılık ve İletişim, İstanbul 2019.

Özlem, Doğan; *Tarih Felsefesi*, Notos Kitap Yayınları, İstanbul 2010.

Öztürk, Necdet; *İmparatorluk Tarihinin Kalemli Muhafızları: Osmanlı Tarihçileri*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2014.

Pakalın, Mehmet Zeki; *Sicill-i Osmanî Zeyli*, I-XIX, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara 2008.

Paul, Herman; *Tarih Teorisi*, Yeni İnsan Yayınları, İstanbul 2019.

Pears, David; *Bilgi Nedir?*, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara 2004.

Philips, John; *The Marquis de Sade: A Very Short Introduction*, Oxford University Press, Oxford 2005.

Pico della Mirandola: New Essays, (M. V. Dougherty), Cambridge University Press, Cambridge 2008.

Pinkard, Terry; *Hegel*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2011.

Platon, *Kriton*, Say Yayınları, İstanbul 2017.

Plutarch in the Religious and Philosophical Discourse of Late Antiquity, (Edited by Lautaro Roig Lanzillotta, Israel Muñoz Gallarte), Brill Publishing, Leiden 2012.

Polatoğlu, Selahattin; *İbn Miskeveyh'in Tecaribü'l Ümem ve Teakubü'l Himem'i*, (Yüksek Lisans Tezi), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ 2008.

Polo, Marco; *Seyahatname*, Alfa Yayınları, İstanbul 2019.

Polybius, *Histories*, (Translated by Robin Waterfield), Oxford University Press, Oxford 2010.

Popper, Karl; *Tarihselciliğin Sefaleti*, Eksi Yayınları, Ankara 2015.

Ptah-Hotep, *The Instructions of Ptah-Hotep*, (Edited by L. Cranmer-Byng), John Murray, London 1918.

PULKO *Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye Cumhuriyeti Pulları*, İstanbul 2006.

PULKO *Cumhuriyet Dönemi Kâğıt Para Kataloğu*, İstanbul 2006.

Rabelais, François; *Gargantua*, (Türkçesi: S. Eyüboğlu vd.), Cem Yayınları, İstanbul 1973.

_____; *Pantagruel*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2019.

Ramazanoğlu, Muzaffer; *Gılgamış Destanı*, Cumhuriyet Kitapları, İstanbul 1998.

Ratzel, Friedrich; *Anthropogeographie*, Verlag von J. Engelhorn, Stuttgart 1899.

_____; *Politische Geographie*, Verlag von K. Oldenbourg, Leipzig 1897.

Reinhardt, Karl; *Poseidonios*, C. H. Beckschen Verlagsbuchhandlung, Nördlingen 1921.

Renda, Mustafa Abdülhalik; *Günlükler* (1920-1950), Yapı Kredi Kültür Yayınları, İstanbul 2019.

Reychman, Jan & Zajaczkowski, Ananiasz; *Osmanlı-Türk Diplomatikası El Kitabı*, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Arşivi Yayınları, İstanbul 1993.

Ricoeur, Paul; *Hafıza, Tarih, Unutuş*, Metis Yayınları, İstanbul 2010.

Roubekas, Nickolas P.; *An Ancient Theory of Religion: Euhemerism from Antiquity to the Present*, Routledge Publishing, New York 2017.

Rullmann, Marit; *Kadın Filozoflar: Antikçağ'dan Aydınlanmaya Kadar*, Kabalcı Yayınları, İstanbul 1996.

Russell, Bertrand; *Batı Felsefesi Tarihi, III: Modern Çağ-Yeni Çağ*, Bilgi Yayınları, Ankara 1972.

Sacks, Kenneth S.; *Diodorus Siculus and The First Century*, Princeton University Press, Princeton 1990.

Said, Edward; *Oryantalizm: Sömürgeciliğin Keşif Kolu*, Pınar Yayınevi, İstanbul 1989.

Samachson, Dorothy & Joseph; *Good Digging: The Story of Archaeology*, Rand McNally and Co., New York 1960.

Sanchez, Jose; *Anticlericalism: A Brief History*, University of Notre Dame Press, Notre Dame-Indiana 1972.

Sarıhan, Zeki; *Kurtuluş Savaşı Günlüğü*, Cilt: I-IV, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2003-2006.

Sartre, Jean Paul; *Bulantı*, Can Yayınları, İstanbul 1962.

_____; *Varoluşçuluk: Materyalizm ve Devrim*, Ataç Kitabevi, İstanbul 1967.

Sceptics, Millenarians and Jews, (Edited by David S. Katz, Jonathan I. Isreal), E.J. Brill, Leiden 1990.

Schaff, Philip; *St. Augustin's City of God and Christian Doctrine*, Grand Rapids Publishing, New York 1890.

Schmidt, Klaus; *Taş Çağı Avcılarının Gizemli Kutsal Alanı Göbekli Tepe: En Eski Tapınağı Yapanlar*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2018.

Scott, Joan W.; *Eleştirel Tarih Kuramı*, Dost Kitabevi, Ankara 2009.

Segal, Lester Abraham; *Nicolas Leglet du Fresnoy, 1674-1755: A Study of Historical Criticism and Methodology in Early Eighteenth-Century France*, (Unpublished Doctorate Thesis) Columbia University, New York 1968.

Selçuklu Tarihçiliği'ne Başlarken, (Editör: Ayşe Dudu Kuşçu), Necmettin Erbakan Üniversitesi Yayınları, Konya 2017.

Shaw, Wendy M.K.; *Osmanlı Müzeciliği: Müzeler, Arkeoloji ve Tarihin Görselleşmesi*, İletişim Yayınları, İstanbul 2004.

Sitchin, Zecharia; *Zaman Başlarken*, Ruh ve Madde Yayınları, İstanbul 1993.

Sivas Kongresi Tutanakları, (Hazırlayan: Uluğ İğdemir), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999.

Slater, Phil; *Frankfurt Okulu*, Kabalcı Yayınları, İstanbul 1998.

Smith, Adam; *Milletlerin Zenginliği*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2016.

Smith, G. Elliot; *In the Beginning: The Origin of Civilization*, Watts & Co., London 1932.

Soysal, İsmail; *Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları*, Cilt: I-II, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1989.

Spencer, Lloyd & Krauze, Andrzej; *Aydınlanma*, NTV Yayınları, İstanbul 2012.

Stathern, Paul; *Einstein ve Görecelik Kuramı*, Gendaş Yayınları, İstanbul 1997.

Steeves, G. Walter; *Francis Bacon*, Methuen & Co. Ltd., London 1919.

Strabon, *Geographika: Antik Anadolu Coğrafyası*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2000.

Sulimani, Iris; *Diodorus' Mythistory and the Pagan Mission*, Brill Publishing, Leiden 2001.

Sunar, Cavit; *İbn-i Miskeveyh ve Yunan'da ve İslam'da Ahlak Görüşleri*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1980.

Şahin, İbrahim; *Adbilim*, Pegem Yayınları, Ankara 2015.

Şimşek, Ahmet; *İlköğretim Öğrencilerinde Tarihsel Zaman Kavramının Gelişimi ve Öğretimi*, (Doktora Tezi), Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara 2006.

Taine, H.; *XIX. Yüzyılda Fransa'da Klasik Filozoflar*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1991.

Tarih, Otobiyografi ve Hakikat: Yüzbaşı Torosyan Tartışması ve Türkiye'de Tarih Yazımı, (Derleyen: Bülent Somay), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2015.

Taxonomy of Educational Objectives: The Classification of Educational Goals, (Edited by Benjamin S. Bloom), Longmans, Green and Co. Ltd., London 1956.

Taylan, Necip; *Ana Hatlarıyla İslam Felsefesi*, Ensar Neşriyat, İstanbul 1985.

TBMM Kütüphanesi Süreli Yayınlar Kataloğu, Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM) Kütüphane-Dokümantasyon ve Tercüme Müdürlüğü Yayınları, Ankara 1987.

Texier, Charles; *Küçük Asya*, I-III, Enformasyon ve Dokümantasyon Hizmetleri Vakfı, Ankara 2002.

The Diaries of Teodor Herzl, (Edited by Marwin Lowenthal) New York 1956.

The Renaissance, Volume: I, (Editor in Chief: Paul F. Grendler), Charles Scribner's Sons, New York 2004.

The Sherlock Holmes Book, (Editors: Polly Boyd etc), DK Publishing, New York 2015.

The Way of Hermes, (Translated by Clement Salaman and others), Inner Tradition International, Vermont 2000.

Thucydides, *Peloponnesian War*, (Translation by Martin Hammond), Oxford University Press, Oxford 2009.

Tierney, Brian; *Middle Ages*, Volume: I, McGraw-Hill Inc, New York 1999.

_____; *Western Europe in the Middle Ages 300-1475*, Alfred A. Knopf Inc, New York 1983.

Toffler, Alvin; *Üçüncü Dalga*, Koridor Yayınları, İstanbul 2008.

Togan, Zeki Velidi; *Tarihte Usul*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1985.

Tosh, John; *Tarihin Peşinde*, Kronik Kitap, İstanbul 2019.

Trade, Travel and Exploration in the Middle Ages, (Edited by John Block Friedman, Kristen Mossler Figg), Routledge Publishing, New York 2016.

Trakya Müdafaa-i Hukuk Cemiyetinin Kongre Tutanakları (9 Mayıs 1920-13 Mayıs 1920), (Hazırlayan: Mustafa Toker), Ankara Üniversitesi Yayınları, Ankara 2016.

Turani, Adnan; *Dünya Sanat Tarihi*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2010.

Türk İngiliz İlişkileri ve Mehmet Akif Paşa'nın Anıları (İbret), (Yayına Hazırlayan: Taha Niyazi Karaca), IQ Yayınları, İstanbul 2004.

Unat, Faik Reşit; *Osmanlı Sefirleri ve Sefaretnameler*, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara 1968.

Urfalı Mateos'un Vakayinamesi (952-1136 ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162), (Türkçeye Çeviren: Hırant D. Andreasyan), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2000.

Üçel-Aybet, Gülgün; *Avrupalı Seyyahların Gözünden Osmanlı Dünyası ve İnsanları (1530-1699)*, İletişim Yayınları, İstanbul 2003.

Ünsal, Veli; *Eski Anadolu'da Teokratik Devlet Düzeni: Hitit ve Urartu*, Berikan Yayınları, Ankara 2013.

Vambery, Arminius; *Bir Sahte Dervişin Orta Asya Gezisi*, Ses Yayınları, İstanbul 1993.

Veyne, Paul; *Yunanlılar Mitlerine İnanmışlar mıydı?*, Dost Kitabevi, Ankara 2003.

Vico, Giambattista; *On the Study Methods of Our Times*, (Translated by Elio Gianturco), Cornell University Press, London 1990.

_____; *Yeni Bilim*, Doğu Batı Yayınları, Ankara 2007.

Viyana Kapılarından Dönüş ve Osman Ağa'nın Çilesi, (Hazırlayan: M. Şevki Yazman), Tarih Yayınları, İstanbul 1962.

Voss, Angela; *Marsilio Ficino: His Theology, His Philosophy, His Legacy*, (Edited by Michael J. B. Allen, Valery Rees), Brill Publishing, Leiden 2002.

Walsh, W. H.; *Tarih Felsefesine Giriş*, Hece Yayınları, Ankara 2006.

Warburton, Nigel; *Felsefenin Kısa Tarihi*, Alfa Yayınları, İstanbul 2015.

Watts, Duncan; *Whigs, Radicals and Liberals 1815-1914*, Hodder & Stoughton, London 2002.

Weber, Max; *Bürokrasi ve Otorite*, Adres Yayınları, Ankara 2005.

_____; *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu*, Ayraç Yayınları, Ankara 1999.

Wells, H. G.; *The Outline of History: Being a Plain History of Life and Mankind*, The Macmillan Company, New York 1921.

_____; *Zaman Makinesi*, Deniz Kitaplar Yayınları, İstanbul 1983.

Wheeler, Mortimer; *Civilizations of the Indus Valley and Beyond*, Thames and Hudson Limited, London 1966.

Williams, Basil; *Whig Supramecy 1714-1760*, The Clarendon Press, Oxford 1960.

Women in Praise of the Sacred: 43 Centuries of Spiritual Poetry by Women, (Edited by Jane Hirshfield) HarperCollins Publishing, New York 1994.

Woolf, Daniel; *Tarihin Küresel Tarihi*, Alfa Yayınları, İstanbul 2014.

Xenophon, Memorabilia, Oeconomicus Symposium Apology, (Translated by E.C. Marchant, O.J. Todd), Harvard University Press, Massachussets 1997.

Yalçın, Semih; *Türkiye Cumhuriyeti Tarihinin Kaynakları*, Berikan Yayınevi, Ankara 2007.

Yapıbozum ve Pragmatizm, (Derleyen: Chantal Mouffe), İletişim Yayınları, İstanbul 2016.

Yerdoğan, Ali Emre; *Ceride-i Askeriyye Gazetesi'nin Tasnifi (1864-1870)*, (Yüksek Lisans Tezi), Aydın Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Aydın 2019.

Yerlikaya, İlhan; *Basiret Gazetesi (1870-1878)*, (Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1991.

Yıldırım, Cemal; *Bilim Felsefesi*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1991.

Yirmisekiz Mehmet Çelebi'nin Fransa Seyahatnamesi, Hayat Tarih Mecmuası Yayınları, İstanbul 1970.

Yonar, Gönül; *Yaratılış Mitolojileri*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2015.

Zagorin, Perez; *Thucydides*, Princeton University Press, Princeton 2005.

Zırh, Nilüfer; *Meclis-i Vükela Mazbataları (Ocak1919-Eylül 1919)*, (Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Erzurum 2000.

MAKALELER

"20 Önemli Arkeoloji Kavramı", *Cogito: Arkeoloji, Bir Bilimin Katmanları*, Sayı: 28 (2001)

"Binyılın Dahileri: Albert Einstein", *Focus*, Sayı: 12, (Aralık 2001)

"Fevzi Paşa, Mustafa Kemal Paşa'yı İstanbul'a Getirmek için Gelmişti", (Anlatan: Kazım Karabekir) *Yakın Tarihimiz*, IV, (1962-1963)

"Kiepert", (Hazırlayan: Kolektif), *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 25, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2002.

"Scientists Discover Lost Languages at Egyptian Monastery", *The Times*, 28 August 2017.

Akkaya, M. Şükrü; "Herder: Şahsiyeti ve Eserleri", *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Cilt: IX, Sayı: 1-2, (1951)

Akman, Mehmet; "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Osmanlı Hukuk Mevzuatı 1.Tertip Düstûr'un Tarihi Fihristve Dizini", *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları*, Sayı 3, (Bahar 2007)

Akyıldız, Ali; "Meclis-i Vükela", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: 28, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2003.

Alkan, Necmettin; "Modern Tarihçiliğin Kurucusu ve Tarihte Tanrının İradesini Arayan Tarihçi: Leopold von Ranke", *Dünyada Tarihçilik* (Editör: Ahmet Şimşek), Pegem Yayınları, Ankara 2017.

Aydın, Bilgin; "Salname", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 36, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1999.

Aydın, Mehmet Akif; "Düstur", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 10, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1994.

Bayrakdar, Mehmet; "Câhız ve Biyolojik Evrimciliğin Doğuşu", *Kelam Araştırmaları*, 10:1 (2012)

Bayraktar, Mehmet; "İbn Miskeveyh", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 20, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1999.

Birinci, Ali; "Sultan Abdülhamid'in Hâtıra Defteri Meselesi", *Divan*, Sayı: 19, (2005/2).

Bloch, Marc; "Avrupa Toplumlarının Karşılaştırmalı Tarihi İçin", *Tarih ve Tarihçi: Annales Okulu İzinde*, (Derleyen: Ali Boratav), Kırmızı Yayınları, İstanbul 2007.

Boydak, Melih; "Araştırma ve Yayın Etiği", *Bilim Etiği* (Editör: Nurhan Atasoy vd), İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2011.

Braudel, Fernand; "Tarih ve Toplumsal Bilimler", *Tarih ve Tarihçi: Annales Okulu İzinde*, (Derleyen: Ali Boratav), Kırmızı Yayınları, İstanbul 2007.

Burke, Peter; "Olaylar Tarihi ve Anlatının Geri Dönüşü", *Tarih Yazıcılığına Yeni Bakış Açıları* (Editör: Peter Burke), Islık Yayınları, İstanbul 2020.

_____; "Uvertür. Yeni Tarih: Öncesi ve Sonrası", *Tarih Yazıcılığına Yeni Bakış Açıları* (Editör: Peter Burke), Islık Yayınları, İstanbul 2020.

Cartledge, Paul & Greenwood, Emily; "Herodotus as a Critic: Truth, Fiction, Polarity", *Brill's Companion to Herodotus*, (Edited by Egbert J. Bakker and others), Brill Press, Leiden 2002.

Cassirer, Ernst; "Some Remarks on the Question of the Originality of the Renaissance", *Journal of the History of Ideas*, Vol. IV, No. 1 (January 1943)

Cobet, Justus; "The Organization of Time in the *Histories*", *Brill's Companion to Herodotus*, (Edited by Egbert J. Bakker and others), Brill Press, Leiden 2002.

Cornille, Patrick; "The Twin Paradox and The Hafele and Keating Experiment" *Physics Letters A*, 131 (3), (August 1988)

Çavdar, Tevfik; "Mecmua-ı Fünûn Üzerine", *Amme İdare Dergisi*, Cilt:15, Sayı: 2, (Haziran 1982)

Çelik, Mehmet; "Süryaniler", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: 38, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2010.

David, Geza; "Lajos Fekete", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 12, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1885.

Demircioğlu, Mustafa Yaşar; "Üniversitelerde 2014 Yılından Önce İşlenen İntihal Suçlarıyla İlgili Disiplin Soruşturması ve Cezalandırma Sistemi", *Ankara Barosu Dergisi*, Sayı 4 (2014)

Eroğlu, Ahmet Hikmet; "Farklı İnancı Tehdit Olarak Algılamanın Sonucu: Engizisyon Terörü", *Dini Araştırmalar*, Cilt: VII, Sayı: 20, (2004)

Erol, Burçin; "Ortaçağ Avrupası ve Üniversiteler", *Doğu Batı* (Ortaçağ Aydınlığı), Sayı 33, (Ağustos 2005)

Feather, John; "The Book Trade in Politics: The Making of the Copyright Act of 1710", *Publishing History*, Volume: VIII, (1980)

Febvre, Lucien; "Başka Bir Tarihe Doğru", *Tarih ve Tarihçi: Annales Okulu İzinde*, (Derleyen: Ali Boratav), Kırmızı Yayınları, İstanbul 2007.

Gordin, Jean; "Hermeneutik", *Cogito* (Hermeneutik Özel Sayısı), Sayı: 89 (Kış 2017)

Guha, Ranajit; "On Some Aspects of the Historiography of Colonial India", *Subaltern Studies 1: Writings on South Asian History and Society*, (Editör: Ranajit Guha), Oxford University Press, Delhi, 1982.

Gül, Serkan; "Anlatı Tarih Üzerine Tartışmalar ve Yeni Yaklaşımlar", *Karadeniz Araştırmaları*, Sayı: 38, (Yaz 2013)

Hornblower, Simon; "Herodotus and His Sources of Information", *Brill's Companion to Herodotus*, (Edited by Egbert J. Bakker and others), Brill Press, Leiden 2002.

Irzık, Gürol & Erzan, Ayşe; "Araştırmada Kusurlu Davranışlar", *Bilim Etiği Elkitabı*, (Editör: Ayşe Erzan), TÜBA Yayınları, Ankara 2008.

İnalcık, Halil; "Aşıkpaşazâde Nasıl Okunmalı?", *Söğüt'ten İstanbul'a: Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu Üzerine Tartışmalar*, (Derleyenler: Oktay Özel, Mehmet Öz), İmge Kitabevi, İstanbul 2019.

_____; "Comments on Sultanism, Max Weber's Typification of the Ottoman Polity", *Princeton Papers in Eastern Studies*, Issue: 1 (1992)

Kabakçı, Enes; "Arnold J. Toynbee", *T DV İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 41, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2012.

Kant, Immanuel; "Dünya Yurttaşlığı Amacına Yönelik Genel Bir Tarih Düşüncesi", *Tarih Felsefesi: Seçme Metinler*, Doğu Batı Yayınları, Ankara 2012.

Karaca, Taha Niyazi; "Fevzi Paşa (Çakmak) Mustafa Kemal Paşa'yı Tutuklamak İstedi Mi?", *Çayeli'nden Erzurum'a Yrd. Doç. Dr. Cemil Kutlu Armağan Kitabı*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum 2016.

Kaya, Mahmut; "Razi, Ebu Bekir", *DİA*, Cilt: 34, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2007.

Koç, Yunus; "Tarih Niçin Yazılır?", *Tarih İçin Metodoloji*, (Editör: Ahmet Şimşek), Pegem Akademi Yayınları, Ankara 2016.

Kutluer, İlhan; "Keşfü'z-Zünun", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 25, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2002.

Kütükoğlu, Mübahat; "Diplomatik", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 9, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1994.

Levi, Giovanni; "Mikro Tarih", *Tarih Yazıcılığında Yeni Bakış Açıları* (Editör: Peter Burke), Islık Yayınları, İstanbul 2020.

Mercan, Mehmet; "Tarih Kaynağı Olarak Harp Cerideleri", *Tarih Dergisi*, Sayı: 46 (2007), İstanbul 2009.

Özaydın, Abdülkerim; "İbnü'l İbri", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: 21, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2000.

_____; "Mekin", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 28, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2003.

Parodi, Massimo; "Hippo Piskoposu Augustinus", *Ortaçağ: Barbarlar, Hristiyanlar, Müslümanlar,* (Editör: Umberto Eco), Alfa Yayınları, İstanbul 2014.

Philonenko, Alexis; "Kant", *Felsefe Tarihi*, Cilt: III, (Editör: Jaqueline Russ), İletişim Yayınları, İstanbul 2012.

Prakash, Gyan; "Subaltern Studies as Postcolonial Criticism", *The American Historical Review*, Volume: 99, Number: 5 (December 1994)

Sharpe, Jim; "Aşağıdan Tarih", *Tarih Yazıcılığında Yeni Bakış Açıları* (Editör: Peter Burke), Islık Yayınları, İstanbul 2020.

Shionoya, Yuichi; "Rational Reconstruction of the German Historical School", *The German Historical School*, (Edited by Yuichi Shionoya), Routledge Press, New York 2001.

Speiser, E.A.; "First Steps in Mesopotamian Archaeology", *Bulletin of the American Schools of Oriental Research*, Number: 52 (December 1933)

Sumiya, Kazuhito; "Max Weber and the Critical Succession of the German Historical School", *The German Historical School*, (Edited by Yuichi Shionoya), Routledge Press, New York 2001.

Şükürov, Qiyas; "Edward Gibbon", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt: Ek 1, Türkiye Diyanet Vakfı Yayları, İstanbul 2016.

Tümer, Günay; "Biruni", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 6, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1992.

_____; "el-Asarü'l-Bakiye", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 3, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1991.

Türker, Özgür; "Kuzey Kafkasya'daki Rus İşgaline Dair Rusça Kaynaklar Üzerine", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 33, Sayı: 55, (2014)

Uçak, Nazan Özenç & Birinci, Hatice Gülşen; "Bilimsel Etik ve İntihal", *Türk Kütüphaneciliği*, 22/2 (2008)

Uğur, Yunus; "Şeriyye Sicilleri", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 39, İstanbul 2010.

Witt, Ronal G.; "The Rebirth of the Romans as Models of Character (De Viris Illustribus)", *Petrach: A Critical Guide to the Complete Works*, (Edited by Victoria Kirkham, Armando Maggi), The University of Chicago Press, Chicago 2009.

Yalçınkaya, Mehmet Alaaddin; "Osmanlı Zihniyetindeki Değişimin Göstergesi Olarak Sefaretnamelerin Kaynak Defteri", *OTAM*, Cilt: 7, Sayı: 7, (1996)

Yavuz, Hulusi; "Ceride-i Adliye", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 7, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1993.

_____; "Ceride-i Mehâkim", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 7, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1993.

Yazıcı, Nesimi; "Takvim-i Vekayi", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 39, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2010.

Yiğit, Ali İhsan; "Tahkiku mâ li'l-Hind", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 39, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2010.

ÇEVRİMİÇİ BAĞLANTILAR

http://ataturkkitapligi.ibb.gov.tr/ataturkkitapligi/index.php?dil=tr&p=7&ID=7

http://bilgimerkezi.atauni.edu.tr/yordambt/yordam.php?aKutuphane=A&aBolum=01

http://docs.neu.edu.tr/library/nadir_eserler_el_yazmalari/Dergiler/Muahedat%20Mecmuas%C4%B1/ (Erişim Tarihi: 25.03.2020)

http://dspace.marmara.edu.tr/xmlui/handle/11424/42520 (Erişim Tarihi: 25.03.2020)

http://katalog.istanbul.edu.tr/client/tr_TR/default_tr/search/results?te=&lm=IUNEKABDUL (Erişim Tarihi: 28.03.2020)

http://kutuphane.ttk.gov.tr/;

http://www.acarindex.com/

http://www.archives-nationales.culture.gouv.fr/en/web/guest/home (Erişim Tarihi: 30.03.2020)

http://www.dergipdr.com/spss-programini-kullanabilmek-icin-gerekli-temel-bilgiler-4428h.htm (Erişim Tarihi: 30.03.2020)

http://www.geliboluyuanlamak.com/415_serkis-torosyanin-tasdikname-belgesi-uzerine-bir-inceleme-muzaffer-albayrak.html; http://www.geliboluyuanlamak.com/416_sarkis-torosyana-enver-pasanin-verdigi-iddia-edilen-belge-uzerine-prof-dr-taha-niyazi-karaca.html (Erişim Tarihi: 02.03.2020)

http://www.geliboluyuanlamak.com/416_sarkis-torosyana-enver-pasanin-verdigi-iddia-edilen-belge-uzerine-prof-dr-taha-niyazi-karaca.html (Erişim Tarihi: 02.03.2020)

http://www.kadisicilleri.org/; http://www.kadisicilleri.org/yayin.php (Erişim Tarihi: 23.03.2020)

http://www.loc.gov/pictures/collection/wwipos/

http://www.tubitak.gov.tr/sites/default/files/247_sayili_bk_islenmis_hali.pdf (Erişim Tarihi: 10.04.2020)

http://www.tufs.ac.jp/common/fs/asw/tur/htu/list1.html (Erişim Tarihi: 25.03.2020)

http://www.tufs.ac.jp/common/fs/asw/tur/htu/list1.html#c (Erişim Tarihi: 22.03.2020)

http://www.tufs.ac.jp/common/fs/asw/tur/htu/list1.html#d

http://www.tufs.ac.jp/common/fs/asw/tur/htu/list2.html#m

http://www.tufs.ac.jp/common/fs/asw/tur/htu/list2.html#s (Erişim Tarihi: 24.03.2020)

http://www.tuik.gov.tr/Start.do

http://www.uak.gov.tr/yonetmelikler/Yay%C4%B1nEti%C4%9FiY%C3%B6nergesi_de%C4%9Fi%C5%9Fikli%C4%9Fi_20022020.pdf

http://www.yok.gov.tr/web/guest/icerik/- /journal_content/56_INSTANCE_rEHF8BIsfYRx/10279/18187 (Erişim Tarihi: 10.04.2020)

https://accademiadellacrusca.it/it/contenuti/storia/6981 (Erişim Tarihi: 30.01.2020)

https://acikerisim.tbmm.gov.tr/xmlui/handle/11543/67 (Erişim Tarihi: 22.03.2020).

https://archive.org/details/williame.gladstonebritishprimeminister (Erişim Tarihi: 28.03.2020)

https://arkeofili.com/43-000-yillik-dunyanin-en-eski-enstrumani-neandertal-flutunu-dinleyin/(Erişim Tarihi:05.03.2020)

https://arkeofili.com/fasta-bilinen-en-eski-homo-sapiens-kalintilari-bulundu/ (Erişim Tarihi: 01.03.2020)

https://arkeofili.com/guney-afrikada-yeni-bir-insan-atasi-homo-naledi-bulundu/ (Erişim Tarihi: 01.03.2020)

https://arkeofili.com/insanlar-700-000-yil-once-filipinlerdeydi/ (Erişim Tarihi: 01.03.2020)

https://atif.sobiad.com/

https://commons.wikimedia.org/wiki/Category:Magazines_of_France,_1611 (Erişim Tarihi: 25.03.2020)

https://commons.wikimedia.org/wiki/Main_Page (Erişim Tarihi: 28.03.2020)

https://dergipark.org.tr/tr/

https://digital.library.unt.edu/explore/collections/wwpc/

https://dspace.ankara.edu.tr/xmlui/handle/20.500.12575/60 (Erişim Tarihi: 25.03.2020)

https://en.wikisource.org/wiki/Meditationes_sacrae (Erişim Tarihi: 02.02.2020)

https://gallica.bnf.fr/accueil/en/content/accueil-en?mode=desktop (Erişim Tarihi: 03.04.2020)

https://kasif.mkutup.gov.tr/

https://play.google.com/books/reader?id=S-oOAAAAQAAJ&hl=tr&pg=GBS.PA1 (Erişim Tarihi: 10.10.2019)

https://scholar.google.com/;

https://tarihvemedeniyet.org/e-kutuphane/salnameler-ve-nevsaller (Erişim Tarihi: 24.03.2020)

https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/

https://tr.qwertyu.wiki/wiki/Hafele%E2%80%93Keating_experiment (Erişim Tarihi: 15.09.2019)

https://tr.wikisource.org/wiki/Cer%C3%AEde-i_Askerîyye (Erişim Tarihi: 25.03.2020)

https://www.academia.edu/

https://www.academia.edu/38518628/Ekmedi%C4%9Fini_Bi%C3%A7mek-1_Muhayyel_Referanslar_%C3%9Czerine_Kurgulanan_Bilim_To_Harvest_The_Crop_Without_Sowing_-1_The_Science_Which_is_Builded_on_Imaginary_References_ (Erişim Tarihi:20.04.2020)

https://www.bild.bundesarchiv.de/dba/en/

https://www.bundesarchiv.de/EN/Navigation/Home/home.html (Erişim Tarihi: 30.03.2020)

https://www.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/Yayinlar/Yayinlar.aspx (Erişim Tarihi: 21.03.2020)

https://www.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/Yayinlar/Yayinlar.aspx

https://www.dictionary.com/browse/science?s=t (Erişim Tarihi: 19.03.2020)

https://www.imdb.com/title/tt1186830/?ref_=nm_flmg_act_16 (Erişim Tarihi: 20.01.2020)

https://www.milliyet.com.tr/teknoloji/sempazeler-insandan-daha-akilli-885682 (Erişim Tarihi:05.03.2020)

https://www.mkutup.gov.tr/tr/Sayfalar/E-Veri-Tabanlari/Brill-Russian-Ottoman-Relations-Online.aspx (Erişim Tarihi: 03.04.2020)

https://www.msb.gov.tr/ArsivAskerîTarih/icerik/arsiv-ve-askerî-tarih-daire-baskanligi# (31.03.2020)

https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2020/04/20200417-1.htm (Erişim Tarihi:20.04.2020)

https://www.tarihvakfi.org.tr/proje/sozlu-tarih-kilavuzu/79 (Erişim Tarihi: 28.03.2020)

https://www.tarihvakfi.org.tr/projeler/sozlu-tarih-projeleri/42 (Erişim Tarihi: 28.03.2020)

https://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/tutanak_dergisi_pdfler.birlesimler_gc?v_meclis=11&v_donem=1 (Erişim Tarihi: 21.03.2020)

https://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/tutanak_dergisi_pdfler.meclis_donemleri?v_meclisdonem=0 (Erişim Tarihi: 21.03.2020)

https://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/tutanak_dergisi_pdfler_mmb.meclis_donemleri?v_meclisdonem=0 (Erişim Tarihi: 21.03.2020)

https://www.ttk.gov.tr/category/yayinlarimiz/dergi/belleten/

https://www.veterans.gc.ca/eng/remembrance/history/first-world-war

https://www.wdl.org/en/

https://www.wikiwand.com/en/Charles_Holland_Duell (Erişim Tarihi: 01.11.2019)

https://www.wikiwand.com/en/List_of_time_periods (Erişim Tarihi: 15.10.2019)

https://www.wikiwand.com/tr/II._Viyana_Ku%C5%9Fatmas%C4%B1 (Erişim Tarihi: 25.03.2020)

https://www.worldcat.org/

https://archive.org/

https://www.nisanyansozluk.com/?k=esatir (Erişim Tarih: 01.09.2019)

https://www.nisanyansozluk.com/?k=tarih (Erişim Tarih: 01.09.2019)

https://www.wikiwand.com/en/Posidonius (Erişim Tarihi: 05.01.2020)

https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/ (Erişim Tarihi: 20.03.2020)

http://www.mahfiegilmez.com/2019/10/iktisat-ve-ekonomi-aynsey-midir.html (Erişim Tarihi: 09.03.2020)

https://www.imdb.com/title/tt0443274/ (Erişim Tarihi: 10.12.2019)

https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/7981.pdf (Resmî Gazete, 13.12.1951, Sayı: 7981)

https://www.nisanyansozluk.com/?k=kevn&lnk=1 (Erişim Tarihi: 15.10.2019)

https://www.cnnturk.com/2005/yasam/diger/06/02/napolyonun.olum.nedeni.yine.degisti/100752.0/index.html (Erişim Tarihi: 27.02.2020)

https://www.youtube.com/watch?v=O3RdvYF7soI (Erişim Tarihi: 05.03.2020)

http://koha.ekutuphane.gov.tr/ (Erişim Tarihi: 19.03.2020)

http://www.toplukatalog.gov.tr/ (Erişim Tarihi: 19.03.2020)

https://books.google.com.tr/ (Erişim Tarihi: 19.03.2020)

https://sozluk.tdk.gov.tr/ (Erişim Tarihi: 19.03.2020)

https://www.vgm.gov.tr/yayinlar (Erişim Tarihi: 20.03.2020)

https://hansard.parliament.uk/ (Erişim Tarihi: 21.03.2020)

http://ktp.isam.org.tr/?url=kaynaksicil/ (Erişim Tarihi: 23.03.2020)

http://isamveri.org/?url=salname (Erişim Tarihi 24.03.2020)

https://www.wikiwand.com/en/Magazine (Erişim Tarihi: 25.03.2020)

https://www.wikiwand.com/en/Newspaper (Erişim Tarihi: 25.03.2020)

https://www.wikiwand.com/tr/Sahte_an%C4%B1 (Erişim Tarihi: 26.03.2020)

http://gertrudebell.ncl.ac.uk/ (Erişim Tarihi: 28.03.2020)

https://www.archives.gov/topics/wwi (Erişim Tarihi: 28.03.2020)

https://www.europeana.eu/en (Erişim Tarihi: 28.03.2020)

https://www.themaparchive.com/ (Erişim Tarihi: 28.03.2020)

http://diad.mfa.gov.tr/default.tr.mfa (Erişim Tarihi: 30.03.2020)

https://nationalarchives.gov.uk/ (Erişim Tarihi: 30.03.2020)

https://www.archives.gov/ (Erişim Tarihi: 30.03.2020)

https://www.devletarsivleri.gov.tr/ (Erişim Tarihi: 30.03.2020)

https://www.qdl.qa/en (Erişim Tarihi: 30.03.2020)

https://www.hathitrust.org/ (Erişim Tarihi: 31.03.2020)

http://www.idealonline.com.tr/IdealOnline/# (Erişim Tarihi: 03.04.2020)

https://ethos.bl.uk/Home.do (Erişim Tarihi: 03.04.2020)

https://oatd.org/ (Erişim Tarihi: 03.04.2020)

https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/ (Erişim Tarihi: 03.04.2020)

https://www.dissercat.com/ (Erişim Tarihi: 03.04.2020)

https://www.jstor.org/ (Erişim Tarihi: 03.04.2020)

http://ab.org.tr/ab14/bildiri/323.doc (Erişim Tarihi:20.04.2020)

https://scholar.google.com/schhp?hl=tr&as_sdt=0,5

https://www.mevzuat.gov.tr/Metin.Aspx?MevzuatKod=7.5.16532&MevzuatIliski=0 (Erişim Tarihi:20.04.2020)

https://www.mevzuat.gov.tr/Metin.Aspx?MevzuatKod=7.5.21510&MevzuatIliski=0&sourceXmlSearch= (Erişim Tarihi:20.04.2020)

https://www.youtube.com/watch?v=wFVQNDX7Mtk (Erişim Tarihi: 16.10.2019)

http://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.2547.pdf (Erişim Tarihi: 10.04.2020)

İNDEKS

A

Abbas el-Kilabbi 105
Abdullah Ziya Kozanoğlu 240
Abdurrahman Şeref 272, 310
Abdülhalik Renda 330
Abdülkadir İnan 214
Accademia della Crusca 121, 126
Adam Müller 208
Adam Smith 144, 280
Adolphe Thiers 146
Adolph Wagner 209
Agâh Efendi 324, 345
Ahmed-i Dai 115
Ahmet Refik 240
Ahmet Tabakoğlu 281
Ahmet Yaşar Ocak 252
Akıl Çağı 128, 194
Albert Einstein 35, 37, 455
Alexander Friedmann 169
Alexander von Humboldt 249
Alexandre Blacque 322
Alfred Mahan 42
Ali Akyıldız 315, 409
Ali Emiri Efendi 310
Ali Suavi 320, 324
Alman Tarih Okulu 197, 204, 205, 208, 209, 210, 211, 212, 215, 216, 224, 230
Alun Munslow 228
Alvin Toffler 48, 281
Anna Komnena 101, 443
Annales Okulu 27, 28, 218, 219, 220, 224, 256, 297, 438, 455, 456
Antoine Ketapçi 59
Antoine Laurent Lavoisier 70
Antoine Lavoisier 52
Antonio Gramsci 223
Aram Andonyan 270
Archibald Henry Sayce 29
Aristoteles 32, 33, 51, 108, 155, 185, 186, 233, 245, 436
Arnold Toynbee 188
Arthur Schopenhauer 204
Asâr-ı Âtika Nizamnamesi 264
Asar-ı İslamiye ve Milliye Tetkik Encümeni 213
Aşıkpaşazade 114, 436
Atilla İlhan 24
Auguste Comte 63, 143, 148, 156, 251
Augustinus 32, 33, 85, 98, 99, 191, 192, 436
Aydınlanma 9, 43, 44, 117, 128,

130, 131, 132, 133, 135, 137, 138, 140, 142, 143, 144, 145, 193, 209, 439, 451
Ayhan Aktar 274, 275, 335, 439

B

Bardi 120
Bar Habraeus 102, 103
Barok 117, 128
Bede 38, 99, 100, 109, 267
Belazuri 106
Benedictus Spinoza 132
Benjamin S. Bloom 160, 452
Bertrandon De La Broquiere 342
Bertrand Russel 173
Big Bang 169
Biruni 9, 107, 108, 109, 110, 458
Bloom Taksonomisi 160
Boccaccio 85, 122
Bohr-Einstein Tartışması 167
Bruno Hildebrand 209

C-Ç

Carlo Ginzburg 236
Carl Ritter 249
Celal Bayar 330
Cemal Kutay 240, 338
Cemil Meriç 148, 251
Charles Darwin 264
Charles H. Duell 47
Charles Seignobos 212
Charles Texier 29
Charles-Victor Langlois 212
Cicero 69, 83, 126, 153
Claude Levi-Strauss 227
Clio 71, 72
Colin Heywood 36
Copyright Act 418, 456
Cornelius Tacitus 85, 86, 256
Cosimo de' Medici 121
C.W. Ceram 29, 264
Çift Yarık Deneyi 167

D

Daniel von Papebroeck 271
Dante Alighieri 119, 120
David Arnold 224
David Hume 74, 75, 137, 138, 195, 222
Denis Diderot 138
Descartes 25, 131, 132, 133, 135, 137, 154, 155, 440
Desiderius Erasmus 123, 124
Dewey Onlu Tasnif Sistemi 356
Dino Buzetti 225
Diodorus Sicilus 82
Diplomatica 133, 272
Dom Jean Mabillon 133, 272
Donatello 123
Dukas 102, 440

E

Ebubekir Razi 33
Ebuzziya Mehmet Tevfik 320
Ebü'l-Mekarim el-Mekin 102
Edward Bradford Titchener 254
Edward Evan Evans-Pritchard 259
Edward Gibbon 137, 138, 139, 187, 412, 458
Edward Said 224
Edward Wells 250

El-Cürhümi 105
Emil Durkheim 219
Emmanuel Le Roy Ladurie 218
Enheduanna 76
Enuma Eliş 32
Epikuros 202
Erhan Afyoncu 308, 441
Erich Fromm 215
Ernst Bernheim 22
Ernst Lavisse 212
Erol Güngör 251
Euhemerus 79, 80
Eusebius 96, 97, 98, 99, 191

F

Fahir Armaoğlu 238
Faik Reşit Unat 344, 345
Farabi 107, 108, 129, 375
Fatma Acun 308
Ferdinand de Saussure 226
Feridun Fazıl Tülbentçi 240
Feridun Kandemir 240
Fernand Braudel 176, 218, 219, 220, 251, 299
Fevzi Çakmak 330, 338, 339, 340, 443, 446
Fizyokrasi 143
Flavio Biondo 38, 125
Francis Bacon 130, 451
François Cadiou 21, 50
François Guizot 146
François Quesnay 143, 144
François Rabelais 123
François-René de Chateaubriand 146
Frankfurt Okulu 214, 215, 216, 217, 224, 234, 445, 451
Fransesco Petrarca 38, 121
Franz Neumann 215
Fred Burnaby 343
Fred N. Kerlinger 173
Friedrich Daniel Ernst Schleiermacher 229
Friedrich Engels 201
Friedrich Hegel 199
Friedrich List 208
Friedrich Pollock 215
Friedrich Schiller 197
Friedrich von Kraelitz 272
Fuad Köprülü 213

G

Gabriel Monod 212
G. Elliot Smith 41
Genel Görelilik 178
George-Louis Leclerc de Buffon 138
Georges Duby 218
Georges Lemaître 169
Gertrude Bell 291, 292, 330, 331, 352, 385
Gılgamış 68, 450
Giambattista Vico 138, 140, 141, 142, 147, 188, 251, 448
Giampietri (Jean Pietri) 323
Giordano Bruno 129
Giorgio Vasari 117
Giovanni Pico della Mirandola 129
Gottlieb Fichte 198
Göbeklitepe 261
Guiseppe Mazzini 323
Guiseppe Verdi 278
Gustave Le Bon 175, 257, 277
Gülbenkian Komisyonu 232, 443

H

Hakkı Tarık Us 317, 321, 325, 327, 368
Halil Berktay 274
Halil İnalcık 206, 220, 252, 287, 334, 335, 346
Hamzavi 115
Hans-Georg Gadamer 230
Harappa 30
Harriet Beecher Stowe 278
Harunerreşid 111, 112
Hasan Duman 320, 324, 327
Hasting Savaşı 20
Hattuşili 65
Heinrich Kiepert 350
Henry Ford 25
Heraklitos 32
Herbert George Wells 60
Hermann Lotze 82
Hermenötik 126, 127, 225, 228, 230, 231, 233
Herodotos 9, 51, 66, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 77, 78, 80, 90, 99, 104, 153, 185, 186, 199, 208, 237, 443
Hesiodos 64, 443
Hilmi Ziya Ülken 251
Hipolyte Taine 212
Homeros 64, 68, 73, 444
Hugo Grotius 134, 444
Hümanizm 123
Hypatia 94, 441

I-İ

Immanuel Kant 33, 155, 193, 195
Immanuel Wallerstein 232, 443
Isaac La Peyrère 263
Isaac Newton 9, 33, 52, 136, 166, 265, 447
İbn Battuta 341, 441
İbn Bibi 114, 115
İbn Haldun 9, 40, 41, 81, 90, 107, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 128, 141, 154, 187, 188, 248, 251, 444, 446
İbn Hişam 105
İbn İshak 105
İbn Miskeveyh 9, 107, 108, 449, 455
İbn Sina 129
İbnülemin Mahmud Kemal 310
İbnü'l-Esir 106
İbrahim Kafesoğlu 214
İlber Ortaylı 37, 72, 299
İntihal (Aşırmacılık) 422
İoannis Zonaras 100
İosif V. Gessen 314
İsmail Hami Danişmend 303
İsmail Soysal 327
İsmet Bozdağ 240, 384, 392, 393
İstanbul 2
İştar 65

J

Jacob Thomasius 140
Jacop Burckhardt 204
Jacques Jean Marie de Morgan 58, 59
Jacques Le Goff 27, 39, 218
Jale Baysal 306
Jared Diamond 41
Jean Bodin 126
Jean Calvin 127
Jean Claude Bologne 236, 288
Jean-Marie Ampere 156
J. M. E. McTaggart 35

Johann Carolus 321
Johann Gottfried Herder 144, 195, 208
Johann Gustav Bernhard Droysen 229, 234
Johann Joachim Winckelmann 263
John Gottfried Herder 21, 82
John Lehrer 277
John Locke 135, 138, 221
Joseph Hafele 37
Jules Michelet 117, 143, 147
Julius Ceasar 84
Jürgen Habermas 215

K

Kadı Ahmed 114
Kadı Burhaneddin-i Anevi 114
Karl Liebknecht 215
Karl Marx 151, 162, 163, 201, 202, 203, 280
Karl Mauch 29
Karl Popper 151, 163, 164, 165, 166, 170, 204, 212, 217, 406
Kâtip Çelebi 105
Kazım Karabekir 330, 338, 339, 455
Kelebek Etkisi 46
Klaus Schmidt 261
Klerikalizm 119
Komünist Manifesto 201, 447
Konfüçyüs 89
Kongre Kütüphanesi Tasnif Sistemi 356
Ksenofanes 64
Ksenofon 75, 77, 78, 79, 279, 280
Ktesias 79
Kuantum Dolanıklığı 168
Kuleli Olayı 323

L

Laicus 119
La Scala 278
Leo Löwenthal 215
Leonardo Bruni 125
Leonardo da Vinci 123, 405
Leone Caetani 107
Leopold von Ranke 149, 150, 151, 209, 307, 455
Leviathan 134, 444
longue durée 27, 28
Lord Acton 19, 149
Lorin W. Anderson 161, 162, 449
Lucien Febvre 27, 218, 219, 243
Lykurgos 77, 79

M

Macaulay 75, 222, 223
Machiavelli 85, 123, 124, 125, 134, 193, 447
Mahmut Ak 344
Marc Bloch 27, 49, 50, 51, 218, 219, 220, 441
Marco Polo 340
Marksizm 163, 164, 204, 207, 214, 215, 216, 218, 223
Marquise de Condercet 142
Marsilio Ficino 124, 453
Martin Heidegger 33, 34, 225, 230
Martin Luther 127, 130, 228
Masaccio 123
Max Planck 167, 178, 233
Max Weber 204, 205, 206, 207, 209, 210, 457, 458
Mehmet Genç 281

Mehmet Süreyya 318, 447
Mehmet Zeki Pakalın 318
Melvil Dewey 356
Mesudi 106, 109, 111
Metodik Tarih Okulu 212
Michelangelo 123
Michel de Certeau 236
Michelet 117, 143, 147, 219, 251, 447
Michel Foucault 157, 227
Michio Kaku 233
Mikrotarih 236
Miyop Çörçil Olayı 323
Mohenjo-Daro 30
M. Turhan Tan 240
Muallim Cevdet 310
Musa bin Ukbe 105
Mustafa Akdağ 220, 281
Mustafa Reşit Paşa 309, 320
Mustafa Suphi 384, 392, 393, 394, 437
Muzaffer Albayrak 275
Mübahat Kütükoğlu 273, 301
Mümtaz Turhan 251
Münif Paşa 325

N

Naci Şahin Olayı 426
Naima 89, 115
Nathaniel Butter 322
Necdet Öztürk 114, 308, 436
Neil deGrasse Tyson 233
Neli Bostaşvili 306
Nicolas Lenglet du Fresnoy 138
Niels Bohr 167
Nietzsche 25, 204
Nihat Erim 327, 330
Nikiforos Grigoras 100
Nikolas Kopernik 130
Niyazi Berkes 251, 298, 324
Nurettin Topçu 251
Nümizmatik 283

O-Ö

Osman Hamdi Bey 264, 351
Osman Turan 214
Oswald Spengler 188
Ömer Lütfi Barkan 220, 281
Özel Görelilik 35, 36

P

Palimpsest 95, 116
Paradigma 47, 166, 170, 174, 202, 210, 211, 227, 438, 442
Parmenides 32
Paul Johannes Tillich 212
Paul Veyne 91
Perikles 73
Peruzzi 120
Philip Melanchton 127, 228
Pierre Gassendi 135
Platon 108, 124, 154, 155, 186, 193, 194, 200, 233, 415, 449
Platonic Academy 124, 126
Plutarkhos 80, 83
Polybius 80, 81, 99, 186, 187, 437, 449
Popüler Tarihçilik 240, 241, 449
Pozitivizm 147, 148, 204, 251
Procopius 99
Ptah-hotep 76, 449

R

Ranajit Guha 224, 456
Raphael 123
Recep Karacakaya 306

Resimli Tarih Mecmuası 241
Reşat Ekrem Koçu 240
Richard Evans 51
Richard Keating 37
Robert Hooke 177
Rosa Luxemburg 214
Rönesans 9, 116, 117, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 129, 130, 147, 193, 405, 441, 447
Rubicon Nehri 20

S-Ş

Samsatlı Lukianos 9, 87, 397
Sapfo 76
Semih Yalçın 308
Shakespeare 85
Sigmund Freud 255
Sima Qian 89, 90
Sokrates 76, 77, 415
Solon 77, 83
Soren Kirkegaard 204
Stephen Hawking 233
Strabon 249, 451
Suraiya Faroqhi'nin 308
Süreyya Yuca 270, 448
Sven Beckert 236, 289
Şerif Mardin 251
Şevket Pamuk 220, 281, 298
Şihab ez-Zührî 105
Şi Huangdi 94
Şinasi 270, 323, 324, 448
Şinasi Orel 270
Şükrullah 115

T

Taberi 106
Taha Akyol 24, 385
Tarih Aynası 241
Tarihcilik 165, 212
Tarih Dünyası 241
Tarih Hazinesi 241
Tarihin Sesi 241
Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası 213, 272
Tarihselcilik 165
Tarihsel Materyalizm 201
Tarihten Sesler 241
Tavium 29
Telepinu Fermanı 30
Theodor Herlz 329
Theodor W. Adorno 215
Thomas Babington Macaulay 222, 223
Thomas Hobbes 133, 134, 138, 447
Thomas Kuhn 166, 170, 171, 178
Thomas Young 167
Thucydides 73, 74, 75, 77, 99, 125, 199, 238, 452, 454
Toktamış Ateş 238
Tursun Bey 115

U

Ubeyd bin Şürya el-Cürhümi 106
Ulrich Zwingli 127
Uluğ İğdemir 299, 332, 443, 451
Umberto Eco 10, 93, 94, 98, 159, 246, 286, 287, 288, 298, 329, 383, 458
Urfalı Mateos 103, 453
Urve bin Zübeyr 105
Utkan Kocatürk 303, 304, 453

V

Vakidi 106, 111
Varoluşçuluk 57, 204, 226, 231, 442, 451
Vehb bin Münebbih 105
Victor Duruy 212
Voltaire 85, 145, 184, 195, 440

W

Walter Benjamin 215
Walter Scott 146
Werner Sombart 209
Whig Tarihçiliği 221
Wilhelm Diltey 204
Wilhelm Georg Friedrich Roscher 209
Wilhelm von Humboldt 208
Wilhelm Wundt 254
William Blackstone 222
William Churchill 322, 323
William Ewart Gladstone 290, 328, 343, 354
William Whewell 172
William Wright 29
Willie-Nillie Mektupları 331
Wolfgang Köhler 255

Y

Yahşi Fakih 114
Yakubi 106
Yapıbozum 228, 231, 232, 233, 391, 454
Yapısalcılık 226, 227, 231, 232, 255, 442
Yazıcızade Ali 115
Yeni Tarih (Nouvelle Histoire) 27
Yeorgios Francis 102
Y. Hakan Erdem 274, 275, 335

Z

Zeki Sarıhan 303
Zeki Velidi Togan 10, 22, 75, 214, 343
Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu 251
Zuo Qiuming 89

TAHA
NİYAZİ
KARACA

TARİHÇİ

İnsanı ve toplumu kültür ortamından, tarihsel varoluşundan bağımsız olarak ele almak mümkün değildir. Tarihçinin rolü geçmişle övünmek, böbürlenmek veya geçmişte yaşamak değil günü anlamak ve toplumların kendilerine çekidüzen vermelerini sağlamak için tarihsel bilgiyi toplumun hizmetine sunmaktır. Tarihçi düşünce ürünü eserler ortaya çıkarmakla entelektüel iş üretir. Tarihçi güncel sorunları çözmek için bilgi üretmez, ama ürettiği bilgi sorunların kaynağının anlaşılmasını sağlar.

Taha Niyazi Karaca, kaleme aldığı bu eseriyle tarihçilikle ilgilenenlere, bu mesleğin esaslarını anlatarak tarih yolunda ilk adımlarını nasıl atmaları gerektiğini gösteriyor. Bir tarihçinin mesleğini yaparken nelere dikkat etmesi gerektiğini, hangi kurallarla sınırlandırıldığını, alet çantasında nelerin bulunduğunu teker teker anlatıyor. Tarihçiliğin geçmişi ve günümüzdeki halini ortaya koyduktan sonra tarihçinin başvurduğu araştırma yöntemlerinin ve uymak zorunda olduğu etik kurallarının altını çiziyor. Kısacası Taha Niyazi Karaca, bu çalışmasında "Nasıl tarihçi olunur?" sorusuna cevaplıyor.

TİMAŞ TARİH timas.com.tr timastarih

TARİH YAZIMI >

ISBN: 978-605-08-3452-9